МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ
ЛАБОРАТОРІЯ ФРАНКОЗНАВСТВА ТА СЛАВІСТИКИ

ФРАНКО
ПРО ОСВІТУ ТА ВИХОВАННЯ

Упорядник та редактор
Галина Сабат

Дрогобич
«Коло»
2020

УДК 37.02(477):929Франко(081)
Ф 83

Схвалено до друку Вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол від 26 травня 2019 р. № 6)

Рецензенти:

Ярослава Мельник, *доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філології Гуманітарного факультету Українського Католицького Університету*

Микола Пантюк, *доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та методики початкової освіти, проректор з наукової роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

Володимир Кемінь, *доктор педагогічних наук, професор кафедри романської філології та компаративістики, директор навчально-наукового інституту іноземних мов Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

Володимир Микитюк, *доктор педагогічних наук, професор кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка*

Ф 83 Франко про освіту та виховання / упорядкування та коментарі Галини Сабат. – Дрогобич : Коло, 2020. – 436 с. : іл.

ISBN 978-617-642-421-5

У виданні системно й у хронологічному порядку представлено статті Івана Франка про освіту і виховання. Усі тексти подано за першодруками або за останніми прижиттєвими публікаціями автора.

Для літературознавців, учителів, істориків, філософів, культурологів, аспірантів, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться творчістю І. Франка, проблемами освіти та виховання.

УДК 37.02(477):929Франко(081)

© Галина Сабат, упорядкування, коментарі, 2020
© Омелян Вишневський, вступна стаття, 2019
© «Коло», оформлення, 2020

ISBN 978-617-642-421-5

Від упорядника

Іван Франко з усіх українських письменників найбільше написав для дітей і про дітей, а також найрозлогіше висловлювався про шкільну та університетську освіту. І хоча шкільним учителем не став та й університетської кафедри не зайняв, проте у своїх працях, які для сучасного освітнього процесу мають величезне значення, висвітлив зміст педагогічної думки, накреслив перспективи її розвитку. Погляди мислителя є співзвучними потребам сьогодення, дозволяють переосмислити систему вартісних орієнтацій українського народу. Історичний досвід, нагромаджений у спадщині Івана Франка, становить величезну цінність для сучасників.

Педагогічні твори Івана Франка комплексно видавалися лише раз. У 1960 р. Олександр Дзеверін опублікував книгу «Іван Франко. Педагогічні статті і висловлювання». І хоча це радянське видання ідеологічно заанґажоване, впродовж десятиліть воно було найдоступнішим джерелом. Сьогодні ця перша спроба публікації окремих педагогічних текстів І. Франка стала бібліографічною рідкістю. З ініціативи професора Омеляна Вишневського, за підтримки і схвалення ректора Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка професора Надії Скотної вирішено видати статті Івана Франка про освіту і виховання в новому форматі.

Готуючи це видання, упорядник намагалася максимально зберегти лексичні, стилістичні та фразеологічні прикмети мови Івана Франка, подаючи праці І. Франка за першодруками або за останніми прижиттєвими публікаціями у дотриманні хронологічного принципу. У книзі вміщено 50 текстів, 16 з них – польськомовні, вони подаються в перекладі сучасною українською мовою (12 статей переклав Петро Сабат, 2 – Іван Матковський, 1 – Галина Грабівська, 1 – Михайло Зубрицький). Кожен текст супроводять коментарі упорядника. Книгу відкриває ґрунтовна вступна стаття Омеляна Вишневського «Педагогічні погляди Івана Франка у світлі актуальних завдань сучасної української освіти». У «Додатках» подано художній твір І. Франка «Борис

Граб» з виразною педагогічною наповненістю, у якому автор подав розгорнуту програму літературної освіти, спрямованої на виховання гармонійної особистості, а також статті-спогади дітей І. Франка Тараса і Анни, які є, по суті, послідовним викладом родинної системи виховання.

Упорядник висловлює слова вдячності за допомогу в процесі роботи над книгою Михайлові Шалаті, Лілії Гулевич, Ірині Невмержицькій, за надані світлини – Володимиру Галику, Ігорю Розлуцькому, за допомогу у пошуках першодруків – Михайлові Зубрицькому, усім перекладачам. Окрема подяка за ідею видання проф. Омеляну Вишневському, за сприяння в роботі – проф. Надії Скотній. Упорядник вдячна також міському голові Дрогобича Тарасу Кучмі, який долучився до появи цієї книги.

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА У СВІТЛІ АКТУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

Саме знання нікому їсти не дасть
Іван Франко

Кожна епоха вдивляється в минуле своїми очима і там шукає відповіді на ті питання, які видаються значущими для неї. Так формується тяглість традиції. І сьогодні, думаючи про реформування нашої освіти, повертаємось до минулого в особі Івана Франка, бо жив і працював на вістрі тогочасних реформ і приділяв їм багато уваги. Сподіваємося, що в його творчості знайдемо відповіді, суголосні нашим сучасним потребам.

Цивілізаційна спорідненість епох і соціального замовлення в освіті

У середині та в другій половині XIX ст. у Європі відбулося пробудження народів, історичною ознакою чого були скасування панщини, буревій національно-демократичних революцій та народження модерних націй. У свідомість цих народів входили також цінності громадянського співжиття під європейськими гаслами «Рівність», «Свобода», «Братерство».

Усе це позначилося на розвитку культури, вело до поширення радикальних ідей, які протидіяли застою та інерції серед частини суспільства. Людина, як і цілі народи, опинилася на порозі нового життя, але відчувала нерішучість, боялася переступити цей поріг і відмовитись від звичного минулого. Це була епоха великого перелому, повна міжетнічних і соціальних суперечностей та конфліктів, які згодом розділили Європу на зону демократії і зону тоталітаризму.

Цю ситуацію глибоко відчував і переживав Іван Франко та свою візію минулого, сучасного і майбутнього передав у власній творчості, а надто у поемі «Мойсей»[a]. Передбачаючи нашу подальшу долю, залишив її як пророцтво для нас (за Ю. Шевельовим – «Другий заповіт») і устами Мойсея попередив:

Та прийде́ колись час і для вас,
В житєво́му пориві
Появи́ться вам кущ огняний,
Як мені на Хориві [2, т. 1, с. 643].

Поет бачив свій народ на важкій дорозі з неволі до свободи і усвідомлював, що ця дорога не може бути ні короткою, ні легкою. Причину його драми він вбачав у природній розколотості та суперечностях, закладених у самій людині:

Горе вам, непокірні, палкі,
Загорілі й уперті,
Тим упором, мов клином, самі
Унутрі ви роздерті [2, т. 1, с. 636].

У частини цього народу прагнення високі, далекосяжні. Для їхнього здійснення таким людям потрібна свобода, яка й може дати простір для успішної діяльності. Задля цього вони готові терпіти важкі випробування на довгому шляху пустелею до Землі Обітованої. Інші ж пов'язують суспільні зміни з дармовим задоволенням власних, здебільшого примітивних потреб – під орудою «доброго» наглядача і свободи не прагнуть.

Розвиваючи у поемі тему «соціальної сліпоти» частини народу, який виходить із неволі, Іван Франко малює його в образі сліпця Оріона, яким, сидячи на його шиї, керує малий шахрай. Оріон прагне до світла, до сонця, але не знає, де вони. У цьому образі – внутрішній біль і гіркий докір поета, який переживає соціальну обмеженість народу.

---

[a] У пропонованій передмові праці І. Франка цитуються за такими їх виданнями:
1. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання. – К., 1960.
2. Франко І. Вибрані твори : у трьох томах. – Дрогобич : Коло, 2004.
3. Франко І. Зібрання творів : у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 45.
4. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 2008. – Т. 53.

У посиланнях вказується порядковий номер відповідного видання.

Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу
[2, т. 1, с. 616]

Вдивляючись уважніше в епоху Івана Франка, несподівано для себе виявляємо багато що аналогічного тому життю, учасниками якого є ми самі.

Зрозуміло, це різні епохи. Згадаймо, бодай, те, що, відповідно до перепису населення 1880 року (на який Іван Франко часто посилається) 8 % «русинського» населення в Галичині було неграмотним, а у Львові мешкали 13 тисяч греко-католиків, із яких лише три тисячі визнавали «русинську» мову рідною. Порівнюючи це зі станом теперішнім, відчуваємо великі зміни.

І все ж на тлі цього прогресу бачимо у цих двох епохах і спільні ознаки, особливо на цивілізаційному рівні.

По-перше, епоха Івана Франка вела до розпаду імперій та народження політичних націй. І його заклик «витворити з величезної етнічної маси народу *українську націю*» звучить актуально і сьогодні («Одвертий лист до галицької української молодежі» [2, т. 3, с. 570]).

По-друге, розпад авторитаризму імперій – тодішній і сучасний – веде до зародження громадянського суспільства. Іван Франко бачив долю нашої «модерної» нації на шляху «присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків» [2, т. 3, с. 570]. Сьогодні цей процес називаємо «європеїзацією» нашого суспільства. Будучи конституційною монархією, Австрія часів Івана Франка вже визнавала і поширювала на свої околиці паростки громадянського співжиття.

По-третє, для обидвох епох, про які мовиться, характерне очікування нових випробувань, бо, як пише поет, «приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і не приготовленими» [2, т. 3, с. 570]. Наша епоха, зрештою, не тільки у стані подібних очікувань, але й безпосередньо відчула і переживає значущість застережень Франка.

По-четверте, кожній перехідній добі, про які йдеться, властиве драматичне питання щодо міри відповідальності самого народу за наслідки минулого життя в неволі, за поневоленість його власної долі і власної свідомості. Так само, як й Іван Франко, не знаходимо сьогодні відповіді на це питання, хоча ставимо його собі часто. Зрештою, він, як відомо, гостро відчуваючи успадковані злидні народу і навіть деякі його вади, не наважувався звинувачувати

людей із народу як рабів. «Вони не самі своєю волею зробились такими. Вони – витвір виховання, школи, окружаючих обставин» («Чи вертатись нам назад до народу?» [1, с. 150]). Як і тоді, стоїмо перед питанням: хто винен? І вперто шукаємо відповіді.

По-п'яте, надія нашої нації, як і в часи Івана Франка, так і сьогодні, спрямована до молоді. Вдивляючись у перспективу розвитку народу, надією жив також Іван Франко, бо «яка молодь, таке й майбутнє нашого народу» («Громадянські права студентів» [1, с. 138]). У своїй творчості він часто звертається до неї:

Тут на полі скупім і худім,
Наче терен на ріни,
Виростайте ціпкі і тверді
Для великої зміни («Мойсей» [2, т. 1, с. 662]).

Нарешті, по-шосте, увага нашої нації, як тоді, так і сьогодні, зосереджена на образі основного нашого зовнішнього ворога – російської імперії. Порівнюючи стан суспільної свідомості у Росії з божевіллям Цезаря, І. Франко писав: «Останнє десятиліття російської історії – се образ подібного божевілля, але *не одиночного, а масового* [курсив наш. – *О. В.*]. Всевладний російський чиновник дуріє. Не знаходячи меж ані опору своїй самовладі, він стратив почуття різниці між можливим і неможливим. Не почуваючи ніякої одвічальності за свої вчинки, він стратив почуття різниці між дозволеним і недозволеним. А властиво він станув на тім, що все вільно» («Подуви весни в Росії» [1, с. 353]).

Встановлений Іваном Франком діагноз щодо хвороби Росії залишається достовірним і сьогодні. Він широко трактує його і в публікації «Ще раз про студентські заворушення в Росії» та ін.

Подібних аргументів, які вказують на спорідненість двох різних епох завдяки дії *єдиних* цивілізаційних законів, можна навести чимало.

Вдивляючись у минуле, знаходимо підстави говорити і про *наступність* епох, про які йде мова. Демократичні тенденції часів Івана Франка на галицьких теренах, хоч і відчувались частково у суспільному житті міжвоєнного часу, не могли бути повністю реалізованими через експансію Московії, яка їх знищила. І сьогодні з «чистого аркуша» розпочинаємо те, що впродовж епохи Івана Франка зробити не вдалося.

Особливої ваги доказом правомірності запропонованої гіпотези щодо спорідненості епох, про які мовиться, є подібність соціального замовлення в освіті, на чому слід зупинитись окремо.

Хоча освіта, як це загальновизнано, впливає на розвиток суспільства, вона і сама є похідною від нього, тобто формується відповідно до його потреб, на його *замовлення*. Це означає, що вона покликана завжди відповідати на запитання: що учень має від школи одержати? Які якості для майбутнього життя йому будуть потрібні?

Різні суспільні устрої відповідають на ці питання не однаково, а їх зміна завжди веде до глибоких змін у системі освіти, що найперше стосується її змісту (Г. Ващенко). Класичним прикладом цього є руйнування освіти у російській імперії кінця XIX століття (концепції К. Ушинського, П. Каптерева, В. Вахтерова та ін.) і розбудова «радянської системи», яка заперечувала попередню. У Галичині ця зміна відбулася після Другої світової війни.

Сказане вище дає підстави вбачати аналогію соціального замовлення в освіті епохи Івана Франка і нашого часу, а відтак шукати суголосності освітніх зусиль Івана Франка тим дискусіям, які навколо освіти ведемо сьогодні.

Стоїмо на тому, що епоха Франка, як і наша сучасна епоха, вимагають формування нової людини, здатної прийняти тягар свободи – людини діяльної, хара́ктерної, ініціативної, самодостатньої, бо, вийшовши з кріпацтва, вона потрапляє в жорна природної конкуренції, яка, зрештою, обіцяє і прогрес. І не випадково червоною ниткою у творчості Івана Франка проходить мотив важкої праці, мотив творчості, хара́ктерності:

Против рожна перти,
Против хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести! («Semper idem» [2, т. 1, с. 124])

У Галичині міжвоєнного часу цей імператив був успадкований від австрійської імперії і на повну силу прозвучав на Першому педагогічному конгресі 1935 року у Львові, де була прийнята ухвала, відповідно до якої «формування характеру важливіше, ніж навчання».

Уповні цей імператив щодо освіти заявляє про себе і сьогодні, бо *європеїзація* для народу і для кожної окремої людини – це найперше формування здатності їх до успішної діяльності в конкурентному середовищі. І ключ до здійснення цього імперативу і тоді, і тепер – в освіті.

Іван Франко не був професійним педагогом. І про своє місце в освітній справі він скромно висловився у виступі на Снятинському вічі 1892 р. «...Я школами ніколи осібно не займався, учителем, Богу дякувати, ніколи не був. Так що не один міг би мені сказати, що справа шкільна для мене – чуже поле. Може, воно й так, але можна дивитися на се і з другого кінця» («Наші народні школи і їх потреби» [1, с. 191]). Тут, власне, на цьому «другому кінці» і бачимо його місце в освіті. Він уважав освіту справою громадською і, будучи справжнім громадянином, мав за обов'язок в її систему втручатися.

І не тільки. Він будив свій народ і закликав до активної участі у розбудові своєї системи освіти, а зважаючи на спорідненість епох і соціального замовлення, – спонукав до реформ освіти і нас, сучасних.

Система освіти очима Івана Франка

Іван Франко трактував освіту переважно як публіцист – у широкому контексті духовного життя суспільства, а тому бачив у ній віддзеркалення тих прагнень і вад, які були властиві самому суспільству.

У багатьох своїх працях і виступах на цю тему він гостро критикував чинну систему освіти, яка, на його думку, пригноблює людину і виховує в ній лише риси, корисні для влади. Об'єктивно йшлося про поширену в тодішній Австро-Угорщині систему пруського типу, яка забезпечувала формування в людині бодай сяких-таких знань і лояльність до влади, – Bildung («навчання»), Erziehung («виховання»). Така система виключала будь-яку автономію індивідуальної свідомості дитини і у XIX столітті широко використовувалась у двох імперіях – Австро-Угорщині і Росії, а відтак, через СРСР, успадкована і нами.

Критика цієї системи проходить лейтмотивом у багатьох публіцистичних працях І. Франка. Щонайперше, він вважав, що чинна (тодішня) система освіти неначе навмисно побудована так, «щоб в головах молодих людей убивати всяку живу здорову мисль, звертати її до предметів мертвих і пустих, а відвертати від життя і чесної праці, деморалізувати їх рабським поклонництвом перед сильними і багатими, нищити всяку іскорку критики і власної ініціативи, одним словом, робити чоловіка бездушною машиною в руках начальства» («Звістки з Галіції. Симптоми розкладу в галицькій суспільності» [1, с. 27]). Подібні міркування Іван Франко висловлював і в статті «Чого хоче галиць-

ка робітнича громада?» (1881): «Науку подають в теперішніх школах не для того, щоб образовати і навчити робітника потрібному людському знанню, але тільки на те, щоб виховати в нього *підданого*, щоби вмовити в нього покірність теперішнім несправедливим порядкам і утвердити його в темноті» [4, с. 162].

Такою ж гострою є його критика системи освіти у статті «Ученицька бібліотека в Дрогобичі». Більшість професорів тут вважали учня бездушним знаряддям, призначеним тільки для того, «щоби дав спокійно набивати свою голову всякими «премудростями»...». І цінять вони найвище того учня, «у котрого їм удалось найдокладніше затерти всі живі, чоловічі черти, знищити всякий зав'язок самостійного характеру, прогнати всяку охоту до самостійного мислення» [4, с. 20–21].

Чинна система освіти руйнує також ініціативу доброго вчителя, якщо він хоче навчити дитину «живої мислі», вона змушує учня сприймати і хвалити лише ті думки, «котрі му толочать в голову, а не дозволяє відноситись до них критично...». Таке навчання, на думку Франка, змушує учня і вчителя «схилити голову та лізти чимраз, то глибше, в багно, приписане шкільною системою» [4, с. 20–21].

У предметі цієї гострої критики неважко впізнати і систему освіти радянську, яка зобов'язувала вчителя забезпечувати всім дітям «єдино правильний», стандартний погляд на всі речі – на літературні образи, історичні постаті тощо – і власної думки про них не веліла мати.

Іван Франко рішуче виступає і проти тупого чиновницького адміністрування в системі освіти. На вістрі цієї критики найбільше уваги він приділяє діяльності польського політика і освітнього адміністратора М. Бобжинського, який боровся проти розвитку освіти в Галичині та прагнув «розправитись з русинами». Він широко застосовував зручний для цього протекціонізм щодо посад і авторства підручників, шпигунство у середовищі учнів, закривав русинські школи і скорочував викладання рідної мови в них (і чимось нагадував нашого міністра освіти з проросійського періоду нашої історії).

Про оприлюднену Бобжинським «Інструкцію для вчителів» (1893) Іван Франко відізвався дуже критично: «...Головним у цих планах та інструкціях, – писав він, – було те, що вони зовсім виключали індивідуальну думку вчителя, його педагогічну самостійність: він повинен проходити ті й ті уроки в такий і такий час, а не інакше. Тупоумний учитель, який цілком механічно викладає матеріал, приписаний навчальним планом, є зразковим і у випадку безуспішності навчання може заховатися за обов'язковий навчальний план; справж-

ній учитель, який посміє пристосувати навчальний план до здібностей дітей або з педагогічних міркувань дозволить собі відхилитись від приписаного матеріалу, одержить догану» («Великі діяння пана Бобжинського» [1, с. 212]).

У публіцистиці Івана Франка, присвяченій питанням освіти, часто фігурує ще одна одіозна постать – міністр освіти і вірувань Гауч, який також послідовно використовував систему як чинник гальмування духовного поступу галичан. Його розпорядження «нищили довго плекані надії на поширення прав руської мови» («Справа Гауча на русинсько-галицькому ґрунті» [1, с. 126]).

Чиновницьке самодурство, на думку Івана Франка, пронизує всю систему освіти і, як приклад, він наводить опис сваволі місцевої влади стосовно вчительки Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко). Дуже добру вчительку силоміць переводять в інше село, бо так «захотілося» впливовому чиновнику. «Яку ж вартість мають ухвали повної ради, – запитує він, – коли самоволя одного пана може їх одним замахом пера знищити?» («Факт до характеристики нашого шкільництва» [4, с. 121]).

За всіх подібних випадків зловживань влади проглядались її прагнення задушити національний розвій русинства, на що Іван Франко відповідав: «Чи уряд хоче нас бачити русинами, чи не хоче, – ми, в усякому разі, русинами будемо» [4, с. 127].

Виступаючи на Снятинському вічі (1892), Іван Франко висловив свої міркування про школу як про *справу громади*, а не лише держави, трактував освітні завдання як обов'язки громади. Це право і обов'язок він обґрунтовував, посилаючись на чинні конституційні норми того часу, а також і тим, що, дивлячись збоку, громада може побачити «дещо і таке», чого адміністратори, «стоячи всередині, не видять» («Наші народні школи і їх потреби» [1, с. 191]).

З гіркотою Франко також констатував, що багато громад не мають шкіл через брак приміщень чи вчителів, хоча платять два податки до шкільного фонду. А відтак навів приклади інших держав. «Як бачите, – відзначав він, – у інших краях люди не жаліють видатків на школу, та зато ті інші краї зовуться освіченими краями, а нас величають краями темними» [1, с. 193].

Нещадно критикував Іван Франко і низьку результативність тогочасної системи освіти. Серед причин такого стану бачив брак добрих учителів, надмірне число учнів у класі, низьку заробітну платню учителів і їх перевантаження. На цьому вічі Іван Франко і вимовив фразу, яка стала крилатою:«Учителем школа стоїть». Якщо вчитель із певних причин не забезпечує високого рівня навчання, то й сама школа виглядатиме слабо. «Ну, а добрих учителів треба,

по-перше, добре самих вивчити, – казав він, – а сего в теперішній учительській семінарії по більшій часті не роблять, а по-друге, треба їм добре заплатити, бо на кепсько плачене становище в наших часах спосібні і вчені люди не йдуть». Та й того не досить: «...доброго учителя треба також поставити в такі умови, щоби він міг щось добре зробити. Як його буде десять різних властей і не властей надзорувати: і війт, і священик, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і арендар, і жандарм, як то кажуть, і баба, і ціла громада, то хоч би він був найспосібніший, найщиріший, то до ладу не дійде, і буде мусив плюнути на таку роботу. А, власне, чим спосібніший і щиріший вчитель, тим швидше се зробить, або буде мусив зробити» [1, с. 194].

Поглядаючи на стан нашої сучасної освіти, мусимо визнати, що такі проблеми стосуються і сьогодення. Добрий учитель часто намагається виїхати за кордон або займається торгівлею чи іншим дрібним бізнесом.

«З того виходить для школи така біда, – казав далі І. Франко, – що замість учителів спосібних, напрактикованих, таких, що люблять науку і дітей, чимраз частіше приходять учителі неспосібні, такі, що вже не мають чого іншого хопитися, ну і, розуміється, марнують дітей час, а громади – гроші» [1, с. 195].

Постійно дотичними до системи освіти є у І. Франка питання «образованння» молоді, на яку він, як уже мовилось, покладав головну надію. У бурхливому русі європейської молоді у другій половині XIX століття він відчував грядуще народження нових демократичних світоглядів і держав. Відчувала це і влада, а тому вдавалась до утисків учнівського руху та цензури книжок для читання (див. «Таємні товариства молоді»). «Яка молодь, таке й майбутнє народу», – повторював Іван Франко. Він пильно стежив за утворенням у гімназіях нових гуртків, за участю учнівської молоді в дискусіях, підтримував ініціативи молоді у суспільному житті і, нарешті, виразно визначив свою позицію: «Для нас, що віримо в життєву силу нашої молоді, яку не вдасться придушити жодним «гасителям духу», для нас, що протягом багатьох років пильно реєстрували колишній дрібний прояв цього руху волі і прогресу серед молоді, сучасний рух є природною і необхідною справою, а прояви товариськості і волелюбного запалу серед молоді сповнюють нас радістю і бадьорістю» («На чий млин вода?» [1, с. 154]).

Іван Франко відстоював принципи лібералізму у відборі книжок для читання молоді, бо «надмірне укривання і приховування нічого тут не допоможе. Хай тільки молодь має справжніх пророків, то не буде так слухати фальшивих», – писав він, цитуючи газету «Діло» («Таємні товариства молоді» [1, с. 171]).

Аналізуючи ситуацію в Росії перед Першою світовою війною, Іван Франко висловлював також серйозне застереження щодо долі молодого покоління після завершення освіти. Молодь, викинута із суспільства через безробіття, стає чинником руйнування самого суспільства. Він передбачив її майбутні більшовицькі й анархістські збочення, що, як відомо, призвели до соціальної драми в період до і після Першої світової війни. «Юнакові, у якого розбито всі надії на працю, солідарну з суспільністю, лишається надія знайти щастя у боротьбі із такою суспільністю. Такий матеріал знаходить пропаганда анархістських ідей, і ми з тим більшим жахом мусимо признати її успіх, що сей матеріал – наші власні діти, і що ми не маємо сили зупинити їх на їх фатальній дорозі» («Подуви весни в Росії» [3, с. 374]). Ця мудра думка генія адресується і нашому поколінню. З неї логічно випливає, що у «втечі» нашої сучасної молоді за кордон на заробітки маємо вбачати не лише негатив, але і порятунок від ще більшої біди – її безробіття і захоплення деструктивними ідеями. Перехід на дванадцятирічне навчання і наближення освіти до потреб майбутньої діяльності, удосконалення і розширення професійної освіти у системі наших реформ є також спробою полегшити ситуацію.

Настанова Івана Франка, адресована молоді, звучить і сьогодні так само актуально, як і в ті далекі часи: «Здобувайте знання – теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявити ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація й кожна історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичному житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода» («Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі» [2, т. 3, с. 576]).

Передчуття великих змін і виходу з чорного лона імперій було поширеним серед інтелігенції перед Першою світовою війною. На жаль, відродження російської імперії з допомогою комуністичної ідеології повернуло історичну долю українського народу знову до імперського тоталітарного стану, і лише через сто років ці зміни і завдання набувають знову імперативного характеру.

Оцінюючи сучасну йому систему освіти, Іван Франко гостро переживав її відсталість у порівнянні з іншими системами в Європі, відзначав її застарілість. Від її вад терпіла найбільше дитина, бо система «немов навмисне вирахована на те, щоби зробити і найспосібнішого ученика туманом, недумком» («Учениць ка бібліотека в Дрогобичі» [1, с. 35]). Його пошуки і роздуми по-

стійно приводили до думки про розширення участі громади на основі певної *децентралізації* влади та «до більшого приноровлення людових шкіл до місцевих потреб» («Хвилі назадництва» [1, с. 135]).

Суголосним щодо наших сучасних зусиль є міркування І. Франка про спроби реформувати гімназії. Він скаржився: «Кілька разів у нас підносилась ідея про реформу гімназії в дусі новіших вимог. Ця ідея досі не могла в Австрії здобути собі ґрунту через те, що розгляд її завжди доручався людям нібито «фаховим», тобто педагогам-рутинерам, які виросли і зашкарубли у вірі в якусь таємничу виховну силу класичної філології» («Педагогічні невігласи» [1, с. 187]).

Висловлюючи свої погляди на розбудову громадянського суспільства і роль громади в освіті, зокрема, щодо утворення *громадських асоціацій*, Іван Франко усвідомлював і постійно відчував також певний «негативізм» ставлення народу до такої своєї місії, і навіть певний опір новому, що, власне, стало складовою філософії поеми «Мойсей». І так само, як і сам Мойсей, наприкінці дороги до Землі Обітованої, він відчував сумнів: «Мені самому здається, що я будую піраміду з болота, що «общество» се не піднесеться на висоту сього завдання ...» («Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» [3, с. 201]). Пізнаємо і тут нашу теперішню ситуацію, коли причину власної бідності і освітніх блукань бачимо лише у вчинках сучасної влади, а самі рятувати себе почасти готовності не виявляємо.

Іван Франко завжди усвідомлював (про це він пише в листі до Ольги Рошкевич), що головною передумовою розвитку освіти є економічний розвиток суспільства, і що саме така освіта, яка має під собою добру економічну основу, зможе забезпечити прогрес, – як він висловився, – прогрес «лагідний», без повстань і кровавих революцій («Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 року»).

Свої мрії про добру систему освіти для свого народу та про шляхи її демократизації він виклав у відомому виступі на Снятинському вічі. Ось його програма: «...Говорячи о тім, що треба нашим школам, я би на перше місце поставив таке жадання: щоб над учителем було менше старшин. Громада повинна презентувати вчителя; для заряду (управління. – *О. В.*) маєтком шкільним і дозору над ним має бути місцевий комітет шкільний, а для дозору над наукою – інспектор окружний; і сего досить. Ані сама громада, ані інспектор сам не повинні мати права віддалити, ані перенести учителя; можуть се робити тільки за обопільною згодою, а в разі незгоди повинен рішати інспектор крайовий. Се дало би учителеві певну незалежність, без котрої його робота

дуже часто буває тільки тяжкою панщиною, без замилування і без пожитку» («Наші народні школи і їх потреби» [1, с. 194–195]).

Нарешті, Іван Франко прагнув, «щоби навчання і виховання молодого покоління було ділом громадським – не забороняючи, однако ж, і родичам, коли вони до того самі охочі і спосібні, – навчати самим своїх дітей, і «щоби школа розвивала всі, тілесні і духовні спосібності учеників, щоб не виводила заниділих і слабосилих учених, не спосібних до ручної праці, але щоби виводила вчених розумних і розвинених робітників» («Чого хоче галицька робітнича громада?» [3, с. 163]).

Зміст навчання

Проблема змісту навчання була і залишається тією відправною точкою, від якої розпочинаються будь-які намагання вдосконалити освіту і, тим більше, її реформувати. Що школа повинна людині дати? Таким є те просте питання, про яке вже мовилось і на яке важко дати таку ж просту відповідь. Зрештою, і відповідь ця є справою не найважчою. Бо ще складнішим є втілення у школі нових ідей і нового розуміння змісту.

Звертаючись безпосередньо до педагогічних поглядів Івана Франка на зміст навчання, найперше констатуємо, що він ставив цю проблему на чільне місце і заторкував її у низці своїх праць. Так, характеризуючи життя у Дрогобицькій гімназії («Учениця бібліотека в Дрогобичі»), він гостро критикував не лише домінуючі в ній авторитарні стосунки, але й насамперед те, чого тут навчають. На його думку, дитячі голови в цій гімназії «набивають великими «премудростями», нікому, ні на що не здалими, нікого не обходячими, з життям і його [учня. – *О. В.*] потребою нічим, ані чим не зв'язаними» [1, с. 35].

Таке трактування змісту навчання у тодішній школі зустрічаємо і в інших публікаціях Івана Франка. У конкретніших вимірах йдеться тут про альтернативу, перед якою в різні періоди опинялася освіта різних народів: змушувати дітей засвоювати якнайбільшу кількість стандартної інформації у вигляді «знань», що завжди було велінням світогляду консервативно-авторитарного, – чи сприяти формуванню в них життєвості, самостійності мислення і дії, конкурентоздатного характеру, що було вимогою нового часу – при переході суспільства до громадянського.

Отож, і міркування Івана Франка у цій сфері є для нас з низки причин особливо цікавими, зокрема, і з огляду на наші намагання сьогодні свою освіту реформувати.

Володіючи європейським світоглядом, Іван Франко послідовно відстоював таке розуміння змісту освіти, яке наближувало б молоду людину до удосконалення можливостей її майбутньої діяльності. Він гостро критикував його переважну інформативну скерованість та необдуманий вибір шкільних предметів. Так, у статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» він висловлював думку, що в такий спосіб у школі «убивають пам'ять і розум дитини непотрібною для неї наукою...» [3, с. 193]. Так само у статті «Наші народні школи і їх потреби» Іван Франко формулював власне критичне ставлення до нарощування у школах великої кількості предметів. Він уважав, що учень, «вийшовши зі школи, не тільки зараз забуває всю ту премудрість, але і за два-три роки забуває зовсім читати» [1, с. 195], бо, навчаючи всіх цих предметів, дитину не навчають речей важливіших, зокрема, добре читати чи писати, відтак, додамо, – говорити. Чи не з цими вадами нашої школи стикаємось і сьогодні, коли випускник з атестатом зрілості виявляється цілком неграмотним з рідної мови, а відтак, – посівши навіть високе становище у суспільстві, – не може впевнено сказати кілька речень.

У своїх поглядах на зміст навчання Іван Франко пішов далі і запропонував дуже цікаву на той час його структуру. У згадуваній вже статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» він вказав на доцільність того, щоб вона (структура змісту) забезпечувала засвоєння дитиною образу *цілісного світу* і не дробила цей образ з допомогою окремих наук. «...Хто тільки що-небудь знає з педагогії, той поперед усього знає, що головною основою розумного виховання є певний розумний лад і зв'язок в науках, котрі подаються ученикові; безладне і незв'язне подавання йому раз уривка з тої, то знов з другої науки, томить пам'ять, нівечить охоту та й затемнює характер самої науки, котра пречінь є не що друге, як відбиток дійсності і живої природи у мислячім умі чоловіка і в ній, отже, так як і в природі, все раз у раз движеться, змінюється, все в'яжеться одно з другим і випливає одно з другого» [3, с. 187]. І. Франко трактує цей підхід як метафізичний і картає вчених за намагання вигнати дух з усього живого, котре описується.

Перекидаючи місток від цих поглядів Івана Франка до нашої дійсності, раптом і теж несподівано для себе починаємо інакше дивитися на реформа-

торські зусилля нашої освіти у сфері *інтеграції* шкільних предметів та утвердження державних стандартів як форми її здійснення.

Критикуючи прихильників «інформативного» підходу до навчання, які вважають помилковим не цей їх підхід, а сам розвиток вимог життя, Іван Франко писав: «Їх царство, видно, не з цього світу. Перед їх очима підноситься ідеал «освіти», яка у своїй довершеності зветься «класичною», заради досягнення цього ідеалу варто, на їх думку, принести великі жертви, а передусім треба зробити одну дрібничку – змінити все сучасне життя і ґрунтовно зреформувати дух часу», аби він не вів до прагматизму і не вимагав наближення навчання до потреб діяльності («Педагогічні невігласи» [1, с. 186]).

Будучи прихильником інтеграції пропонованої дітям інформації (як «образу цілісного світу»), Іван Франко гостро виступав і проти голого практицизму, і спрямованості інформації *лише* на діяльність. Він заперечував такі погляди і стосовно університетської освіти, і щодо поширення знань серед населення за допомогою серії популярних книжечок (див.: «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» та «Кому за се сором?»).

Зокрема, полемізуючи у другій праці з редакцією газети «Правда», яка радить орієнтувати освіту молоді на практицизм («перше тра жити, а потім філософствувати»), Іван Франко ратував все ж за розширення духовного горизонту нашої молоді, за придбання нею «хоч одну-другу окрушину того загальноєвропейського знання, без котрого нині не мислимий освічений чоловік» [3, с. 246], бо «є така філософія, котра стоїть вище життя одиниці, і тою філософією живе людськість, живуть і підносяться народи» («Кому за се сором?» [3, с. 247]).

У цих двох *різних*, на перший погляд, протилежних поглядах Івана Франка на зміст і місце інформації та ролі наукових знань не слід вбачати суперечності. Бо є знання, які слугують удосконаленню практичної діяльності, і вони повинні бути конкретними та ужитковими. Іван Франко не називає їх філософією. У другому ж випадку він боронить інформацію, що сьогодні вважається *гуманітарною*, яка покликана формувати не професіонала у якійсь сфері діяльності, а духовне світобачення *громадянина*. І саме це потребує «філософії, котра стоїть вище життя єдиниці».

Повертаючись до проблем нашого часу, стикаємось теж із цим питанням відбору змісту. Освіті потрібна і фундаментальна («філософська»), і ужиткова («практична») інформація. Першою повинна піклуватися центральна шкільна влада (рідна мова, історія, література, етика, релігієзнавство тощо),

а профільність і кількість «практичних» знань мала б визначати влада місцева відповідно до потреб громади і ринку праці.

Знаходимо у поглядах Івана Франка і деякі цілком практичні міркування щодо актуальної сьогодні проблеми вивчення іноземних мов. Вони варті того, щоб до них придивитися. Критикуючи традиційні методи, які перетворювали вивчення іноземних мов на предмет граматичних рефлексій, які «убивають пам'ять і розум дитини», він пропонує дивитись на потреби вивчення цього предмета прагматично, а на його навчання – практично. «Чужі мови, – пише він, – потрібні для того, кому для осягнення вищого образования не досить своєї власної мови; а граматика – се пречінь філософічна аналіза бесіди, вона вимагає розвинутої вже сили абстрагування і без неї стаєсь тільки механічним «клепанням». Правильно говорити і писати можна навчити й без граматики, прийміть тільки фонетичну методу писання, і знай тільки вчитель зручно виткнути у розговорі блуди, які поповнює ученик против складні та відміни» («Кілька слів о тім, як упорядкувати та провадити наші людові видавництва» [3, с. 193]).

Іван Франко жив і працював в епоху утвердження сучасної української мови. Це поет відчував своїм серцем і гостро критикував все, що заважало цьому процесові. Так, він убачав шкоду в тому, що старі класичні гімназії зневажливо ставляться до рідної («руської») мови, надаючи перевагу «великоруській» та польській. Він з гіркотою вказував, що поруч із розвитком культур сусідніх народів, часом слабших, «ми мов закаменілі, все стоїмо на однім місці, безпорадні, немічні, розбиті, висміяні!», а «часом кидаємось ще самі на себе, сперечаючись на дрібницях» («Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах» [1, с. 98]). Він вважав шкідливим для розвитку рідної мови консерватизм і популяризацію староруських хрестоматій та взагалі «старорущини», які баламутять «мову молодіжі, котра ще не научилась понимати і цінити свою сучасну бесіду» [1, с. 99]. «Досить буде сказати, – пише він далі, – що доки наші гімназії задають ученикам... зовсім для них незрозумілий і непотрібний матеріал з старорущини, доти з них виходити будуть люди з баламутними поняттями о письменстві, мові літературній, а то й цілій національній та державній політиці» [1, с. 99].

Перевантаження предметами у народних школах Іван Франко вважає причиною низького рівня освіти. На його думку, краще було б давати менше предметів, але засвоювати пропоноване глибше: «Тепер, – каже він, – в народній однокласовій школі вчать багато всякої всячини: і граматику, і географію, і зоологію, і ботаніку, і астрономію, і історію – річі, о котрих раніше

сільські школярі і слихом не слихали». «Наші пани в раді шкільній захотіли, щоби школа народна була якимсь маленьким університетом, щоби давала дітям усего потрошки». І він шкодував, що «сільський хлопчик кілька літ ходить до школи, не раз о голоді й о холоді, душиться в ній і тратить здоров'я, час і силу» («Народні школи на Правобережній Україні» [1, с. 195]).

Обдумуючи зміст навчання, Іван Франко виходив із переконання, що єдиною основою людського щастя і добробуту є праця, людська діяльність, бо «саме знання нікому їсти не дасть» («Наука і її взаємини з працюючими класами» [3, с. 32]). Навчання у школі, – наголошував він, – повинно зближувати дитину з діяльністю, до якої вона може і бажає прикласти свої зусилля. Позитивне бачення змісту навчання він розвинув у повісті «Борис Граб» та ілюстрував на стосунках і спілкуванні вчителя та учня. Обидвох їх – учителя Міхонського і учня Бориса – звело «намагання сполучити науку з фізичною працею» («Борис Граб»). Увесь їх діалог спрямований проти псевдонаук, засвоєння яких зумовлює стандартизацію мислення і стосується очищення змісту освіти від «сміття», яке заважає розвитку мислення і дії. Бо найвища і найдорожча гімнастика – це здатність до самостійного мислення.

Вдивляючись у цю проблему з відстані часу, мусимо визнати, що перевантаження учнів основами наук за умов інформаційного вибуху і в нашій освіті є давно перезрілою темою розмов і тепер вимагає змін, а відтак домінантою реформ сучасної української освіти є перенесення зусиль учня із заучування інформації на самостійну діяльність.

Зміст виховання і розвитку[a] в поглядах Івана Франка

Система цінностей у світогляді Івана Франка. Не підлягає сумніву, що загальнокультурні, а отже, і педагогічні погляди Івана Франка ґрунтувалися на *європейській системі цінностей*, основу якої складають християнство та орієнтація на національні традиції і витоки. Зрештою, як і переважна більшість нашої інтелігенції на межі XIX–XX століття, він пережив і важкий шлях

[a] Під терміном «виховання» розуміємо *ставлення* людини до суспільства і природи, які оточують її. А «розвитком» вважаємо здатність її до впливу на них з метою забезпечення власних життєвих потреб, тобто діяльнісні можливості людини.

пошуків та навіть «соціалістичні» блукання раннього періоду творчості. Але не збився зі шляху до національного духу і вперто йшов до основ християнського світогляду, а відтак і до високого ідеалізму служіння. Час від часу, спостерігаючи злидні і рабство навколо себе, суперечливість самої природи людини і розколотість народу, він, як мовилося вище, зазнавав також сумнівів, але неупинно йшов обраною дорогою.

Критикуючи М. Драгоманова за брак віри в національний ідеал, Іван Франко підкреслював велику значущість ідеалів взагалі у розвитку суспільства. «Продукція, невпинна і тим інтенсивніша культурна праця, – се вплив потреб і ідеалів суспільности. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо і прогресивну, і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій» («Поза межами можливого» [2, т. 3, с. 416]).

Ідеалізм Івана Франка, особливо відчутний у його поетичній творчості, іноді набирає навіть декларативного звучання:

«Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною», –

каже сам Єгова, звертаючись до обраного народу («Мойсей» [2, т. 1, с. 663]).

Що ж до конфесійного аспекту релігії, то Іван Франко, як і багато інших культурних діячів його часу, опиняється над ним. Так, визначаючи тематику книжок для народу, він не виключає з числа їх і релігієзнавство («Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва»). Проте вибір конфесії він трактує як справу особистого переконання. На його думку, релігія повинна підносити духа людського, сприяти розвою науки та морального почуття людини, але «всяке обстоювання на становищах чисто конфесійних та ортодоксальних може довести тільки до затемнення основних питань гуманності та до розбудження пристрастей» («Семітизм і антисемітизм у Галичині» [2, т. 3, с. 538]).

Безумовно, такий погляд на функцію релігії є інструментальним і до нього можна ставитися також критично, але не можна його вважати і атеїстичним, як віру у щось, що не є Богом, на взірець комуністичного ідеалу чи поширеного сьогодні у Європі людиноцентризму.

Зрештою, ставлення Івана Франка до релігії та віри в Бога найкраще виражене ним самим наприкінці життя у розмові з медсестрою. На запитання, чи правда, що він не вірить у Бога, він відповів: «Ні...я вірив і вірую в Бога не так, як ви всі. Ой, люди, ви мене не розумієте, й це мене найбільше болить» (див.: Шалата М. Й. Світова великість поета [2, т. 1, с. 22]). Такий погляд іноді спонукав Франка критично ставитися до кліру (див.: «Чого хоче галицька робітнича громада?», «Ксьондз Юган про цивілізацію» та ін.), а відтак бачити і в інших релігіях етичні ідеї чистими, толерантно ставитися до буддизму та ісламу. Офіційно ж своє ставлення до християнства Іван Франко задекларував у поезії «Хрест», присвяченій єпископу Йосифу Сембратовичу (1875 р.):

Хреста нас знаменем хрестили,
Ростем під знаменем хреста.
З хреста пливуть всі наші сили
І віра наша пресвята [2, т. 1, с. 88].

Як засвідчував відомий франкознавець, незабутній Зенон Гузар, християнський ідеал добра і віри в перемогу цього ідеалу над злом – Янгола над Демоном – були домінантною категорією у духовному світі Івана Франка, що переконливо висвітлено у його повісті-новелі «Як Юра Шикманюк брів Черемош».

Система цінностей, вершиною якої завжди є віра в Головний Ідеал, визначає увесь зміст духовного життя людини і народу. У нашу посткомуністичну епоху, а надто, зважаючи на наші наміри *європеїзації* освіти і виховання, відчуваємо потребу звернутися до Франкового розуміння їх змісту, бодай тому, що його погляди мають і європейські, і автентичні національні витоки. Властивий йому впертий пошук національного шляху в царині освіти та виховання гідний наслідування і в наш час.

Моральне виховання. Загальний християнський світогляд Івана Франка вів його до визнання того, що мораль ґрунтується на вірі у «Вищу істоту», яка є втіленням добра і любові, та на прагненні людини наблизитись до неї. Він визнавав і стверджував, що «самі вчинки без віри у вищу справедливість і без любові до тої справедливості і до інших людей чинять чоловіка фарисеєм, але ще не правдиво релігійним чоловіком» («Радикали і релігія» [2, т. 3, с. 405]).

Позитивне трактування моралі і моральних правил Іван Франко демонстрував, описуючи погляди вчителя Міхонського. Негативні вчинки учнів

(гра в карти, пияцтво тощо) він узалежнює найперше від системи освіти і виховання, які позбавляють їх доброякісної «духовної їжі», не зацікавлюють чим вищим і кращим, а відтак він – учитель Міхонський – взагалі схильний уникати бесід про мораль, а зважати на неї на тлі її вияву у реальному житті («Борис Граб»).

Іван Франко вірив у значущість поєднання науки і праці, які приведуть людину до добробуту та щастя, а отже, і до домінування їх у свідомості людини. Моральність у цьому разі репрезентується категоріями вірності, справедливості, правди, дружби і добра. Вони і є предметом найвищої науки – етики. «Етика, – пише він, – вчить людину жити по-людському – вона завжди і скрізь керує її кроками, вона переробляє її звірячу природу, робить її м'якшою, і, таким чином, робить її здібною до щастя не тільки внутрішнього (задоволення собою), але і суспільного, яке спирається на поєднання праці усіх людей і на братерській взаємній любові» («Наука і її взаємини з працюючими класами» [3, с. 40]).

Безумовно, І. Франко дивився на життя тверезо і вважав, що «нам ще сьогодні далеко до здійснення цього етичного ідеалу, але наука і життя, хоч і повільно, прямують до нього, і кожне слово, що ширить здорові, світлі погляди серед людей, прискорює його, кожний учинок, що виявляє правдиву людську моральність в душі – прискорює його, кожна благородна братерська спонука – прискорює його» [3, с. 40]. У такому ставленні до морального самовдосконалення людини виявляється ідеалізм Франка і, до певної міри, характерні для його часу романтичні сподівання на самовдосконалення всього суспільства.

Декларуючи такі свої погляди на мораль і моральне виховання, Іван Франко визнавав, що бачить мораль «інакшою». У передмові до збірки «Мій Ізмарагд» (1898) він стверджував, що вона не ортодоксальна, не катехитична і не догматична, але він впевнений, що в основі своїй вона далеко більше зближена до моральності великих учителів людськості, ...ніж колінноприклонна, поклонобійна та черствосердечна моральність багатьох стовпів церкви.

До певної міри ця позиція Івана Франка визначалася і схильністю до лібералізму та вела до критики «педагогіки аскетизму», яка, на його думку, не дбала про фізичний розвиток молоді, пригноблювала чуттєвість людини. Це, зокрема, стосувалося і сфери статевого виховання молоді. Завдання педагогіки у сфері моралі, на його думку, полягає у «плеканні», «керуванні» і «нормуванні». Гноблення людської природи він вважав підходом не педагогічним і не людським.

Водночас у світогляді І. Франка цей моральний лібералізм поєднувався з ідеалістичним трактуванням категорії моралі.

Так, у передмові до другого видання збірки казок «Коли ще звірі говорили», Іван Франко висловив міркування, що стосуються виховання малих дітей 6–12 років і в них дав відповідь на питання, перед яким часто спиняється і сучасний педагог: коли вводимо дітей у цінності моралі, то як маємо ту мораль пропонувати – як *категорії абсолютні, недоторкані, ідеальні, чи як такі, якими їх бачимо у реальному житті – до кінця не реалізовані, часто порушувані?* Іван Франко на це запитання відповідав однозначно. Він вважав хибними ситуації виховання, коли малі діти відразу стикаються з «реально-життєвою мораллю», із суперечливим, релятивістським трактуванням моральних чеснот і категорій. «Я бажав би, – писав він у згадуваній передмові, – щоб наші діти в інтересі здорового і морального розвою якнайдовше витали фантазією в тім світі *простих характерів і простих відносин, у світі, де все видно ясно і симпатії не потребують ділитися* (курсив наш. – *О. В.*). Відси вони винесуть перші і міцні основи замилування до чесноти, правдомовності і справедливості, а надто любов до природи...» [3, т. 20, с. 74]. Він бачив перевагу своїх дитячих казок про звірів у тому, що вони «не розбуркують молоду фантазію дивоглядними образами заклятих замків, царів, розбійників, драконів та демонів, не тривожать молодого почуття страшними, трагічними пригодами та незрозумілими для дітей відносинами обох полів» [3, т. 20, с. 74].

Читаючи ці рядки, не можемо уникнути асоціацій, що ведуть нас до сучасних дитячих «мультиків», де важко побачити однозначне трактування чеснот і де добро та зло так перемішані, що дитяча душа і дитячий розум не можуть розвести їх, поставити на свої місця. Видається, отже, що сьогодні ця проблема – формування ідеалізму у моральному вихованні – постає ще гострішою, як була в епоху І. Франка. І ще й досі стоїмо перед питанням, що сильніше впливає на становлення моральності в дитині – стійкі, несуперечливі погляди на мораль чи «розхристане», неоднозначне їх трактування, яке переважно й пропонує дітям телеекран, що відбиває радше зіпсуту свідомість дорослого.

У поемі «Мойсей», що є кодексом філософії І. Франка, він устами Мойсея закликав молоде покоління бути милосердним, оберігати життя навіть скорпіона, бо і він «жить у світі бажає». Він також радив жаліти спійманих зайчиків і віднести назад, де спіймали, бо за ними мати їх плаче. Ці поради він підсумовував так:

Милосердними треба вам буть
Задля всього живого!
Бо житє – це клейнод, хіба ж є
Що дорожче над нього? («Мойсей» [2, т. 1, с. 642])

Нарешті, у творчості Івана Франка натрапляємо на дуже фундаментальну думку про те, що основним чинником руйнування моралі є рабство, що передбачає визнання іншого авторитету, ніж Бог. Фальшивий авторитет «витискає братерство» і «нищить внутрішнє право, совість» («Переднє слово від видавництва «Дрібної бібліотеки» [1, с. 51]). Наша сучасна проблема корупції у суспільстві теж зумовлена вічною і глибоко вкоріненою потребою раба «заробити ласку» в того, хто вище, «задобрити» його.

Патріотичне виховання. В одній зі своїх праць Іван Франко доводив, що націоналізм та інтернаціоналізм «ані крихти не суперечні». Він порівнював письменника з деревом, яке корінням виростає з рідної землі, вбирає у себе її живі соки, а своєю кроною поринає у середовище інших народів, несе туди щось своє. Не всіх людей це стосується однаково, але його світогляду це було властиво, бо був і патріотом свого народу, і демократом європейського типу.

Жив у важку епоху і у важкому середовищі. Відчував свою синівську причетність до рідної землі, але зазнавав великого тиску московства з його одвічним прагненням русифікувати українців, відчував політичний гніт з боку поляків та євреїв, які були силою домінуючою (див.: «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах», «Семітизм та антисемітизм у Галичині», «Одвертий лист до галицької української молодежі» та ін.).

У різні періоди свого життя Іван Франко по-різному бачив вихід свого народу з важкого становища. Проте, як мовилось вище, проблукавши тернистим шляхом пошуків, прийшов до визнання *пріоритету національного життя народу*, бо лише в іпостасі нації народ є суб'єктом історії.

Підсумком у цих пошуках був висновок, що стосувався природи історичного розвитку народу. І. Франко покладався на перманентність цивілізаційного поступу і всякі ідеологічні «завихрення» вважав лише «епізодами», а сам поступ – нормою. Так дивився і на історичну перспективу свого народу. «Не думаю, – писав він, – заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів». Піднімався вище них і трактував все це як «виплоди органічного розвитку новочасних суспільностей» («На склоні віку» [2, т. 3, с. 424]).

Іван Франко любив свою батьківщину і як «син селянина-русина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук», який піднявся на висоту, «де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали» («Дещо про себе самого» [2, т. 3, с. 30]), свідомо, жертовно і не галасливо *служив* їй. Свою працю, до якої його призначила доля, уважав високим патріотичним обов'язком і закликав до неї інших інтелігентів свого часу. «Наш голосний, фразеологічний та у більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею», – писав він («Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі» [2, т. 3, с. 573]).

Такий погляд на патріотизм Іван Франко адресував українській молоді. Не сліпе «кланяння», не «боготворення народу» вважав її обов'язком, а *жертовну працю*, яка допомогла б йому піднятися в коло інших народів. Він радив молоді набиратися знань, духовних сил, «тямлячи тільки одно – що практичне життя жде її серед рідного народу... Нині наш народ, – наголошував він, – домагається від нас служби на різних полях» («Кому за се сором?» [3, с. 248]). За таку жертовну працю не слід ждати нагород, і її має поет на увазі у поезії «Каменярі»:

І кождий з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яти в людей за сей кровавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють [2, т. 1, с. 135–136].

Знаходимо у творчості Івана Франка думки, які засвідчують його велику увагу до ролі ідеалізму у патріотичному вихованні молоді. Констатуючи, що «всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму» («На склоні віку» [3, с. 291]), він підкреслював значущість і певної міфологізації національного світогляду, прийому героїзації минулого народу. «...Для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, – писав він, – не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне – над тим, що спеціалізує і ділить» [3, с. 291].

Ідеалізм у патріотичному вихованні веде Івана Франка до певного радикалізму та імпліцитного визнання націоналізму як основи цього виховання. Так, у відомій праці «Поза межами можливого» він підкреслював, що «синтезом всіх ідеальних змагань, будовою до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеями раді би покрити своє змагання за панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами прикрити *своє духовне відчуження від рідної нації*» [3, с. 284].

У своїх думах про власний народ Іван Франко випереджував свій вік і свою епоху. У патріотичних поглядах він піднімався вище етнічних почуттів чи містечкових цілей і осягав рівень *патріотизму державницького*. «Ми мусимо навчитися *чути себе українцями* – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів» («Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі» [3, с. 405]).

Глибоким, емоційно насиченим і часто алегоричним є вияв патріотизму поета у великій кількості поетичних творів. І, можливо, найпомітніше це у згадуваній уже поемі «Мойсей». Як чесний син народу, який крізь труднощі веде його до свободи, він готовий картати «кочовисько ледаче», яке «під подертими шатрами спить», але водночас признається у своїй надмірній любові до нього. Устами Мойсея, в образі якого часто бачимо самого І. Франка, він каже:

О, Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!

І далі: *Я люблю тебе дужче, повніш,*
Ніж сам Бог наш Єгова [2, т. 1, с. 639].

За важких колоніальних обставин Іван Франко мріяв про незалежність України і заповітом для нас і нашої освіти залишив таке: «Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого... Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки

під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками у напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки... Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати» («Поза межами можливого» [3, с. 285]).

У системі змісту сучасного українського виховання патріотичні погляди Івана Франка видаються для нас еталоном, позбавленим як космополітизму, так і етнічного самообмеження, що в поєднанні веде до становлення світогляду європейського.

Громадянське виховання. Соціальні процеси в Австро-Угорщині за часів Івана Франка, попри їх «імперську форму», природно, вели до становлення громадянського суспільства, яке сьогодні намагаємось збудувати і ми – «з чистого аркуша». Ця імперія була конституційною, і її закони здавна користувались повагою, а, отже, сприяли розвитку громадянської правосвідомості.

За цими процесами пильно стежив Іван Франко, часто зіставляв їх з правовою анархією в Росії і активно відстоював народження «громадського духу» серед студентства, про що засвідчують його статті «Громадянські права студентів», «Подуви весни в Росії» та ін.

Зміст громадянського виховання Іван Франко, на відміну від деяких наших академіків, не ототожнював із вихованням патріотичним і признавався в любові до «загальнолюдських ідеалів справедливості, братерства і волі» («Дещо про себе самого» [2, т. 3, с. 29]).

Проблиски формування громадянського самоусвідомлення Іван Франко вбачав найперше у *самоорганізації* учнівської молоді, зокрема, в Дрогобицькій гімназії, де спостерігалася її велика схильність до участі в громадських товариствах, хорових об'єднаннях тощо. Ці спостереження стосуються 1878 р. («Вісті з Галичини»). На думку Івана Франка, такі об'єднання «відводили від фальшивої амбіції і багато причинювалися до піднесення товариського життя» [1, с. 29]. В іншому місці («Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 року» [1, с. 38]) він висловлював думку, що громадське самоврядування повинно складати основу суспільного устрою. А відтак, «автономія громади – то головна основа ліпшого ладу і щасливішого життя людей» («Що таке поступ?» [3, с. 333]).

Зрештою, слід відзначити тут і певний соціальний радикалізм Івана Франка. Як провісник і апологет громадянських прав та свобод, а відтак гуманіст,

він за ідеями рівності людей вбачав і їх слабкий бік: будучи нерівними від природи, не всі люди здатні цими правами і свободами скористатися. Ці погляди зумовлюють його виступ не тільки проти «всякої політичної залежності, всякого поневолення народу народом», але і проти скасування всяких класових привілеїв і станів («Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 року» [1, с. 38]). Він звертав увагу на жорстокість капіталізму в тогочасній Європі і висловлювався навіть проти приватної власності на капітал [1, с. 38]. Вихід із ситуації загалом І. Франко бачив у всебічній освіті кожного громадянина і безупинному розвитку всіх його природжених здібностей [1, с. 38].

Будучи переконаним демократом і вболіваючи за свій народ, а відтак передбачаючи труднощі шляху до свободи, він намагався підготувати українців до цього. І. Франко закликав навчати народ практично «уладити господарську асоціацію» та бачити в цьому і власну вигоду. «Тільки господарська, ремісничa, промислова асоціація може спасти наш народ від економічної руїни», – писав він («Кілька слів о тім, як упорядкувати та провадити наші людові видавництва» [3, с. 200]).

Але понад усе І. Франко дбав про виховання у народі «*духу громадянства*». Він закликав «збирати докупи людей однакової думки, в'язатися в громади, спілки й товариства, раз для того, щоб собі взаємно помагати в проясненні своїх думок, а по-друге, й для того, щоби єднати свої сили для проведення в життя своїх жадань» («Чого хоче Галицька робітнича громада?» [3, с. 151]).

Ця глибоко цивілізаційного рівня думка є особливо значущою, коли роздумуємо сьогодні над реформуванням нашого суспільства і нашої освіти. Реформи мали б здійснюватись не стільки волею влади, скільки з ініціативи відродженої громади, яка колись усе ж повинна з'явитися. Такі міркування повертають нас до спадщини К. Ушинського, котрий, як і Франко, «готував» суспільство до прийняття демократії, марив реформами. Він писав: «Всяке істотне, а не позірне поліпшення в побуті народу, всяка істотна реформа повинна ґрунтуватися на внутрішній, духовній реформі і на русі вперед, який відбувається в самому дусі народу, бо тільки з цих духовних реформ виростають самі собі тривкі зовнішні реформи... Надати ж швидкість народному розвиткові може тільки свідоме, розумне виховання і розумне навчання...» (Ушинський К. Твори : в 6-ти томах. – К., 1954. – Т. 1. – С. 219–220).

Неважко знову ж таки збагнути, що, будучи гуманістами, і К. Ушинський, і І. Франко бачили й відчували виразки капіталізму, але не переступали поріг цивілізованого та, як довела історія, правильного розв'язання соціальних

проблем – через освіту і виховання, на шляху удосконалення самої людини та розвитку її здатності відстоювати свої права, на шляху до духовності.

Не будемо заперечувати: у своїх поглядах на переустрій суспільства Іван Франко допускав елементи романтики та утопізму. Це було природним для мислителів його епохи, бо справжнього обличчя «соціалізму» вони ще не бачили, але його орієнтація на освіту залишається значущою і для нас.

Діалог «На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901» вважається підсумком ідейної еволюції філософських роздумів Івана Франка (Олег Баган). І. Франко засвідчував прийняття ним цінностей, що стали домінантою європейського життя у XX столітті. «Всюди проголошено широкий вільний шлях свобідній думці, безмірно інтенсивній праці одиниці, всюди позволено їй виявляти весь засіб її сили, бистроумності, оригінальності і глибини» і, не обходячи увагою суперечливість людського поступу, Іван Франко все ж вірив у прогрес і приймав думку, що «людський дух виплив на широкий, безмежний океан, де простору багато і за яким манять нові, широкі світи, що обіцяють багаті скарби тим, хто відкриває їх» [3, с. 292].

Дивлячись на процеси демократизації з таких оптимістичних позицій, Іван Франко вважав, що протистояння розвитку громадянської свідомості з боку системи освіти спонукає молодь шукати виходу у єднанні, у створенні громадських товариств, і цей супротив «буде рости і міцніти чимраз більше», бо ніяка система, ніяка строгість не може позатирати всіх доріг живій думці, не зможе заборонити їй проникнути і в наші школи і збудити новий, більш реальний, більш науковий рух, котрого зав'язки та початки вже бачимо і тепер («Ученицька бібліотека в Дрогобичі» [1, с. 36]).

У статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» Іван Франко пропонував цілу *програму* виховання громадянського світогляду у молоді, яка може слугувати і орієнтиром для сучасної освіти, а тому наведемо її найсуттєвішу частину: «Треба духу толєранції і вирозумілості для відмінних особистих переконань, бо без такої вирозумілості неможлива ніяка широка організація. Треба духу свободи і любові до правди та до народу в публічній дискусії. Треба докладного і ненастанного пізнавання потреб і бажань народу. Треба широкого безоглядного здруження з народом. Треба оскільки можна закидати пусті формальності, ведучі до пустих спорів, а цінити діло не по формі, а по змісту. Треба не викликати ворогування і якої-небудь виключності в ділах національних та релігійно-обрядових, але виразно і ясно зазначивши в тих ділах своє становище,

ограничитися на обороні нарушених прав, на домаганні повної рівноправності, впрочім завсіди кладучи натиск на те, що боротьба йде не проти якого б там не було чужого люду, ані на шкоду його інтересів, а тільки проти насилля верховідців, проти несправедливої майоризації та визискування» [3, с. 202–203].

Нарешті, до змісту громадянського виховання слід віднести і стисло запропонований Франком кодекс та визначення відповідних цінностей. На його думку, йдеться тут насамперед про *рівні права* і *рівні обов'язки* усіх громадян, а отже, і громадянське *самоусвідомлення* людини. «Горожанином краю робить не давність оселення, не земля, не капітал, а тільки почуття *солідарності* (курсив наш. – *О. В.*) з народними ідеалами та праця для їх здійснення». Він з осудом ставиться до намагання деяких меншин утвердити свою перевагу у чужому краю («Семітизм і антисемітизм у Галичині» [2, т. 3, с. 539]).

Сімейне виховання. Власні національно-демократичні і християнські погляди Іван Франко екстраполював і на родинне життя. Так, він категорично відстоював рівність прав чоловіка і жінки, без чого «не можна говорити про жодну рівність, ані про жодну вільність» («З брошури про соціалізм», 1878). Так само у передмові до книжечки Христіана Г. Зальцмана, призначеній для батьків, він гостро виступав проти нерівності в сім'ї, де діти зазнають гніту і побоїв, та радив в основу родинного виховання класти переконання, «що діти такі ж люди, як і старші, що дітей, їх особисту гідність і їх потреби треба так само шанувати, як і старших, і тільки поводячись з ними лагідно, щиро, розумно, як з рівними, входячи в їх спосіб думання» і таким шляхом «їх виховувати на чесних, щирих і справді свобідних людей» [1, с. 209].

Як і К. Ушинський, І. Франко вважав, що виховання в сім'ї повинно тривати до 5–6-річного віку дитини. І не тому, що ясел чи садочків тоді не було: конвеєризація виховання, яку практикувала пізніше більшовицька влада, не вписувалася у демократичний світогляд цих двох будівничих освіти.

Так само, як К. Ушинський, Іван Франко у сімейному вихованні головним вважав *виховання родинності*, бо від цього залежить міцність сім'ї, а від неї – і сила держави («Женщина-мати» [4, с. 562])[a].

---

[a] Під терміном «виховання» розуміємо *ставлення* людини до суспільства і природи, які оточують її. А «розвитком» вважаємо здатність її до впливу на них з метою забезпечення власних життєвих потреб, тобто діяльнісні можливості людини.

У порадах щодо родинного виховання дітей Іван Франко бачив три складові: а) первинне виховання, що більше стосується тіла дитини; б) пробудження духовних здібностей дитини; в) виховання моральне.

І все ж іноді, особливо у молоді роки, Іван Франко у своїх педагогічних поглядах йшов за «модою часу» та змістом традиційних німецьких поглядів на ролі чоловіка і жінки. Батько, вважав він, – «найвищий авторитет», а мати – авторитет любові і прикладу. Від батька діти засвоюють те, що стосується чоловіків: «вправи розуму», здоровий глузд, позитивні знання, мужність, відвагу, почуття честі, діловитість, любов до батьківщини, знання світу. Але дочки – постійно під впливом матері [4, с. 561].

Водночас Іван Франко підкреслював і велику роль матері, яка «стоїть на висоті природнього, морального і гражданського достоїнства, – вона єсть кормилиця чоловічества!.. Призначення женщини єсть викормлення і виховання дитини на чоловіка здорового, морального і обществу полєзного» [4, с. 563].

Для великої місії виховання дітей, на думку І. Франка, жінка повинна себе з юності готувати – оволодівати духовною освітою, певними моральними засадами та знаннями людської природи і людського серця. Бо «як може мати статися первим духовним і моральним джерелом, із котрого дитина має черпати для себе здоровий, жизненний напій, єслі то джерело в умі і серці самої матері висхле або мутне?» А надто, як може вона «...статися первообразом того, чим дитя має статися в жизні і до чого після наклонности до наслідування якнайрішительніше пре його сила природи» [4, с. 563].

У згаданій вище статті І. Франко багато уваги приділяв також стосункам родини і дитини-школяра. Він категорично заперечував батьківську гіперопіку і водночас пропонував ставитись до дитини вимогливо та підтримувати в ній самостійність і самовідповідальність. «Тут не повинна мати бути м'якою і податливою, не повинна жаловати дитини, або, як часто діється, осуджувати і собі вчителя яко твердого і немилосердного чоловіка». Він також заперечував негативну звичку деяких батьків «ґанити» вчителя. Дитина починає сприймати себе як «мученика» і втрачає повагу до вчителя. «Дім і мати учать любов'ю; школа – настановами і дисципліною», – писав він [4, с. 563].

Коли дитина йде до школи, мати повинна цікавитися шкільним життям дитини, спостерігати за виконанням нею домашніх завдань. Але «*нехай сама ніколи не робить замість дитини*» (курсив наш. – *О. В.)* і не дозволяє їй списувати домашнє завдання з чужого зошита. Дитина повинна формувати в собі почуття власної відповідальності за свою працю [4, с. 565].

Нарешті, у своїх настановах матері Іван Франко не радив спонукати дитину до надто раннього «багаточитання», бо це «шкодить тілесному і духовному здоров'ю дітей». Інформація тут сприймається поверхово, і таке читання «не може вліяти на образовання сильного і до життя спосібного характеру» [4, с. 569].

Сьогодні таку функцію читання перехопили телевізор і комп'ютер. Вони мають ті ж вади – поверхневого, неосмисленого і лише емоційного сприймання інформації. Зловживання, про яке говорив свого часу Іван Франко, тут є також небезпечним і шкідливим. До самостійного пошуку інформації належить спонукати дітей чотири – п'ятирічного віку і орієнтувати їх лише на такі відомості, які «образують розум, облагороднюють чувство, будять рівночасно і духа, і становлять таким способом здоровий корм душі» [4, с. 570].

Інші аспекти змісту виховання та розвитку. Йдеться тут найперше про такі важливі аспекти едукації, як *екологічне* та *валеологічне* виховання. У творчості І. Франка вони виразно не репрезентовані, бо в його епоху й не були актуальними. Не відаючи про космічні кораблі, інтернет і економічні промислові монстри, люди жили в єдності з природою, відчували себе її дітьми. Сільські потічки, у яких Іван Франко любив рибалити, і навколишні ліси були чистими, а про здоров'я «піклувалася» Природа – поводила себе часто жорстоко, але по-своєму справедливо. У творчості І. Франка натрапляєм переважно на вияв синівської любові до рідної природи, що прагнемо сьогодні відродити і в сучасному молодому поколінні.

Особливою проблемою для нашої сучасної педагогіки є *удосконалення діяльнісних можливостей молодої людини і виховання характеру*. До розуміння таких завдань освіти І. Франко йшов, але вони, як педагогічні проблеми, ще лише увиразнювалися – на основі запиту розвитку економіки у другій половині XIX століття. Піонерами у цій сфері знову ж таки були К. Ушинський, а згодом – Г. Ващенко («Виховання волі і характеру»), які формування в дитині здатності до успішної діяльності визнавали головним завданням освіти. Певний внесок у його розв'язання зробили і галицькі педагоги міжвоєнного часу, які виростали зі спадщини Івана Франка. Бо його внесок у цю сферу все ж був помітним. Червоною ниткою в його творчості проходить віра у силу природного творчого хисту людини і народу, які діють як «квас у прісному тісті», – збуджують їх і спонукають до життєвої активності. Напівсонні батьки з числа мандрівників, що йшли вже багато років до Землі Обітованої, дивувалися, звідки їх діти, які народилися вже в пустелі, у своїх іграх воюють та

мурують міста. Лише *вродженими* потребами творчості можна пояснити це («Мойсей»).

Аналізуючи стосунки сім'ї і школи, Іван Франко неодноразово підкреслював думку про шкідливість штучного «полегшення» життя дитини виконанням завдань за неї. «Щоб образованнє було властиве і для жизні придатне, – писав він, – треба до того вспільної науки з товаришами літ і ціли, де надгорода і кара будять амбіцію, тая – емуляцію; де повага права родить послух, податливість, любов і поважання для рівних собі, родить пильність і заохоту, а через то стається условієм *образования і характеру*» («Женщина-мати» [4, с. 567]).

Не підлягає сумніву, що такі настанови батькам зорієнтовані на формування у свідомості дитини «діяльнісних якостей» людини громадянського суспільства.

До питання методів едукації

Не будучи професійним педагогом, Іван Франко все ж мав певні погляди на способи діяльності вчителя і часто висловлювався про них.

Щонайперше, варто підкреслити його послідовну критику *авторитаризму* у шкільному і родинному вихованні. У «Передньому слові» від видавництва «Дрібної бібліотеки» Іван Франко тлумачив відповідне поняття і термін як «безоглядний послух», а відтак уточнював ще й визначення: авторитаризм – «се радше піддання себе – добровільне чи ні під якусь вищу силу, котрій ми не то що не смієм спротивитись, ні, на котру навіть глянути не смієм твердим, критичним оком. Все, що в'яже чоловіка, що путає його свобідну волю і природні, здорові наклінності, старається бути авторитетом для нього» [1, с. 51]. У цьому трактуванні авторитаризму І. Франко наводить слова данця Георга Брандеса, де, зокрема, підкреслено, що в ділянці моралі авторитет руйнує внутрішнє право і совість людини. Додамо також – і почуття відповідальності за свої вчинки. Бо, якщо хочемо достукатись до сумління дитини, то можемо зробити це лише з її власною участю і з її власної волі, що можливе тільки за умов партнерства виховника і вихованця.

Нарешті, є тут і аспект, над яким також варто задуматись людині нашого часу. Вічне відчуття залежності від когось зумовлює бажання людини «задобрити», «заслужити прихильність» того, хто над нами, а отже, появляється джерело того, що сьогодні називаємо «корупцією». Таке прагнення поступо-

во стає рисою характеру людини і побороти її нелегко, бо стає «другою натурою». Лише вільна, самодостатня людина може позбутися цієї вади – схильності до корупції.

Слід визнати, що таке трактування авторитаризму та його шкідливої ролі у вихованні визнаємо сьогодні як актуальне і цілком правомірне. І все ж не можемо не відзначити в ньому і деякий радикалізм, характерний для демократизованого політичного світогляду і не завжди оправданого в педагогіці, яка мала б уникати крайнощів, постійно шукати «середнього шляху» (Г. Ващенко).

Так, у наведеному висловлюванні І. Франко підкреслював, що авторитет плутає «здорові наклінності». Важко це заперечити. Але як бути зі «злими нахилами», які теж дитині часто властиві? Щось повинно працювати і проти них, а в цьому «щось» мав би діяти, крім усього іншого, й авторитет, бодай у формі доброго прикладу. Отож, мусимо тут уникати абсолютизації думки, що авторитет завжди шкідливий. Тому, йдучи за І. Франком, відкидаємо сліпе підкорення авторитету, що завдає у вихованні великої шкоди, але допускаємо також і його певну роль, що йде на користь вихованню. Бо індивідуальні права людини – не безмежні, як це підказує нам сучасний європейський людиноцентризм. Вона повинна навчитись і долати, обмежувати якісь свої прагнення, і в цій ситуації авторитет може виявитися теж корисним.

Пропонуючи таке трактування поглядів І. Франка про авторитаризм, підкреслимо ще раз, що маємо тут справу з перенесенням у педагогіку поглядів загальнофілософських, а радше – політичних і, власне, звідси йде цей радикалізм. Бо зло від авторитарного виховання І. Франко трактує найперше як зло соціальне, – коли прагнуть виховати не діяльну людину, а «підданого», як зло, що руйнує здатність до самостійного мислення, знання і характер («Великі діяння пана Бобжинського»). Чуємо в цьому бунт вільного розуму поета проти ідеології пруссацтва, яка домінувала тоді в духовному житті Австро-Угорщини.

Іван Франко вбачав велику біду виховання у надмірній опіці над дитиною. Стосується це і виховання сімейного, про що мовилось вище, але найбільшою мірою – виховання шкільного.

Ось його міркування: «Здається, що ми не помилимось, твердячи, що саме < ... > наскрізь непедагогічна манія постійного *опікування*, зазирання у приватне життя учнів, поводження з ними як з немовлятами, це до крайності доведене недовір'я і відраза до всякої *самостійності*, до всякого вільнішого

пориву *юнацької думки* і почуття стали примарою, яка вбиває успішний розвиток наших середніх шкіл, спотворює розуми і характери молоді» («Таємні товариства молоді» [1, с. 172]).

У такому гріху можемо звинувачувати і сучасну школу. Але ще більше – родину, яка, дбаючи лише про зовнішній ефект оцінок, правдами і неправдами бореться за них, огороджує дитину від труднощів, сама виконує за неї її завдання, звільняє від турбот і проблем і цим руйнує паростки характеру, самостійності і самовідповідальності.

Іван Франко осуджував те, що сьогодні позначаємо терміном «репродуктивне навчання», зорієнтоване на запам'ятовування учнем «навчального матеріалу». Він критикував методи механічного заучування змісту лекції, «з допомогою яких удається у свідомості дітей найдокладніше затерти всі живі, чоловічі черти, знищити всякий зв'язок самостійного характеру, прогнати всяку охоту до самостійного мислення» («Учениць ка бібліотека в Дрогобичі» [1, с. 35]).

Так само Іван Франко картає підготовку гімназійного вчителя, який готується до уроку з тієї самої книжки, до якої потім відсилає учня, не дбає про самоосвіту і власний розвиток. І вже зовсім таке навчання не відчиняє дверей до якоїсь власної діяльності. Учням «не дозволяється свобідних, оригінальних думок, наказувалось писати якнайкоротше (щоб було менше труду поправляти), і чим безбарвнішим, сухішим, більш урядовим стилем виріб був написаний, тим ліпше» («Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах» [1, с. 96–97]).

Так в освіті реалізував свої вимоги авторитаризм, який всіх дітей вів до єдиного («правильного») погляду – до стандартного мислення.

Критиці піддає Іван Франко і морально-етичний бік діяльності вчителів, які лякали учнів арештами, карами, а часто – і зовсім негідною вуличною лайкою.

Іван Франко рідко вдавався до проблем педагогічної технології, проте на такі міркування у деяких його творах все ж натрапляємо. Так, він виявляв себе прихильником індуктивного підходу до подачі і засвоєння інформації, – «виходячи не з абстракцій, не з принципів, а з якогось одиничного факту або явища», що активізувало б процеси мислення і пошуку («Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» [1, с. 65]).

Спостерігаючи процес навчання дітей у тісних класах, із метою уникнення їх перевтоми він радить «поділити дітей на кілька груп: одні приходять рано,

сидять дві години, по них приходять другі, і так далі. Лише вчителів для цього треба більше» («Наші народні школи і їх потреби» [1, с. 195]).

На думку Івана Франка, вчитель повинен бути добрим наставником і поводирем дитини. Такий зміст і закладено в його згадуваному вже вислові: «Учителем школа стоїть». Взірцем такого вчителя є образ Міхонського – людини толерантної, розважливої. Він змалку призвичаював учня до мислення, був «чоловік дуже живого темпераменту, лагідний і великий приятель учнів». На думку цього вчителя, дітей треба привчати «мізком рушати» («Вісті з Галичини» [1, с. 28]).

Іван Франко пропонує позитивні образи й інших вчителів, які «були дійсними приятелями молодіжі, уміли єднати в собі її прихильність і довірливість, поступали в школі оглядно, тактовно і по більшій часті безсторонньо, заохочували оскільки мож до самостійного мислення, до застанови над предметом, до котрого вміли збудити цікавість» [1, с. 28].

Серед цих учителів – реальна постать – Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко) – «щира русинка і ревна та спосібна вчителька», яку поет намагався захистити від сваволі шкільних чиновників («Факт до характеристики нашого шкільництва» [1, с. 101]).

З великою теплотою Іван Франко згадував свого вчителя Емерика Турчинського. Він відносив його до числа учителів «з природженим педагогічним талантом, які вміють під час уроків жити спільним життям усього класу» («Емерик Турчинський» [1, с. 207]).

Нарешті, описуючи важкі обставини переломного періоду, у яких працювали тоді вчителі, Іван Франко висловив дуже цікаву і актуальну й сьогодні думку: «Цей період був важким для слабих учителів, але вдячний – для сильних, бо давав їм поле для самостійної праці, не обмежуваної інструкціями» [1, с. 207]).

Очевидно, що Іван Франко зауважував у професії вчителя найперше ті освітні ідеї, прихильником або опонентом яких був сам. Вчитель, на його думку, повинен готувати дитину до того вільного, але конкурентного і вимогливого життя, грядущість якого поет дуже відчував. Наслідком зусиль учителя і процесу «образовання» у школі він бачив людину самодостатню, носія і поборника європейських цінностей.

* * *

Повільність розвитку рідного народу пригнічувала Івана Франка, і вже з часів юності він прагнув побачити вихід, а відтак відшукати і джерело оптимізму. Згодом таким джерелом стала віра в історичну долю народу, що виходить з неволі, йде довгою і важкою дорогою до Храму Духу, але також переконання в тому, що Земля Обітована існує.

«Вірю в силу духу
І в день воскресний твойого повстання», –

писав він, звертаючись до свого народу («Мойсей»).

У царині соціального життя він мріяв про європеїзацію життя «руського» (себто – українського) народу, всіляко пропагував основи європейських цінностей, дбайливо плекав паростки громадянського суспільства і на такому тлі бажав бачити і нашу освіту. Йому, як і нам сьогодні, випадало боротися проти залишків старої системи, котра зачиняла перед людиною двері до свободи, мріяв, що і вона (свобода) колись переступить поріг школи.

І. Франко розумів і визнавав велику залежність системи «образования» від епохи. І сьогодні завдяки цій обставині відчуваємо, що погляди Івана Франка і Костянтина Ушинського є ближчими нам, ніж більшовицька концепція А. Макаренка чи навіть її лібералізований варіант від В. Сухомлинського.

Іванові Франкові, як і всім, хто йде першим, не пощастило у виборі часу. Він переріс свою епоху і постійно намагався прокласти шлях у майбутнє. Почував себе самотнім та, як і його Мойсей, часто оглядався назад у стані драматичного сумніву:

Чи вірна наша, чи хибна дорога?
Чи праця наша підійме, двигне
Наш люд, чи, мов каліка та безнога,
Він в тім каліцтві житиме й усхне?
(«Похорон»)

Проте у тих сумнівах призначення свого не зрікався і пер свого плуга – без галасу, показухи і політиканства, що для діячів його епохи було ледве що не винятком. І був вимогливим до себе:

Україно, моя сердечна нене!
Не лай мене, стражденна, незабута,
Що не дало моє життя злиденне
Того, що ждати ти могла від мене
(«Поклони», 1898 р.)

У своїй філософській візії долі народу Іван Франко скептично ставився до старшого покоління, яке спину гне в неволі, але покладав надію на молоде покоління, з ним пов'язував свій оптимізм (як і ми, сучасні!), а тому приділяв так багато уваги його «образованню».

Прийде той час! Істотою цілою
Ми чуєм хід його поза собою,
Та доживем єго – не ми ... не ми!
(Сонет «Пісня будущини»)

Омелян Вишневський

ЖЕНЩИНА-МАТИ

Під тим заглавієм станем ми в нашім «Друзі» поміщати цілий ряд статей, трактуючих о становиську женщини яко матері і ґаздині взглядом общества. Не сумніваємся, що статті тії стануть нашим женщинам не тілько приємною і занимательною лектурою, но також подадуть їм не одну здорову і практичну гадку взглядом їх перезначення і їх обов'язків.

I
Вступ

Уже сама природа, творячи женщину, визначила їй осібний, властивий круг ділання: бути женою і матір'ю, – удержовати родину і хазяйство. Красне єсть званіє правдивої хазяйки, – обов'язки її, правда, тяжкі, але кілько ж в них приятности, кілько утіхи, кілько надгороди для неї самої! Но далеко вище єсть званіє женщини яко матері. Тут вона стоїть на висоті природного, морального і гражданського достоїнства, – вона єсть кормилиця чоловічества! З постепенним взростом сознанія того достоїнства ростуть також її обов'язки, її значення в обществi і її отвічательность. То також єсть підставою прав женщини, котрі тілько одно християнство поняло і признало женщині.

Призначення женщини єсть викормлення і вихованя дитини на чоловіка здорового, морального і обществу полезного. Її обов'язком єсть розвивати природні даровання дитини і провадити тії на властиву дорогу. Мати дає життя новому чоловікові, – вона посвящається ціла його удержанню, його розвиттю як тілесному, так і душевному, вона розбуджає первиї появи його духовного життя, вона пильнує його первих чувств, його волі, через їх належите керованя кладе вона первиї

підстави до виобразованя в нім характеру і всказує му дорогу, ведучу го од неї в широкий світ. Вона отвирає му брами землі і небес, брами земського і морального життя. В матернім вихованні лежить зарод всього того, чим дитя в житті станеться.

То єсть високе і дуже важне призначення женщини, і Творець щедро обдарив ю всім, що потребне до виповнення тих великих і святих обов'язків. Всі її тілеснії і душевнії даровання всказують всегда ісключно лиш на її отношення яко матері ко своїй дитині. Мужчина має совсем иниї цілі, иниї обов'язки, слідовательно, також і иниї дарованя. Життя мужчини – то широкий світ, життя женщини – тихий родинний круг. Природа сама освободила мужчину от занимання ся дитиною, – він єсть голова, хранитель родини, громадить добро в дом; женщина, в тіснішім крузі жиючи, удержує, порядкує і заховує потребне на потребну хвилю. Під її оком доростає і дозріває дитина на молодця або дівицю; вона тілько надає мужчині гражданське і моральне достоїнство, лагодить його бурливії і палкії пориви, внушаючи йому більшу огладу обичаїв і точність в сповненні обов'язків. Як в тілеснім, так і в душевнім взгляді велике заходить розличіє межи женщиною а мужчиною, но і тут вони взаїмно доповняються і усовершають[ся]. Чувство – то отечество женщини, умственность – мужчини. Чувства суть у женщини пружиною діл – мужчина керується своїми засадами; женщина смотрить на форму – мужчина шукає істоти річей. Ознаками мужчини суть: сила, повага, постоянність, сміліст, розум і розсудок; ознаки женщини – то прелєсть, податливість, улягліст, терпеливість і певний делікатний такт, котрий не раз завстидає і найбистроумніші обчислення мужчини. Мужчина любить свободу своєї волі, женщина – обичайність, мужчина гордиться наукою, силою волі, мужескою твердістю, женщини оздобою єсть чувство, встидливість і чистота. Але найясніше представляється розличіє мужеської і женської природи в богочестію: мужчина шукає і пізнає його істоту в дусі божества, женщина – з побожністю любить його; він повіряється Божій мудрості, вона віддається Божій любві. Мужчина шукає причин своєї віри, попадає прото не раз в невірство, женщина жиє в молитві і попадає скорше в суєвір'я; він виховує дітей після практичної моральної науки, вона виховує їх в боязні Божій. Тая противоположність різко повинна отзначуватись в супружестві, бо вона лиш надає му певне особенне

життя, вона лише показує найліпші способи воспитання. Родина єсть підставою фізичної і моральної сили народу, – а добра мати єсть душею того життя!

В своїй дитині видить мати наслідника всіх своїх чувств, всіх своїх надій. Її воспитання приспособляє нових борців за високії, святії ідеї, за поступ, за судьбу і добро отечества. Занедбаного матірнього воспитання не заступить ніколи навіть тяжкая школа життя, бо ніт підстави, на котрій мусить розвиватися характер, чувство, сила і красота. Єсли життя родинноє якого народу приходить в розстрой, – знак, що нехибно упадає моральная і фізична сила держави. А дієть ся то тогда, єсли женщини занедбують свої подвійнії обов'язаності.

Тяжка і дуже сумна била би доля всіх безматірних сиріт, оплакана била би ціла їх жизнь без матірної любви, єсли би сама природа не била вложила в серце кождої природно розвиненої женщини сочувствіє, милосердіє і наклонність виховувати, заходити і любовію окружати біднії оставленії сироти.

Безчисленнеє множество дівиць вступає в супружество, не погадавши навіть, якії там ждуть їх обов'язанності. Вони думають, що способність належито отповісти тим великим і важним обов'язкам прийде їм сама від себе, що самі через себе научаться коло дитини ходити, її воспитувати і достарчати їй всього, що потребне для корисного розвою її тілесних і душевних дарованій. І відси-то походить великеє число слабовитих і занедбаних дітей, в душах котрих з віком взростають буйно дикії бур'яни, приглушаючи всякоє доброє сім'я науки і моральности. Без матірнього благословення вступають вони на широкий путь жизні, непевно блукають, шукаючи незнаної стежки до щастя, губляться і упадають накінець під гнітом недугів і преступленій.

Но хто ж не узрить, як хибна єсть така дорога?

Кожда обов'язаність, хотя й би і найприроднішая, вимагає науки. Також і обов'язаності матері взглядом дитини вимагають більше научного руководства, нежелі інстинкту і матірньої любви, – вимагають знанія, свідомости, обученія. Наука і опит соєдинилися і при тій галузі обов'язків, щоби поучити молодую матір, як має поступовати, щоби виховати своїх дітей на здорових, тілесно і морально розвитих, добрих, обществу полезних і щасливих людей, – кілько се лежить в крузі її повинностей і в її силах. А чи ж не єсть се найгарячішим желанієм кождої

матері – видіти своїх дітей щасливими? Но желанія наші не ісповняться, єслн до них рук не приложим; що добре, до того мусим стремити з напруженням сил, того мусим дороблятися, добиватися.

Наука, опертая на опиті, єсть для матерей тим важніша і в послідствіях тим благодітельніша, чим більше наше життя культурнеє розличається від природного, котре уступає по волі обшественним отношеніям. Люди не родяться уже під первісними нормальними вліяніями; через розвій їх організм стається ніжнішим, а женщини мають тепер виповняти не тілько повинності, якії вкладає на них природа, но також тії, котрії вкладає на них закон моральний.

Молодая женщина, которая хоче належито виповнити тяжкую задачу – воспитати свою дитину, мусить посідати і сама певноє духовоє образованнн, певнії моральнії підстави і знаємість людської природи і людського серця. Ніхто не може духа розвивати і ублагородняти, не знаючи його первих влеченій і условій його розвою. Як може мати статися первим духовим і моральним джерелом, із котрого дитина має черпати для себе здоровий, жизненний напій, єслн то жерело в умі і серці самої матері висхле або мутне? А надто як може вона – що єсть конечно – статися первообразом того, чим дитя має статися в жизні і до чого після наклонности до наслідованнн якнайрішительніше пре його сама природа?

Наші розправи мають на цілі, по крайній мірі в найважніших із наведених взглядів, подати нашим женщинам практичнії руководства, основанії на науці і опиті.

Безперечна річ, що велика се похибка з сторони матері, єслн вона з несвідомости або для власної вигоди поручає отцю первісноє вихованнн дитини. Знаніє мужчини жене його в публичноє, різнообразноє життя, сягаюче своїм дійствієм далеко поза круг родинний. Часто змучений і безсильний вертає він в домовую затиш, і задача виховувати дітей невідповідна йому. Він працює на дітей, він єсть для них найвищим авторитетом, під час коли мати єсть для них авторитетом любви і приміру. Ніколи не повинна вона зступати з тої висоти, бо діти мають бистре око на слабості і неконсеквенції родичей. Отець одержує синів доперва з матірнього воспитання з початками образованнн і обучає їх в тім, що належить до мужчини: в упражненіях розума і розсудка, в позитивнім знанію, в мужестві, одвазі, честі і діятельності, в любві отече-

ства і знаємості світу. Но дочки остають дійствительно аж до власної самостоятельности під воспитуючим вліянієм матері.

Отець не порадить нічого з дітьми, котрих мати занедбала. Він не знайде підстави для свого дальшого образования, він дармо викидав би насіння на неплідную і незораную ниву. Се все повинна щиро і глибоко розважити молодая женщина, щоби не кидалася легкомисленно на своє призначення, но з свідомістю всіх повинностей і отвічательности, якую воно на ню вкладає. Єсли женщина, яко жена, занедбає обов'язки ґаздині, то упадає гражданськоє существованя родини. Но єсли женщина занедбає обов'язки материнськії, то підкопує фізичнії і моральнії основи свого родинного життя, позбавляє себе і цілу родину світлої будучности.

Яко мати, при свідомости своїх повинностей стається молодая женщина більше розвита тілесно, більше самостійна і благородна душевно. В своїй дитині розширяє мати власноє життя, і то далеко всесторонніше, ширше і повніше; вона обогачається новими досвідами. Радість і болізнь міняються в її душі і ставлять їй ясніше перед очі її призначення, наповняючи її заразом більшою певностію і надією.

Не єсть се нашою ціллю – подати в тих статтях цілий об'єм повинностей і наук для женщин. Скажем тілько, що наука о воспитанню дітей розпадається на три відділи, а іменно: 1) на вихованя первісноє, більше относячеся до тіла дитини; 2) на розбудженя духових дарованій дитини і 3) на воспитання моральноє.

Оставляючи первий отділ людям фаховим, ми лиш дещо із нього подамо нашим женщинам, а обговорим зато обширніше і основніше два другії отділи, так важнії для цілої будучности молодого чоловіка.

Від вашої старанности, від вашої доброї волі, молодії женщини, залежати буде – здорових, здібних і добрих людей випускати на широкую стежку життя! Природа, моральність, родина і отечество вимагають від вас тої святої праці в пользу чоловічества! Всі ваші права в життю і в державі основані на тім вашім призначенню, на виповненню тих святих повинностей!

II
Мати і школа

Дім і школа вліяють найрішительніше на направлення духового розвою дитини. Мати і учитель слідують по собі: вони усовершають і доповняються: діло первої кінчить вторий. На матір припадає особливо первісне розбудження дитинячого духу, на учителя – методична наука, розширення і упорядкування знаній і образования характеру. Дім і мати учать любов'ю, школа – наставленням і карностію.

О методичній науці не може бути і бесіди у п'яти- до шестилітнього дитяти. До тої пори єсть мати його природною учителькою. Коли прийде час, в которім має розпочатись властива, шкільна наука, належиться, щоб мати ограничила свою домашню науку і, бесідуючи з дитиною, натручала щораз більше і більше про предмети науковії і про школу. Через то станесь вона помічницею учителя і призвичаїть дитя до предстоячої йому зміни способу жизні.

Коли зачалась уже шкільна наука, повинна мати з особливішою старанностію наглядати первії поступи. Нехай велить дитині повторити собі, о чім в школі була бесіда, робити в своїх очах задачі, нехай надзирає і провадить тії ж, но нехай сама ніколи не робить замість дитини і не дозволяє їй без мисли сидіти, повторяти або копіювати. Єсть багато матерей, которії хотять самі переважно, чи то в цілости чи в поодиноких частях, провадити образования дитини. Вони не посилають дітей до школи або, хоть і посилають, та все-таки самі їх переважно учать. Теє, однако ж, може статися для дитини дуже шкідливим – а то з слідующих причин. Мати-женщина рідко коли, або і ніколи, не має правдивого плану науки, которий доперва зділати може образования логічним, основним. З другої сторони, знов може мати впоїти в дитя власнії блуди і ошибочнії понятія, а особливо з уст матері такії річі переймає дитя дуже скоро, і вони можуть в будучности звихнути ціле його образования. Досвід показує, що по найбільшій часті такії усилія матерей не довели до ціли.

Хоть і як значительне єсть вліяніє матері на духовий розвій дитяти, то таки воно не годиться для 6–7-літньої дитини. Хоть мати і учена, і даровита женщина, то таки не конечно посідає дар научити дитя того, що сама знає. То само вимагає методичної науки, которої не стає най-

більшій часті женщин; но припустім, що мати посідає тую науку, все-таки вона для власних дітей буде найгіршою учителькою. Безчисленнії обстоятельства, як домашнії занятія і обов'язаності, товаришества, розривки і успособленья, не дозволяють їй правильно держати научних годин або позбавляють її терпеливости і духового спокою, которий при науці необходимий. Тая неправильність підкопує конечную карність при науці і всегда майже мати знетерпеливиться, видячи повільнії поступи дитини, видячи не великії послідствія своїх трудів. Її матірня гордість чується ображена, що власне вона має дитину, що так слабо береться до науки. Навіть основно образованії женщини, що перед свадьбою і самі були учительками, признають, що хоть перед тим з найбільшою терпеливостію слідили первії поступи чужих дітей, хоть при всій совітності не вимагали від дитини більше, як то, що при своїм віці і своїх дарованіях могла зділати, – то таки при власних дітях скоро знетерпеливилися повільностію поступів, гнівались за неісполненіє найменших обов'язків і що дитя через то небавом заляклось і змішалось, стратило всяку охоту до дальшої науки і тогда ажень не робило ніяких поступів.

Досвід учить, що при дітях не іде о геніяльнії, скорії поступи, но особливо о методу, о правильне поступованя крок за кроком. Не можна тут перескакувати щось або опускати, щоб не лишати за собою люк і пустих місць. Також і отцівська наука оказує тії самії недостатки, хіба отець сам єсть учителем і не тілько має методу научную, но і весь свій час одній тілько науці посвящає.

Часто знов говорить не одна мати, що волить для своєї дитини на початок замість строгої науки дешевого, мірно образованого учителя домашнього. Яко такого приймають бідних учеників або академіків. Діставши перве вступне образованя, ідуть такії діти під руку ліпших учителів або до вищих шкіл. Єсли случайно такий домашній учитель має просту, природну методу і личне дарованя зайняти дитину і зділати їй приступною бодай тую одробину знанія, котру сам посідає і учить, – то єще добре. Но чи багато найдеться таких учителів, которії би за дешевії гроші хотіли учити малих дітей? Найчастіше єсть така первістна наука без плану і недостаточна. Діти не отримають достаточної підстави до дальших наук, їх задивлювання стаються ошибочними, їх мислі не зможуть взнестися над звичайну, утоптану стежку, і великої праці стоїть пізніше тії хиби усунути.

Не одна мати боїться не раз слати свої діти до школи, і то справедливо. Пристаючи з товаришами, учаться всякого роду злих і неморальних поступків. Не раз знов, сли кляса численна, боїться мати, що її дитини там належито не увзгляднять і не зуважать. Не раз також не без причини боїться і о здоров'я дитяти. Волить про то прийняти домового учителя, посилати дитину до малої приватної школи або і в иний спосіб заступити публічну школу, хоть би то і немало іздержок стояло. Но і тут учить досвід, що всі тії способи не доводять до желанної ціли і не заступлять цілковито публічних шкіл. Всяка окрема, одностороння наука єсть шкідлива для дитини. Щоб образования було властиве і для жизні придатне, треба до того вспільної науки з товаришами літ і ціли, де нагорода і кара будять амбіцію, тая – емуляцію, де повага права родить послух, податливість, любов і поважання для рівних собі, родить пильність і заохоту, а через то стається условієм образования і характеру.

Доки дитина до школи ходить, повинні дім і школа вспільно працювати над її вихованням. Дитині в первих днях шкільного життя подобаєсь теє ж для своєї новости. Но вскорі уступає радість, коли дитина почує, що стратила свою свободу, що мусить напружатися і означене число годин працювати. Тому-то дієсь, що дитя, тим розчароване, нерадо йде в школу, плаче, а часто насильно треба го водити. А кілько-то воно не нажалуєсь матері на строгість і неприступність учителя! Но тут не повинна мати бути м'якою і податливою, не повинна жаловати дитини або, як часто дієся, осуджати і собі учителя яко твердого і немилосердного чоловіка. Учитель тогда ажень може спасительно дійствовати на розвій умственний дитини, коли її добре пізнає. Про то найліпше нехай порозуміється з родичами, щоби дізнатися о слабих і злих сторонах дитини. Мати повинна в такім случаю не тілько отверто і без украшеній все висказати учителеві, но заразом радо слухати його совітів взглядом поступования з дитиною в домашній жизні.

Дитина оказується дома звичайно совсем иною, як в школі. От чому повинен учитель всегда порозуміватися з родичами. Мати не повинна ніколи боронити своєї дитини против учителя, хоч би і знала, що той в чімсь зле собі поступив. Но найгірше, сли перед очима дитини ганить учителя або йому грозить, як то не раз у простих людей случається. Дитя уважає себе тогди за мученика, за покривджену сторону і не узнає уже поваги учителя. Діти думають і чувствують всегда так, як їх родичі.

А єсли вони несправедливі і простаковаті, то, без сомнінія, такими самими будуть думки і чувства їх дитини.

Мати повинна при дитині принимати мину, якоби велику вагу клала на суд учителя і свідоцтво шкільне, якоби ніколи не сумнівалася о їх справедливости і правді, хоть дитя їх стараєсь усправедливити. Єще гірше, єсли дитину, котру в школі висварено або укарано, пестить або через подарки і сочувствіє стараєсь їй винадгородити понесену кару. Така мати, що зле свідоцтво на просьбу дитини перед отцем скриває або перед другими людьми криє постидную правду, а неправдою стараєсь її прикрасити, дуже багато шкодить власній дитині і може через таке звихнути цілий її характер, цілу її будучність.

Но нич не дійствує корисніше на умственний і моральний розвій дитини, як теє, єсли родина, хоть би і не знати з як високого стану, запрошує учителя до свого домового кружка, угощує і з поважанням трактує. Чим більше родичі оказують поважання учителеві, тим більше і щиріше і дитина до нього прив'яжеться, тим корисніше буде для неї самої теє відношення.

III
Лектура для дітей

Єсть то незаперечена, на досвіді оперта правда, що в перших літах життя найгірший спосіб, в який мож дитині преподавати науку, єсть лектура. Причини того дуже прості. По-перше: для такого віку книжок нема і не може бути. Кожда книжка вимагає добре розвитої сили поняття, а того, власне, хибує дитині. А потім: читання само вліяє вредно на первісний розвій молодого духу. Прото на початку сього розділу ставим тую тезу: не належить дітей заскоро заставляти читати, а коли уже можуть читати, не належить їм позволяти задовго і зачасто читанням заниматися.

Читання шкодить тілесному і духовому здоров'ю дітей. Раз розчитавшися, заохотяться до дальшого читання. При тім мусять довго сидіти в кімнаті, що не годиться з їх організмом. Через то стають з них недотиски, а на старість часто так звані бібліомани, котрих годі почислити до найщасливіших і обществу найполезніших людей. А хоть би

яким дивом дитина і не тратила видимо на здоров'ю через часте і довге читання, то таки вона не дорасте до тої зручности і сили тіла, яку осягла би в противнім случаю.

Чим більше дитя читає, тим більше привикає скоро читати, а тим самим гнати без мислі, без розваги, не раз і не розуміючи добре читаного, по строках за щораз новими, переминаючими впечатліниями. Но то ділає духовому розвоєві великий, тривалий вред. Кромі того, не бавить дитину довго один предмет. Вони люблять зміну, пестру всячину і мішанину. Дитинні сказки і письма для дітей подають в тім взгляді багатий, но шкідливий, духа і ум ослабляючий матеріял. Через то навикне дитя до побіжного і розстріленого мислення, до половичних, неясних і неопределених поглядів.

Єсли з читанням вздержимся, а накінець хлопцю дамо історію, живо, легко і приступно сочинену, а дівчині (трохи пізніше) – поему, не писану для дітей, но проникнену глибоким і правдивим чувством, або повістку з родинного, домашнього життя, – то одно і друге, хоть би і не все зрозуміли, більше отнесуть користи, як тогди, єсли би були о кілька літ скорше перекартковали всі історійки, писані для дітей, а властиво для поморочення і забаламучення молодого розуму і чувства.

Єсли читання має бути здоровим кормом для духу, то треба, щоби читаючий розумів, що читає, щоби по перечитанню не осталось в душі його неопределене і темне впечатлініє або половичні мислі. Кромі того, мусить читаний предмет остати в пам'яти, а то може лиш тогди статися, єсли читаючий в мислі читане порівнює з власним досвідом і розважає, чи то правда, чи то могло статися, чи ні? Читаючий противуставить тому предмету власне життя, власне положення і власні особливості і сам витягне собі з того користь, пересторогу, заохоту і потіху. Всяке ине читання єсть непоживна страва духу і ослабляє го так само, як непоживна страва тіло.

У дітей від 4 до 6 літ не находимо тих вступних условій до читання. Тому ж то перевертають вони книжечки, шукаючи тілько образків, читають тілько маленькії історійки, щоби скоро кінчити, лишають все, що не будить їх фантазії і цікавости, а з занятієм читають неправдоподібні казки і дива, з котрих дух нич не користає, а фантазія отримує хоровите, неприродне направлення. Всякий пійме, що то ніяк не може вліяти на образованння сильного і до життя спосібного характеру.

Педагоги, на котрих слово мож спуститися, висказали рішительно, що дитя перед семи роками не повинно читати. Природа, чи то правдива, чи в образі, єсть єдиною на той час багатою і великою книгою, до котрої мати або отець в потребі можуть лиш дещо об'ясняючого додати.

Но коли дитина уже до тої степені дозріла, що може і повинна читати, то не належить кормити її казками і дивесями, ані безчисленними «повістками», наслідуючими зовсім по-дурному дитинячий спосіб бесідования, у котрих звичайно ніт содержання; не належить давати їй сентиметальних і романтичних безмислиць, но вибирати письма, которі образують розум, ублагородняють чувство, будять рівночасно ум і духа і становлять таким способом здоровий корм душі. Найотвітніші до того – малі розкази із подорожей і історії із народного і родинного життя, де представлення живе і ясне, спосіб вираженя короткий, простий і зрозумілий. Наука, поправа і моральність повинні бути головними елементами і підставами таких сочиненій. До того годяться дуже добре многії із англійського перекладані сочинення, як знаний всім «Робінзон»[1], і життя дяді Томи[2], опрацювання Куперового «Соколиного Ока» і його продолженій[3], о котрих переводи і у нас час би уже постаратися. Наша словесність, хоть як убога, подає в тім взгляді також досить багатий матеріял. Повісті Основ'яненка і Устияновича[4], Шевченкові «Гамалія», «Наймичка» і «Максимова криниця»[5] і иниї того рода твори могуть стати корисною і здоровою лектурою початковою.

Но при читанні треба також бути осторожним, особливо в виборі кусників. Мати, котра в тім взгляді завсігди буде уміти зуважити свойства дитини і дати їй щось отповідного до рук, повинна перед тим завсігди сама перечитати тую книжку, заким дасть її дитині. Найліпше зробить, єсли буде читати враз з дитиною або скаже їй читати собі на голос. Тогди може найліпше наблюдати дитя і заразом руководити його первими понятіями, об'ясняючи трудні місця.

Єсли случайно попадуться місця зависокі, або неотвітні для понятія дитини, або навіть опасні для чувства морального, то нехай мати не оказує ні помішання, ні страху, ні нич такого, через що би дитині оказала, що на то місце кладе якусь більшу вагу. Через то побудиться тілько цікавість дитини і охота до тайного роздумованя і слідженя. Всі такії місця, котрі мати хоче укрити перед увагою дитини, нехай поминає мовчанням, нехай оказує по собі, що держить їх за нич, не значучі і маловажні.

Именно повинна мати на то смотрити, щоби не попадали в руки дитині сочинення, где любов к лицю другого пола єсть причиною ділання або де страсть перемагає обов'язаності.

Крім того, в фізичнім взгляді нехай не дозволяє читати в сумерку, при разячім світлі, в скуленій або недбалій позі. То дуже часто буває причиною болю очей і многих инних каліцтв та слабостей.

Уперше надруковано в журналі «Друг» (1875. – № 22. – С. 532–544; № 23. – С. 551–554; 1876. – № 2. – С. 29–31; № 4. – С. 60–62). У № 23-му зазначено: «Після д-ра Г. Кленке написав Джеджалик», у всіх інших така примітка відсутня. Стаття незакінчена. Джеджалик – псевдонім Івана Франка.

Подається за першодруком.

« Д р у г » – двотижневий журнал, що виходив у Львові в 1874–1877 рр. спочатку як орган москвофільської організації «Академический кружок» (гурток студентів, які у Франкові часи звалися «академіками»), а з приходом у редакцію в 1876 р. І. Франка та М. Павлика – зі щораз більшим демократичним спрямуванням. І. Франко дебютував у виданні 1874 р. під псевдонімом «Джеджалик» з сонетом «Народні пісні». Збереглося шість листів І. Франка, адресованих редакції «Друга», з яких робимо висновки, що не все, ним прислане, потрапляло на сторінки часопису, – багато з цих творів були опубліковані щойно в 1976 р., у 50-томному зібранні творів письменника.

К л е н к е Ф і л і п Ф р і д р і х Г е р м а н (1813–1881) – німецький лікар і літератор, автор медичних і природничих праць, культурно-історичних і соціальних романів.

[1] *…знаний всім «Робінзон»…* – Йдеться про роман-алегорію англійського письменника-просвітителя Даніеля Дефо (бл. 1660–1731) «Робінзон Крузо» (1719). Український читач уперше ознайомився з пригодницькою книгою Д. Дефо через художній переказ Бориса Грінченка, виданий у Києві 1891 р. під назвою «Робінзон».

[2] *…життя дяді Томи…* – Мова про твір антирабовласницького спрямування американської авторки Гаррієт Бічер-Стоу (1811–1896) «Хатина дядька Тома» (1852).

[3] *…опрацювання Куперового «Соколиного Ока» і його продолжений…* – Йдеться про пригодницьку п'ятилогію «Шкіряна Панчоха» американського письмен-

ника Джеймса-Фенімора Купера (1789–1851), головний герой якої має прізвисько Соколине Око.

[4] *Повісті Основ'яненка і Устияновича…* – Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843) – перший прозаїк нової української літератури, драматург, журналіст, літературний критик. Його повісті «Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов», «Добре роби – добре й буде», «Божі діти», «Перекотиполе» є взірцями українського сентименталізму.

Устиянович Микола (1811–1885) – найвідоміший письменник у Галичині між М. Шашкевичем та І. Франком. Поет, прозаїк, драматург, редактор, громадський діяч. 47 років був греко-католицьким священиком. І. Франко високо оцінив романтичні повісті М. Устияновича «Месть верховинця» (1849–1850) і «Страстний четвер» (1852). В енциклопедичній статті «Южнорусская литература» він називає їх «кращими зразками галицько-української новелістики 60-х років» (Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 130). З листа І. Франка до Ольги Рошкевич довідуємося, що поет мав намір у 1876 році перевидати ці твори: «Мені підвищили стипендіум на річних 210 зол[отих]. Добре зробили пани поляки! На тоту інтенцію зібралось нас трьох таких лапсердаків, щоби видати твори прозові, а іменно повісті Устияновича» (Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – Т. 48. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 46). Цей задум письменник так і не зреалізував.

[5] *…Шевченкові «Гамалія», «Наймичка» і «Максимова криниця»…* – У цьому місці виправляємо описку І. Франка: йдеться про поему Т. Шевченка «Москалева криниця», де головний герой – солдат Максим.

[ДОПИС ПРО ДРОГОБИЦЬКУ ГІМНАЗІЮ]

Дрогобицька гімназія[1] в послідніх 12 літах перейшла різні й дуже цікаві колії, як, може, нікотра друга гімназія в Галичині. Склад професорів за ті роки майже доразу змінився, три директори вели заряд один по другім, а що найдивніше – число учеників рік-річно вменшувалось і дійшло до того, що коли давніше, напр[иклад], до матури сідало там по 30, 40 і більше звичайних учеників, тепер сідає 12 чи 13! Докладне роздивляння причин тої переміни було би дуже цікаве, але я на сей раз вкажу тілько одну, – іменно зміну професорів. Давніше мала Дрогобицька гімназія хороших і людяних професорів, котрим не йшло о то, щоб ученик механічно викув завдану лекцію, але котрі передовсім старалися змалу призвичаїти ученика до мислення, та й то до порядного, логічного мислення. Такий чоловік був іменно пок[ійний] Міхонський[2], математик і філософ, чоловік дуже живого темпераменту, лагідний і великий приятель учеників. Він не тілько що давав у вищій гімназії початки логіки та психології, але й у нижчій давав математику, часом польський язик. Я кладу на те натиск, а то ось чому. Д[обродій] Міхонський був одна з найпередніших «сил» гімназії, – тож дирекція дуже розумно поступала, даючи його до нижчих клясів, де передовсім о то йде, щоб діти завчасу вчилися мозгом рушати. Тепер, розуміється, діло в Дрогобичі не так іде, – тепер там не то діти тої штуки не вміють, а й самі абітурієнти, котрі вже одною ногою «cives academici»![a] Недавно читав я в газетах, що д[обродій] Міхонський помер і сердечно пожалував того доброго, розумного, мислячого, хоть і трохи ексцентричного чоловіка. Всі, котрі були під його рукою, певно, згануть його добром і подякою.

З-поміж прочих давніших професорів Дрогобицької гімназії мушу ще спімнути Ед. Гікеля[3], Н. Антоневича[4], Юлія Турчинського[5], кс[ьон-

---

[a] «Панове академіки» *(латин.)*. – *Упоряд.*

дза] Дронжека[6] і Осмульського[7]. Крім о[тця] Дронжека, польського катехета (давніше, крім релігії, він давав математику в III класі), нема вже ні одного з них в Дрогобичі. Всі ті люди, поминувши їх позашкільні погляди та діла, були дійсними приятелями молодіжі, уміли єднати собі її прихильність і довірливість, поступали в школі оглядно, тактовно і по найбільшій часті безсторонньо, заохочували оскілько мож до самостійного мислення, до застанови над предметом, до котрого вміли збудити цікавість. Не диво затим, що, маючи таких учителів, Дрогобицька гімназія принаджувала до себе молодіж з инших гімназій, – що між молодіжжю розвивалося життя товариське, будилося щире заняття наукою і навіть сучасними питаннями більше політичної натури. Що так дійсно було, доказує багато явищ, з котрих наведу тілько два.

Дрогобицька гімназія посліднього дванадцятиліття видала кількох людей, знаних тепер, правда, не дуже з похвалою для себе, ширшій галицькій публіці, як ось Вінцковського[a] [8], Маркова[9], Пасічинського[10] і др[угих], хоть і зійшли деякі з них на фальшиві дороги і не здужали стати на яку-небудь розумну стежку, – та вина ж тому не в Дрогобицькій гімназії, а в тім, що вони або не кінчили її (Марків, Пасічинський), або, скінчивши, закинули дальше образовання. На всякий спосіб товчок до якого-небудь заняття духового – се велика заслуга тогдішньої гімназії.

Але сеся проява ще не така характеристична. Мож сказати, се були виїмки, та й то дуже нечисленні. Але між усім загалом молодіжі йшов рівночасно инший рух, далеко живіший і пожиточніший. Не тілько що книжки з убогої гімназіяльної бібліотеки визичувалися та читалися нарозхват, – ученики, особливо з вищої гімназії, зав'язували між собою товариства (давніше за призволенням дирекції, – відтак без такого призволення), котрі ставали осередком руху. Кожне таке товариство старалося мати свою бібліотеку для розпозичування (бібліотеки сі були не раз досить значні: в найдавнішім товаристві, котре існувало при кінці 60-их років, заложене і піддержуване переважно поляками, було звиш 500 томів досить добірних книжок), збори всіх товаришів відбувалися звичайно зимою раз на місяць, а літом два рази, – на тих зборах розбирано зміст прочитаних книжок, читано власного виробу розправи

---

[a] В честь будь сказано д[обродію] Вінцковському, що він, скінчивши філософію, пішов на учителя народних шкіл. *(Примітка І. Франка)*.

і повістки, декламовано і т. д. Правда, такі товариства звичайно не тривали довго. Три, чотири роки, доки його первісні основателі ходять до гімназії, воно й держиться, – відтак розпадаєсь, а на його місце повстає нове, з новою організацією. Від р. 1868 таких ученицьких товариств перебуло в Дрогобичі 4, – з тих три були загальні, де приймано без різниці народности, а одно (дуже слабе і недовговічне) руське, заложене через теперішнього семінариста М. Матковського[11]. Я тут говорив тільки про товариства научно-літературні з виразною організацією, складками, статутами і т. д., – а не вчисляв сюди т. зв. «гімназіяльного співу». Звичай співати з нот на службі Божій в Дрогобичі досить давній і став причиною зав'язання спілок ученицьких для науки співу. Наука була приватна: один уміючий вчив других, добирав голоси, творив хор і співав з ним в церкві. Він був звичайно диригентом свого хору. Зі зміною диригента змінювався і склад хору. Перший і найкращий хор зложив був, бачиться мені, ученик Стецiв ще в початку 60-их років. Пізніше лучалося так, що один із старшого хору підучив співати з нот кільканадцятьох нижчекласників, що, значить, існували побіч себе два хори, зовсім відрубні. Диригент одного хору не мішався до другого хору. Значить, хоть такі «гімназіяльні співи» не були товариствами в властивім значінні, але все-таки становили самі для себе відрубні тіла, зближували з собою учеників різних класів і спосібностей, ба рівноважили тоті спосібності (не раз ученик, слабий в шкільній науці, був хороший співак і напротив), відводили від фальшивої амбіції і багато причинювалися до піднесення товариського життя. «Гімназіяльні співи» були в Дрогобичі в тій формі до р. 1875, – послідній диригент був К. Бандрівський[12].

Але вже давніше, в початку 70-их років, зайшли зміни в гімназії. Найбільшу часть згаданих вище вчителів попереношено, кого до Перемишля, кого до Станіславова, Львова і т. д. На їх місце поприходили люди нові, – котрі ні практикою вчительською, ні поступованням, ні, вконець, наукою не дорівнювали давнішим. З перших зараз лекцій вони стали против учеників, змінили систем навчання, вводячи замість розумної науки механічне куття (згадаю тілько суплента Юрчакевича[13], котрий велів учитись напам'ять історію Вельтера[14] скорочену, – як казав сам, для вправи в язиці!), а замість поради та сказівок страшили учеників арештами, карами, а часто й зовсім негідною уличною лайкою. Перед держав у тім згляді сам директор о[тець] Баревич[15], хоть

його систем навчання був ліпший від других. Я знаю таких, у котрих були цілі книжечки «бештанин», записаних з уст о[тця] Б[ареви]ча під час годин шкільних, і не можу не навести тут кількох проб директорських дотепів, котрі, однако, не зовсім могли підносити гідність, замилування до школи і до науки в ученика. «Oj ty, ty, – tobie by tylko w nosie dłubać, a nie Homera kaleczyć», «Та ty taki silny i zdrowy, – wziął byś piłę ta byś szedł żydom drzewo rznąć!», «Jak by ci tu zagrali kołomyjki, to byś zaraz poszedł w taniec, a skandować nie umiesz!», «O, za spodniczkami po plantach zagladasz, a do książki ani daj Boże!»...[a] І треба знати, що подібні дотепи (я навів тілько найделікатніші) сіяв о[тець] Б[ареви]ч на всіх, без різниці віку. Новий склад професорів, одним словом, відразу немов обілляв усіх холодною водою. Ученики, привиклі до гіднішого трактування і ліпшого способу науки, почали опускати лекції, далі почали робити галабурди і зовсім косо дивитися на книжку. Додати до того ще і дуже малу ступінь поважання і замилування до науки в самих професорів. Писемні вироби лежали в учителів непоправлені не раз по кілька місяців, вчителі аж надто часто не були в стані відповісти на одно або друге питання ученика, а, не можучи заспокоїти його допитливість, утишували го лайкою та погрозами. Крім того, й дирекція поступала в усім якраз наперекір здоровому розсудкові. Які були ще хоть що-то спосібніші професори, тих дала до вищої гімназії, а в нижчій гімназії остали самі такі, що мали найменше практики, найменше знання, що, значить, найменше могли вщепити в учеників любов до науки, зацікавити їх, привчити думати і дати які-небудь ґрунтовні початки. Що-більше, професорам-філологам давано руське, фізику, натуралістам – математику або язики і т. д. Для приміру, як знали професори ті предмети, котрі їм приходилося подавати ученикам, я наведу ось що. Бачинський, суплент-філолог, мав у сьомій клясі руське, і коли прийшлось читати уступ з «Енеїди» Котляревського (гл[яди] «Читанка» Барвінського[16], т. I), він тут же затявся на стисі: «Впрягла в ґринджолята павичку» і, прочитавши насамперед «Впрягла в ґриджнолята», відтак:

---

[a] «Ой, ти, ти, – тобі б тільки в носі копирсатися, а не Гомера калічити!», «Та ти такий сильний і здоровий, взяв би пилу та йшов би жидам дерево різати!», «Якби тобі тут заграли коломийки, то ти б відразу пішов у танок, а скандувати не вмієш!», «О, за спідничками по парках заглядаєш, а до книжки ані дай Боже!..» *(польськ.)* – *Упоряд.*

«Впрягла в ґриджоята», а вкінці: «Впрягла в ґринджолята н а в и ч к у », об'яснив ще: «Се, каже, так алегорично сказано, але критики іменно закидають, що тут метафора засміла!». Де алегорія, де метафора, що хотів автор сказати, – ані мур-мур. В тій самій нещасній «Енеїді», окрім других слів, незнакоме було пану професорові і слово «супоня», котре він толкував «пані», поки один ученик не замітив, що на кінці книжки, певно, через помилку, написано, що супоня значить ремінь. Подумайте самі, як мусили ученики поважати подібних професорів, а мушу додати, що д. Бач[инськ]ий не був виїмком з-поміж других і що подібних «ученних куріозів» я міг би навести багато. Та й професори ж самі немов завзялися зруйнувати і тоту невелику решту поваги, яку мали перед учениками. Багато з них почало пити, – частенько приходили п'яні до школи і або дрімали на годині, або плели сухого дуба. На улиці бачити п'яних професорів була звичайна річ, а не раз навіть бували зовсім нехороші скандали, про котрі замовчу.

Ци ж диво, що і ученики почали брати з них примір? Стративши охоту до думання і науки, вони кинулися до пиятик. Давніші науково-літературні товариства перемінилися в пияцькі банди. Давня привичка – робити все систематично – і тут не покидала їх. Вони збиралися по 10–20 люда в однім шинку, складали 30–40 гульденів і пропивали, пропускали ті гроші... І се велося кілька літ. Молоді люди бовваніли, тратили здоров'я, охоту до життя, заражувалися перед часом корчемною атмосферою, цинізмом та облудою. А за той час і дирекція змінилася. Замість «віцоватого» о[тця] Баревича прийшов д[обродій] Керекярто[17], свого роду щедринський Угрюм-Бурчеєв[18]. Він швидко занюхав у гімназії «моральне зіпсуття» – і почав чистити. Розуміється, не поглянув углуб, відки воно взялося, те зіпсуття, а брав факти за гичку. Швидко почав він цілими гурмами виганяти учеників за різні «неморальні» поступки: за п'янство, ходження по трахтирнях, сварки з професорами, за онанію і переставання з дівчатами (за послідню провину вигнано нараз 20 учеників з п'ятої кляси, – значить, дітей!).

Гімназія Дрогобицька, колись оживлена, весела, хоть, розуміється, не без плямок, – тепер представляє «мерзость запустінія». Понуро, скучно іде наука, – молоді люди виходять з неї або чистими недумками, або передчасними практиками та егоїстами. Ци швидко буде инакше? Здало би ся, але нема надії.

Уперше опубліковано у виданні: «Дзвін: Галицько-українська збірка» (Львів, 1878. – С. 266–269). Статтю, вміщену без підпису й окремого заголовка у публіцистичній рубриці «Вісті з Галичини» в IV розділі, відкриває заувага, що продовжує розпочату в попередніх розділах тему освіти в гімназіях: «Інший бік того самого образу вказує допис про Дрогобицьку гімназію, котрий тут подаємо».

Текст статті – за першодруком.

« Д з в і н : Галицько-українська збірка» – неперіодичний літературно-громадський збірник, що вийшов у Львові в серпні 1878 р. як продовження забороненого журналу «Громадський друг» за редакцією І. Франка й М. Павлика. Серед іншого видання містило дві публіцистичні рубрики: «Вісті з Галичини» і «Вісті з України».

[1] *Дрогобицька гімназія* – Дрогобицька гімназія імені Франца Йосифа I – середній навчальний заклад, що діяв у Дрогобичі з 1858 р. У 1871 р. гімназія набула державного статусу. Директором гімназії був Матеуш Куровський. Навчальною мовою у гімназії спершу була німецька, а з 1867 р. – польська. І. Франко навчався в гімназії з осені 1867 по літо 1875 рр., вступивши до неї відразу після закінчення четвертого класу Дрогобицької нормальної школи отців Василіан. У фондах Державного архіву Львівської області зберігаються класні журнали першого 1867/1868 (фонд Р – 1262, опис 11, справа 10), другого 1868/1869 (фонд Р – 1262, опис 11, справа 11), третього 1869/1870 (фонд Р – 1262, опис 11, справа 12) навчальних років, які містять розлогі біографічні дані про Франка і його однокласників, а саме: дата й місце народження, національність, віросповідання, інформація про батьків або опікунів, адреса, за якою мешкає учень, його успішність і дисципліна, оцінки з предметів, локація учня серед інших учнів, головні покарання. Крім того, зазначалося, хто був господарем класу (класними керівниками), які викладалися предмети і хто з учителів їх викладав, а також була графа, в якій класний керівник писав, яке бачить майбутнє учня. Класним керівником І. Франка першого і другого класів був учитель Йозеф Островський, третього – Теофіл Грушкевич. І. Франко у класному журналі першого класу значиться під 12 номером. Серед іншого зазначено, що від оплати за навчання за 1867 р. він звільнений, згідно з ухвалою дирекції (під номером 1839). Поведінка учня визначена як гідна похвали. Вказувалося на відмінні оцінки з релігії, латинської, руської, німецької мови, географії, історії і природничих наук, «добре» з польської мови, «задовільно» з каліграфії. У класних журналах другого і третього класів І. Франко йшов під дев'ятим номером. Ці документи містили про нього стандартні дані, зокрема записано, що мешкав у кравця Івана Гутовича в Дрогобичі на вулиці Жупній № 187 (цей будинок

зберігся дотепер і сьогодні має № 19). Це перша задокументована адреса майбутнього письменника.

[2] *Міхонський Едвард* (? – 1878) – Франків учитель математики у Дрогобицькій гімназії, в якій працював упродовж 1862–1871 рр. Згодом – викладач Перемиської гімназії. Образ Міхонського І. Франко увіковічив у оповіданні «Борис Граб».

[3] *Гікель Ед.* – Едвард Гюккель – перший Франків учитель зоології (наступний – Емерик Турчинський) у Дрогобицькій гімназії, де працював до початку нового 1867/1868 навчального року. Далі – викладач Перемиської гімназії. З 1885 по 1889 рр. працював шкільним радником у Львові.

[4] *Антоневич Микола (Николай) Іванович* (1840–1919) – учитель історії, географії та старослов'янської мови в Дрогобицькій гімназії (1865–1874 рр.), з 1867 р. депутат Дрогобицької повітової ради та управи; у 1874–1900 рр. викладав у Перемишлянських гімназіях. Доктор філософії, депутат галицького сейму (1870–1876, 1883–1895 рр.) від Стрийщини. Автор книги «Галицько-руська політика» (Львів, 1891). За переконаннями – москвофіл. Виступав проти друкування книг фонетичним правописом, відстоював етимологічний правописний принцип. І. Франко згадував: «Я писав фонетикою і провадив за неї гарячі спори з учителем історії і старорущини, д-ром Антоневичем (послом)» (Т. 33. – С. 243–244).

[5] *Турчинський Юліан (Юлій)* (1839–1913) – польський письменник, літературний критик, викладач польської мови у Дрогобицькій гімназії (1865–1871), згодом директор Станіславівської учительської семінарії. Автор драми «Кейстут», роману «Трагедія життя», розвідок про творчість Адама Міцкевича. «Вплив на вироблення в мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Ю. Турчинський, оба списателі і поети…», – зізнавався І. Франко (Т. 49. – С. 242). З подачі Ю. Турчинського І. Франко почав знайомитися з творчістю західноєвропейських письменників.

[6] *Дронжек Анджей* (1835–1891) – римо-католицький священик, учитель релігії та математики в Дрогобицькій гімназії. Згідно з особовою справою, що зберігається у фондах Крайової Шкільної Ради (ЦДІА України, м. Львів, фонд 178, опис 3, справа 130, аркуш 28), Дронжек з 1862 р. працював у гімназії заступником катехита, з 1866 р. – учителем, з 1870 р. – професором.

[7] *Осмульський Ян* (1822–1877) – учитель французької, німецької і класичних мов у Дрогобицькій гімназії. Працював з 1864 по 1877 р.

[8] *Вінцковський Дмитро* (1846–1917) – український письменник, публіцист, краєзнавець, журналіст, товариш І. Франка по Дрогобицькій гімназії. Деякий час працював учителем у гімназіях Сучави, Чернівців та Львова. Перше оповідання

«Пам'ятай на смерть, а не согрішай» написав, будучи учнем Дрогобицької гімназії, де носив прізвисько Вінцкович. Свої твори (оповідання, поеми, віршовані гуморески, казки, пародії, історичні, краєзнавчі розвідки, зокрема «Зельман Вольфович: документи до історії города Дрогобича»), публікував переважно в москвофільських виданнях. Його дослідженням про Григорія Яхимовича Франко послуговувався, працюючи над статтею «Азбучна війна в Галичині 1859». Про творчість Вінцковського Каменяр писав у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.». У фонді І. Франка зберігаються два листи Д. Вінцковського до І. Франка.

[9] *Марков (Марків) Осип* (1849–1909) – учень Дрогобицької гімназії. Редактор, політик, громадський діяч москвофільського напряму. Публіцистичні твори друкував у газетах «Слово», «Галичанин», двотижневику «Пролом».

[10] *Пасічинський Сидір (Ісидор) Романович* (1852–1930) – поет, етнограф, фольклорист, громадсько-культурний діяч, меценат, член різних товариств і організацій (москвофільського «Академического кружка», «Общества имени М. Качковского», «Просвіти», «Народного дому»). Старший товариш І. Франка по Дрогобицькій гімназії (1867–1871), яку після четвертого класу покинув і почав займатися сільським господарством. Про їх взаємини дізнаємося з листів Пасічинського до Франка. У вступі до повісті «Петрії і Довбущуки» І. Франко зізнавався, що почав писати вірші під впливом Пасічинського, а в листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. повідомив: «Заохотив мене до писательства також примір товариша Ізидора Пасічинського, котрий ще в нижчій гімназії почав друкувати свої вірші в «Учителю», «Руській раді» і «Ластівці» (Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – Т. 49. – С. 242). У 1876 р. в журналі «Друг» була надрукована схвальна рецензія на поеми Пасічинського, на думку М. Возняка, авторства І. Франка, хоча в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Франко без захоплення відгукувався про його літературний талант, – серед багатьох поетичних творів відзначив хіба поему «Безталанна». В особистій бібліотеці І. Франка зберігається окремо видана в 1876 р. поема І. Пасічинського «Іван Підкова» (№ 1154). І. Пасічинському належить присвята «Товаришу Іванові Франку в другу річницю смерті» (1918), що досі залишається в рукопису. 2002 р. родина І. Пасічинського передала його архів на збереження у Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка. На матеріалах цього архіву постала стаття Катерини Зозуляк «Ізидор Пасічинський» (Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – 2003. – № 3).

[11] *Матковський Михайло* (1852 – ?) – один із найстарших однокласників І. Франка. Народився в селі Маткові, разом із Франком закінчив Дрогобицьку нормальну школу отців Василіан.

[12] *Бандрівський Карло* (1855–1931) – український юрист. Добрий приятель І. Франка до кінця життя. Разом навчалися в школі отців Василіян, разом вступили до Дрогобицької гімназії та Львівського університету. В Дрогобичі Бандрівський мешкав спочатку при гімназії, а згодом на Лішнянському передмісті, № 79. Під час навчання у Львові впродовж березня 1878 – березня 1880 рр., Франко мешкав з ним на одній квартирі на вул. Кляйнівській (нині вул. Каменярів, 4). Згодом – 6 червня 1908 р. – рішенням повітового суду Бандрівський був затверджений офіційним опікуном хворого Франка, пізніше брав участь в організації його похорону. У 1917 р. К. Бандрівський, виконуючи останню волю свого друга (в його присутності 30 березня 1916 р. письменник склав свій заповіт), передав архів і бібліотеку Франка Науковому Товариству імені Шевченка. У 1926 р. подарував НТШ датовану 1874 р. світлину учнів сьомого класу гімназії, серед яких є І. Франко. Кожен учень на ній ідентифікований. Франко присвятив Бандрівському оповідання «Історія моєї січкарні» (1883). К. Бандрівський в середині 1920-х років написав цікаві «Спогади про Франка-школяра».

[13] *Юрчакевич Теофіл* (?–?) – суплент (молодший учитель), викладач Дрогобицької гімназії (1868–1873 рр.).

[14] *Вельтер Бернард* (1796–1892) – викладач гімназії в Мюнстері, автор підручника «Історія загальна скорочена».

[15] *Баревич Тома* (? – 1894) – педагог і громадський діяч, греко-католицький священик, викладач грецької мови у Дрогобицькій гімназії, у 1867–1872 рр. її директор, депутат першого галицького сейму (1861–1867).

[16] *«Читанка» Барвінського* – Йдеться про «Руску читанку для высшои ґимназіи. Уложив Александер Барвинській. Часть перша. Устна словесність. – У Львовъ. З друкарнъ Института Ставропигійского. Накладом ц[ісарсько] к[оролівського] правительственного фонда, 1870. – 475 с.». З появою «Читанки» у школах з'явилася можливість ширше вивчати твори Т. Шевченка й інших українських письменників. Її вихід утвердив зміну етимологічного правопису на фонетичний.

Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) – український педагог, історик, політолог, культурно-освітній діяч, провідник галицьких народовців, співзасновник журналу «Правда» і газети «Діло», «Руської історичної бібліотеки», депутат Державної ради Австро-Угорщини (1891–1907) і галицького сейму (1894–1903). У 1896 р. він очолив Католицький русько-український союз, у 1918–1919 рр. був міністром в уряді ЗУНР. Послідовно впроваджував українську мову та літературу в народні школи та гімназії. У 1889–1918 рр. – член Крайової шкільної ради, в 1891–1896 рр. – голова Українського Педагогічного Товариства, в 1889–

1895 рр. – заступник голови Товариства «Просвіта», в 1892–1897 рр. очолював Наукове Товариство імені Шевченка. Брат Осипа й Володимира Барвінських, про яких писав І. Франко, простежуючи в низці літературно-критичних статей розвиток тогочасної української літератури («Огляд української літератури за 1880 рік», «Українсько-руська (малоруська) література», «З останніх десятиліть XIX віку», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.»).

[17] *Керекярто Ян* (1834 – ?) – директор Дрогобицької гімназії (1874–1879 рр.), викладав математику.

[18] *...щедринський Угрюм-Бурчеєв.* – Негативний персонаж твору М. Салтикова-Щедріна «Історія одного міста».

УЧЕНИЦЬКА БІБЛІОТЕКА В ДРОГОБИЧІ

Я вже писав вам у першім письмі про ученицькі гімназіяльні товариства в Дрогобичі[1], про їх вплив на розвій учеників і про їх упадок. Я згадував також, що осередком, огнищем кождого такого товариства була бібліотека і що чим в котрім товаристві бібліотека була добірніша та багатша, тим і саме товариство розвивалося ліпше, громадило більше членів, мало надію довше вдержатися. Нині хочу вам подати цифровий вигляд одного з тих ученицьких товариств, самого посліднього і найслабшого. Цифри, котрі наведу, я добув з бібліотечних каталогів, котрі мені вдалося дістати, і вони тим цікавіші, що можуть послужити бодай слабою характеристикою того напряму, в якім іде наука по наших гімназіях, можуть показати, на кілько ученик гімназіяльний поза школою, поза професорським надзором може думати і робити самостійно і свобідно, на кілько може піднестися до критики окружаючих його обставин, до супротивлення тим обставинам. Жаль, що я не міг роздобути паперів давніших товариств ученицьких, особливо жаль, що не маю в руках рукописей відчитів та розправ, які відбувалися на сходинах і відтак переписувалися до одної великої «книжки відчитів». Ся книжка була би дуже цінним матеріялом до аналізи способу мислення і напряму ученицьких товариств, але поки не маю такої книжки, мушу престати й на тім, що маю, і використати й той маленький матеріял, о кілько зможу.

У мене під рукою спис книжок ученицької бібліотеки з р. 1873, доведений до кінця січня 1874. В тім списі виписані заголовки 224 книжок, в котрих міститься звиш 250 відрубних творів (деякі менші книжки для меншого кошту пооправлювані по кілька разом). Однако при кінці спису комісія, вибрана для перегляду бібліотеки, дописала, що з тих книжок хибує около 30 (в таких ученицьких товариствах дуже часто лучається, що книжка пропаде, і то без вини позичаючого – його пере-

несуть родичі на другу гімназію, або відберуть зовсім зі школи, або що друге), так що правдиве число книжок буде 196. Переглядаючи подрібно спис, найдемо, що руських книжок у нім втягнено 138, польських – 19, а німецьких – 67. Однако сесь поділ нас мало що обходить і мало що характеризує. Перейдім до змісту книжок. Приймаючи звичайний поділ на книжки наукові і белетристичні, побачимо, що в згаданій бібліотеці було статей, розправ і більших книжок: по етнографії – 14, по історії – 14, по філософії і естетиці – 6, по теології (дочислюю сюди двітри книжки о фізіономіці) – 11, по природничих науках і господарстві – 8, по різним економічним питанням – 4, по статистиці – 4 (вчислюючи сюди два шематизми клиру перемиського і василіянів), по літературі і літературним питанням – 16, о політичних питаннях (по найбільшій части часові політичні брошури) – 12; крім того, було 21 збірників і альманахів мішаного, белетристично-наукового змісту і 21 часописей (не біжучих, а давніших, більше або менше повних річників) літературно-наукових, літературно-політичних або й чисто політичних. Певна річ, що з цілого сього відділу найцікавіше було б знати докладно, які книжки містила сеся бібліотека: по історії, етнографії, природознавстві, економії і статистиці. Переглянувши спис, побачимо, що іменно тоті галузі науки заступлені найслабше. Наведу книжки, належачі сюди, бо се й місця небагато займе і потвердить досадно мої дальші виводи.

Природознавство заступлене ось як: *«Дещо про світ Божий» (Київ)*[2], *«Про ведмедів, по Брему»*[3] *(Київ)*, *«Про силы природы» (вид[ання] «Просв[іти]»), «О кукурудзі» (Львів), «Sammlung der besten Reisebeschreibungen Troppau». Dritter Band; «Dochody Lubienieckiego z pasieki», «Гній – душа господарства», Відень, 1873.* Ось і все природознавство Дрогобицького учениць кого товариства!

Гляньмо, як заступлена історія. *«Історія Галицько-Володимирської Руси»* (Шараневича[4]), *«Стародавні галицькі городи: Звенигород»* (Ільницького[5]), *«Львів»* (Шараневича), *«Волинсько-Галицька літопись»* (Петрушевича[6]), *«Руська історія в життєписах»* (Барвінського[7]), *«Історія Руси ведля найлучших джерел»* (Дідицького[8]), *«Коротка історія малоруського народа»* (Маркевича[9]), *«Хмельнищина»* (Куліша[10]), *«Покорение Новагорода»* (К. Меруновича[11]), *«Судьба малороссийского крестьянства в XVII и XVIII стол[етиях]»* (Козловського[12]), *«Перші київські князі, татари й Литва на Україні»* (Левицького[13]),

«Про українських козаків, татар та турків» (Драгоманова[14]), *«Widok przemocy na słabą niewinność...»* (Бродовича[15]), *«Znaczenie Zaporoża»* (Gliszczyńskiego[16]), *«Die Stadt Lemberg im Jahre 1809»*. Ось і все!

Свої етнографічні відомості черпало ученицьке товариство ось з яких джерел: *«Українські приказки»* (Номиса[17]), *«Українські пісні»* (вид[ав] Артемовський[18]), *«Народные южнорусские сказки»* (Рудченка[19]), *«Быт подолян»* (Шейковського[20]), *«Народный праздник Купала, коломыйки и шумки»* (зібрав Счастний Саламон[21]), *«Народні звичаї над Збручем»* (Гальки[22]), *«Ruskoje wesile»* (Лозинського[23]), *«Русалка Дністровая»* (Шашкевича[24]), *«Народные русские песни»* (Щербана), *«Дітські пісні, казки і загадки. Розправа о язиці южноруськім»* (Головацького[25]), *«Очерк баснословия»* (Головацького), *«Кілька слів о іграх на Русі»*.

О економії і статистиці ніщо й згадувати. Книжки, трактуючі о питаннях «економічних», – се брошурки в роді, н[а]пр[иклад], «Що нас губить, а що нам помочи може» і др[угі], а в відділі статистичнім, побіч згаданих шематизмів[26], самотньо пишається напись якоїсь незнаної ближче і нечитаної ніколи книжки «Statistik».

Але всякий, знаючий діло, скаже сейчас: «не в тім вага, чи багато є в бібліотеці хороших книжок, бідним студентам нізвідки й роздобути ліпших. Добре, що й то було. Історія і етнографія, як бачимо, зовсім навіть не зле були заступлені. Щодо економії і статистики, ну, то звісна річ, – перша з них навіть по імені незнана найбільшій части наших учеників, а друга вимагає довшого часу і вправи для порівнавчих студій, – проста річ, що за такими книжками ученики не будуть попитувати. Але важніше для нас – знати, як визичувалися і читалися ті книжки: чи багато читано взагалі, яких книжок читано найбільше, а яких найменше?».

Я признаю, що така бесіда буде зовсім справедлива, і на питання такі постараюся відповісти цифрами, але вперед ще позволю собі зробити маленьку замітку щодо складу бібліотеки. Звісна річ, – як повстає така ученицька бібліотека? При зав'язуванні товариства дає кождий з товаришів, які там має книжки, до спільної бібліотеки. Тут йдуть і старосвітські, дідівські шпарґали, політичні брошури, неповні та попрочитувані річники давніх газет, але між тим попадаються й добрі книжки. Тілько ж, поперед усього, – тут не може бути й бесіди о якім-небудь доборі книжок, о системі, о належитім заспокоюванні будь-яких потреб това-

риства. Велика вже річ, як така бібліотека не стоїть пусто, як з неї користають ученики. Але се не єдине джерело, з котрого повстає учениця бібліотека. В списах і паперах, котрі маю під рукою, є одна картка, в тім згляді дуже цікава, де записано, кілько і яких книжок закупило товариство до своєї бібліотеки при кінці 1873 р. Так тут уже показується друге діло. Се значить – товариство зі своїх місячних складок віддає якусь суму на закуплення книжок до бібліотеки, – товариство, тим самим, вибирає і рішає, які книжки купувати, а вибирає їх для якої-небудь причини, для заспокоєння якої-небудь потреби, для познакомлення ся з чим-небудь. З якості і кількості закуплених товариством книжок мож уже певніше догадуватися, який напрям мало воно, яких книжок домагалися найбільше його члени. Ось що видимо зі спису: куплено книжок за 8 р[инських] 50 кр[ейцерів], а іменно: з природних наук 2 (брошури), з історії 4, повістей 8, поезій 4. На повісті й поезії видано 6 гульд[енів], на історію 1 р[инський] 56 кр[ейцерів], 44 кр[ейцери] на книжочки природничі. З того дуже легко пізнати, що повісті та поезії, конечно, становлять головну лектуру учеників. Се ще не біда, але питання в тім, які повісті?

Перейдем тепер до спису позичаючих за час від падолиста 1873 до кінця січня 1874, се значить за три місяці. В тім часі зичило з бібліотеки 33 людей (з тих 4 женщини); вони в 129 разах визичили загалом 260 книжок. Розрахувавши се на поєдинчі місяці, побачимо, що кождого місяця випозичували члени книжки 4 рази і що на місяць кождий прочитав 6–7 книжок. Се число зовсім не видасться нам малим, коли зважимо, що читання книжок позашкільних для гімназіяста – річ зовсім нелегка при теперішнім перетяженні наукою і при бідності, котра силує його шукати способу вдержання в приватних лекціях. Однако се пересічне число на ділі не було таке, – спис визичавших показує инше, відмінне число, а іменно: з-поміж 33 читаючих 14 (одна женщина) визичили тілько раз на ті три місяці по одній або по дві книжки, а 5 (з тих 3 женщини) зичили два рази по одній або по дві книжки. Зато бачимо 12 таких учеників, що за той час зичили по 7–18 разів і прочитували 10–31 книжок.

Друга і найважніша річ, котру вказує спис визичаючих, – се які книжки найбільше читаються. Вже вперед я сказав по поводу закуплювання книжок, що найбільшу вагу положено там на белетристику і по-

езії, і догадувався на тій підставі, що белетристику, запевно, й найбільше читають. Сесю догадку доразу стверджує спис випозичених книжок. Бачимо з нього, що за три місяці випозичено було книжок белетристичних 125, часописей 61, альманахів 16, статей і книжок по історії 15, по етнографії 13, по літературі 13, брошур політичних 10, книжок о філософії і естетиці 2, о природознавстві 1, о язикознавстві 2, о економічних питаннях 2. Сесі цифри самі, мов дорожні палі, вказують і потребу учеників, і напрям їх мислення, показують, як ліпше не мож, яку роль грає література по гімназіях і як її там понимають. Освітім деякі з тих цифер ближче.

Поперед усього треба розібрати цифру 125 і показати, що з белетристики читано найбільше. З обрахунку виходить, що повісті Нечуя (Левицького) чи то цілими томами, чи поєдинчо зичено 15 разів, Квітки 14, поезії Шевченка 5, повісті Марка Вовчка 1, Гоголя 3, Куліша 1, «Jungfrau von Orleans» Шіллера[27] 3 рази, «Іфіґенію» Ґете[28] 1, поеми Байрона, котрих у бібліотеці бачимо кілька, ані разу. Як бачимо, повісті Нечуя читаються найбільше, а се дуже корисна проява, бо повісті сесі більш усяких других спосібні звертати увагу на факти щоденного життя, будити застанову і критику, і на всякий раз більше дають до мислення, ніж такі, ніби учені, ніби поетичні дурниці, як історичні премудрості яких-небудь Шараневичів або «артистичні» та «популярні» Ільницьких. А тепер гляньмо, як читано наукові річи. Тут досить лиш буде розглянути ближче етнографію. Книжок по етнографії, як сказано вище, є в бібліотеці 14, але вони не всі були в курсі, бо тілько 7 випозичувано, – а не випозичувано таких, як «Приказки» Номиса, «Быт подолян» Шейковського, «Дітські пісні» і др. З природничих книжок не визичувано ані разу книжки «Дещо про світ Божий», ані «Про небо і землю».

Ось важніші цифри, видобуті з бібліотечних списів колишнього Дрогобицького товариства гімназіяльного. Думаю, що на їх підставі можу сміло побудувати ось які виводи для характеристики наших середніх (а то й вищих) шкіл.

Найбільша часть професорів гімназіяльних уважає ученика мертвим, бездушним знарядом, призначеним тілько на то, щоби дав спокійно набивати свою голову всякими «премудростями», нікому на нінащо не здалими, нікого не обходячими, з життям і його потребою

нічим а нічим не зв'язаними. Того ученика вони цінять найвище, котрий може найліпше перемінюватися в машинку, бубнящу регулярно, хоть механічно, завдані лекції. Той ученик получає від них найліпші ноти з обичаїв, у котрого їм удалось найдокладніше затерти всі живі, чоловічі черти, знищити всякий зав'язок самостійного характеру, прогнати всяку охоту до самостійного мислення. Впрочім ні, – я збрехав, складаючи вину всього на професорів! Є між ними у нас багато людей чесних, мислячих; вони не раз навіть котрабандою вміють ввозити між учеників бодай маленькі зароди свіжої, живої мислі, бодай слабі відблиски правдивої, поступової науки. Але такі професори – рідкість, виїмок з загальної реґули, а тут і против них, і против решти стоїть одна таємнича, велика сила – шкільний реґулямін, ухвалена свише система виховання чи, радше, одурювання будущих горожан любезної вітчини. Сеся то система наша, котра в прочій Европі стала вже «притчею во язиціх» (гл[яди] «Kurjer Warszawski»[29] з кінця вересня), сеся система немов умисне вирахована на то, щоби зробити й найспосібнішого ученика туманом, недумком. Я не стану тепер її розбирати – відложу се до кращої пори, а тепер тілько прошу подумати собі, яким мусить статися ученик серед такої педагогічно-ученої безтолочі? Система шкільна подає йому наймертвіші письма наймертвіших авторів, і то звичайно в гомеопатичних дозах, та притім старається оскілько мож утруднити йому їх понимання, забарикадувати всякий здоровий сенс різними граматичними, метричними та естетично-формальними дурницями, щоби тілько, борони Боже, ученик не засмакував чистої керничної води, п'ючи раз у раз або брудну, або переварену! Система шкільна каже йому тілько хвалити тих авторів і ті думки, котрі йому толочаться в голову, а не дозволяє відноситись до них критично, не дозволяє питати: чи так воно має бути? А відки воно? Система шкільна вконець заборонює ученикам читати всякі книжки, крім шкільних і таких, які випозичаються з гімназіяльної бібліотеки (звичайно заповненої кисло-моральними оповіданнями Гофмана[30], кисло-релігійними пустодзвонствами попа Шміда[31] та різними старинами, заґами та небилицями різних Бекерів[32], Швабів[33], Шмідів[34] і чортзнаяких проповідників). Здавало б ся, що при таких обставинах ученикові зовсім ніщо робити, а тілько схилити голову та лізти чимраз то глибше в багно, приписа-

не шкільною системою. Але ні! Природа людська, а особливо молода, незіпсута, хоть і недосвідчена та малознаюча, не подається так легко. Глухе, несвідоме противенство зводить найспосібніших учеників докупи в ученицьке товариство, каже їм лучитися разом, засновувати бібліотеку, шукати способів до якого-такого розвитку поза системою. Ось початок, ось значіння ученицьких товариств. Я не з тих людей, котрі похваляють подібні товариства, я знаю сам, як мало вони доводять до цілі, як швидко гинуть і як не раз шкідливо вліяють на учеників – іменно через недостачу певного, світлого провідника і порадника, – я з болем дивився все на таку позашкільну роботу учеників, хоть на всякий спосіб вона ще сто разів пожиточніша і моральніша від сидження по шинках, але кажу ще раз: поки у нас існує така система, поти мусить існувати й супротивлення против неї між живішими і спосібнішими учениками, ба ні, – то-то супротивлення буде рости і міцніти чимраз більше, бо все ж таки певна річ, що ніяка система, ніяка строгість не зможе позапирати всіх доріг живій думці, не зможе заборонити їй проникнути і в наші школи і збудити новий, більше реальний, більше науковий рух, котрого зав'язки та початки вже бачимо й тепер.

Уперше надруковано у виданні «Молот: Галицько-українська збірка» (Львів, 1878. – С. 123–124). У тексті зазначено дату і місце написання статті: «Дрогобич, дня 18/9. 1878». Підпис – Микита (один із псевдонімів І. Франка).

Подається за першодруком.

[1] *Я вже писав вам у першім письмі про ученицькі гімназіяльні товариства в Дрогобичі…* – Мабуть, йдеться про подану І. Франком інформацію про Дрогобицьку гімназію, яка була опублікована без підпису і окремого заголовку у виданні «Дзвін: Галицько-українська збірка» (Львів, 1878. – С. 266–269) під рубрикою «Вісті з Галичини».

[2] *...«Дещо про світ Божий» (Київ)…* – Підручник із фізичної географії. Вийшов у 1863 р. у Києві в друкарні Минятова і Федорова, автор не зазначений. Сучасники приписували його авторство Каленику Шейковському. Книжка стала першим україномовним підручником з природничої галузі у Східній Україні.

[3] ...*«Про ведмедів, по Брему»...* – Йдеться про науково-популярну роботу «Життя тварин» (Т. 1–6, 1863–1869) Брема Альфреда Едмунда (1829–1884), німецького вченого-зоолога, директора Гамбурзького зоопарку (1863–1866), засновника Берлінського акваріуму (1876).

[4] *Шараневич Сидір (Ісидор) Іванович* (1829–1899) – український педагог, історик, археолог. Належав до москвофільського напрямку. З 1871 р. – доцент, з 1873 р. – професор Львівського університету, завідувач кафедри австрійської історії (1873–1892). Очолював Ставропігійський інститут, дійсний член АН у Кракові, почесний доктор Київського університету, почесний член Товариства «Просвіта». Автор праць з проблем церковної історії, регіональної історії й археології Галичини, дослідник історії окремих міст. І. Франко згадує його працю про Львів. Письменник вважав Шараневича найкращим дослідником Галицько-Волинського князівства, маючи на увазі передусім його працю «Исторія галицко-володимирскои Руси отъ найдавнѣйших временъ до року 1453» (1863). І. Франко також відзначав заслуги С. Шараневича як упорядника «Археологічно-бібліографічної виставки», послуговувався його рукописами, що експонувалися на виставці. С. Шараневич один із перших у Львівському університеті у своїх лекційних курсах «Опис коронних країв Австро-Угорської монархії під поглядом етнографії та історії», а також в «Історично-етнографічному описі населення країв Австро-Угорської монархії», заторкнув етнографічну тематику. Однак особисті стосунки І. Франка зі С. Шараневичем через москвофільство й водночас австро-цісарське вірнопідданство історика були досить складними.

[5] *Ільницький Василь Степанович* (1823–1895) – український історик, педагог, письменник, фольклорист, театральний критик, редактор, видавець, перекладач, священик УГКЦ, перший директор Львівської академічної гімназії. Підготував і видав кілька шкільних підручників і читанок. Автор географічно-природничих та етнографічних робіт, серії статей «Життя знаменитих князів, гетьманів, героїв і інших мужів руських», історичної повісті «Рогніда-Горислава» (1860), драми «Настя» (1872) та ін. Голова «Руського Товариства Педагогічного» (1884–1887).

[6] *Петрушевич Антоній Степанович* (1821–1913) – український історик, філолог, публіцист, етнограф, археолог, бібліофіл, священик УГКЦ, депутат Галицького сейму (1861–1877), депутат Австрійського парламенту (1873–1878). Починав творчість рідною мовою, потім став завзятим москвофілом. Автор праць з історії Галичини, зокрема з історії церкви (найвідоміша робота – «Сводная галицко-руская летопись с 1500 по 1772 год»), укладач етимологічного словника слов'янських мов у порівнянні з іншими індоєвропейськими мовами. Гостро критичну оцінку цьому діячеві І. Франко дав у статті «О. Антін Петрушевич» (ЛНВ, 1901, т. 13, кн. 3),

в сатиричній поезії «Антошкові П. (Азъ покой)» (ЛНВ, 1902, т. 20, кн. 2), в репліці «Без батька, без матері» («Діло», 1902, 28 серпня).

[7] *…«Руська історія в життєписах» (Барвінського)…* – Йдеться про роботу М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главных деятелей», яку переклав українською мовою Ол. Барвінський, – «Руська історія в життєписах її найголовніших діятелів» (1875–1877).

[8] *Дідицький Богдан Андрійович* (1827–1909) – український письменник, редактор, журналіст, видавець, педагог, один з ідеологів галицького москвофільства, видавець газети «Слово» (1861–1871), альманаху «Зоря галицкая яко альбум на год 1860» (1860), збірника «Галичанин» (1862–1863). 1866 р. видав у Львові підручник отця Михайла Оброци «Читанка руская для низшої гимназіи», куди увійшли й окремі твори Т. Шевченка, Л. Глібова, Є. Гребінки.

[9] *Маркевич Микола Андрійович* (1804–1860) – український поет, історик, етнограф, фольклорист, композитор, перший український енциклопедист, автор поетичної збірки «Украинские мелодии. Сочинение Николая Маркевича» (1831), в яку ввійшло 36 віршів, займався дослідницькою роботою, збирав історичні документи козацької доби, пов'язав героїку козацтва з національно-визвольними змаганнями України. Автор численних статей з історичними, географічними, статистичними даними про Україну, біографіями видатних українських діячів для енциклопедичного словника, систематизувавши їх в алфавітному порядку, автор п'ятитомної «Истории Малороссии» (1842–1843), історичних праць «Про перших гетьманів малоросійських» (1848), «Про козаків» (1858). Для своїх поезій, у яких змалював образ народного співця, сам писав музику, крім того, у Москві вийшла його збірка «Народные украинские напевы, положенные на фортепиано Николаем Маркевичем» (1840). Т. Шевченко, захоплений цією збіркою, присвятив йому вірш «Н. Маркевичу» (1840), де називав поета бандуристом України. У 1847 р. Маркевич написав музику до поезії Т. Шевченка «Нащо мені чорні брови».

[10] *…«Хмельнищина» (Куліша)…* – Йдеться про науково-популярний нарис, виданий у 1861 р.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – український письменник, педагог, історик, філософ, етнограф, фольклорист, перекладач, літературний критик, публіцист, мовознавець, редактор, видавець, громадський діяч, чоловік письменниці Ганни Барвінок (справжні ім'я та прізвище – Олександра Білозерська). Перший, разом із І. Нечуєм-Левицьким та Пулюєм, перекладач Біблії українською мовою. Переклав чимало трагедій В. Шекспіра. Автор першого в новій українській літературі історичного роману «Чорна рада» (1857).

[11] *Мерунович Климентій* (? – 1885) – учитель Тернопільської гімназії, москвофіл, член товариств «Руська бесіда», «Галицько-руська матиця», Ставропігійського інституту. Автор повісті «Покорение Новгорода» (1850), розвідки «Русский народний театр во Львове, его деятельность, состав и управление от 1864 до 1870 года» (1870).

[12] *…«Судьба малороссийского крестьянства в XVII – XVIII стол[етиях]» (Козловського)…* – Йдеться про книгу: Козловский К. Судьба малороссийского крестьянства в XVII – XVIII вв. – К.: Типография Фрица, 1871.

[13] *Левицький Орест Іванович* (1848–1922) – український історик, етнограф, письменник, автор понад 200 наукових праць із правознавства й історії України XVI – XVIII століть, історичних оповідань, повістей, член Історичного товариства імені Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, НТШ, з 1918 р. – академік УАН.

[14] *Драгоманов Михайло Петрович* (1841–1895) – український публіцист, історик, літературознавець, філософ, фольклорист, економіст, громадський діяч, засновник українського соціалізму, один із організаторів «Старої громади». З 1864 р. працював на посаді доцента Київського університету, у 1875 р. за політичні переконання і резонансну публіцистичну діяльність звільнений. Через заборону працювати в будь-якому вищому закладі України в 1876 р. еміґрував до Швейцарії, де вів активну діяльність, спрямовану на захист української культури, українського слова, переслідуваних російським царизмом. Згодом переїхав до Болгарії, де до смерті працював професором історії Софійського університету. Автор праць: «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873–1874), «Антракт з історії українофільства» (1876), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1892), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894), «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство» у 4-х томах (1889–1907) та ін. І. Франко, який зазнав значного ідейно-психологічного впливу М. Драгоманова, не завжди погоджувався з усіма його думками, зокрема піддав різкій критиці його конституційні погляди. Письменник усебічно проаналізував світоглядні позиції мислителя, його різнобічну діяльність у праці «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906), присвятив йому декілька творів, зокрема, переклад першої частини «Фауста» Й.-В. Ґете.

[15] *Бродович Теодозій (Феодосій)* (? – 1803) – архіпресвітер Луцької греко-католицької капітули, автор документальних записок «Widok przemocy na słabą niewinność wywartej roku 1789» – про жорстоку розправу польської шляхти над українським населенням Волині 1789 р.

[16] *…«Znaczenie Zaporoża (Gliszczyńskiego)»…* – Йдеться про видання: Gliszcyński Michał «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża» (1849).

Гліщинський Міхал (1814–1874) – польський письменник, учитель історії та літератури, автор низки статей, які друкував у «Бібліотеці Варшавській».

[17] *...«Українські приказки» (Номиса)...* – Йдеться про видання: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірник О. В. Марковича і др. Спорудив М. Номис. – СПб., 1864. Збірка М. Номиса дала могутній поштовх подальшому розвитку української пареміографії.

Номис (справжнє прізвище Симонов) Матвій Терентійович (1823–1901) – український фольклорист, етнограф, письменник, педагог. У 1861–1862 рр. співробітник науково-літературного журналу «Основа».

[18] *…«Українські пісні» (вид[ав] Артемовський)…* – Йдеться про збірку «Народні українські пісні з голосом» (1868), друге видання – 1883 р. Збірка містить 52 народні українські пісні й три білоруські, які зібрав Олексій Гулак-Артемовський на Білоцерківщині та в Таращанському повіті. На друге видання збірки І. Франко написав коротку рецензію, яку вмістив у газеті «Діло» (1884. 17/29. III. – № 32).

Гулак-Артемовський Олексій Львович (1837–1904) – український фольклорист, етнограф, музикант, лікар, двоюрідний небіж Семена Гулака-Артемовського. Автор праці «К этиологии дифтерита: Медико-этнографический очерк» (К., 1883).

[19] *…«Народные южнорусские сказки» (Рудченка)…* – Рудченко Іван Якович (1845–1905) – український письменник, фольклорист, перекладач, критик (літературний псевдонім – Іван Білик) – брат Панаса Мирного (Панаса Рудченка). Над збіркою «Народные южнорусские сказки» він почав працювати в 1867 р., її публікації у двох випусках здійснювалися в 1869–1870 рр. Це була перша велика збірка українських казок в історії запису усної народної творчості. Друге видання з'явилося в 1880 р. І. Рудченкові належать також дослідження з теорії казки в Україні, які відкрили нові горизонти для подальшої праці на ниві фольклористики.

[20] *Шейковський Каленик Васильович* (1835–1903) – український етнограф, фольклорист, мовознавець, видавець, педагог. Брав участь в організації недільних шкіл з українською мовою навчання, видав для них навчальну книгу у двох частинах «Домашня наука» (1860). І. Франко згадує етнографічний нарис К. Шейковського «Быт подолян» (1859–1860).

[21] *Счастний (Щасний) Саламон* (1834–1900) – український фольклорист, етнограф, публіцист, греко-католицький священик. І. Франко згадує упорядкований і виданий Щасним збірник «Коломийки і шумки» (Львів, 1863).

[22] *… «Народні звичаї над Збручем» (Гальки)…* – Галька Гнат Михайлович (1824–1903) – український фольклорист, етнограф, був священиком і наглядачем народних шкіл на Тернопіллі. Автор збірок «Народні звичаї і обичаї над Збручем» (1860, ч. 1; 1862, ч. 2), «Народні звичаї по галицькому березі ріки Збруч» (1893).

[23] *Лозинський Йосип Іванович* (1807–1889) – український фольклорист, етнограф, публіцист, мовознавець, греко-католицький священик, автор однієї з перших українських граматик (польською мовою: «Gramatyka języka ruskiego /małoruskiego», 1846). У 1833 р. виступив із хибною ідеєю: запровадити в українське письмо польський алфавіт (латиницю). На підкріплення цієї тези видав у 1835 р. збірку пісень і весільних обрядів «Ruskoje wesile», яку згадує Франко. Цю ідею рішуче розбив М. Шашкевич. Пізніше Й. Лозинський усвідомив свою помилку і вибачився за неї.

[24] *Шашкевич Маркіян Семенович* (1811–1843) – зачинатель нової української літератури і – ширше – будитель української національної свідомості в Галичині. Поет, прозаїк, перекладач, мовознавець, фольклорист, священик УГКЦ, проповідник. У 1833 р., навчаючись у Львівській духовній семінарії, організував патріотичний гурток семінаристів, що отримав назву «Руська Трійця». Гуртківці «ходили в народ», вивчали звичаї і традиції краю, збирали фольклор. М. Шашкевич – ініціатор і головний автор першої на західноукраїнських землях книжки українською народною мовою «Русалка Дністровая» (1837). Склав першу в Україні українську читанку (1836; видана 1850 р.). Переклав Євангеліє від Івана, частину Євангелія від Матея, переспівав «Слово о полку Ігоревім» (зберігся лиш фраґмент переспіву).

[25] *Головацький Яків Федорович* (1814–1888) – український письменник, фольклорист, етнограф, бібліограф, перекладач, педагог, видавець, учасник «Руської Трійці», організатор видання альманаху «Русалка Дністровая» (1837), у 1863–1864 рр. – ректор Львівського університету. Після революції 1848 р. переметнувся в москвофільський табір і в 1867 р. подався в російську імперію. Помер і похований у Вільнюсі.

[26] *Шематизми* – статистичні довідники католицьких та уніатських єпархій. Містили списки усіх парафій, духовних осіб, вірних, церковних товариств, перелік церковного майна. Перший друкований шематизм з'явився 1814 р. у Мукачівській єпархії.

[27] *…«Jungfrau von Orleans» Шіллера…* – Йдеться про драму «Орлеанська діва» (1801) Йоганна Кристофера Фрідріха Шіллера (1759–1805), німецького поета, драматурга, історика, філософа, активного учасника літературного руху «Буря і натиск».

[28] *…«Іфіґенію» Ґете…* – Йдеться про трагедію в античному стилі «Іфіґенія в Тавріді» (1787) Йоганна Вольфганґа Ґете (1749–1832), німецького письменника, філософа, перекладача, натураліста, лідера літературного руху «Буря і натиск». І. Франко вперше познайомився з творами Ґете ще під час навчання в Дрогобицькій гімназії, читаючи їх в ориґіналі. Упродовж усього життя він звертався до творчості цього поета. Зокрема змістовою парадигмою для своєї казки «Лис Микита» обрав ґетівський твір «Reineke Fuchs». Переклади з Ґете є у Франкових збірках «Баляди і розкази», «Думи і пісні найзнатнійших европейських поетів». У 1882 р. І. Франко опублікував переклад першої частини «Фауста», до якої написав передмову; наприкінці життя переклав поему «Ґерман і Доротея» – і її супроводив своєю передмовою. Цікавим є факт із приватного життя Франка: у 1874 р. він подарував Ользі Рошкевич «Фауста» Ґете, який вона зберігала до останніх днів свого життя.

[29] *«Kurjer Warszawski»* – польська столична газета, виходила в 1821–1939 рр.

[30] *Гофман Ернст Теодор Амадей* (1776–1882) – німецький письменник-романтик, композитор, художник.

[31] *… кисло-релігійними пустодзвонствами попа Шміда…* – Очевидно, йдеться про Карла Шмідта (1812–1895) – німецького протестантського богослова.

[32] *...Бекерів...* – імовірно, мова йде про Ніколаса Беккера (1809–1845), німецького поета, автора рейнського гімну. Під цим прізвищем також відомий Ґуставо-Адольфо Беккер (1836–1870) – іспанський поет-романтик.

[33] *...Швабів...* – йдеться про Ґустава Шваба (1792–1850) – німецького поета, теолога і священика.

[34] *...Шмідів...* – мова йде про швейцарського поета-неоромантика Фердинанда Шмідта (псевдонім – Дранмор; 1823–1888), послідовника філософії Шопенгауера. У 1883 р. під впливом Шмідтової поеми «Реквієм» І. Франко написав вірш «До Дранмора».

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ВІД ВИДАВНИЦТВА «ДРІБНОЇ БІБЛІОТЕКИ»[1]

[до книги: Добролюбов Николай Андрійович[2]. *Значіння авторитету в вихованні.* Переклав з російської Євг[ен] Олесницький[3]]

Приступаючи саме рік тому до видавання «Дрібної бібліотеки», ми мали на думці подати в ній поволі, окрім повістей видатно реального напрямку, окрім взірців новішої поезії з соціальною, научною та політичною підкладкою, переважно ряд статей наукових, де би в приступний спосіб діткнені, а то й систематично оброблені були всі головні відділи сучасного людського знання. Ми задумали видавати «Дрібну бібліотеку», т. є. її наукову часть так, щоб з часом статті, в ній видані, могли зложити більше або менше повну енциклопедію позитивного знання, розказану словами самих же його найважніших двигателів. Правда, спосіб і розмір нашого видавництва не дозволяв нам взятись за діло систематично, – статті мусять друкуватися всуміш, але здась нам, що все ж таки і в тім першім невеличкім кроці, який ми зробили досі, вспіли ми бодай діткнути головніших галузей знання, – і то ткнули саме таких їх частей, котрих пізнання серед нашої молодіжі найбільше пожадане. І так, наукам природничим посвятили ми 3 книжки, подавши в розправці Геккеля (III) основний нарис теорії Дарвіна[4] в її історичнім зв'язку з поступом мислі людської і з її головними доказами; представивши в розвідці Писарєва о пчолах (VI)[5] взірець розправи зоологічної, де при тім сюжет служить неначе канвою, на котрій розводяться далекосяглі питання політичні та соціальні; подавши вкінці в розправці Гекслі про білковину (IX)[6] взірець популярного оброблення одної частки біології. Науці економічній присвятили ми сього року лиш одну книжечку (VII)[7]; та й то ся книжечка займається розбором

критичним тілько одного спеціяльного питання з сієї огромної і безмірно для нас важної науки, т. є. власности ґрунтової. Але надіємся, що слідуючого року ми надолужимо те, кладучи найбільшу вагу іменно на праці по економії, не запитуючи при тім, розуміється, природничих і других наук. Ми переконані, що науку економії у нас треба зачати, скажем просто, від азбуки, і для того постараємся в якнайкоротшім часі почати, попри книжечку Лавле[8], також видавництво систематичного підручника економії суспільної, котрий би міг бодай в головних нарисах познайомити нашу молодіж і всю читаючу громаду з цілістю сієї науки.

В отсесій, 10-й книжечці, ми хочемо подати читателям розбір одного дуже важного питання з педагогії, т. є. науки о вихованні. Стаття, котрою ми починаємо ряд розправ педагогічних в нашім видавництві, написана була літ тому звиш 20, але не стратила і досі своєї научної вартости ані своєї переконуючої сили. Про автора її ми згадували в передмові до «Пчіл»[9]. Ближчих даних про його життя і діяльність тепер подати не можемо, але надіємся зробити се пізніше.

Чи потребуємо пояснювати нашим читателям, що се таке «авторитет»? Слово се мож виразити по-нашому «беззглядний послух», тільки що це означіння здаєсь нам затісне. Се радше піддання себе – добровільне чи ні – під якусь вищу силу, котрій ми не то що не смієм спротивитись, ні – на котру навіть глянути не смієм тверезим, критичним оком. Все, що в'яже чоловіка, що путає його свобідну волю і природні, здорові наклінності, стараєсь бути авторитетом для нього. Ось як описує данський критик Georg Брандес[10] в своїм перегляді реакції французької в двадцятих роках нашого століття пагубне вліяння авторитету на всі боки людського життя єдиничного і державного: «Принцип авторитету в державі робить то, що право уступає силі, котра оголошуєсь силою Божою, царством з Божої ласки. В суспільності він витискає братерство, а вводить натомість напівпатріярхальну, напівтиранську власть вітця; засада рівности уступає засаді підлежности. В моралі він нищить внутрішнє право, совість, а опирається на буллах і соборах. Релігію він означує не як віру, але як зв'язок, як "політичні пута", як прозвали її двигателі революції. Він налягає на нерозривність подружжя так само, як і на нерозривність держави. Він вчить, що бесіду одержав чоловік просто від Бога, і вбиває через те в самім зароді язикознавство, щоб на

його трупі насипати теологічну могилу. Він робить неможливим всяке знання, даючи науковим вислідам за провідника якнайбільший вніш-ній авторитет. Він затроює виростаюче покоління, віддаючи його вихо-вання в руки банді євнухів, сліпо послушних наказам генерала єзуїтів»[a].

Ми бачимо, якими яркими красками малює Брандес віяння авто-ритету на життя людське. Особливо важне в тім згляді його послідн є речення, правда висказане з погляду на виховання в Франції, але з не-великими змінами воно майже таке саме і всюди в прочій Европі. Ось те то іменно питання розібрав у своїй статті Добролюбов, беручи осо-бливо увагу на малих дітей, при котрих вихованні багато навіть досить мислячих педагогів признає конечність сліпого послуху дитини, конеч-ність всяких, звичайно брутальних, кар, грізьб і т. д. Такі педагоги, зда-ється нам, назвуть і сесю статтю так само сміттям і гниллю француз-кою, як назвав один з них недавно Писарєвські «Пчоли».

Уперше надруковано в десятій книзі серії «Дрібна бібліотека» (Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка під заряд. К. Беднарського, 1879. – С. 3–6). Під-пис – І. Ф.

Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *«Дрібна бібліотека»* – перша українська видавнича серія радикального спрямування, здійснювана І. Франком, М. Павликом, І. Белеєм, Є. Озаркевичем, Є. Олесницьким та ін., в якій виходили переважно перекладні зразки світової ху-дожньої і наукової літератури. І. Франко був головною творчою силою проекту. Назву серії дав І. Белей. Видавництво працювало на громадських засадах. Упро-довж 1878–1880 рр. вийшло 15 книжок (14 нумерованих і одна ненумерована; першою нумерованою книжкою була повість Е. Еркмана і А. Шатріана «Вихован ня феодала», ненумерована – «Війна за волю», в передмові якої окреслені завдан-ня і цілі видання). Серія популяризувала науково-популярні й публіцистичні праці

[a] Гляди: «Die Hauptströmungen der Literatur des neuzehnten Jahrhunderts. Vorlesun-gen gehalten an der Kopenhagener Universität von G. Brandes, Übersetzt und einge-leitet von Adolph Strodtmann. II. Band Die Reaction in Frankreich». Стор. 123. *(При-мітка І. Франка)*.

М. Драгоманова, М. Добролюбова, Е. Левле, Е. Геккеля, Т. Гакслі та ін., а також художні твори Г. Успенського, Е. Золя, Дж. Ґ. Байрона та ін.

[2] *…Добролюбов Николай Андрійович*. – У цьому місці виправляємо недогляд видавців серії, – повинно бути: Добролюбов Николай Олександрович.

Добролюбов Микола Олександрович (1836–1861) – російський письменник, літературний критик, публіцист, редактор. Свої твори друкував у журналі «Современник», яким керував від 1857 р.

[3] *Олесницький Євген Григорович* (1860–1917) – український політик, економіст, правник, публіцист, перекладач, видавець. Діяч народовської партії, один із засновників національно-демократичної партії. Дійсний член НТШ. Депутат галицького сейму (1900–1910) і австрійського парламенту (1907–1917). З 1906 р. очолював Товариство «Просвіта». Редагував сатиричні часописи «Нове зеркало» та «Зеркало». Автор спогадів про студентські роки І. Франка (1904). Зокрема згадував: «У половині 1879 року розпочав Франко видавництво "Дрібної бібліотеки". Молодь університетська інтересувалася живо тим видавництвом і ширила його по краю; деякі з нас підпомагали його і працею, і матеріально. Я переклав за порадою Франка Добролюбова "Авторитет у вихованні" і достачив фондів на наклад сього випуску "Дрібної бібліотеки"» (Олесницький Є. З-понад четвертини століття: Картка з історії української університетської молоді // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 65–69). В особистій бібліотеці Франка зберігається книга Є. Олесницького «Право пропинації в Галичині», видана в 1889 р. (№ 1152 (2)).

[4] *…подавши в розправці Геккеля (III), основний нарис теорії Дарвіна*… – І. Франко з дозволу Е. Геккеля переклав його працю «Звідки і як взялися люди на землі», яка популяризує вчення Дарвіна, викладене в роботі «Походження людини і статевий добір» (1871), і видав як третю книгу серії «Дрібна бібліотека» (1879). Книга була конфіскована поліцією, та завдяки клопотанням перекладача весь наклад повернули видавництву. Примірник цієї книги зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 290 (2)).

Геккель Ернест Генрих (1834–1919) – німецький натураліст, філософ, художник. З 1865 по 1909 рр. був професором Єнського університету. Спираючись на теорію Ч. Дарвіна, він подав теорію розвитку тваринного світу, яка базується на філогенезі тварин. Е. Геккель – автор тритомної праці «Загальна морфологія організму» (1866), книги «Світові таємниці» (1899) та ін. видань.

Дарвін Чарльз Роберт (1809–1882) – англійський науковець, що створив теорію еволюції, яку виклав у праці «Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя» (1859).

[5] *…в розвідці Писарєва о пчолах (VI)…* – Йдеться про зоологічну працю Д. Писарєва «Пчоли», яка вийшла в перекладі В. Полянського як шоста книга серії «Дрібна бібліотека» (Львів, 1879) і здобула неоднозначну оцінку. В листі до М. Павлика в кінці червня 1879 р. Франко писав: «Пчоли» наробили тут розруху: люди, про котрих сього годі було подумати, почувають симпатію, другим починає відкидати; може, зберу деякі матеріали, то вам зашлю яко факти патологічні» (Т. 48. – С. 188).

Писарєв Дмитро Іванович (1840–1868) – російський літературний критик, публіцист, перекладач. У 1859 р. вів бібліографічний відділ у журналі «Рассвет», у 1861–1866 рр. був ідеологом видання «Русское слово», в 1867–1868 рр. співпрацював із журналами «Дело», «Отечественные записки».

[6] *…в розправці Гекслі про білковину (IX)…* – Йдеться про Франків переклад твору Т. Гекслі «Білковина», який вийшов дев'ятою книгою серії «Дрібна бібліотека» в кінці літа 1879 р. Примірник цієї книги зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 290 (7)).

Гекслі Томас Генрі (1825–1895) – англійський природознавець, автор праць із зоології, біології, порівняльної анатомії, палеонтології, антропології, активний пропагандист еволюційної теорії Ч. Дарвіна.

[7] *Науці економічній присвятили ми сього року лиш одну книжечку (VII)…* – Мова йде про першу економічну працю, що вийшла в «Дрібній бібліотеці» (книга сьома): Лавле Е. Власність ґрунтова і її історія / Переклад Івана Франка. – Львів, 1879. У листі до М. Павлика від 30 липня 1879 р. Франко писав: «Дрібн[а] біб[ліотека]» натепер поки що видається тільки для Галичини, де Лавеле ні в російськім, ні в ніякім переводі не звісний» (Т. 48. – С. 200).

Лавле (Лавальє, Лавеле) Еміль-Луї-Віктор де (1822–1892) – бельгійський соціолог, економіст, публіцист, історик, речник общинної теорії, в якій поєднував ідеї соціалізму з християнством.

[8] *…попри книжечку Лавле…* – І. Франко має на увазі працю Е. Лавле «Сільська община в Росії», яка з'явилася в його перекладі одинадцятою книгою серії «Дрібна бібліотека» на початку 1879 року і викликала непередбачуваний резонанс. У листопаді 1879 р. І. Франко писав до М. Павлика: «Стаття Лавеле про общину, хоть зовсім не блискуча, все ж таки коротко і зрозуміло резюмує то, що досі написано позитивного про общину, а в виводах Л[авеле] хилиться до колективізму, – значить, не було причини нею помітуватись, особливо зваживши, що се перша звістка в Галичині про общину, і книгарі тутешні її так перепудились, що ні за які гроші не хотять дати на виставу з другими книжками "Др. біб."» (Т. 48. – С. 222).

[9] *Про автора її ми згадували в передмові до «Пчіл».* – Йдеться про М. Добролюбова в передмові І. Франка до чергової (шостої) книжки «Дрібної бібліотеки» (Писарев Д. Пчоли / Переклад В. Полянського. – Львів, 1879). Примірник цієї книги зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 290 (5)).

[10] Брандес Георг (1842–1927) – данський літературознавець, публіцист, автор шеститомного дослідження «Найголовніші течії в європейській літературі XIX століття» (1872–1890), перший у Данії дослідник життя і творчості Т. Шевченка. І. Франко присвятив йому розвідку «Юрій Брандес» (1899).

КІЛЬКА СЛІВ О ТІМ, ЯК УПОРЯДКУВАТИ І ПРОВАДИТИ НАШІ ЛЮДОВІ ВИДАВНИЦТВА

Відколи позав'язувались у нас просвітні товариства, що головним своїм завданням поклали видавати книжки для люду, відтоді зовсім конечно мусило визначитися питання: о чім говорити до люду, о чім і в якім порядку повчати його, хотячи його просвітити? Коли б в історії теоретична підготовка все і всюди йшла попереду практичної діяльности, то ми могли б від тих людей, що зійшлися у нас для зав'язання першого освітнього товариства, з повним правом жадати, щоб вони наперед вже зовсім ясно і недвозначно відповіли самі собі на те питання. Та тілько жаль, що в історії звичайно діється навідворіть, що історія подобає на того робітника, про котрого наш народ каже, що він «такий прудкий, що ще не помислить, а вже зробить». От так було і тут. Товариства, зразу одно, а відтак і друге, позав'язувалися, почали видавати книжечки і часописі, почалася далі й певного роду агітація між народом, а все-таки в головах самих пишучих і агітуючих далеко не ясно було, о чім писати, в якім об'ємі і в якім порядку подавати народові які-небудь науки. А між тим, хто тілько що-небудь знає з педагогії, той поперед усього знає, що головною основою розумного виховання є певний розумний лад і зв'язок в науках, котрі подається ученикові; безладне і не зв'язне подавання йому раз уривка з тої, то знов з другої науки томить пам'ять, нівечить охоту та й затемнює характер самої науки, котра преціньє не що друге, як відбиток дійсности і живої природи в мислячім умі чоловіка і в ній, отже, так як і в природі, все раз у раз движеться, змінюється, все в'яжеться одно з другим і випливає одно з другого. Правда, навіть наші вчені люди далекі ще від того, щоб так понимати науку і дійсність: у них і дійсність і наука поділені на «фахи», немов ті камінці в мінералогічнім кабінеті, розташовані по поличках: одна поличка різко відділена від другої, і вчений чоловік потребує за-

пхатися в одну таку поличку і ритися в ній довіку, і сього, по його думці, досить для вченості. Наші вчені, кажучи їх же вченим словом, держаться методи метафізичної, тої методи, котра, як каже Ґете:

сли хоче пізнать, описать щось живого,
стараєсь пред всім духа вигнати з нього;
то часті мертвії і важить й рахує,
лишь жаль, що їм зв'язь духовая хибує[1].

А той дух, та духова зв'язь, то не що інше, як природна причиновість, внутрішня діялектика розвитку, котра лучить в собі всі суперечності, вирівнює всі нерівності, котра з найріжнородніших частей творить одноцільну єдність. От тої-то діалектичної методи, тої єдности в погляді на природу і світ хибує ще й досі найбільшій части наших учених учителів; не диво, отже, що її мусить недоставати і в дотеперішніх наших книжечках для люду. А в людових книжках вже тим паче. Адже кождий з наших людових писателів уважає своїм обов'язком «благовременно і безвременно» звертати увагу люду на «всемогущість Творця», на «чудеса, котрі й невірного можуть переконати», на «премудрість устрою в природі, де все має свою ціль і повнить те завдання, яке йому Всевишній споконвіку завдав», і в кінці на «доброту Творця, котрий усе те з вітцівською дбалістю сотворив для чоловіка і навіть Сина свого для нього не пожалував». Такі і тим подібні фрази уважаються обов'язковими в популярних книжках, без згляду на те, чи та книжка – катехізм, чи фізіологія, чи що-небудь другого. Народ, говорять наші популяризатори, здичів би, попав би в цілковитий матеріялізм, коли б йому на кождім місці не нагадувати його «вище завдання». Жаль тільки, що вони не пригадають собі, що всілякі попи вже ось трохи не тисячу літ клеплють тому народові о тих «вищих завданнях», а він усе-таки, по їх поняттям, крайній дикар і матеріяліст. Пора б почати й з іншої бочки. А по-друге, й те. Адже ж ви, добродії популяризатори, хочете просвітити народ, так, чи ні? А що ж ви розумієте під просвітою? Хіба не присвоєння тих усіх здобутків, які здобула і нагромадила думка людська, хіба ж не поставлення народу на тій висоті, на якій ставить чоловіка сучасна наука? А на якій же висоті ставить його сучасна наука? Ви ж се повинні знати, коли ви люди вчені. Ви повинні знати, що наука,

хотячи бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути откровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила – одно суть, що дух і тіло – одно суть. А коли ви се знаєте, то пощо ж перед очима «темного» народу затемнювати ту просту правду, пощо для нього, умисно для нього, роздирати природу надвоє і чоловіка надвоє? Чи таким затемнюванням ви думаєте просвітити його, видобути з варварства і темноти?

Нам здається, що, хотячи справді просвітити народ, треба б нашим просвітителям поперед усього рішучо стати на сучаснім становищі монізму в природі, треба б їм раз назавсігди відкинути всякі фрази о премудрості, цільності і доброті, які буцімто проявляються в природі, бо сучасна наука тих понять не узнає. Треба б їм твердо рішитися – говорити народові всю правду, не щадити ніяких пересудів, чи вони боязно криються під сільською стріхою, чи з парадою проповідуються з амбон та трибуналів. Народ наш поки що вірить ще в щирість учених людей, вірить в те, що вони зможуть і схочуть сказати йому всю правду о тих питаннях, котрі, ясно чи не ясно сформульовані, так само томлять його думку, як і думку кождого чоловіка, – вважаймо ж, щоб народ не стратив тої дорогоцінної віри, щоб не відвернувся від учених людей і від їх науки; се був би для нас же найтяжчий удар, се був би поворот до застою!

Друга хиба, котру стрічаємо в наших популярних виданнях, – се високий, гордий, надто вчительський, а часом аж пророцький тон, в якім говориться до народу. Сей тон показує не що, як дурноту і духову обмеженість самих авторів – і книжки, писані таким тоном, більше шкодять, ніж помагають, більше дражнять і знеохочують, ніж навчають. Додати до того ще й те, що більша часть книжечок, держаних в тім тоні, говорить о річах пустих і непотрібних. Я би радив усі такі книжечки радше спалити, ніж пускати між народ.

Голосимо самі скрізь, а за нашим словом і другі зачинають голосити, що ми демократи і народовці. Воно так і повинно бути. Але чи кождий же то з нас вдумався добре в значіння того слова «народовець», чи кождий передумав ясно консеквенції того слова, чи кождий знає, до чого воно нас обов'язує? Називаючись демократами, ні, народовцями, ми повинні раз назавсігди сказати собі, що ми невідлучна часть народу, і то

не якась верства в народі, але так-таки часть серед других частей, зерно між зернами. Що ми що-небудь розуміємо і вчилися, се ще не повинно змінити нашої істоти, не повинно зробити нас із зерна пшениці зерном кропиви; се тільки зробило наше зерно пліднішим, поживнішим, багатшим в благодатні соки. Та й те зробили ми не чудом небесним, а працею наших братів і батьків-мужиків, – значиться, скарби знання і освіти, нагромаджені в головах наших, ми повинні вважати не підставою до гордості і погорджування нашими простими, неосвіченими братами, а радше затягненим від них довгом, котрий ми їм обов'язані з лихвою сплатити. А тямуючи се, ми не будемо нашу просвітню працю вважати добродійством та ласкою для народу, а тільки нашим обов'язком, котрого несповнення було б попросту тяжкою провиною, рівною тій, як коли б ми обдерли бідних і об'їли голодуючих. І тямуючи те, ми не будемо на наших темних братів глядіти, як на молодших братів, як на щось нижчого та гіршого, бо ми будем знати, що в них-то якраз і лежить наша сила, що вони підвалина, а ми дах, що, зміцняючи їх, ми робимо добро не тілько для них, але і для себе.

Не менше глупим і мізерним видається мені також в популярних книжечках трактування мужика як дурня, недоумка, варвара. Етнографічні праці послідніх років показали нам тілько мислі, тілько поступу і розвитку в світогляді народу, що бесіда о його варварстві тепер виходить хіба смішною. Народ наш, хоч і тисячними манівцями, так як і сама наука, а доходить же звільна до далеко правдивіших, поступовіших і радикальніших думок, ніж їх має не один з його нинішніх просвітителів. Такому народові пора сказати все, а не водити його по нових, хоч і псевдонаукових манівцях. І говорити треба до нього, як до свого рівного, як до батька, говорити його, зрозумілою для нього мовою, але з захованням наукової докладности і зв'язности, без лишніх фраз і моралізацій. Оставте фрази і моралізації попам, котрі ними присолюють і приперчують свої догми! Наука не знає ніяких догм і не потребує затим нічого присолювати ані приперчувати. З сього однако ж не випливає, щоб популярні книжечки були сухі і педантичні: мені здається, що предмет кождої науки, навіть математики, сам в собі містить тілько цікавого, принадного, а навіть забавного, що вмій тілько винайти і живо розказати се, а, певно, кождий і найпростіший чоловік усе порозуміє і затямить.

Зібравши докупи все досі сказане, побачимо, що головні принципи, котрі повинні бути заховані в популярних видавництвах, коли вони мають осягнути свою ціль, т. є. правдиво просвітити народ, висказані ось в яких точках:

1) видавництво повинно вестися систематично, після певного плану, відповідного до вимог педагогії;

2) в книжках популярних треба говорити народові всю правду про природу і життя, т. є. треба вважати його не чимось нижчим, диким, неспосібним до понимання правди, а братом і батьком. Все, що ми знаємо – ні, найкраще з того, що ми знаємо (так як наші школи своїм класичним і дуалістичним вихованням набили в наші голови велике множество всякої січки), повинні ми живою мовою, в легкій і принадній формі подати народові.

Глядім же тепер, якого плану наук найліпше було б нам держатися.

Буде тому десять літ, як д. М. Драгоманов в «Правді» перший висказав у нас потребу заведення ладу і системи в популярних видавництвах[2] і подав начерк цілої енциклопедії наук позитивних, котрі треба розказати нашому народові в популярних книжечках. Правда, д. Драгоманов подав свій начерк при іншій нагоді, не входячи в подрібності, т. є. він вказав радше цілий обсяг завдання популярних видавництв, аніж стежку, котрою найлегше і найвідповідніше виповнити се завдання. Сміємо сказати, що досі майже нічого з його плану не виповнено.

В кілька літ пізніше загальний збір «Просвіти»[3] вибрав окрему комісію, котра мала уложити докладний і практичний план популярного видавництва. Комісія, як звісно, вибрана була з людей, ніколи в життю не думавших над таким планом і майже зо всіх противних позитивному планові д. Драгоманова. Не диво затим, що комісія та, а властиво один її член і «знаменитий» педагог, обрадували матінку-Русь таким планом, котрому рівних шукати хіба в урядових «Stundeneintheilung-ах»[a] гімназіяльних, де за «наукою» релігії слідує історія природи, далі латина, відтак геометрія, за тим німецька граматика і т. д. План вийшов чисто курам на сміх, – і від того часу наші педагоги і популяризатори махнули рукою на всякі плани і друкують книжечку за книжечкою як Бог пошле: молитвослови і фізіологію, календарі і гігієну.

---

[a] Розкладах, тут: розподілах годин *(нім.)*. – *Упоряд.*

Але коли така робота досі й могла як-небудь увійти, коли досить було що-небудь надрукувати і подати народові, дякуючи Богу за всяке хоч напівздорове зерно в мішку полови, – то тепер діла змінилися. Супроти руських освітніх товариств виступили до боротьби поляки. В серці руського народу, у Львові, вони здвигли «Macierz polską»[4], товариство з величезним капіталом для «освічування» польського і руського люду і видають книжечку за книжечкою, зав'язують «kółka rolnicze»[a], закладають читальні по руських селах і містах. Воно б то й благодать для нас, коли б тим панам ходило справді о просвіту народу. Але о неї їм якраз найменше йде. На оці у них цілі політичні, а не просвіта. З того, що вони досі надрукували і що задумують друкувати, видимо, що освічування народу для них ще темніше діло, ніж для нас. Але з другого боку, їх великі засоби, їх жива агітація (хоч, може, лиш зразу) і їх масами друковані та розкидувані книжечки справедливо нам кажуть боятися, щоб вони своєю роботою не звихнули і не повели на бездоріжжя цілого діла освіти народної, і се одно, думаю, повинно заставити всіх щирих народолюбців задуматися докладно над тим, чи не належало б нам покинути дотеперішній порядок популярних видавництв без ладу і зв'язку, чи не належало б нам почислитися з усіми своїми силами і зложитися в одну сильну і одним духом оживлену фалангу? Мені здається, що нинішня пора для нас дуже важна і що коли ми тепер дамо полякам перегнатися в єдиній нашій позитивній роботі – в роботі над освітою нашого народу, – коли ми дамо їм заглушувати в народі і ті немногі здорові зерна знання, які досі засіяли наші видавництва, то ми самохіть випустимо ґрунт з-під своїх ніг, самохіть позбавимо себе всякої сили і всякого значіння в краю. Мені здається, що всі наші партії і котерії чей же наглядно переконалися, що у нас тепер на порядку деннім безмірно важніші діла, ніж етимологія і фонетика, ніж єдність Русі і святість обряду греко-уніятського! Мені здається, що грозяче небезпеченьство повинно б у наших людей замість фаталістичного «Русь тверда все перебуде» викликати радше воєнний оклик: «Ану, хто дужчий?» Се і спонукує мене подати свій план популярних видавництв, і що більше, план одноцільної організації всіх інтелігентних сил Галицької Русі для спільної праці над освіченням і піддвигненням нашого народу в пику всім панським і назадницьким забаганкам та заходам.

---

[a] Гуртки рільників *(польськ.)*. – *Упоряд.*

Як же поперед усього упорядкувати популярні видавництва? Я думаю, що, говорячи про популярні видавництва, треба розділити їх на три купи: видавництво наукове, видавництво політичне і видавництво, повчаюче о ділах практичних: господарстві сільськім, ремеслах і т. д. Видавництво наукове – се головний двигач образования і освіти народу і для того воно головно займе нашу увагу.

Укладати план наукового популярного видавництва на взорець «розкладу наук» в наших школах, – на нінащо не придасться. В школах наших розкладені науки крайнє непедагогічно. Замість подавати дитині зразу, коли ще пам'ять у неї свіжа, ціпка і вразливість жива, якнайбільшу масу цікавих даних про природу і людей, з котрих би вона відтак з ростом мислення вміла легко й сама виводити множество внесків, – в наших школах убивається пам'ять і розум дитини непотрібною для неї наукою чужих мов, ще непотрібнішою наукою граматики. Чужі мови потрібні для того, кому для осягнення вищого образования не досить своєї власної мови; а граматика – се пречінь філософічна аналіза бесіди, вона вимагає розвитої вже сили абстрагування і без неї стаєсь тілько механічним «клепанням». Правильно говорити і писати можна навчати й без граматики, прийміть тілько фонетичну методу писання і знай тілько учитель зручно виткнути в розговорі блуди, які поповняє ученик против складні та відміни. Не менше непедагогічно поступається в наших школах і при подаванню других, позитивних наук (окрім хіба одної математики), так що, хотячи упорядкувати наше науково-популярне видавництво справді відповідно до потреб просвіти народної, треба зовсім відорватися від нашої шкільної практики.

Живучи між народом і частенько балакаючи з ним про всякі діла, я не раз аж дивувався, як то цікаво випитуються наші люди про чужі краї! Як то там виглядає, які там гори, які ліси, що там росте, які звірі, які ріки, які люди? Я не раз дуже жалкував на ту школу, котра так мало подала мені відомостей в тім згляді. А між тим, по моїй думці, оповідання про чужі краї здужають найбільше зацікавити і, завважте, заразом найбільше навчити людей, подати їм в цікавій формі найбільшу масу цікавих фактів, не обтяжаючи їх пам'яті. Тілько, звісна річ, і тут треба покинути взірці шкільних сухих підручників географії, а радше нав'язувати географію на золоті нитки оповідань про подорожі славних і смілих людей. Зважте, н[а]пр[иклад], яку масу цікавих і важних в на-

уковім згляді фактів можна розказати народові при описі подорожей Колумба для відкриття Америки, подорожі Магеллана[5] навколо світу, подорожей Кука[6] і др[угі].

Без ніякої теоретичної підготовки, без ніяких нудних і апріорних викладів о вигляді землі, о бігунах, осі, рівнику, зворотниках і т. д., сама собою, в живих образах розвинеться при таких оповіданнях в понятті народу географія, стане немов здобутком його власної мислі, а не вивченим напам'ять і нестравним баластом незрозумілих термінів. А при тім же сама річ тут надзвичайно цікава; пересказати ті подорожі в скороченні для народу вимагає дуже невеликої популяризаторської спосібности, – треба тілько вмілою рукою добирати уступи, спостереження і факти, котрі могли б давати основу для дальших книжечок. А поглядіть лишень, яку безмірну многоту наукового матеріялу можна чи то при самих оповіданнях, чи то в безпосереднім нав'язанні до них подати народові! Описи ріжнорідних звірів і ростин, ріжнорідних фізичних і кліматичних явищ природи, ріжнорідних людей з їх відмінними звичаями, ступенями культури і порядками суспільними. Зоологія, ботаніка і мінералогія, метеорологія і фізика, історія і соціологія дадуться нав'язати до тих оповідань о подорожах і відкриттях географічних. І в міру, як в кількох книжечках назбирається досить цікавих фактів, тикаючих якоїсь з тих наук, можна потім в окремій книжечці приступити до систематичнішого викладу правлячих ними законів, поступаючи по змозі все від фактів до виводів, від одиничного до загального. А описи подорожей і відкрить повинні наразі бути осередком цілого плану, повинні бути тим пнем, з котрого розходяться гильки на всі боки.

При викладі всякої, якої-небудь науки для народу, я налягав би на те, щоб викладчик виходив не з абстракцій, не з принципів, а з якого одиничного факту або явища. Так, н[а]пр[иклад], викладаючи метеорологію, я би радив узяти за основу, н[а]пр[иклад], опис бурі. Відки вона береться? Що таке вітер? Які бувають вітри? Яка їх причина? Як вони дійствують на воздух? Чому так дійствують? Який склад воздуха? і т. д. В такім однім описі бурі можна розказати в цікавий і займаючий спосіб і про пасати та мусони, і про хмари, дощ, град, сніг, іней, і про електричність; до такого опису бурі можна додати й цікаві оповідання про обсервації кліматичні, про гігрометри, про статистику бур, про

проповідування погоди і т. д. І певно, що так розказана метеорологія сталась би духовою власністю народу, сталась би його здобутком. Так само при викладі фізики виходити треба з опису якого-небудь простого експерименту, котрий кождий мужик може собі повторити, – а таких експериментів множество.

Подібної методи я радив би держатися і при всіх других науках, – а описи подорожей повинні на самім вступі подавати множество таких цікавищ, до котрих би по тому нав'язувались систематичні пояснення.

Як я вже сказав, безпосередньо за описами подорожей або й поміж ними в міру нагромадження фактичного матеріялу можна подавати й систематичні виклади деяких наук, т. є. тих, до котрих найбільше матеріялу буде нагромаджено в попередущих книжечках. До описів подорожей треба додавати й мапки, а самі описи подорожей треба так упорядкувати, щоб вони від нашого власного, всім знаного краю йшли чимраз далі в ріжні краї і часті світу. Виклади з метеорології, фізики (особливо гідростатики та механіки, н[а]пр[иклад], при описах кораблів і т. д.), зоології, ботаніки та мінералогії можуть слідувати за тими описами, переплітаючись, а все нав'язуючись до того, що вже було обговорене. Зоологію, ботаніку і мінералогію я радив би викладати так само, зачинаючи від одиничних явищ і поступаючи до загальніших, н[а]пр[иклад], почавши від нашого кота домашнього, далі дикий кіт, далі другі роди котів: лев, тигр, ягуар, леопард і пр[очі], де вони жиють, чим подібні до кота, а там дійдесь і до означення, що таке роди, розряди, родини в зоології, т. є. обговориться найтрудніші і найважніші питання зоологічної систематики в індуктивний і приступний спосіб. При тім, мені здається, не треба дбати о дуже докладний і обширний опис, а радше подавати факти про життя і вдачу звірів, про їх географічне розширення і т. д. Коли назбирається достаточне число таких книжечок про поєдинчі розряди, можна індуктивно йти дальше, доповняючи живучі ряди вимершими і зводячи їх до спільних предків, н[а]пр[иклад], птиці і ящірки, коні і грубошкірні і т. д. Тут вдоволиться заострену вже попереду увагу народу: чому се так? Відки взялися ті ріжні роди? І подасться йому в не менше приступній і зрозумілій формі головні факти звіряччої десценденції і головні здобутки дарвінізму. Я думаю, що науки про десценденцію ніяк не можна викинути за пліт в виданнях популярних, коли в них схочемо стояти на становищі єдности (монізму) в природі:

адже ж звісна річ, що наука о десценденції дає головну тривку основу монізму в погляді на живу природу, що в тім згляді перед нами тілько два виходи: або се все Бог так сотворив, а тоді при ближчім розгляді запутаємся в масу суперечностей і скочимо обома ногами в дуалізм, – або се все само витворилося, силою несвідомих, механічних, але від правіку однаково дійствуючих законів природи.

Те саме можна сказати й про ботаніку. І тут новіші праці вчених дарвіністів нагромадили таку масу цікавого матеріялу, що вмій тілько вибрати і живо розповісти, а певно займеш увагу народу ліпше і пожиточніше, ніж не знати якими моралізуючими повістями. От узяти, н[апр[иклад], наш таки дикий хміль. О тім, як він росте і пнеться вгору, написано в чудово гарній і цікавій книзі Дарвіна про «Пнучі ростини»[7] – тут і притока розказати о рухах ростин, о їх привичках, котрі не в однім разі будять підозріння о яку-небудь свідомість і розвагу, о їх цвіті, з яких частей він складається, як відбувається запліднення, які до того бувають посередники і як приноровлення ростин до тих посередників (вітру, води, слимаків, птиць і комах) витворило через природний добір ріжнорідні чудові цьвіти, барви, запахи і т. д. Цікавого матеріялу в тім згляді достачать праці Дарвіна про заплоднювання зязулинців[8], праці Германа Міллера і др[угі]. Не менше цікавого предмета достачить праця Дарвіна про «Комахоїдні ростини»[9] і т. д.

Мінералогію, звісна річ, треба трактувати разом з геологією: глядячи на який-небудь камінь, нам далеко цікавіше знати, відки і коли він узявся, аніж докладний опис його кришталів (котрих в такій докладності і рідко де подибати). Тут, по моїй думці, головно треба зайняти увагу народу камінням і покладами нашого власного краю, його геологічною будовою і геологічною минувшістю. Кілько цікавих речей можна розказати, н[а]пр[иклад], про копальні солі в Вілічці, про копальні земного воску в Бориславі, про джерела нафти в Слободі рунгурській! Починаючи від такого єдиничного явища, треба доходити чимраз далі аж до науки про повстання землі і історію її шкаралущі. Відси прямо вже стежка до науки про поставання тіл небесних взагалі, т. є. до астрогенії і астрономії. Звісна річ, тут уже треба талантливого популяризатора, котрий би вмів добре опанувати сей трудний предмет і, не попадаючи в догматизм, а з другого боку, не томлячи цифрами та гіпотезами, розказав би саме найпотрібніше, не залишаючи ніяких консеквенцій тої науки.

І так, коли, з одного боку, до описей подорожей зовсім природно і легко нав'язуються всі науки фізичні і біологічні, з другого боку, ще легше нав'язати до них такі науки, як етнографію, географію політичну, історію культури і соціологію. Виклад тих наук здужає, безперечно, ще більше зацікавити простих людей, ніж виклад наук фізичних, – тільки, звісна річ, і тут не треба залишати індуктивної методи, не треба, по можності, уживати примірів гіпотетичних, а брати приміри дійсні, де би, правда, певна теорія не являлася зовсім чисто і без примішок, але де зате ріжні явища в'язались би, впливали одно на друге і де все те давало би множество навчаючого матеріялу.

І так, н[а]пр[иклад], для викладу науки про капітал і працю я не знаю ліпшого образчика над опис фабрики з її машинами і системами машин, з життям робітників, і їх вимаганнями, з її виплатами і побічними закладами, з її відбутом, доходом і балансами. Діловодство одної фабрики дало б наглядний примір цілої фабричної продукції з її користями і недостатками. Для популярного викладу соціології прекрасні приміри бачимо в очерках Спенсера[10] про звичаї і обичаї, церемонії і т. д.

А релігія? Чи вона ж має бути виключена з системи позитивних наук? Ні, подавайте й її, а властиво, щоб ніякому богу кривди не було, подавайте порівнюючу історію всіх релігій і вірувань, подавайте оповідання про їх початок за слідом Тейлора[11], Спенсера і других!

От так, я думаю, можна і треба перейти всі науки в популярних книжечках, і коли у нас буде така популярна енциклопедія, тоді зможемо сказати, що ми совісно сповнили часть свого завдання. Кажу, часть, бо се ще не все. Для освічення народу не досить видрукувати пару сот книжечок, не досить навіть розпустити їх в народ. Для оживлення руху, для заострення цікавости потрібно ще й живого слова, потрібно цілої організації для уладжування таких відчитів.

Я уложив повище такий план популярного видавництва, котрий би, зачинаючи від найлегшого й найцікавішого, не тілько пригортав і зацікавлював людей, але і найлегший був до виповнення при наших слабих силах, а заразом не в'язаний ніякою програмою, ніякими приписами, свобідно міг би розвиватися в ріжні боки, всюди розширюючи і прояснюючи світогляд народу. Тепер я позволю собі уложити й другий план – упорядкування всіх сил нашої інтелігенції, котре мало б на цілі найліпше переведення всяких освітніх планів.

Говорячи о упорядкуванні всіх сил нашої інтелігенції, я далекий від тої думки, що вся наша інтелігенція шасть-прасть та й вхопиться до роботи над освітою і піднесенням народу. Ні, я надіюсь тілько, що все-таки, зважившн на теперішню грізну хвилю, всі щиріші і розумніші люди з-поміж неї схотять подати руку до діла. Я не думаю також робити ніяких крутих поворотів в дотеперішніх наших освітніх організаціях, я тілько бажав би, щоб вони всі взялися докупи і уладили між собою ось який *поділ праці.*

Товариство «Просвіта», як уже сама його назва вимагає, взяло б на себе видавання просвітніх, т. є. наукових книжечок після вище виложеного плану. Крім того, мало б воно вести надзір над читальнями в краю, заступати в потребі їх інтереси і давати почин та заохоту до закладання щораз нових читалень. Читальні ті були б природними осередками, відки би розходилися видання товариства поміж людей. В читальнях також уладжувались би відчити про питання наукові, коли можна, про такі, котрих не було в книжечках, а як ні, то й о тім, о чім писалося в книжечках, а тілько з показуванням наглядних експериментів, з ближчими поясненнями і т[ак] д[алі]. На відчити повинна б, по моїй думці, бути покладена велика вага, бодай два рази більша, ніж на театр. Товариство повинно б вибрати осібну комісію для уладжування відчитів по селах і містечках. Комісія та мала б старатися о людей місцевих, спосібних до таких відчитів, а коли б таких людей в тім місці не було, повинна б там висилати хоч кілька разів до року людей посторонніх з відчитами. Так само повинно б товариство впливати й на те, щоби в кождій читальні були хоч конче потрібні средства наукові, пр[иміром], гарні мапи частей світу і глобус. Я не перечу, що все те вимагає праці, заходів, трудів, але що ж з того? Може, се все неможливе? А скоро можливе і потрібне, то хтось же мусить се зробити, а коли не ми, то тим гірше для нас. Поки що тішмося тим, що народ сам по селах та містах горнеться до читалень, бажає освіти і знання, готов жертвувати послідпім грошем на науку, – тішмося тим об'явом і користаймо з нього! Читальням і філіяльним товариствам оставляймо повну самостійність рішання і ділання, а коли мішаємся в їх діла, то хіба заохочуючи та допомагаючи, а не спиняючи, не в'яжучи.

Друге наше освітнє товариство, «імені Качковського»[12], взяло б на себе вповні працю, котрою і тепер переважно займається, т. є. видав-

ництво, повчаюче народ о ділах господарських, ремесних, взагалі о ділах практичного життя. Воно уладжувало б, частіше ніж досі, господарські та промислові вистави, закладало б по селах і містечках товариства, а радше спілки господарські, н[а]пр[иклад], для спільного годування худоби, для спільного оброблювання ґрунту, для спільних вярстатів ремесних та заводів промислових, воно взяло б почин в закладанні кас запомогових та склепів по селах і при помочі центрального торгового закладу достачувало би селянам добрих і дешевих товарів, насінь, приладів господарських, а також винаходило б для мужицьких витворів корисні місця гуртовного відбуту, і в такий спосіб, знов-таки нічого не в'яжучи й не централізуючи, сталось би головним органом праці около матеріяльного піднесення народу. Мені здається, що, хотячи на тім полі зробити справді щось тривкого і пожиточного, треба не переставати на самім навчанні і заохоті, – тут треба не слів, а приміру, дійсної підмоги. Наш народ нещасними установами минувшости доведений до того, що, крім немногих случаїв, відвернувся в ділах господарських від засади асоціяції, – пора нам тепер наново вчити його тої асоціяції, пора нам показати йому, як можна уладити господарську асоціяцію при захованні повної автономії кождого учасника, пора нам показати йому, що можна удержати і підносити й найменше мужицьке господарство, коли воно зв'яжеться в господарську цілість з другими такими ж господарствами. А я переконаний, що тілько таким способом можна буде охоронити наш народ, а особливо його малоземельну більшість від цілковитої економічної руїни, від цілковитого і швидкого повернення в пролетаріят[a]. Ще раз кажу: тілько господарська, ремесна, промислова асоціація може спасти наш народ від економічної руїни, бо тілько тоді кошти господарования уменшаться, а видатність, продуктивність праці побільшиться. Ніякі другі средства не зможуть радикально вилічити лиха. Інтелігенція наша повинна собі мати за завдання свого життя – не тільки пізнати ту правду, – вона ж ясна, як день, – але по силі можности приложити руку до її осущення. Що й те діло не обійдеться без трудностей, се відома річ, але

---

[a] Що діло справді так стоїть, о тім переконує мене не тільки бесіда деяких мислячих мужиків, моїх знакомих, котрі й самі прийшли на тоту саму думку, але ще більше признання противника, пана А. Хмельовського в «Gazet-і Narodow-ій» (1882 р.).[13] (*Примітка І. Франка)*.

се нічого не доказує. Вовка боятися – то й у ліс не йти, а де дрова рубають, там тріски летять. Думаю також, що назва соціялістів та комуністів не повинна нікого застрашувати в нинішніх часах, коли Бісмарк пішов в «соціялісти»[14], а коли, з другого боку, наші пани, пуджаючи нас соціялізмом, очевидно, стараються тільки ловити рибу в каламутній воді. Ще раз кажу: хто напудиться першого-ліпшого крикуна, першої-ліпшої назви, а не подумає, що лежить в тій назві, – той не інтелігенція. Інтелігентний чоловік розважує, критикує і робить по розвазі, не боячися не то пустого крику й сміху, але не дбаючи навіть на переслідування, муки і смерть. У нас, Богу дякувати, до переслідувань і мук за те діло чей же не прийде, значиться, окрім пустого крику, нам нічого й боятися. Невже ж наша інтелігенція злякається такої перешкоди?

Я не подаю докладного плану, як би треба уладжувати такі господарські і ремесні спілки. Я надіюсь, що над тим вив'яжеться прилюдна дискусія, і тоді я радо вискажу свої думки о тім ділі. Поки що я кажу тілько те, що завдання інтелігенції в тій справі було б: давати почин до закладання таких спілок, достачати їм розумних, уміючих і чесних діловодчиків (немовбито «Werkführer»-ів та бухгалтерів) і витворити центральний орган, в котрім би могли спілки порозуміватися з собою, набувати для себе потрібні товари і при котрого помочи могли б гуртовно і корисно, без посередників і дрібних перекупців, збувати свої вироби. *Наша власна* ремесна, промислова і хліборобська школа була б третім завданням інтелігенції. Який жаль, що торічний прекрасний проєкт д[обродія] Нагірного[15] так якось непростимо пішов в забуття! Немов знав д[обродій] Нагірний, пишучи свій проєкт, що пора для нас прийде ще грізніша! Немов знала наша інтелігенція, що потрібно довести лихо до крайності, а щоб наші «грубошкірні» його почули! Чей же почують хоч тепер! Чей же з моїм проєктом воскресне і світлий проєкт д[обродія] Нагірного!

Правда, мені самому, коли се пишу і покладаю такі величезні і важні завдання на таку інституцію, як «общ[ество] ім[ені] Качковського», мені самому здається, що я будую піраміду з болота, що «общество» се не піднесеться на висоту сього завдання, головно через нетолеранцію до свобідної дискусії, через диктаторські замашки і котерійні зглядики своїх верховодців. Але впрочім – хто знає, може! Адже переважна часть членів того товариства – мужики! Адже ж вони ясно зрозуміють

свою користь, то, певно, й схотять її осягнути! Ходить тілько о дискусію, о голосне висказання діла.

Остається ще третя галузь популярного видавництва – видавництво політичне. Тут, звісна річ, найліпше може послужити газета, котра б виходила, н[а]пр[иклад], раз на тиждень. Таку газету ми вже маємо, – се «Батьківщина»[16], основана і удержувана заходом приватного чоловіка. Про її стійність і заслугу я не буду багато говорити, – се всі давно признали, а найбільше самі мужики. При ній виходить і друге не менше важне видавництво «Правотаря народного», котре поклало собі завдання – в приступнім викладі знакомити народ з обов'язуючими уставами і законами. Жаль, що «Правотар народний» виходить рідко і неправильно і що досі обговорював устави часткові і зглядно менше важні; друга його хиба – недостача порівнюючої методи в викладі. Коли діло йде не о вивченні напам'ять якоїсь устави, але о її правдиве порозуміння, то се осягнеться найліпше тоді, коли порівняємо тоту уставу з рівнобіжними уставами, обов'язуючими в других краях. Але все те – хиби, випливаючі радше з ограничених средств і сил редакції, ніж з яких других джерел. Для того я думав би, що або теперішнє політичне товариство «Руська рада»[17] повинно якнайшвидше зреорганізуватися, а коли ні, то з людей щиро мислячих і не люблячих спати по кілька літ повинно заложитися нове товариство політичне, котре головно поклало б собі за ціль – будити пізнання політичних справ і інтересів між нашим народом при помочі газет, брошур і політичної агітації, т. є закладання політичних кружків по селах і містечках, скликування громадських, повітових і всенародних зборів для обговорювання суспільно-політичних питань, подавання петицій, уладжування демонстрацій і т. д. Се товариство поперед усього мало б порозумітися з редакцією «Батьківщини» і «Правотаря», щоб ті видавництва сталися органами товариства, причім я радив би редакторові «Батьківщини» – лишити у всім свобідну волю писання і говорення, так як він в дотеперішнім веденні видавництва показав наглядно, що вміє і хоче чесно та розумно вести його. Товариство постаралось би тілько о піднесенні матеріяльного стану видавництва, о його розширення і о прилив нових сил для праці над тим видавництвом. Крім газети і «Правотаря» могло б товариство в важних случаях видавати й окремі брошури та метелики, о кілько б сього було треба.

Оттака моя думка про впорядкування праці около просвіти і здвигнення нашого народу. В чім вона не викінчена або хибна, се, надіюсь, покаже прилюдна дискусія, покаже жива дійсність, котра, звичайно, далеко дальше посуває діло, ніж усякі теоретичні розмірковування. Але щоб слово сталося ділом, треба поперед усього, щоб наша інтелігенція була інтелігенцією, щоб позбулася своєї тісноглядної котерійности та кастової зарозумілости. Треба духу толеранції і вирозумілости для відмінних особистих переконань, бо без такої вирозумілости не можлива ніяка широка організація. Треба духу свободи і любви до правди та до народу в публічній дискусії. Треба докладного і ненастанного пізнавання потреб і бажань народу. Треба широкого, безоглядного здруження з народом. Треба о кілько можна закидати пусті формальності, ведучі до пустих спорів, а цінити діло не по формі, а по змісту. Треба не викликати ворогування і якої-небудь виключности в ділах національних та релігійно-обрядових, але виразно і ясно зазначивши в тих ділах своє становище, ограничитися на обороні нарушених прав, на домаганні повної рівноправности, впрочім завсігди кладучи натиск на те, що боротьба йде не против якого б там не було чужого люду, ані на шкоду його інтересів, а тілько против насилля верховідців, против несправедливої майоризації та визискування.

Будь натепер яка буде доля мого проєкту, – я думаю, що осущення його не представляє надто великих трудностей, а заразом обіцює величезні користі і то в недовгім часі. Треба тілько доброї волі, доброго розуму і доброї діяльности. Чи найдуться ті три добрі речі у нашої інтеліценції – в тім питання. В надії, що вони таки, хоч, може, не в такій мірі, як треба, а все ж найдуться, я смію подати загалові наших людей ось що під розвагу:

1. Перепровадити в наших часописах докладну дискусію над усіми ділами, тутечки порушеними;

2. Скликати до Львова збір усіх щиро мислячих русинів для спільної наради; до участі в тім зборі зазвати особливо наші просвітні товариства, і, коли можна, уладити так, щоб той збір, представляючий голос загалу, як інтелігенції, так і мужицтва, вплинув своєю повагою на ті товариства і поручив їм скликати знов свої загальні збори, коли можна, рівночасно, так, щоби таким способом могла статися ділом не тілько згода, але й, спільна організація тих товариств, основана на вказанім вище поділі праці для народу.

Думаю, що мої внесення не містять в собі нічого надзвичайно смілого або трудного, і надіюсь, що кождий русин, гаряче бажаючий добра свого народу і знищення всякої темноти та високої кривди на світі, що кождий щирий демократ і народовець, так само нетерпеливо, як і я, ждати буде на перший поклик до діла, а скоро такий поклик вийде – нехай виходить відки хоче, – стане без оглядки в ряди робітників з окликом: «Ось і мої руки!».

Уперше надруковано в журналі «Світ» (1882. – № 16–17 (4 –5). – С. 303–308). Резюме цієї статті польською мовою під назвою «O czem i jak należy pisać dla ludu» І. Франко опублікував наступного року в журналі «Ziarno» (1883. – № 5. – С. 49–50; № 6. – С. 61–62).

Текст статті подаємо за першодруком. Подається також переклад резюмованого варіанту «Про що і як потрібно писати для люду».

[1] *…як каже Ґете:*

«сли хоче пізнать, описать щось живого,

стараєсь пред всім духа вигнати з нього;

то часті мертвії і важить й рахує,

лиш жаль, що їм зв'язь духовая хибує». – І. Франко цитує монолог Мефістофеля з першої частини трагедії Й. В. Ґете «Фауст», яку він переклав і в 1882 р. видрукував у журналі «Світ». Переклад присвятив М. Драгоманову. Окрема сцена із «Фауста» – «При кужілці» – була опублікована І. Франком у 1875 р. в журналі «Друг».

[2] *Буде тому десять літ, як д. М. Драгоманов в «Правді» перший висказав у нас потребу заведення ладу і системи в популярних видавництвах…* – Йдеться про статтю М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», яка була надрукована в журналі «Правда» (1873) за підписом «Українець». У тому ж році у Львові побачило світ її окреме видання.

«Правда» – український літературно-науковий журнал народовців, виходив із перервами у Львові в 1867–1870, 1872–1880, 1888–1898 роках. Часопис надавав свої сторінки також для дискусій з питань сучасного суспільного життя, для політичних матеріалів.

[3] *«Просвіта»* – українське товариство культурно-освітянського спрямування, засноване 8 грудня 1868 р. у Львові. Перший голова Товариства – Анатоль Вахнянин.

[4] *«Macierz polska» («Матиця польська»)* – польське культурно-освітнє товариство, засноване у Львові 1882 р. з ініціативи Юзефа Ігнація Крашевського. До товариства входили й окремі українці.

[5] *Магеллан Фернан* (1480–1521) – португальський мореплавець. Керував першою успішною навколосвітньою експедицією, під час якої загинув. Дав назву Тихому океану.

[6] *Кук Едвард Вільям* (1811–1880) – англійський живописець-маринiст, графік, мандрівник, відвідав Нідерланди, Скандинавію, Іспанію, Францію, Північну Африку. Захоплювався природознавством і геологією, був членом Зоологічного і Геологічного товариств.

[7] *…цікавій книзі Дарвіна про «Пнучі ростини»…* – Йдеться про книгу Ч. Дарвіна «Рухи й повадки повзучих рослин» (1875).

[8] *…праці Дарвіна про заплоднювання зязулинців…* – Йдеться про роботи Ч. Дарвіна «Дія перехресного запилення та самозапилення в рослинному світі» (1876), «Запилення рослин» (1877).

[9] *... праця Дарвіна про «Комахоїдні ростини»...* – Йдеться про книгу Ч. Дарвіна «Комахоїдні ростини» (1875) – першу працю про м'ясоїдних рослин, яка стала переломним моментом у дослідженнях рослин-хижаків.

[10] *Спенсер Герберт* (1820–1903) – англійський філософ-позитивіст і соціолог, засновник органічної школи в соціології, один із родоначальників еволюціонізму, ідеолог лібералізму. Відома його книга «Виховання розумове, моральне і фізичне» (1861).

[11] *Тейлор Едуард Барнетт* (1832–1917) – англійський етнограф, антрополог, автор еволюційної школи в історії культури та етнографії, розробив анімістичну теорію походження релігії. В основній своїй праці – «Первісна культура» (1871) – характеризує культуру виключно в духовній площині.

[12] *Друге наше освітнє товариство, «імені Качковського»…* – галицьке культурно-просвітницьке москвофільське товариство, засноване у 1874 р. Іваном Наумовичем у Коломиї. В 1876 р. правління товариства перебралося до Львова. Воно мало філії в багатьох галицьких селах і містах. Патроном товариства обрали Михайла Качковського (1802–1872), відомого мецената Галичини, політика, громадсько-культурного діяча.

[13] *…признання противника, пана А. Хмельовського в «Gazet-і Narodow-ій» (1882 р.).* – У цьому місці виправляємо описку І. Франка. Йдеться про Петра Хмельовського (1848–1904), польського історика, літературознавця, перекладача, професора Львівського університету (з 1903), теоретика польського позитивізму.

«Gazeta Narodowa» – польський щоденний часопис, що виходив у Львові в 1862–1915 рр.

[14] *…Бісмарк пішов в «соціялісти»…* – Бісмарк Отто фон Шенгаузен (1815–1898) – німецький державний і політичний діяч, з 1865 р. – граф, з 1890 – князь фон Бісмарк, перший райхсканцлер Німецької імперії (1871 –1890). Об'єднав Німеччину, визнається національним героєм. У тексті І. Франко натякає на впровадження Бісмарком антисоціалістичного закону.

[15] *Нагірний Василь Степанович* (1847–1921) – український громадсько-політичний діяч, видавець, один з ініціаторів створення торговельно-економічних товариств «Народна торгівля», «Славія», «Сокіл», «Зоря», «Дністер», «Народна Гостиниця», «Товариство для розвою руської штуки», автор «Порадника для крамниць» (1886). І. Франко у 1884 р. тривалий час проживав у львівському помешканні В. Нагірного на вулиці Ліндого, № 3, яке господар люб'язно йому запропонував після свого одруження.

[16] *«Батьківщина»* – українська суспільно-політична й науково-літературна газета, орган галицьких народовців. Виходила у Львові в 1879–1896 рр.

[17] *«Руська рада»* – громадсько-політичне товариство, засноване москвофілами в 1870 р.

ПРО ЩО І ЯК ПОТРІБНО ПИСАТИ ДЛЯ ЛЮДУ

I

Те, що ми називаємо літературу популярною, народною, – є цілковито новітньою річчю, витвором XIX століття. Від давніх часів і аж до Песталоцці[1] ніхто серйозно і не думав про передання людові якої-небудь науки – вона була привілеєм заможних і маєтних. Тодішні школи, навіть народні, обмежувалися лише навчанням читати і писати, зовсім не дбаючи про те, щоб тому, хто опанував цю науку, дати з її допомогою правдиву інтелектуальну поживу. Допіру в нашому столітті розвиток здорових педагогічних засад, як і розвиток демократичних ідей, спричинилися до побутування думки, що «наука» читання і писання не є, властиво, наукою, а лише дверима до неї, як і ложка не є поживою, а тільки одним з засобів для прийняття поживи. Закономірним наслідком такого звороту думки були намагання створити для народу літературу як наукову, так і високу. Також закономірним наслідком стали головні засади, якими слід керуватися при формуванні цієї літератури. Те, що повинно служити народові, передовсім має бути для нього *зрозумілим*, тобто послуговуватись його мовою, а навіть час від часу, його діалектом чи жаргоном, – звідси і пішла в нашому столітті та непомірна децентралізація, так скажу, мовних форм, в які одягаються думка і наука, звідси виникла така маса нових літератур мовами малих народів, подекуди цілковито забутих і незвіданих, звідси мовні і етнографічні студії усіх крихітних відтінків і локальних відмінностей того чи того народу. Те, про що давніше в усій Європі писали тільки латиною, нині з'являється не тільки французькою, німецькою чи польською, але й провансальською, нижньонімецькою, кашубською чи білоруською мовами. Малі мови і наріччя виходять на арену з довгого забуття, нагадуючи про своє претендування на рівне трактування серед уже розвинених, нібито упривілейованих державних мов – у духовній сфері це таке саме явище, яке ми зустрічаємо на суспільному чи економічному полі.

Та не тільки цього достатньо. Виражаючи ті чи ті думки, тією чи тією мовою, ми не обов'язково будемо зрозумілі для народу, що розмовляє нею. Необхідно вміти пристосуватися до понять, образів і способу мислення цього народу, загальнолюдські думки пристосувати до певної спеціальної для даного народу доступної і простої форми так, як музикант може арію, не змінюючи її структури, перевести з однієї тональності в інші – їй споріднену.

Не змінюючи і не фальшуючи! Тут заторкуємо одну з найважливіших засад популяризації літератури, яка в нас, на жаль, досі ніколи не була застосована в реальності. Наше популяризування виходить, як правило, з цілковито помилкової думки, що науку можна подавати народові якомога простішу, безбарвну, елементарну, тобто в житті на ніщо не придатну. Всілякі, такі важливі для загальної думки і поступу людськості здобутки сучасної науки повинні стати для людей назавжди недоступними, оскільки люд нібито не готовий до їх сприйняття. Водночас кожному, хто достатньою мірою опанував будь-яку науку, буде одразу зрозуміло, що все якраз навпаки. Результати кожної науки, здобутки довгих, невимірних і мозольних досліджень зрозумілі кожному, навіть дитині – для неосвічених же умів, тільки методологія цих досліджень і їх спеціальні надбання будуть незрозумілими або ж байдужими. Так, наприклад, трактуючи популярно фізику, чи могли б ми обмежуватися загальними властивостями тіл чи елементарними поняттями з хімії, з якими народ не буде знати, «де почати» і які ні на йоту не підвищать його інтелектуального рівня? А з іншого боку, чи такою вже цілковито незрозумілою буде для народу філософія фізики, яка відобразить єдність усіх сил і зв'язок усіх явищ? Однак якщо в точних науках не можна ставити жодних кордонів для її популярного викладання, то що можемо сказати про науку про живих істот, про людину і її суспільне життя (минуле і сучасне). Тут, звісно, слід керуватися принципом: говорити народу правду, без партійних чи класових нашарувань. Бо що ж такого великого зробить, наприклад, популяризатор, який навіть у низці книг дасть людям описи звірів, каміння, чи рослин, які нічим між собою не пов'язані? Він тільки подасть безліч різних штрихів, які, не маючи центрального привабливого пункту, без сумнівів, розлетяться у пам'яті читача. Тільки сплетені теорією еволюції в одну цілість ці штрихи набувають

причинового зв'язку, стаються органічною цілісністю, яка, один раз занотувавшись у пам'яті селянина, не тільки з неї не зникне, але і буде збагачуватися його власним досвідом, стане *нормою* його мислення, а отже, і неоціненним цивілізаційним здобутком і кожної освіченої людини.

Знаємо, що вимога передати людськості істинну правду в кожній сфері мислення і дослідження, все те, що осягнула сучасна наука і критика, зустріне сильну опозицію, особливо в нашім краю. Як це, закричать одні – ми повинні подати людові те, що осягнули дослідження Дарвіна[2], обчислення Спалланцані[3], пошуки Тейлора[4], думки Спенсера[5], аналіз Маркса[6] чи критик Штрауса[7]? Відповімо: так! Дослідження цих і їм подібних учених доходять, кожний у своїй царині, до деяких загальних поглядів, до певного результату, які матимуть величезне практичне значення для реформування нашого світогляду і соціалізації. Вони пролили світло на різноманітні проблеми, об які людський розум ламає списи і які вимагають ясної та прямої відповіді не тільки в головах учених, але і, не меншою мірою, в думках селянина. Не згадувати про це в популярній літературі означало б позбавити їх всілякого життєвого значення для людей, а раз згадавши, стаємо перед дилемою – або розсудливо казати неправду і обманювати нарід, або ж сказати йому всю правду.

Та як це потрібно і можна було б зробити, про це наступним разом.

II

Приготування популярної енциклопедії, яка у доступній формі і водночас не шкодячи самій науці представила б людові в низці оповідань сукупність людських знань, є неймовірно складною річчю. Вимагає вона, з одного боку, досконалого пізнання усіх цих наук, які хочемо людям передати, пізнання не тільки, як кажуть, поверхового, але досить спеціального, щоб у процесі популяризації можна було з безлічі нагромаджених наукою фактів вибрати найхарактерніші і найближчі для людей поняття. З іншого боку, це вимагає ґрунтовного пізнання самого люду, його способу мовлення і мислення, вимагає любові до люду і його освіти, без чого всіляка праця на користь популяризації суха і безплідна.

Що стосується самої методології, якої слід би дотримуватись під час упорядкування популярної енциклопедії, то тут, на мою думку, наука про виховання дає нам досить точні і цінні підказки. Йти від штрихів до більш загальних понять і від конкретики до абстракції – це є найбільш правильний спосіб початкового навчання, а отже, і популяризації. Говорити людям, які ще не звикли до конкретного мислення і до оперування абстракціями, про їх «обов'язки», про «сім'ю», релігію і т. д., до нічого не придасться, – їм передовсім слід подати поняття про те, що їх найближче оточує, про світ конкретних явищ і про обов'язковий причиновий зв'язок цих явищ. І тільки тоді, пізнавши велику закономірність у природі, вони зможуть належним чином збагнути і оцінити закономірність суспільного і духовного життя. Тому також уважаю, що на початок для люду найбільш відповідними були б оповіді з географії. Ця наука, можливо, є єдиною зі всіх, яка досконало поєднує в собі обидві сторони вищенаведеного педагогічного методу, дає розуму і уяві безліч цікавих і цілковито конкретних деталей, які при їх відповідному трактуванні досить легко піддаються складанню та групуванню у більші, наочні сукупності, розширюючи розум і погляд людини. І насправді, в оповіданнях на тему подорожей і пригод географічних відкривачів можна поєднати таку кількість цікавих спостережень з географії, фізики, зоології, ботаніки і мінералогії, етнографії і геології, що слід би подивуватися і пошкодувати, що до цього моменту ані в популярних видавництвах, ані навіть у школах так цілковито не вміють оцінити педагогічну вартість географії, і вона трактується так примітивно і не педагогічно, що є мукою для дітей, перевантаженням їх пам'яті і пустим баластом, з якого для подальшого навчання не можна взяти нічого корисного.

Географічні оповідання, на мою думку, повинні стати ніби стержнем усієї популярної енциклопедії, бути ніби тим провідником, який відкриває для люду входи всіх наук і дає йому перші вказівки до їх пізнання. У таких оповіданнях потрібно торкатися усього, з чим людина, як правило, стикається у житті і подорожі: чи це цікаве метеорологічне явище, чи фізичне, чи суспільне; звір чи камінь, звичай чи людська раса; все, що само приходить на думку оповідачеві і будить цікавість слухачів, готуючи їх цим самим до дальшого читання чи слухання спеціальних праць, які детально пояснюють кожне із зачеплених явищ.

Щоб дати приклад, як більш-менш уявляю собі таку енциклопедію і логічний зв'язок, які єднає всі частини в одну цілість, візьмемо, наприклад, оповідання про галицькі копальні солі. У першій праці, написаній більш цікаво і колоритно, можна було б описати подорож нашого селянина від однієї копальні до іншої. Він із зацікавленням приглядається у кожній з них до механізмів, шахт, киратів, родовищ солі, цехів і т. д. При цьому на думку приходять різноманітні думки і питання, на які йому відповідають гірники; і нарешті, йому спадає на думку запитати: і звідки це все взялося на землі? Який початок був всіх цих родовищ? Гірники на це не можуть йому дати відповідь і відсилають до інженера. На цьому закінчуємо описову частину.

У другому опрацюванні була б представлена розмова цього цікавого чоловіка з інженером, у якій на основі загального нарису з геології він розповів би про хімічний склад і початки утворення солі, її значення у житті і господарстві людини, дальше – її значення для держави, доходи, які вона отримує з її привласнення і монополії на неї, втрати, які виникають з цієї монополії для господарки люду і т. д. Одним словом, у цій другій частині ми повинні б з допомогою одного цілісного образу показати зв'язок, який виникає між сіллю і безліччю інших фізичних, хімічних і суспільних явищ на світі. Така популярна праця, без сумніву, була б для нашого люду здоровою поживою, культурним здобутком, відразу розширила б горизонт його світогляду. Не насаджуючи одразу абсолютно нічого нового, така праця, однак, пов'язуючи невідоме явище з відомими, встановлювала б закономірний зв'язок всіх явищ і пробуджувала б у народу дух критики, самостійного мислення. Це б була правдива освіта.

Або ще один приклад. Нашому людові з дитинства, в церкві і сільській школі заповнюють голову біблійними оповіданнями про створення світу, рай, потоп і т. д. Ясна річ, що подаються вони людям у тоні, який дуже далекий від оригіналу. Вони ніби пристосовані і підігнані до цих понять, але в самій суті сфальшовані для служіння інтересам певних класів, щоб підтримати деякі вірування і пересуди. Чи ж не є обов'язком тих людей, які щиро дбають про освіту для люду, визволити його розум зі всіляких пут, дати йому правдиві оповідання, відповідні оригіналам і апаратам наукової критики, з якою сучасна наука ці оповідання трактує? Здається мені, що з позиції раціонального освічення проти цього

нічого не можна заперечити, і навіть ясне духовенство, яке бачить, що не в цих оповіданнях, не одними чудами і твердженнями, які суперечать науковим фактам, а тільки в духовності, правді і справедливості є правдива релігія. Духовенство ж, скажу, в добре зрозумілому понятті загалу, не повинно чинити спротиву намірам критичного аналізу біблійних оповідань для люду. Така низка праць внесе під сільські стріхи більше світла, вихолостить з них більше пересудів і забобонів, ніж цілі томи пустої і помазаної розмови.

Переклад Івана Матковського

Уперше надруковано в журналі «Ziarno» (1883. – № 5. – С. 49–50; № 6. – С. 61–62). Підпис – J. F.

Текст статті, який подаємо в українському перекладі, – це скорочений варіант публікації «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва».

[1] *Песталоцці Йоганн-Генріх* (1746–1827) – швейцарський педагог-новатор, основоположник так званої народної школи. Організував у своїй садибі «Нойгоф» один із перших навчально-виховних закладів «Установа для бідних» (1774–1780). Упродовж 1800–1825 рр. керував інститутом для підготовки вчителів. Заснував методику початкового навчання, відстоював звуковий метод навчання грамоти, тоді, коли панував буквоскладальний метод. Прагнучи психологізувати навчання, розробив теорію «природного шляху пізнання». У пошуках загального методу розробив теорію «елементарної освіти», яка базувалася на взаємозв'язку сім'ї і школи у вихованні дітей, основним у вихованні вважав принцип природовідповідності. Найвідоміші праці з теорії педагогіки: «Лінгард і Гертруда» (1781–1787), «Як Гертруда вчить своїх дітей» (1801), «Лебедина пісня» (1826). Про те, що І. Франкові імпонували погляди Й.-Г. Песталоцці, свідчить заувага до автографа статті О. Конисського «Песталоцці і його гадки про освіту» (стаття зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України; ф. 3, № 4990). Там І. Франко зазначав: «Песталоцці своєю системою початкового образования наглядно показав, що фізична праця не тільки годиться з наукою, але навіть, виробляючи фізичну силу в тілі, причиняєсь і до здоров'я духу, а затим, попри теоретичну науку, конечна до повного і належитого образования, – думка, котра сталась основою, – жаль,

що досі так мало введеною в діло – педагогіки нашого віку» (Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – Т. 32. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 486).

[2] *Дарвін Чарльз Роберт* (1809–1882) – див. примітку 4 на с. 80.

[3] *Спалланцані Ладзаро* (1729–1799) – італійський біолог, відомий дослідженнями про регенерацію у земноводних, кровообіг, дихання, травлення та інше.

[4] *Тейлор Едуард Барнетт* (1832–1917) – див. примітку 11 на с. 100.

[5] *Спенсер Герберт* – див. примітку 10 на с. 100.

[6] *Маркс Карл* (1818–1883) – німецький філософ-матеріаліст, теоретик «наукового комунізму», політичний журналіст-публіцист, протагоніст робітничого соціалістичного руху. І. Франко у 1878–1879 рр. переклав українською мовою 24-й розділ з першого тому «Капіталу» К. Маркса.

[7] *Штраус (Штравс) Давид-Фрідріх* (1808–1874) – німецький філософ-ідеаліст, історик, теолог і публіцист, представник Тюбінґенської школи історико-критичного дослідження християнства.

ПОЛЬСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПЕДАГОГІЧНЕ[1] І ЙОГО З'ЇЗД У СТРИЮ

Офіціяльна його назва – «krajowe»[a] товариство педагогічне, але ми з повним правом можемо назвати його «польським» – задля його тенденцій. Коли б воно не тілько звалося, але і справді було «крайовим» товариством, то на зборах загальних чи на т[ак] зв[аних] з'їздах, і на зборах поодиноких відділів, крайовий язик руський був би рівноуправнений з польським; учителі-русини свобідно, не боячись яких непріятних для себе наслідств, могли би маніфестуватися русинами, промовляли би по-руськи і т. п., а презес товариства педагогічного, русин з роду п[ан] Ж. Савчинський, бодай хоч раз був би відкрив з'їзд промовою в крайовім язиці руськім, котрим говорить і учить молодіж половина учителів галицьких, а також може і половина належить до товариства педагогічного... Тим часом всього того не буває. Учителі-русини, зависимі від «старшини педагогічної», котра єсть майже виключно патріотствуючо-польська, мусять – щоби не «претерпіти» – ховатися з своїм рідним язиком і або мовчати, або говорити по-польськи. На збори русини-учителі мусять їхати, бо бояться «начальства педагогічного», – впрочім біда часом притисне... Але щоби русини-учителі з охотою їхали на всякі збори т[ак] зв[аного] «крайового» педагогічного товариства, – того ми не можемо ніяк сказати, бо знаємо з досвіду. Що може тягнути туда русина-учителя, як він там не учує руського слова, як він унімаєся заговорити по-руськи, як йому там патентовані менери будуть плести о «польській ідеї» і коли лиш дасться прилатати яке «narodowe swięto»[b],

---

[a] «Крайове» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] «Національне свято» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

яку «naradowu pamiątku»[a], який «narodowy jubileusz»[b], то непремінно прилатають до педагогічного з'їзду. Що русина-учителя може се все обходити? На зборах роздаровують учителям польські книжки, вроді таких, як «O Polakach», «O patryotyzmie w Polsce»[c] і т[ому] под[ібне]. Що русин-учитель зробить з такими книжками? Дасть їх читати молодіжі в руському селі? На таких зборах можна учути від такого Савчинського, такого Болеслава Барановського[2], такого Згурського солодкі слова: «Polska i ruska krew tak zmięszana w żyłach naszych, że trudno rozróżnić, który atom polski, a który ruski»[d] і тим подібні фрази, – а учитель-русин в кождім слові такої бесіди буде чути гіпокризію, бо коли б кров була так вже змішана атомами польськими і руськими, то і з'їзд педагогічний був би змішаний бесідами і відчитами польськими і руськими, то і книжки роздавалися би польські і руські, то збирали би складки від учителів не лиш на цілі народні польські, але і на руські, а сягнувши до дальших консеквенцій, – то і польська молодіж мусила би в школах учитись язика руського, як руська молодіж мусить учитися язика польського, – то крайова і львівська окружні ради шкільні[3] були би предприняли потрібні міри, щоби рада міста Львова заложила руську школу народну, і рада міста не була би так хитро обійшла рішення державного трибуналу[4]...

Послідніми часами товариство педагогічне поставило русинів-учителів у дуже критичне положення. Як звісно, поляки-нівелятори зав'язали во Львові товариства псевдопросвітні: «Towarzystwo oświaty ludowej» і «Macierz». Кажемо «псевдопросвітні», бо тим польським товариствам не іде о правдиву просвіту, але о полонізацію руського народу; коли б їм ішло о просвіту народу, то сиділи би і дійствували би в Кракові, серед своїх мазурів. Видання тих товариств мали би серед руського народу такий хід, як «Switło»[5] або «Dôm i Szkoła»[6] (котра, мимоходом сказавши, здобула собі шість передплатників!), коли б наші нівелятори не взялися на спосіб. Знаючи, що товариство педагогічне має ріжнородний вплив на учителів, удаєся «Macierz polska»[7] до товариства, щоби воно

---

a «Національну пам'ятку» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

b «Національний ювілей» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

c «Про поляків», «Про патріотизм в Польщі» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

d «Польська і руська кров так змішані в наших жилах, що важко розрізнити, який атом польський, а який руський» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

помогло. Товариство, як пише в своїм сегорічнім справозданню, запропонувало учителів, а «Macierz polska *pomianowala* (sic!) l i c z n y c h d e l e g a t ó w , głównie z grona nauczycieli szkół ludowych, poleconych jej przez zarząd główny Tow[arzystwa] pedagogicznego. Delegaci ci zajmować się będą rozprzedażą wydawnictw Macierzy polskiej, co im przysporzy pewnego skromnego dochodu obok moralnej satysfakcyi, że im daną została sposobność pełnienia tak zaszczytnej służby publicznej[a] (полонізації)». Яку «моральну сатисфакцію» може мати товариством поручений, а «Macierzą p[olską],» агентом «заіменований» учитель-русин, – се кождий з нас порозуміє. Критичне його, бідолахи, положення! – і певно нічого так не сушить його голови, як бажання, щоб якнайскорше увільнитися з пут, наложених на нього «Macierzą p[olską]», а властиво товариством педагогічним. Навіть здоровомислячий поляк-учитель певно моральним тягарем уважає для себе сю «zaszczytną służbę publiczną...».

Все досі наведене, – а далося би ще багато на той темат сказати, – мусить очевидно дуже знеохочуючо і пригнітаючо впливати на учителів-русинів (а навіть на справедливих і розумних поляків), – то ж і не диво, що перед кількома днями з'їзд педагогічний в Стрию був дуже нечисленний або, сказавши словами справоздавця «Dziennik-a Polskiego»[8]: «Cały w ogóle zjazd ten bez porównania skromniejsze przybrał rozmiary, niż poprzedni»[b]. Вже він мусів бути дуже скромний, коли польські газети число учасників його подають на 250! А треба знати, що в Кракові позаторік було 1200, і що значна часть учителів дістає гроші на дорогу і улекшення їзди по желізних дорогах...

Другим разом згадаєм дещо і о нарадах посліднього з'їзду в Стрию[c].

---

[a] «Матиця польська уповноважила (sic!) багатьох делегатів, в основному з числа учителів народних шкіл, рекомендованих їй керівництвом Тов[ариства] педагогічного. Ці делегати будуть займатися розпродажем видань Матиці польської, що їм принесе певні скромні доходи разом з моральною сатисфакцією в тім, що вони здобули можливість виконати почесну громадську службу» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] «Загалом весь цей з'їзд мав значно скромніші масштаби, ніж попередні» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[c] У газеті «Діло» мова про наради останнього з'їзду в Стрию не велася. – *Упоряд.*

Уперше надруковано в газеті «Діло» (1883. – 9(21) черв. – №. 77. – С. 2). Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *Польське товариство педагогічне* (Polskie Towarzystwo Pedagogiczne) – громадська культурно-освітня організація, яка об'єднала польських чільних діячів. Заснована у Львові в 1868 р. До 1906 р. мало назву «Польське Педагогічне Товариство». На момент заснування організація налічувала 500 членів (кількість постійно зростала), серед яких були не тільки вчителі, а всі, хто цікавився освітньою тематикою: духовенство, лікарі, журналісти і т. д.

[2] *Барановський Болеслав* (1844–1916) – польський письменник, педагог. Учителював у Львові, був директором приватної жіночої школи в Станіславові (нині Івано-Франківськ). З 1877 р. – інспектор львівської окружної, з 1885 р. – галицької крайової шкільних рад.

[3] *…крайова і львівська окружні ради шкільні…* – освітні виконавчі та наглядові органи у справах шкільництва. Крайова шкільна рада, яка налічувала 22 члени (лише троє з них були українцями), очолювалась намісником Галичини та була підконтрольна Крайовому сейму, розпочала свою діяльність 28 червня 1867 року. Крайова шкільна рада здійснювала нагляд за елементарною, професійною та, частково, за середньою освітою. Вона складалася з трьох секцій: перша секція займалася народними школами і семінаріями, друга – гімназіями і реальними школами, третя – торгово-промисловими школами.

[4] *…і рада міста не була би так хитро обійшла рішення державного трибуналу...* – Мова йде про те, що в 1883 р. рада міста Львова проігнорувала рішення державного трибуналу у Відні 1880 р. про право українців на відкриття своєї народної школи у Львові, ухваливши лише відкрити паралельні польським класи з українською мовою навчання. Це рішення було спрямоване на те, щоб не допустити заснування української народної школи.

[5] *«Switło»* – популярний двотижневик для народу, виходив у Коломиї в 1881–1882 рр., друкувався латинкою. Видавець і редактор М. Кореневич.

[6] *«Dôm i Szkoła»* – ілюстрований журнал, вийшов у Коломиї 1883 р. тільки один номер, друк – латинкою. Видавець і редактор Ю. Ковалець.

[7] *«Macierz polska»* («Матиця польська») – див. прим. 4 на с. 100.

[8] *«Dziennik Polski»* – газета, що виходила у Львові впродовж 1869–1906 рр., польською мовою. Видавці – А. Краєвський, К. Осташевський-Баранський, М. Шміт; редактор – А. Краєвський.

ФРАҐМЕНТ СТАТТІ «РОБОТИ ВИДІЛУ КРАЙОВОГО ПЕРЕД СОЙМОМ»

Цікава річ, що Виділ крайовий[1] показує сього року досить замітну повільність в приготовлюванню своїх справоздань і внесень для маючого небавом зібратися сойму. Одна газета польська толкувала се тим, що Виділ крайовий не може виступати з важнішими внесеннями, бо не знає ще успособлення нового сойму, котрий збираєся сего року доперва перший раз на сесію...

З приготовлених Виділом крайовим робіт досі звістні були нам і нашим читателям лиш: 1) проєкт нової устави конкуренційної, котра має знести уставу з 15 серпня 1866 р. (Ч. 28 дн. з. к.), дотичащу покривання коштів на будову і удержування будинків церковних і парохіяльних і на справлювання прирядів і приборів церковних, і 2) справоздання Виділу крайового дотично упорядкования внутрішнього діловодства урядового в урядах громадських і повітових. В послідніх же днях довідуємось ще о кількох роботах Виділу крайового, призначених для сойму. Поминувши менше важне справоздання о змінах територіяльної приналежности деяких громад до тих або других судів чи староств, ми піднесем два важніші внесення Виділу крайового, а іменно: 1) зміну в бюджеті шкільнім і 2) проєкт устави о приняттю на фонд крайовий поруки за квоту 34.000 з[лотих] р[инських], уділену з фондів державних на запомогу жителів Галичини, потерпівших минувшого року тяжкі елементарні нещастя.

До 1). Як звістно нашим читателям, справа шкільного виховання народного в нашім краї не стоїть так добре, як би се здавалося не одному необізнаному з отношеннями шкільними в краю, а судячому тілько з зверхніх проявів, приміром, з шумних воскликів польського товариства педагогічного о величезнім поступі крайового шкільництва от часу, як провід єго дістався в руки крайової ради шкільної і окружних

рад шкільних. Шумні ті восклики польських шовіністів можуть относитися хіба до поступу в полонізованню руських шкіл, закладаних під руководством пок[ійного] єп[ископа] Куземського[2] і деяких других наших мужів – головно жертволюбієм нашого народу і нашого духовенства. Але ж полонізування шкіл руських, хоч би і які воно робило успіхи, ми ніяк не назвемо поступом, противно, ми назвемо його поводом до упадку і деморалізації в крайовім шкільництві. О поступі в крайовім шкільництві не можна також судити з тих коштовних шкільних будинків по деяких селах, котрими тішилися хіба інспектори шкільні, – а народ стогнав і стогне під тягарами, як се справедливо замітив свого часу посол гр. Рей в крайовім соймі. Ні, ані з одного, ані з другого прояву не можна судити о поступі нашого шкільництва крайового. Здоровомислячий чоловік поступом назве – значний щорічний приріст нових шкіл по селах, позбавлених донині тої «святині науки». Коли справоздання угорського міністра освіти Трефорта говорить о поступі народного виховання шкільного, то виразно вказує на величезний приріст новозаложених шкіл в послідніх роках. А як же у нас? Чи число *нових шкіл в нашім краю* взростає в належнім отношенню?

Як зростає число наших *шкіл народних, се показав минувшого року* маршалок крайовий д[окто]р Зиблікевич[3] в своїй промові при откриттю сойму. «Дев'ять літ, – сказав він, – обов'язує наша устава шкільна, а однак процент жителів Галичини, не уміючих ані читати, ані писати, єсть в порівнянню з іншими краями монархії дуже некорисний. І не диво, у нас єсть 2413 *громад* адміністраційних, котрі досі ані *не мають школи* власної, ані не прилучені до школи сусідньої. На око здавалось би, що недостача фондів єсть причиною, що так значне число громад зістає без науки – навіть читання. Але не недостача фондів винна сему; причина лиха лежить в тім, що ми досі більше дбали о реорганізацію старих шкіл (заложених жертволюбієм русинів ще перед крайовою радою шкільною[a]), ніж о засновуванню нових. З того вийшло, що *через дев'ять літ у нас заложено ледви 224 нових шкіл,* – се значить, що потрібно ще не менше як 96 літ ждати, щоби кожда громада мала свою школу. Дотеперішню систему треба змінити. Треба занятися виключно закладанням нових шкіл доти, доки кожда громада не буде мати нової

---

[a] Редакційна примітка газети «Kurjer Lwowski». – *Упоряд.*

школи. Школи нові мусять бути закладані на взорець давніх шкіл, щоби не було дороге їх удержання, і не треба вимагати од громад коштовних будинків; нехай наука отбуваєся і в селянській хаті, щоб тілько отбувалася в кождім селі. Так поступаючи, за яких десять літ кожде село буде мати школу, а тогди приступим і до організацій шкіл».

Як бачимо, п[ан] маршалок крайовий в своїй торічній промові не тілько виказав сумний стан крайового виховання шкільного, але і вказав нову дорогу і виповів свою програму. Можна було надіятися, що п[ан] маршалок приступить і до переводження своєї програми в діло. І справді, сього року Виділ крайовий в мислі тої програми п[ана] маршалка ухвалив вставити в бюджеті шкільнім, предложенім крайовою радою шкільною, позицію 100.000 з[олотих] р[инських] *на закладання нових шкіл народних,* і то з таким застереженням, що *сумою тою має розпоряджати сам Виділ крайовий!* П[ан] маршалок, очевидно, не довіряє крайовій раді шкільній і, підозріваючи, що вона готова призначену суму ужити на що инше, а не на виразно указану ціль, – застерігає розпоряджування тою сумою Виділові крайовому, значить, в першій лінії собі самому.

Ми вже минувшого року заявили свою згоду на програму п[ана] маршалка д[окто]ра Зиблікевича дотично закладання нових шкіл, а тепер тішимося, що він приступає до діла. Ми бажаємо просвіти народу, бажаємо, щоб в кожде руське віконце могло заглянути сонце науки. Але з другої сторони ми бажаємо науки в народнім рідним язиці і чистої, правдивої, а не тенденційної і фальшованої. Руський народ, як нерадо мусить давати мозольно придбаний гріш на всякі непотрібні або фантастичні «панські» цілі, так знов радо дає і послідній гріш на цілі потрібні, продуктивні і реальні, а на просвіту народну, певно, не пожалує, – тілько ж на просвіту таку, якої він хоче і якої йому треба. Для того ж то, щоби була пожадана користь з реформи п[ана] маршалка, не досить закладати багато нових шкіл, треба також гідно як старі, так і нові школи упорядкувати і повести; треба, щоб руські школи були руськими виховуючими закладами, а не аренами для політично-народних стремлінь – для полонізації. Тілько при такій направі наших анормальних теперішніх відношень шкільних дасться розвіяти недовір'я руського народу до теперішньої системи виховання шкільного, – недовір'я, висказане перед двома роками в соймі послом-селянином

Олійником, – і тільки при такій направі нові школи, котрими ми так тішимось, зможуть принести пожадану загальну користь...

Уперше надруковано в газеті «Діло» (1883. – 4(16) серп. – № 88). Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *Виділ крайовий* – виконавчий і керівний орган Галицького сейму, який діяв на підставі Крайового статуту для Галичини 1861 р. Виділ крайовий формувався без урахування національної приналежності, складався з шести членів, українцям виділялося одне місце. Виділ мав право здійснювати адміністративні функції, зокрема у справах економіки і фінансів: встановлював бюджети для різних установ, у тім числі й територіальних шкіл. Засідання Виділу відбувалися двічі на тиждень під головуванням маршалка сейму.

[2] *Куземський Михайло* (1809–1879) – єпископ української греко-католицької церкви. Відповідаючи за шкільництво у Східній Галичині, спричинився до заснування народних шкіл. У 1848 р. стає одним з ініціаторів скликання Першого з'їзду української інтелігенції у Львові «Собор руських ученних» та одним із засновників першої української політичної організації в Галичині – «Головної руської ради». У 1859 р. бере активну участь у т. зв. «Азбучній війні» – боротьбі проти наміру урядових кіл перевести галицьке письменство на латинський алфавіт.

[3] *Зиблікевич Миколай* (1823–1887) – польський політик і юрист українського походження (народився в Старому Самборі). Боровся за впровадження польської мови у школах та владних установах замість німецької. Від 1861 року був депутатом крайового Галицького сейму у Львові, домагався, щоб питання мовної рівноправності передали виключно до крайової компетенції. Перебуваючи на посаді маршалка (1881–1886), утворив та очолив першу сеймову бюджетну комісію. До Другої світової війни частина вулиці Івана Франка у Львові мала назву М. Зиблікевича.

СПРАВИ КРАЙОВІ (РЕФОРМА В СПРАВІ ОРГАНІЗОВАННЯ ШКІЛ НАРОДНИХ)

Ми вже недавно обговорили проєкт маршалка крайового[1], попертий нині і Виділом крайовим, щоби змінити дотеперішню систему в організації шкіл народних, іменно в тім направленню, щоби більше дбати про закладання нових шкіл, як про реорганізацію вже существуючих. Нині дві тисячі і кількасот громад в краю не мають ніякої школи. На 581.948 дітей в віці шкільнім учащало до шкіл в 1881 році лиш 288.315, значить, несповна 50 %, а в протягу 10 літ, с.є. від часу ухвалення нових устав до р. 1882/3 р., зорганізовано вправді 2.207 шкіл етатових[2], але тілько 10 % з тої суми припадає на нові школи. І сього року, як констатує львівський дописователь «Czas»-у[3], стосунок зорганізованих шкіл до новозаложених не змінився на лучше, в користь краю; противно, закладання нових шкіл не поступило ані на крок наперед. При такім стані річи нинішня система казала би нам, що найменше півстоліття ждати, заким мала би школу кожда громада.

Уперше надруковано в газеті «Діло» (1883. – 18(30) серп. – № 93).
Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *Ми вже недавно обговорили проєкт маршалка крайового*… – Мова йде про проєкт М. Зиблікевича, викладений І. Франком у статті «Роботи виділу крайового перед соймом».

[2] *Етатові школи* – початкові, так звані народні, школи, витрати на які передбачалися місцевим бюджетом.

[3] *«Czas»* – польська щоденна громадсько-політична газета, яка виходила в Кракові (1848–1934) та Варшаві (1935–1939).

ФРАҐМЕНТ СТАТТІ «НОВІ ПРОЯВИ “PRACY ORGANICZNEJ”»[a 1]

(Проєкт маршалка Зиблікевича[2] о школах початкових)

Як звісно, обов’язуюча досі устава шкільна, ухвалена 1873 року, містить в § 12 розпорядження, що «Ради шкільні і власті виконуючі завсігди будуть мати то на увазі, що не належиться побільшувати числа шкіл на некористь лучшого урядження вже существуючих, і що між школами одної категорії тій треба признати першенство, котра найменше обтяжує фонди шкільні окружні і крайові. Взагалі нові школи будуть закладатися в міру прибування спосібних учителів». Припис той, як сказано, обов’язує вже десять літ; через весь той час *всі громади в краю* платять приписаний додаток на крайовий фонд шкільний і другий додаток на окружний фонд шкільний, – а преці маємо в краї 2500 громад, котрі досі не мають ще ніяких шкіл і котрі, значиться, з тих своїх додатків ніякого досі не мають хісна. Щоб усунути тую несправедливість, виступив маршалок крайовий д[об]родій Зиблікевич з внесенням, зміряючим до зміни того параграфу. Позаяк нинішній н[оме]р «Діла» подає на иншім місці тоє внесення в повній його основі, то ми не будемо тут наводити з нього ніяких подробностей, але подаємо деякі критичні уваги, які при ближчім його розгляді кождому безсторонньому мусять насунутись на гадку.

Мусимо затим згори зазначити, що вповні згоджуємось з засадою п[ана] маршалка і з всім тим, що сказано в арт. I, II і III єго проєкту, де висказана тая засада, реченець закладання і програма нових шкіл початкових. Перший «камінь преткновенія» стрічаємо в арт. IV, где сказано, що «Виділ крайовий орікає: где і коли має бути заведена школа початкова». Для чого виділ крайовий? Чи виділ крайовий ліпше

---

[a] «Органічної праці» – *Упоряд.*

знає потреби і средства кождої громади, ніж тая громада сама, або ніж, напр[иклад], виділ повітовий? Нам здаєсь, що при знаній бюрократичності виділу крайового сей припис причинить його канцеляристам багато лишньої писанини, а може навіть потягне за собою створення нового бюра, або бодай креовання кількох нових посад і, значиться, нове збільшення «коштів зарядових». Чи не ліпше повірити се діло ініціативі самих рад повітових і самих громад, тим більше, що вже сейчас арт. V того ж самого внесення, відповідно (як се сейчас викажемо) поправлений, дає поруку, що ініціатива тая не забагниться і школи будуть закладатися дійсно і без лишніх заходів та указів виділу крайового.

В арт. V п[ан] маршалок вносить, щоби «виділ крайовий на представлення презеса ради повітової іменував на кождий повіт одного або кількох інспекторів і їх обивательській старанності повірив закладання шкіл початкових». І знов ми дивуємось, що ту має робити виділ крайовий? Для чого він іменує на представлення презеса ради повітової, а для чого рада повітова сама не вибирає інспекторів? Причина може бути двояка: або п[ан] маршалок враз з виділом крайовим *не довіряє радам повітовим,* що не хоче повірити їх власній старанності таку чисто місцеву і повітову справу, як закладання шкіл початкових по селах, або знов п[ан] маршалок рад би з яких-небудь поводів *збільшити в кождій річи власть і компетенцію виділу крайового коштом громадської і повітової автономії.* Одно і друге було б однако недобре, тим більше, що при розрості власті і компетенції центральної машини, якою єсть виділ крайовий, тая машина мусить звільна статися не оживляючим органом автономічного життя, але павуком, висисаючим його соки, і супротив того центра живо вся автономія громад і повітів станеся чистою ілюзією. Для того ми з чисто автономічного становища мусимо запротестувати против такої стилізації сего артикулу. І ще одно. Для чого вибирати для закладання шкіл початкових якихсь окремих інспекторів по повітах, розуміється, з окремою для них платнею? А від чого ж сама рада повітова? Хіба ж на її членів не може покласти край, устава (а не виділ крайовий) ініціативи в закладанню шкіл початкових, так що виділові крайовому осталась би тілько контроля над виконанням устави, до чого не потрібно зовсім ніяких нових приписів, ані нових органів? Ми думаємо, що артикул IV і V проєкту п[ана] маршалка радше було б стягнути в один, котрий би звучав більше-менше так: «Ініціатива за-

кладання шкіл початкових належить до рад повітових. Рада повітова має в порозумінню з радами громадськими тих громад, котрі досі не мають шкіл, зараз по виданню сеї устави уложити план, скілько нових шкіл річно має в повіті заводитися і коли в якій громаді має бути школа заведена. План той обов'язана рада повітова подати до відомості всім громадам повіта, а також виділові крайовому, котрий буде надзирати над його точним виконанням. План той мусить бути так розложений, щоби в протягу 10 літ від введення сеї устави в кождій громаді повіта була заложена школа початкова». Думаємо, що така стилізація зовсім відповіла б цілі п[ана] маршалка, не укорочуючи автономії громад і повітів і не причинюючи лишньої канцелярщини виділові крайовому.

Цікаві суть мотиви, долучені п[аном] маршалком до арт. IV і V. Зовсім справедливо підносить там п[ан] маршалок, що *закладання* шкіл єсть ділом чисто адміністраційним і до компетенції властей шкільних не належачим. За тим слідує острий і їдкий напад на окружні ради шкільні, котрі, по словам п[ана] маршалка, «dla braku odpowiednich sił»[a](?) «доси *не були в стані своїх рахунків удержати в порядку і так їх занедбали, що від десяти літ майже ніяких не мають».* Ну, гарна ж там мусить бути господарка в тих радах шкільних окружних! Ми просимо всіх, хто інтересуєся справами нашого бідного і під кождим взглядом занедбаного краю, взяти собі ті слова п[ана] маршалка добре ad notam[b].

Але що ж дальше! Заледво в поводах до арт. IV і V п[ан] маршалок висказав, що *закладання* шкіл належати повинно до властей адміністраційних, в цілковитій суперечності до пізнішого арт. IX свого власного внесення, нараз ні з сего ні з того в арт. VI того ж внесення стрічаємо ось який дивовижний уступ: «Учителів і учительок тих (початкових) шкіл іменують і *презеси рад повітових* на представлення зверхності громадської». А се що такого? Звідки ся дивовижа? Відки приходять презеси рад повітових до іменування учителів і учительок? Чи се може також діло чисто адміністраційне? І на яку пам'ятку приписує арт. IX того самого внесення, що «кожда новоотворена школа перейде сейчас під надзір і заряд властей шкільних уставами до того покликаних»? І для чого п[ан] маршалок, що перед тим не хотів віддати радам повітовим

---

[a] «За браком відповідних сил» *(польськ.). – Упоряд.*

[b] До відома *(латин.). – Упоряд.*

закладання шкіл початкових, тепер раптом повірює їм не менше важну справу іменування учителів і учительок для тих же шкіл? Все то якось не в’яжеся з собою і насуває багато не зовсім підхлібних для п[ана] маршалка догадок. Але ми не хочемо вдаватися в догадки і думаємо, що коли п[ану] маршалкові справді іде о діло, о просвіту народну, а не о які-небудь постороннi, з просвітою нічим не зв’язані, політичні експерименти, то він радо пристане на опущення сего недорічного припису, суперечного впрочім і з духом самої устави шкільної.

З всіми дальшими точками внесення д-ра Зиблікевича ми зовсім могли б згодитись. Чи згодиться з ними більшість соймова – побачимо. Поки що не бачили ми нігде основного розбору його поодиноких точок, а тілько голословні і, правду кажучи, досить недорідчі закиди против того, буцімто маршалок гадав би помістити сільські школи «в хлопських хатах», до котрих задля тісноти «могли би бути допущені тілько нечисленні громадки упривілейованих дітей, а решта для недостачі місця в школі мусила би бути від науки виключена». Дивна річ, відки у тих панів береся охота воювати против того, що тілько в їх власних головах виродилося. Що маршалок не єсть за тим, щоби кожда громада мусила з напруженням послідніх сил будувати пишні і обширні будинки шкільні, але вдоволяєся і меншими, не зовсім «podług przepisu»[a] побудованими, але іменно отповідними до потреб і до средств громади, то се ще не значить, щоб він хотів містити школи «в хлопських хатах».

Уперше надруковано в газеті «Діло» (1883. – 17(29).09. – № 105). Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *«Praca organiczna»* («Органічна праця») – польський суспільний рух кінця XIX ст., ідеологія якого базувалася на переконаннях у єдиній можливості досягнення господарських, політичних, освітніх цілей шляхом еволюції та поступу. Формування української програми «органічної праці» пов’язане з іменами братів Володимира та Олександра Барвінських.

[2] *Зиблікевич Миколай* – див. примітку 3 на с. 116.

[a] «За приписом» *(польськ)*. – *Упоряд.*

«CYWILIZACYJNA MISJA»[a] ПОЛЯКІВ НА РУСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Колись то, ще в XVII віці в енциклопедії, виданій паризькою Академією Наук[1], стояла напечатана слідуюча дефініція: «Рак єсть то невеличка червона риба, котра лізе взад». Хоч дефініція та до рака не зовсім пристає, бо, як показав Бюффон,[2] рак ані не єсть рибою, ані не єсть червоний, ані не лізе взад, – то все ж таки пристає та дефініція до инших речей, а особливо до тої річи, котру наші браття поляки так шумно звикли називати своєю цивілізаційною місією на руській землі. Бо і справді, єслиˊ рак єсть рибою, то чому ж не може нею бути і польська цивілізація? Єслиˊ рак лізе взад, то польська цивілізація ще тим паче. А польська «praca organiczna»[b], польський демократизм, польське народолюбство хіба ж не то само, що червоність живого рака?

За доказами на всі ті твердження нащо далеко й ходити. Ми візьмемо тілько один, ще зовсім теплий, і надіємось, що він вистарчить за цілу купу. Маємо ту на думці історію преславної «Macierzy polskiej» з таким галасом заложеної на руській землі, заложеної за ініціативою і під осломою імені чоловіка, для котрого ми маємо повне поважання і котрому яко другові і описователеві бита нашого народа ми винні велике признання, – заложеної, кажемо, під егідою Крашевського[3]. Ми свято переконані, що Крашевський, засновуючи «Macierz polską» во Львові, не застановився добре, що робить, на якім ґрунті будує і яким людям повіряє будову, бо в такім разі певно не був би наражував свого імени на компрометацію. Вже дотеперішня історія «Macierzy polskiej» сплодила терня і глогу доволі, але доброго плоду ніякого. Поперед всього «Macierz» заінавгурувалась в нашім краю зовсім недвозначно яко філія

---

[a] «Цивілізаційна місія» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] «Органічна праця» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

«Rządu moralnego»[a], яко експозитура шляхотська, котрої ціль – затемнювати поняття народу так, як того вимагають інтереси «ієрархії суспільної».

Правда, первісний фундатор, котрий на її основання зложив кількканадцятитисячний капітал, бажав, щоб нова польська інституція занималася виключно видаванням популярно-наукових книжочок для селян, з виключенням всякої політики; того самого бажав і польський селянин з Войнича, Тома Бодзьох, котрий записав на ню 2.000 з[олотих] р[инських] трудового гроша. Але ж ті панове, так само як і п[ан] Крашевський, повинні були знати, що дерево тогди тілько може рости, коли має коріння в земли, а просвіта тілько там може ширитися і плоди приносити, де має коріння в народі, і що затим во Львові не місце для того. Та ба, поляк аж по шкоді стаєся мудрим, – хоч доси історія якось і тої приповідки не хоче справджувати.

Придивімося ж цілорічній діяльности тої цивілізаційно-польської інституції. За рік видала вона 11 книжечок пересічно в 2 ⅓ листи печатні об'єму. З тих 11 книжечок тілько дві яко-тако відповідають своїй цілі, а прочі 9 нісенітниці: байочки, повісточки та витребеньки без літературної чи популярно-педагогічної стійности, писані мовою незрозумілою не то вже для руського, а і для польського простолюдина. Так судять самі поляки і суд їх тим більше можемо ствердити, коли порівняємо ті видання з нашими виданнями просвітними.

Всі видання «Maciеrzy» (11 книжечок) обнимають досі 26 листів печати (числячи по 32 невеличкі сторони на лист) і коштують разом 1 з[олотий] р[инський] 26 кр[ейцерів], т. є. один лист пересічно несповна 5 кр[ейцерів]. Більша часть книжочок печатана була в 3–4 тисячах примірників, а тілько дві чи три в 5 тисячах. Беручи пересічно по 3.600 прим[ірників], одержимо 39.600 прим[ірників], виданих доси з варстату «Maciеrzy». Ренумерації за праці популярні платить дирекція по 25–30 з[олотих] р[инських] от листа печати; числячи пересічно по 28, одержимо за 26 листів суму 728 з[олотих] р[инських]. А між тим справоздання «Maciеrzy» говорять виразно, що кошти накладу тих книжочок виносили 8.000 з[олотих] р[инських]. Числячи за само печатання по 50 з[олотих] р[инських] од одного листа разом з папером, ми одер-

---

[a] «Морального уряду» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

жимо суму 1.300 з[олотих] р[инських], а дочисливши до того кошти кільканайцяти ілюстрацій – нехай 300 з[олотих] р[инських] і ремуне-рацію авторам в сумі 728 з[олотих] р[инських], одержимо загальну суму 2.328 з[олотих] р[инських]. А прочих 5.672 з[олотих] р[инських] куди поділися? Цифри справоздання «Macierzy» взяли ми з статей п[ана] Загурського-Хохлика[4], печатаних в прилозі до «Różowego Domina». Не знаємо, чи п[ан] Загурський не почислив случайно до коштів видавництва також, н[а]пр[иклад], кошти урядження, опалювання («Macierz», як звісно, поміщена в будинку соймовім і не платить ніякого чиншу), адміністрації і т. д. На всякий спосіб «решта», виносячи 5.672 з[олотих] р[инських], єсть досить значною сумою і годилось би п[а]ну Загурському, а евентуально дирекції «Macierzy» показати докладно, на які цивілізаційні цілі зістали видані ті гроші.

З розпродажі тих цивілізаційних книжок осягнено (після справоздання) 350 з[олотих] р[инських], а зато сама їх експедиція коштувала 500 з[олотих] р[инських]. Нема що й казати, добрий інтерес!

Сего літа внесла «Macierz» просьбу до сойму, в котрій (запевно представивши докладно свої дотеперішні цивілізаційні подвиги) вказувала на потребу – розширити дотеперішні рами своєї діяльности і заложити газетку для сільського народу. В тій цілі просила – і, розуміється, дістала – від сойму субвенцію в сумі 3.000 з[олотих] р[инських]. Що ж ту почати з тими грішми? Очевидно, що дирекція цивілізаційної інституції не чулася сама в силі зачати яку-небудь роботу, хоч в склад тої дирекції входить ціла плеяда «ojczystych geniuszów»[a], як ось др. Малецький, автор польської граматики, п[ан] Амборський, автор французької граматики, дальше п[ан] Вільчинський, автор повістей з *шляхотського* життя (достаточна підстава для управи виданнями науковими для «хлопів»!), кс[ьондз] Семинський, прибувший недавно з Франції єзуїт чи змартвихвстанець[5], і в кінці кепський поет п[ан] Белза. От ті то, як каже один поляк, «ікси та гіпотези», котрі доси нігде і ніколи не мали случайности проявити себе яко писателів популярних, почали думати, як би розпочати видавництво людової газети. З клопоту вибавив їх звістний наш друг, кс[ьондз] Стояловський[6] з Куликова[7], редактор «Wieńca» (видаваного з епіграфом

---

[a] «Вітчизняних геніїв» *(польськ.). – Упоряд.*

«Boże, zbaw Polskę»[a]) і «Pszczółki». Той ревний «каплан» і просвітитель народа предложив дирекції «Macierzy» откупити у него єго газетки і зажадав за них небагато, лиш 12.000 з[олотих] р[инських], – боячись запевно, щоб задумане видавництво «Macierzy» не зробило єму конкуренції. Коли ж дирекція отказала, що такої суми єму дати не може, ксьондз Стояловський спустив ціну на 8 чи на 6 тисяч, але з тим застереженням, щоби і надальше він сам редагував (розуміється, за доброю платою) ті письма. І на те дирекція не пристала, кажучи, що позаяк гроші на видавання газетки походять *від шляхти* (NB. Фонди крайові – то приватна власність шляхти![b]), то і газетка мусила боронити інтереси шляхти і для того редактором її не може бути кс[ьондз] Стояловський, котрий з шляхтою задерся і котрого шляхта боїться. На тім уклади і розбилися. Кс[ьондз] Стояловський буде свої газетки видавати і дальше «na zbawienie Polski»[c], а в послідним н[оме]рі «Wieńca» описав цілу історію того торгу, розуміється, «умастив себе єлеєм благовонним», що, мовляв, він в тім ділі нічого не винен, дирекції з своїми письмами не напихався, грошей ніяких не бажав, а тільки, коли йому загрожено конкуренцію, рішився був продати свої письма за 12 тисяч. А дирекція «Macierzy» рішила, пустивши в трубу «каплана», видавати власними силами письмо людове «Niedziela»[8], котрого редактором має бути автор «Kłopotów starego komendanta»[d] п[ан] Вільчинський[9]. Побачимо, яке то буде диво!

Уперше надруковано в газеті «Діло» (1883. – 17 (29) лист. – № 130).
Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *…ще в XVII віці в енциклопедії, виданій паризькою Академією Наук…* – Мова йде про французьку «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». Проте вона видавалася не в XVII, а у XVIII столітті – з 1751 по 1772 рр. Видавці енциклопедії – просвітителі, засновник і головний редактор – Дені Дідро.

---

a «Боже, спаси Польщу» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

b Редакційна примітка газети «Kurjer Lwowski». – *Упоряд.*

c «На спасіння Польщі» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

d «Клопотів старого коменданта» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[2] *Бюффон Жорж Луї Леклерк де* (1707–1788) – французький натураліст, біолог, математик, письменник. Основна праця – «Загальна і приватна природна історія», 36 томів якої вийшли за життя вченого, а 8 – після його смерті. Висловив ідею про єдність рослинного і тваринного світу. Член Французької Академії Наук.

[3] *Крашевський Юзеф Ігнацій* (1812–1887) – польський та український громадський і політичний діяч, найплодовитіший письменник в історії польської літератури – автор близько 600 томів оповідань, повістей (зокрема й з українського побуту, – на цьому наголошується у Франковій статті), історичних романів, поетичних і драматичних творів, філософ, фольклорист, етнограф, історик, публіцист, журналіст, видавець, почесний доктор Львівського університету (1879). Псевдоніми: Богдан Болеславіта, Клеофас Факунд Пастернак, Др. Омега та ін.

[4] *Загурський-Хохлик* – Загурський Володимир (1834-1902) – польський письменник і редактор сатиричних журналів, автор фантастичної повісті «В XX столітті». Друкувався під псевдонімом Хохлик у львівських і варшавських виданнях.

[5] *...змартвихвстанець...* – приналежний до «Змартвихвстанців» (тобто Воскресенців) – польського релігійного ордену, заснованого в Парижі у 1836 р. та затвердженого папою Левом XIII з метою підготовки польського кліру до окатоличення слов'янських народів, у тому числі й Східної Галичини. Співзасновником і першим настоятелем ордену був польський священик Петро Семененко. У статті «Воскресеніє чи погребеніє?» (1884) І. Франко негативно оцінив діяльність Змартвихвстанців (Воскресенців) за поширення католицизму серед галицьких русинів.

[6] *Стояловський Станіслав* (1845–1911) – римо-католицький священик, засновник у Львові «Товариства народної освіти та праці». У 1875 р. придбав збанкрутілі часописи «Wieniec» («Вінець») і «Pszczółka» («Бджілка»), які використовував для поширення польського патріотизму, католицизму та критики соціальної несправедливості. Видання часописів було справою дорогою, іноді окремі номери конфісковували, що призводило до значних фінансових витрат.

[7] *Куликів* – селище міського типу в Жовківському районі Львівської області.

[8] *«Niedziela»* – польський львівський тижневик, видавався з 1884 р. за редакцією письменника А. Вільчинського.

[9] *Вільчинський Альберт* (1829–1900) – прозаїк-гуморист, автор оповідань, повістей, романів. Гучну популярність йому принесла збірка оповідань «Kłoroty starego komendanta».

ШКОЛА РІЛЬНИЦЬКА В ГОРОДКУ

(Ще один причинок до історії «pracy organicznej»)

Молотить чоловік жито в сінях, а жінка обід варить.

Зголоднів молотильник.

– Жінко, а що ти там на обід вариш?

– Та варю, чоловіче, галушки!

Наробила жінка галушок і накидала в горнець, але так густо, що в горшку й води не значно. Помішала їх – чиста лемішка.

– Ні, ні, чоловіче, – кричить по хвилі жінка, – варю лемішку!

– Ну вари, вари, – щоб тільки швидше, бо я голоден!

Але коли тісто в горшку почало наварюватися, то розсадило горнець і вибігло на огонь, в углі.

– Ні, ні, чоловіченьку, – кричить жінка з хати, – я не варю нічого, але печу паляницю!

Ввійшов чоловік до хати, глянув на ту паляницю, сплюнув, з'їв кусень хліба та й води напився і пішов дальше молотити.

Тая приказка народна мимоволі насунулась нам на гадку, коли ми прочитали історію преславної школи рільницької в Городку[1]. Коли б хто зі свічкою шукав ліпшої ілюстрації до того, що наші поляки називають «praca organiczna»[a], то, певно, не найшов би. Бо прошу лишень послухати смішно-сумної історії.

В Коломийщині оповідають, що був один такий рік, коли тютюн зовсім не зародив. «Якби не жито та не пшениця, то були б уже тогди всі люде з голоду вимерли». В львівськім окрузі був час, коли сталося зовсім навідворот. Перед двайцяти роками через кілька літ була неврода на жито і всякі прочі хліби. Тогди піднесло галицьке «Towarzystwo

---

[a] «Органічна праця» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

gospodarcze»[a] щасливу гадку – ратувати погибаючий з голоду ludek[b] – льном ризьким і пернавським. Поступаючи швидко від замислу до діла, зроблено проби, зроблені похвалено і почато варити галушки, т. є., властиво, заложено школу управи льну в Граді коло Львова, розуміється, за гроші державні. Спроваджено з заграниці інструктора, установлено «umiejętny»[c], т. є. «коштовний» заряд, але тому зарядові здаєсь швидко зробилося якось душно в такій близькості Львова і для того по однім чи по двох роках з великими коштами перенесено цілу ту школу до Городка. Властителеві Городка ішло, здаєсь, о добре спродання довгого, а вузького до раціональної управи непригодного, кусня ґрунту, а позаяк в такім разі в вищих офіціяльних сферах завсігди «znajdzie się mądry, co i to kupi»[d], особливо за крайові або державні гроші і «для добра ойчизни», то і «Tow[arzystwo] gosp[odarcze]» закупило той ґрунтець, побудувало будинки і почало варити лемішку. Правительство визначило на тую лемішку, котрою мали засититися всі голодні львівського повіту, постійну субвенцію. То були «chwalebne wyniki pieczołowitości Tow[arzystwa] gosp[odarczego] o podniesienie tej gałęzi gospodarstwa, *tyle obiecującej, która jednak nie ziściła rokowanych nadzieji*»[e] – як пише з правдиво наївною щиростю «Gazeta Lwowska»[2]. Показалося, що ані льон, ані льняна полова не наситить голодного чоловіка, котрий ані олієм, ані макухами жити не може. Показалося дальше, що і прядиво льняне помимо своєї доброти не може видержати конкуренції з дешевою і показнішою бавовною та англійськими ширтингами, котрі проганяють льняні матерії навіть з під сільських стріх. Показалося в кінці, що і сам ґрунтець городецький, закуплений за дорогі гроші, задля свого положення не тілько до раціональної управи ризького льну, але і до жадної іншої раціональної управи не надаєся. Отже й рішено було закинути льняне ремесло і перемінити льняну школу на загальнорільничу. Дуже жалібними і до

---

[a] Господарське товариство *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] Народ *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[c] «Знаючий» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[d] «Знайдеться розумний, що і те купить» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[e] «Хвалебні наслідки дбайливості Тов[ариства] госп[одарського] про піднесення цієї галузі господарства, яка багато обіцяла, однак не виправдала покладених надій» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

глибини душі проймаючими словами описує автор статті в «Gaz[eti] Lw[owskiej]» о тій школі гризоти та розчарування «Tow[arzystwa] gosp[odarcze]го» з тою льняною школою. «Будь-що-будь, – певне тільки то, що заклад управи і виробки льну, существуючий в Городку від звиш десяти літ, *не причинився до піднесення управи льну в Галичині.* Мабуть, не почуто в краю потреби такого закладу, коли, як показалося, чимраз менше учеників до нього зголошувалося, а ті, що зголошувалися, не були то люде, бажаючі щиро користати з науки в обібранім напрямі з замилуванням до предмета, але по більшій часті *збиранина недорослків,* котрих родичі, не знаючи, що з ними почати, по відбутій невдалій пробі в ріжних інших заводах і науках, уміщували вкінці в школі городецькій, головно для прокормления їх через кілька літ коштом стипендій закладових. Всякі старання комітету «Тов[ариства] господ[арчого]» о піднесенні закладу розбивалися головно о загальну недостачу охоти до образования в тій галузі господарства, о недостачу учеників належно понімаючих донеслість предмета і люблячих його. Ті ученики, що зголошувалися туди, замість користати радо і старанно з науки і практики в закладі, посували упрямство, лінивство і легковаження своєї задачі до тої степені, що не раз не оставалося іншої ради, як виганяти їх з закладу, через що мале число учеників ще дужче зменшувалося».

Цікавішої і острішої критики не на учеників школи городецької, але на самих її зарядчиків і учителів, навіть придумати годі. Ученики – то збиранина недоростків! А в котрій же то школі ученики не суть збираниною? І до котрої то школи приймаєся тілько дорослих? Ученики не мали замилування до предмета! А чия ж се вина, єсли не тих учителів, котрі не вміли їм додати такого замилування? Ученики ліниві, уперті, непослушні! З кождого недоростка виховання може зробити або лінивого або робучого, упертого або податливого, непослушного або і послушного молодця, – а коли вони направду були такими, якими їх представляє урядова часопись, то вина знов таки спадає на учителів. А що народ, не маючий хліба, не почував надто пекучої потреби ратуватися льном, се ми дуже добре понимаємо. Що льон в *великих господарствах* може бути значною підпорою і приносити значні доходи, се річ певна, але в малих господарствах, де робиться головно для прокормлення, а не для зисків, думати о управільну на більший розмір – се чисте недоріцтво.

І от коли й лемішка з задуманих галушок не вдалася, почало «Товарис[тво] госп[одарське]» печи паляницю і з льняної школи зробило загальнорільничу, т. є. школу без певної і виразної цілі, котра й зовсім вже не приносить ніякого хісна. І от рішило «Тов[ариство] госп[одарське]»: «Зваживши, що виділ крайовий і без того рішив позакладати по краю кілька нижчих шкіл рільничих, і що за тим та з натури своєї схиблена школа в Городку станеся тепер і зовсім непотрібною (?); зваживши дальше, що «Тов[ариство] госп[одарське]» має досить инших клопотів з бугаями, оборами розплодовими і всякими иншими речами, відносячимися до піднесення «господарства крайового», а «не може вести зовсім ніякого надзора над школою городецькою» (NB. Коли не може від тепер, то значиться, що не вело й досі![a]), – новоспечену паляницю кинути за пліт, – чи то пак школу рільничу в Городку з кінцем мая 1884 р. розв'язати, ґрунтець і будинки спродати, а гроші віддати виділові крайовому, щоб їх зужиткував при закладанню инших шкіл рільничих». От так то працюється у нас для піднесення добробиту народного, для виобразування розумних і вміючих рільників, ремісників і т. д. Великі суми грошей ідуть марно, користі для краю не приносять ніякої, а за панські експерименти мусить платити хлоп.

Уперше надруковно в газеті «Діло» (1883. – 24 грудня, за новим стилем: 1884. – 6 січня. – № 145).

Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *Городок* – місто, районний центр Львівської області.

[2] *«Gazeta Lwowska»* – польськомовна газета, виходила з 1811 р. тричі на тиждень. Редактор – Францішек Краттер. Перша в Австрійській імперії не німецька газета, яку фінансував уряд. Часопис проіснував до 1939 р.

[a] Редакційна примітка газети «Діло». – *Упоряд.*

DULCE CUM UTILI[a]

Дивні-предивні то дороги сеї *«organiczn-oї pracy!»*[b] Здаєсь от часом, що її немовби зовсім нема, – і слиху не слихати... Аж от, – виходить один-другий фактик на світ. Та що ж! Нехай сей фактик буде хоч як яскравий, нехай він хоч як ярко освітить всякі ходи та проходи, котрими наша славнозвісна, неотступна наша *«pracy organiczna»* немов вічна сновида в тихолазах снується, то гнеть знайдеться один або другий JW[c] п[ан] Едмунт Країнський – і dementi[d] готове; виходить ще, що ось-то ми, русини, кривдимо наших дорогих братів поляків. Впрочім – не можна дементувати чого, то і се не біда! Можна преці промовчати!

Ну, але гадав би хто не раз, що наші браття поляки сли вже трудяться всякими способами для *«ojczyzny»*[e], для її будучности, чи там теперішности, що вони все-таки готові при тім поносити і многі жертви. Та ж, напр[иклад], таке *«Ludowe wydawnictwo»*[f], такі *«Niedziel-i»*[g] і пр[очі] немало коштують. Та ба! На що би то чоловік способу не знайшов?! А *«rady szkolne okręgowe»*[h], а *«wydziały powiatowe»*[i]*?..* Певно, що годі там про кождий ліс громадський дбати та пильнувати, щоби добро громадське не пропадало; певно, що годі так зараз домагатися,

---

[a] Приємне з корисним *(латин.)*. – *Упоряд.*

[b] «Органічної праці» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[c] Я[сно]в[ельможний] *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[d] Заперечення *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[e] «Вітчизни» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[f] «Людове видавництво» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[g] «Неділі» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[h] «Окружні шкільні ради» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[i] «Повітові відділи» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

щоби школи всюди служили тілько одній *дійсній просвіті народу,* котрий на них свій гріш кровавий платить, а не якимсь иншим *«celom»*[a], напр[иклад], полонізації!..

Перед нами от який *печатаний* «Rachunek» – dla świetnego zarządu szkoły ludowej w..., myśl polecenia prześwietney c. k. rady szkolnej okręgowej zamiejskiej we Lwowie z dnia 6 grudnia 1883 do 1.5805»[b]. Рубриковане: «Liczba egzemplarzy, tytuł dzieła, (ціна) zł., ct.[c] В рубриках виспецифіковані: 1) Tatomir, Slady króla Jana III Sobieskiego – 56 ct.; 2) Biblioteka dla młodzieży t. III – 36 ct.; 3) Idem t. IX – 36 ct.; 4) Idem t. XIII – 36 ct.; 5) Pokutiak, St. Cyryl i Metody («Ludowe wydawnyctwo» – 10 ct.) i t. d. Razem...»[d] Дальше напечатано: «Książki odchodzą *równocześnie* pocztą pod opaską».[e] Печать: «Administracya wydawnictw *Towarzystwa pedagogicznego*[1], Lwów, ul. Pańska, 9.[f] Який докладний адрес! Підпису годі отчитати. «Powyższe dziełka otrzymał... i wpisał... do inwentarza szkolnego pod pozycyami ..., co własnoręcznym podpisem stwierdzam – dnia 188...» – (підпис учителя або учительки), kierownika szkoły.[g] На долі: Nota bene – Z polecenia Wielmożnego pana inspectora okręgowego prosimy niniejszy rachunek po stwierdzeniu odbioru odesłać odwrotną pocztą do prześwietnej c. k. rady szkolnej

---

a «Цілям» *(польськ.) – Упоряд.*

b «Рахунок» – для шановного керівництва народної школи в.., згідно з дорученням вельмишановної ц[ісарсько]-к[оролівської] окружної заміської шкільної ради у Львові дня 6 грудня 1883 до 1.5805 *(польськ.). – Упоряд.*

c «Кількість екземплярів, назва твору, (ціна) злотих, центів» *(польськ.) – Упоряд.*

d «І) Татомір, По слідах короля Яна III Собеського[2] –56 ц[ен]т[ів]; 2) Бібліотека для молоді, т. III – 36 ц[ен]т[ів]; 3) Те ж, т. IX – 36 ц[ен]т[ів]; 4) Те ж, т. XIII – 36 ц[ен]т[ів]; 5) Покутяк, Св. Кирило і Мефодій[3] («Людове видавництво») – 10 ц[ен]т[ів] і т. д. Разом...» *(польськ.). – Упоряд.*

e «Книжки відправляються одночасно поштою бандероллю» *(польськ.). – Упоряд.*

f «Адміністрація видавництв Товариства педагогічного, Львів, вул. Панська, 9» *(польськ.). – Упоряд.*

g «Вищезазначені твори одержав... і вписав... до шкільного інвентаря під пунктами..., що власноручним підписом стверджую – дня 188... керівника школи *(польськ.). – Упоряд.*

okręgowej zamiejskiej[a] (котра, очевидно, towarzystwu pedagogicznemu[b] виплатить гроші!).

От на що то йдуть фонди шкільні! Для вигоди то і «рахунки» печатаються. Самі народові панове пишуть, самі і розпродають, і то ex offo[c] (sic!), *нікого не питаючи,* чи потрібні кому такі книжки, чи ні. Учитель має тілько «ствердити» отобрання книжок, а хлоп вже якось там заплатить! Dulce cum utili, полонізація попри несогіршім гешефті! W myśl polecenia rady szk. okręg. i polecenia W. P. Inspektora[d] мусить учитель отобрати книжки і отослати, де слідує, підписаний рахунок! Процедура рівно коротка, як і практична.

Цікавий ще адрес. Хоч печатка вказує яко висилаючого «Tow[arzystwo] Pedagogiczne»[e], то на адресі ось що читаємо: Z c. k. rady skolnej okręgowej zamiejskiej we Lwowe *1.5805. Do zarządu szkoły ludowej w...* **Ex offo,** wolne od opłaty. Poczta...[f] Та певно! що би то ще не було для полонізації ex offo, та вільне од оплати! Податки виборчі розписує і стягає з «обивательства» п[ан] маршалок Брикчинський[4] ex offo, полонізаційні брошурки розсилаються ex offo, «*Macierz-ою*»[g 5] завідує Wydział krajowy...[h 6] Чому ж би й ні? Руський мужик дасть гроші!..

---

a Звернути увагу *(лат.)* – за дорученням Вельможного пана окружного інспектора просимо цей рахунок після підтвердження його одержання відіслати зворотною поштою вельмишановній ц[ісарсько]-к[оролівській] окружній позаміській шкільній раді» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

b «Товариству педагогічному» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

c З обов'язку *(польськ.)*. – *Упоряд.*

d «Згідно з дорученням окруж[ної] шк[ільної] ради і доручення В[ельмишановного] п[ана] інспектора» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

e «Товариства педагогічного» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

f «З ц[ісарсько]-к[оролівської] окружної заміської шкільної ради у Львові, 1.5805. До керівництва народної школи... Ex offo (за призначенням *(чес.)*), вільне від оплати. Пошта...» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

g «Матицею» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

h Виділ крайовий... *(польськ.)*. – *Упоряд.*

Уперше надруковано в газеті «Діло» (1883. – 29 грудня, за новим стилем: 1884. – 10 січня – № 146).

Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *Towarzystwo pedagogiczne* (Товариство педагогічне) – громадська культурно-освітня організація, яка об'єднала українських чільних діячів. Засноване в 1881 р. у Львові. В 1881–1912 рр. мало назву «Руське товариство педагогічне», в 1912–1926 рр. – «Українське педагогічне товариство», з 1926 р. – «Рідна школа».

[2] *Ян III Собєський* (1629–1696) – король Речі Посполитої (1674), великий коронний маршалок (1665), польний гетьман коронний (1666), великий коронний гетьман (з 1668 р.).

[3] *Св. Кирило і Мефодій* – слов'янські просвітителі та проповідники християнства, автори слов'янської азбуки, перші перекладачі богослужбових книг на слов'янську мову, брати.

[4] *Брикчинський Станіслав* (? – ?) – маршалок повітової ради.

[5] *«Macierz-ою» завідує…* – «Матиця польська» – див. примітку 4 на с. 100.

[6] *Wydział krajowy* (Виділ крайовий) – див. примітку 1 на с. 116.

ОДНА КАРТОЧКА
З ІСТОРІЇ НАШОЇ НАРОДНОЇ ШКОЛИ

Віддавна, ще від самого 1848 року, привикли ми слухати голосні жалоби польських панів і педагогів на те, що руський хлоп до просвіти дуже неохотний, закладанню шкіл противний, а ще противніший їх оплачуванню. Правда, нині, коли сама дійсність аж надто виразно б'є в очі таким фразам, вони замовкли, або коли і повторяються надто ще яркими ліберадами, то хіба pro praeterito[a]. Але зато минувшість тая малюєся вже так, як то для панського гонору найвідповідніше. Хлоп нині бідний – чому? Бо не вмів покористуватися наданою йому свободою, попався в руки лихварям та швиндлерам. А не вмів покористуватися свободою – чому? Бо вийшов з-під панщини темний і п'яний. А вийшов з-під панщини темний і п'яний – чому? *Бо не хотів* просвічуватися!

Пани-дідичі, ті правдиві батьки його, старалися щосили о закладанні школок, о приучуванні лінивого хлопа до трудолюбія (і певно, бо буком!), та що ж коли така вже натура того хлопа, що всякі благодатні старання відскакують від його твердої шкіри, як горох від стіни. «Nasz chłopek, – писав 1842 р. гр[аф] Казімір Красицький[1] в своїм «Меморіалі в справі відносин підданських», призначенім до сойму станового, – nie widzi potrzeby pracowania więcej nad to, co jest konieczna potrzebą, powinnością»[b]. Чи диво затим, що коли навіть буками годі було всилувати того хлопа, щоби працював повиш потреби і повиш сили своєї (конечно, не для себе!), – то вже й сугубими буками годі було всилувати

---

[a] В минулому *(латин.) – Упоряд.*

[b] «Наш хлоп... не бачить потреби працювати більше того, що є обов'язковою потребою, повинністю» *(польськ.) – Упоряд.*

його, щоби вчився? Чи диво затим, що помимо «najszczerszych chęci»[a] і найсильніших старань панів, хлоп остався темний з власної охоти і волів сам іти, ще й діти слати до коршми, ніж до школи? Пани ані тому, ані всім слідуючим, з того випливши, нуждам нічогісінько не винні!

Так нинішні ліберали перуть гонор своїх предків, панщиняних панів з-перед 1848 року. «І многих прельщают», – скажемо з Письмом Святим. Бо при близькім огляді, на нещастя, щезає якось той патріярхальний німб, і панщиняні ліберали показуються нам далеко не в такім принаднім світлі, яким хотіли би a posteriori[b] облити їх вдячні їх потомки.

У нас під рукою два документи з початку 1840-х років, котрі дуже гарно доповнюються взаємно і ярко характеризують погляди на справу освіти народної, з одного боку, панів, а з другого боку, мужиків-панщизняків. Характеризують вони також і лібералізм панів, котрий инакше проявляється на словах, а инакше в ділах. Один з тих документів – се згаданий вже меморіял гр[афа] Каз[іміра] Красицького, а другий – се жалоба селян з Залуччя[2] над Черемошем[3], внесена до деканату городенського в справі сільської школи, писана дня 29 жовтня 1841 року. Отже оба документи[c] майже рівночасні. Послухаймо, що вони кажуть. Наводжу поперед всього тикаючий виховання народного уступ з меморіялу гр[афа] Красицького зовсім дослівно: «Aby wszystkie pożądane odmiany mogły bydź dobrym uwieńczone skutkiem, potrzeba zwrócić uwage na *moralne* ludu naszego ukształcenie. Nie wiele, nawet bardzo mało w tym względzie zrobiono. Umysłowe prowadzenie naszego chłopka zostawione jest jego ciemnym rodzicom; szczęśliwy jeżeli go pacierza i niezbędnych form religijnych nauczą. Zaprowadzone szkoły nie wywierają dobrego skutku na ogół; niech by szczególnie utalentowani z tychże korzystali, sposobiąc się do wyższych zawodów; dla ogółu będą dostateczne szkółki parafialne religijne, gdzie będzie świętym obowiązkiem duchownych wpajać od maleńkości ludowi wyobrażenie religii, moralności obowiązkiem duchownych wpajać od maleńkości ludowi wyobrażenie religii, moralności obowiązków każdego człowieka względem społeczeństwa, powinności, które nań wkłada jego stan,

---

[a] «Найщиріших побажань» *(польськ.) – Упоряд.*

[b] З досвіду *(латин.) – Упоряд.*

[c] Матеріал той знаходиться в бібліотеці Оссолинських, рукопис ч. 2843. *(Примітка І. Франка)*.

zamitowanie pracy i porządku. Tym sposobem mniejszym kosztem daleko więcej zrobi się dla ludu w kraju, niżeli terażniejszym, gdzie wiejskie dzieci coś niewiele nauki w szkołach posłuchawszy, nabierają tylko nienawiści do swego stanu, sądzac się bydź usposobionemu do czegoś wyższego, a nie mając dosyć rozsądku badać swoje siły, w różne puszcza się zawody, w których na coraz nowe trafiając przeszkody, szukają przyczyn zwichnięcia swych celów w istniejących stosunkach społeczeństwa. Stąd nieukontenowanie, urojenia nowych teoryj, sekretne i jawne towarzystwa, rozruchy i t.d. Szczęśliwy taki, który dość wcześnie przyjdzie do upamiętania, by rzuciwszy nab bok miłość własną do dawnego wrócić stanowiska[a]».

Хто відгадає з тих слів, чи ліберал гр[аф] Красицький, на котрого меморіял нинішні поляки часто покликуються, як на перший донеслий факт, емансипаційного змагання панів, – чи він хоче народної школи, чи ні? Мені здається, що він *її не хоче,* бо при тих «szkołkach parafialnych»[b], о котрих він згадує, нема бесіди ані о учителях (їх місце заступають у нього священики), ані о науці читання, писання і т. д. Нам здається, що в школах з такими цілями, які їм 1842 року хотів приписати гр[аф] Красицький, найліпшими учителями були би панські «економи з канчуками», бо ті найліпше і найдосадніше могли були повчити

---

[a] «Для того, щоб усі ці бажані зміни були увінчані успіхом, потрібно звернути увагу на *моральне* виховання нашого народу. Не багато, а навіть дуже мало, зроблено в цьому відношенні. Розумовий розвиток нашого селянина залишений його темним батькам; він щасливий, якщо його навчать молитви та необхідних релігійних обрядів. Діючі школи загалом не ефективні; нехай би відвідували їх найталановитіші й прокладали шлях до вищих професій; для всіх інших достатньо парафіяльних релігійних шкіл, де повинності священнослужителів полягатимуть у прищеплюванні народу з дитинства уявлення про релігію, моральність, про обов'язки кожної людини щодо суспільства, які накладає на неї її стан, про любов до праці та порядку. Таким чином, набагато більше буде зроблено в країні для народу при менших витратах, аніж на теперішній момент, коли сільські діти, чогось трохи навчившись у школі, сповнюються ненавистю до свого стану, вважаючи себе здатними до чогось вищого і, не маючи достатньо часу для для дослідження своїх сил, шукають собі нових занять, в яких зустрічають все нові труднощі і шукають причин неможливості здійснення своїх устремлінь у сучасних суспільних умовах. Звідси незадоволення, марення новими фантастичними теоріями, таємні і легальні товариства, вияви непокори і т. п. Щасливий той, хто вчасно опам'ятається, відкине своє самолюбство і повернеться до попереднього стану» *(польськ.) – Упоряд.*

[b] «Парафіяльних школах» *(польськ.) – Упоряд.*

підростаюче покоління о «повинностях їх стану і обов'язках взглядом «społeczeństwa»[a], т. є. взглядом панів.

Між тим хлопи, ті темні, уперті, непокірні, консервативні і п'яні хлопи, хотіли чогось иншого, як «морального виховання» і впоєння почуття своїх тяжких повинностей. Вони хотіли й *розумного* виховання, як се видно з слідуючого документа, котрого ту докладну копію подаємо, залишаючи всі відтінки бесіди і правописи [b]:

«Пречестни оряду намістниче греко: като: городенський і надзирателю школний!

Громада наша сама поклала школу і обіцялася платити оучителеві, і платит, аби наші діти оучиви читати, співати і писати, і 15 літ ми самі школу-будинок оутримуємо, і діти посилалисми, і нинати щося значить, же наші теперішні дідичі ни любять на нашу школу.

1. Зараз як прийшли В. В. П. Айвас, Григора Воєвудку, котрий в Княжу дякува́в й діти зачав оучити, казали зловити з рекрутами; хоц він горбатий; кричали на него, же без оповіди панскои оучит діти, а же він казав же тоє для того робит, же му Духовни каже, бив го й кайдани вковав.

2. Сего року нашего оучителя Данниила Воєвудку, котрий 4 роки наші діти оучит, післав Двірских слуг з війтом вночі до школи, запровадив у двері, а рано взяв до арешту, і меже рекрутами окував; а належит, аби сес зоставився в громаді і оучив діти, бо вже трьох братів в жовнірах; до сего разу таке ни вирабяли пани нашому оучителеві, аж теперішний пан, видимо ... же раді би аби школи ни було.

3. Хлопців, котрі оуміют читати, берут до плуга і насміваються, мов'ят: забудеш азбуку; від плуга ни можут ходити до церкви, і через то видят сами пани, же мусят призабувати, і для того так говорят.

4. Видимо, же ми бідні простаки, ни вмілисмо добре отченашу, а хоц котрий оумів то забув, так тепер оучинилисмо школу, [а пани] хочут, аби, котрі оуміют читати, й тото забували.

5. Нас, бідних простаків, відав ніколи ни допустят, абисмо хоц тілко вміли читати, абисмо Бога й царя чтити знали.

---

[a] «Суспільства» *(польськ.) – Упоряд.*

[b] Єсть се звичайний піваркуш паперу: письмо кирильське, гарне і виразне, – тілько одно слово (у нас в скобках) зблідло до непізнання. *(Примітка І. Франка)*.

6. Чуємо, же німих і глухих оучат читати, а ми ні глухі, ні німі, і сами платимо за школу, ни знаємо, щося значит, же так ни любят нашу школу, кождому, котрий до сего разу навчився, допікают, а ми бідні простаки нікому нічого ни кажемо, що хто вміє.

7. Ни маємо пасовиска, до кождої худобини діти ниволимо, аби пасли, через тото одриваются на літо від школи, і багато забувают; ни знаємо що ся значит, же наш Духовний і наш намісник Снятинский на тоє мовчут, ми видимо, же Духовний видят і знают, хто перескажає, аби школи в простаків ни було, для чого нічого ни кажут, ми того ни знаємо; нам ся [здає], же наш Духовний за нами повинний ся оупімнути.

Просимо покірне, будте ласкаві, причиніться за нами до Високої з Верхності Духовної, аби нас поратували, й аби наша наука в школі наших дітей на завше була.

Залуче над Черемошов дня 29 Окт. 1841 г.

Знаком хреста святого підписуємся

Fedor Romaniuk, Mytro Kulzenko, Iwan dtto Plenipotenty[a] (писано отмінною, одною рукою, лат[инськими] буквами). Семен Воєвудка з громади, Штифан Купчук, Данило Василик, Микита Червінський, Федір Чиберик, Василь Копанюк, Микита Оробець, Михайло Романюк, Федір Романюк. Нагор.: Никифор Гнатюк, Йоан Романюк, Николай Гоян Кос, Штифан Оробець, Симон Оробець Яків, Олекса Лолован, Василь Гнідан, Грицько Дякур, Онуфрій Романюк, Николай dtto, Симон Оробець, Микита Николайчук, Кость Дякур, Василь Оробець, Федір Оробець, Танаско Оробець, Григор Тутецкий, Прокоп Миронюк, Николай Вірстюк, Михайло Солован, Митро Грудей, Андрій Фочук, Тимофій д:, Яків д:»

На другій стороні находиться слідуюче rubrum[b]:

«До Пречестного оуріду Намістничого грек: кат: городенского і надзирателя школного. – Покорна прозба – від на низу підписаних. – Будте ласкаві, причиніться за нами бідними й поратуйте, аби наша наука в школі назавше наших дітей була... як в середині».

---

[a] Уповноважені *(польськ.) – Упоряд.*

[b] Додаток до певного акта, документа (написаний зазвичай червоним чорнилом), який вказує на зміст акта *(латин.) – Упоряд.*

Здається, що коментарів до сього документу не треба. Жаль тільки, що бажання чесних господарів залуцьких виражене при кінці, і досі ще не сповнилося зовсім, і що наука наших дітей в школі в многих місцях – *не наша!*

Уперше надруковано в газеті «Діло» (1884. – 3(15) бер. – № 26). Інформацію, що міститься в коментованій публікації, І. Франко висвітлив також у статті «К истории просвещения в Галиции».

Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *Казімір Красицький* (1807–1882) – польський політик у Галичині. У 1842 р. виступив на сеймі з проєктом земельної реформи, який виклав у «Меморіалі в справі відносин підданських». Цей «Меморіал» І. Франко аналізує в статті «Заходи шляхти в 1840-х роках».

[2] *Залуччя* – село в Коломийському районі Івано-Франківської області.

[3] *Черемош* – ріка в українських Карпатах, права, найбільша, притока Прута, утворена злиттям Чорного і Білого Черемоша біля села Устеріки. Тече Гуцульщиною та Буковиною.

ФАКТ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ НАШОГО ШКІЛЬНИЦТВА

Не раз вже і досадними словами характеризовано систему, після котрої ведуться наші діла шкільні, тую нещасну систему, котра взгляди освітні, наукові, педагогічні ставить на другім або третім плані, а на першім зовсім що иншого. В кождій інституції один крок, схиблений від прямої дороги, потягає за собою й дальші схиблення; скоро раз підсунеться школі цілі для неї чужі і невластиві, то через те саме на розтіж розтвирається ворота всяким приватам і непоступові. Одно з другим в'яжеться нерозривно, так як наслідок з причиною.

От тепер і нам приходиться подати на суд прилюдний один факт, ярко ілюструючий цілу анормальність наших шкільних відносин. Факт сей тим більше заслуговує на прилюдну увагу, що дотикає женщини, учительки ревної і спосібної, щирої русинки, котра і на иншім полі дала вже пізнатися ширшій громаді, – дотикає молодої і не послідним талантом обдарованої писательки Юлії Шнайдер[1].

Від трьох літ занимала панна Шнайдер посаду молодшої учительки при 5-клясовій школі в Бібрці[2]. Справді мученицької витривалости потрібно було, щоби перенести всі ті труди і прикрості, які вона перенесла в тім часі. Провадячи сама одну клясу (посліднього року 4-ту), а крім того, подаючи дівчатам всіх кляс науку шиття, працюючи більше, як кождий другий учитель, бо тижнево побільше, як 30 годин, не маючи навіть в неділю вільного часу, вона при своїм слабім здоров'ї не тілько здужала поконувати всю тую працю, але ще й заслужити собі кождого разу на похвали п[ана] інспектора окружного і місцевої ради шкільної за взірцеве провадження дітей.

Минувшого року надіслала рада шкільна окружна молодого семінариста п[ана] Криштана на посаду молодшого учителя до Бібрки. Порядний чоловік в початку, попавшися в кігті лихої кумпанії, опустився

і в школі і поза школою, так що з кінцем 1884 шк[ільного] року окружна рада шк[ільна] ухвалила дня 5 серпня перенести його на посаду молодшого учителя до села Давидова. Ніхто не хотів йому шкодити, а перенесено його тілько на те, щоби вирвати його з-посеред деморалізуючого товариства. Сталося се затим і в його інтересі і в інтересі бібрецької школи з поручення інспектора окружного. Але ба, окружна рада шк[ільна] стріляє, а п[ан] Штрасер, секретар староства бібрецького, кулі носить. Достойник той з незвичайною якоюсь слабостею полюбив п[ана] Криштана, подарував йому кожух за 100 з[олотих] р[инських], а коли молодому чоловікові запотребилося грошей на забави, бо 270 з[олотих] р[инських] плати не позволяють так дуже бавитися, то п[ан] секретар хоч би й сам позичив, а свому любимцеві дасть. А коли довідався, що його любимець перенесений, постановив показати свій вплив. Зараз поїхав до Львова, до свого приятеля і шкільного товариша, якогось пана Лебеля, а представивши п[ана] Криштана яко невинну жертву закулісової інтриги, поручив його особливій пам'яті. Між тим на місце п[ана] Криштана прислав п[ан] інспектор окружний знов свого протегованого – п[ана] Злотовського. Комплект школи готовий, з 1 вересня школа починається. Дня 2 вересня окружна рада шк[ільна] знов відбуває своє місячне засідання і от являється на тім засіданні сам той пан Лебель зі Львова і роздає присутнім свої білети візитові, просячи за п[аном] Криштаном. Але здорово мисляча рада другий раз потверджує ухвалу з дня 5 серпня. Здавалося, що тою ухвалою справа закінчена. Та ба! Дня 4 вересня, в четвер пополудні, приходить панна Шнайдер як звичайно до школи, а п[ан] управитель школи подає їй письмо з окружної ради шк[ільної], до неї адресоване і з написом аж тричі підчеркненим «пильно». Думаючи, що то, може, запомога, о котру вона віддавна старалася, бере письмо, отвирає, читає – і очам своїм не вірить. Помимо подвійної ухвали ради шк[ільної] окружної одержала від п[ана] председателя, «совітника» Косинського, brevi manu[a] завідомлення, що зістає перенесена на учительку до села Стоки[3], а п[ан] Криштан обнимає її місце.

Щоби докладно поняти цілу ситуацію, треба знати, що в селі Стоках школи ніякої нема, і при всяких стараннях ледво за рік може станути

---

[a] Невідкладно, негайно *(латин.)*. – *Упоряд.*

будинок шкільний і помешкання для учителя. Один учитель, котрий перед нею одержав був тую посаду, мусив відтам утечи, не могучи видержати в нужденній «дяківці». І от, дівчина, котра має до того на своїх плечах удержання своєї недужої матері, видиться на раз без пристановища, при розпочатих курсах, коли вже нема часу оглянутися за новою посадою, бо всі місця вже зайняті. Семінарист з злою кондуїтою однорічної служби висадив учительку іспитовану, з трьома літами бездоганної служби! Питаємося в виду того: яку ж вартість мають ухвали повної ради, коли самоволя одного пана може їх одним замахом пера знищити? Питаємось дальше, хто буде уділяти дівчатам науку шиття, одиноку практичну науку, допущену теперішньою системою, коли на 5 теперішних учителів бобрецької школи нема ані одної учительки?

Уперше надруковано без підпису в газеті «Діло» (1884. – 6(18) вер. – № 104). У статті висвітлюється факт відмови Юлії Шнайдер в посаді постійної вчительки в Бібрці, де вона, після закінчення в 1881 р. учительської семінарії, вчителювала. Місце віддали поляку, а її перевели у село Стоки, де в недобудованому приміщенні школи пропрацювала кілька місяців (згодом І. Франко допоможе їй влаштуватись на роботу у львівський інститут сестер василіянок, але за 10 місяців її звільняють за популяризацію його ж ідей). Пізніше два роки вчителювала в селі Долішній Лужок на Дрогобиччині. Тут вийшла заміж за місцевого шкільного вчителя. Майже тридцять років працювала в Сільці, що неподалік Стебника, – з перервою в 1900–1904 рр., коли вчителювала в місті Трускавці. У 1920 р. переїхала до Перемишля, де мешкала до кінця життя. Про історію свавільного позбавлення роботи Юлії Шнайдер І. Франко розповідав також у польськомовній кореспонденції до Варшавського тижневика «Prawda» під рубрикою «З Червоної Русі». Наводимо її в українському перекладі:

«Щоб докладно познайомити читачів “Prawdy” з тим, якою силою в галицькому шкільництві є протекція, розкажу про такий факт. У містечку Бібрці працює протягом 3 років молодша вчителька Юлія Шнайдер, талановитий автор кільканадцяти руських поезій, працівник здібний і пройнятий любов’ю до своєї професії. До цієї ж 4-класної школи рік тому надіслано молодого семінариста п. К., який не складав екзаменів на посаду молодшого вчителя. Панич, потрапивши в погане товариство, почав “опускатися”, занедбувати свої обов’язки, так, що врешті окружна

шкільна рада була змушена перевести його на село, щоб вирвати з небезпечної компанії. Але ж секретар староства, близький приятель цього панича, їде до п. Лоебля, віце-президента намісництва і свого шкільного товариша, і просить у нього протекції для улюбленця. П. Лоебль, незважаючи на свою високу посаду в крайовій ієрархії, їде особисто до Бібрки, йде на засідання окружної шкільної ради і сам упрошує панів радників скасувати їхню постанову. Але, о жах! Бібрська окружна рада не тільки не задовольнила прохання цього достойника, але ще раз ствердила свою постанову, за якою згаданий семінарист переводиться на село, віддалене від Бібрки на кілька миль. Що ж робить достойник? Він залучає на свій бік голову окружної шкільної ради, і той, скасовуючи подвійну постанову ради, залишає п. К. в Бібрці, а замість нього переводить з цієї школи п. Шнайдер і призначає її на посаду в одному селі, в якому взагалі школи немає! Чи це не іронія! І коли нещасна дівчина, так раптово і без причини вибита з колії свого тихого і трудового життя, яка утримувала своєю працею матір і двох братів, з'являється у Львові, щоб добитися у властей своїх прав, всі знизують плечима, говорячи, що коли це зробив п. Лоебль, то тут вже ніхто не допоможе» (Франко І. Педагогічні статті і висловлювання. – К.: Радянська школа, 1960. – С. 116–117).

Текст статті подаємо за першодруком.

[1] Шнайдер-Німентовська Юлія (1860 –1947) – українська письменниця, перекладачка, яка друкувала свої твори під псевдонімом Уляна Кравченко, приятелька І. Франка, що мав великий вплив на формування її літературного таланту, промоторка феміністичних ідей у громадському й літературному житті. Автор поетичних збірок «Prima vera» (1885), «На новий шлях» (1891), «В дорогу» (1921), «Проліски» (1921), «Лебедина пісня» (1924), «Шелести нам, барвіночку» (1932), «Вибрані поезії» (1941), прозових книжок «Мої цвіти» (1933), «Замість автобіографії» (1934), збірки «Спогади вчительки» (1887), численних статей, переспівів з європейських поетів.

[2] Бібрка – місто в Перемишлянському районі Львівської області.

[3] Стоки – село на Перемишлянщині неподалік Бібрки.

СЕРЕДНІ ШКОЛИ В ГАЛИЧИНІ В РР. 1875–1883

Публіцистика наша, котра віддавна досить пильно занимається статистикою шкіл народних, далеко менше уваги звертала і звертає на середні і вищі школи, котрі преці яко розсадники вищої інтеліґенції заслуговують бодай на таку саму увагу, як і школи народні. Адже ж з ґімназій і шкіл реальних виходять всі ті мужі, котрі з часом стаються духовими проповідниками і репрезентантами краю; найбільша часть між ними весь засіб загального образования на ціле життя виносить іменно з тих закладів, отдаючись в вищих школах тілько фаховим (технічним, юридичним, теологічним, філологічним і пр[очим]) студіям. А мимо того, в органах краєвих ми не стрічали досі хоч кілько-небудь основного розбору системи наших студій ґімназіяльних, ба, навіть статистичне справоздання краєвої ради шкільної о стані ґімназій галицьких з р. 1874 проминуло без відгомону по газетах і не звернуло на себе нічиєї уваги. Правда, від часу до часу продиралися до публічної відомості поодинокі факти або замітки, свідчачі о тім, що стан наших ґімназій єсть не зовсім рожевий, але жаден з наших краєвих публіцистів не зібрався на те, щоб звести докупи ті факти і замітки, прослідити їх джерело і зв'язок і прояснити їх значення. Ба, навіть не стало тим публіцистам ані часу, ані умілости, щоб бодай познакомити читаючу громаду з тою широкою дискусією о хибах і задачах середніх шкіл, яка від довгих літ ведеться в пресі заграничній, навіть по инших краях австрійських, а в котрій більше або менше рішучо забирали голос такі поваги наукові, як англичани Спенсер[1] і Бен[2], німці Дюрінґ[3], Христаллер[4] і др[угі]. О великій важности і донеслости тої дискусії переконує нас уже хоч би те, що само австрійське правительство під її впливом покликало було 1880 р. до життя звісну «анкету ґімназіяльну»[5], котра однако ж по цілорічних дебатах на глум цілому образованному світові

розійшлася з девізою: «Гімназії австрійські добрі і не потребують основної реформи, а тілько хіба деяких маленьких прищіпок, а затим – нехай буде як бувало!»

Чим пояснити собі тую дивну рівнодушність нашої інтелігентної громади до справи середнього і вищого образования? Ми не находимо иншого оправдання, крім того хіба, що гімназії і реальні школи у нас переважно суть зовсім [у]рядові, не підлягають під заряд ані під контроль краю – ну, а позаяк після звісної польської поговорки «rząd sprzyja krajowi»[a], то й заклади наукові, [у]рядом (хоч, як побачимо дальше, тілько в часті) удержувані і управляні, мусять бути добрі й потребам краю вповні відповідні. Правда, деякі старші люди пригадують собі, що іменно в тих закладах колишнє меттерніхівське правительство[6] з таким блискучим успіхом плекало і викохувало den beschränkten Unterthanenverstand[b] і що вихованці тої давньої системи, на нещастя наше, й досі ще ведуть перед в нашім краю майже на кождім полі, хоч з Unterthan-ів[c] попереміновалася в Bürger-ів[d], трибунів і ексцеленців. Але сімена давньої «Beschränkheit»[e], втовчені в їх голови замолоду, і досі ще з них не дались викорінити, а пишні парості їх кидають і досі фатальну тінь на наше суспільне, політичне і освітнє життя, на поняття і змагання молодших, підростаючих поколінь, отже ж і на далеку ще нашу будущину.

Думаємо затим, що велика, послідня пора у нас принятися серйозно за пізнання і критику наших середніх і вищих шкіл і спільною працею всіх милуючих свобідну і широку освіту прокладати дорогу до направи і зміни теперішньої їх системи, давно вже незгідної з духом і потребами нашого часу. Наріканнями на «перетяження» учеників духовою працею в тих закладах, на занедбання розвою фізичного попри розвою умисловім, а навіть прихапцевим ліченням поодиноких нездорових симптомів, – як того початок зробила преславна вищезгадана анкета гімназіяльна, – тут лиху не поможеться. Треба, конечно, дійти до його

---

[a] «Уряд сприяє краєві» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] Обмежене розуміння підданства *(нім.)*. – *Упоряд.*

[c] Вірнопідданих *(нім.)*. – *Упоряд.*

[d] Бюргерів *(нім.)*. – *Упоряд.*

[e] «Обмеженості» *(нім.)*. – *Упоряд.*

кореня, до самої тепер обов'язуючої системи наукової, треба перебудувати і пересипати цілу перестарілу будову відповідно до сучасних потреб і змагань свобідного людського духу, щоб наші середні наукові заклади не були позорищем цілого образованого світу, не служили взірцями для реакційних замахів заграничних обскурантів, котрі після них беруться в своїм краю затемнювати голови і обезсиляти будячуся мисль у свого підростаючого покоління.

Міркуючи, що першою і головною основою такої дискусії, оскільки вона не має обертатися в сферах абстракційної Zukunftsmusik[a], але опиратися на живих фактах і в'язатися з дійсними условними потребами життя народного, мусить бути докладна і всестороння статистика наших тепер існуючих гімназій, – для того ми мусимо на сім місці виказати подяку ц[ісарсько]-к[оролівській] краєвій раді шкільній за те, що на біжучу сесію соймову виготовила і предложила послам обширне справоздання статистичне о стані наших середніх шкіл в роках шкільних 1875–1883, т. є. в послідніх дев'яти роках. Що більше, ми сміємо висказати при тій случайності від себе думку (може, при теперішніх обставинах не занадто смілу), що те справоздання буде нашим послам краєвим н е д а р м а предложене, що зверне на себе їх увагу, розбудить в них мисль о конечних реформах і уліпшеннях, станеся жерелом відповідних внесень, коли вже не на теперішній, то бодай на будущій сесії соймовій. Правда, край наш дивним способом належить до тих немногих країв на кулі земній, котрі з своїх спеціяльно-крайових, автономічних фондів а н і о д н о г о ц е н т а не дають на середнє образования своєї молодежі, але все ж таки з того не випливає, щоб Галичина дістала те середнє образованнє від держави задарма, щоб не оплачувала його вповні, а навіть з лишком із своєї кишені, щоб, затим, голос краю в справах, тикаючих наших середніх шкіл, мав бути зовсім неумісний. Нам здаєсь противно, що голос такий, рішучо піднесений і ясно в дусі поступовім сформульований, попертий голосами краєвої людности, зискав би для нас живі симпатії в инших краях, викликав би відтам численні подібні голоси, що все разом було б для правительства достаточним мотивом для приложення рук і сил до основної реформи наших середніх закладів наукових.

---

[a] Музики майбутнього *(нім.)*. – *Упоряд.*

Ми ж із своєї сторони сповнимо свою публіцистичну задачу, коли подамо ширшій громаді головні цифри статистичні о стані наших середніх закладів наукових із згаданого справоздання ц[ісарсько]-к[оролівської] крайової ради шк[ільної] і звернемо увагу на головні, по нашій думці, недостатки тих закладів, о кілько з цифрових зіставлень можна буде о них вносити.

I. Статистика заведень

В початку 1875 р[оку] шк[ільного] було в Галичині 27 шкіл середніх: 21 гімназія і 6 шк[іл] реальних. З-поміж гімн[азій] було 14 гімназій вищих (радше комплектних, окрім яслиської, котра мала тілько 7 класів), 3 гімназії вищі (між ними золочівська мала тільки 2 класи), 3 гімназії реальні вищі і одна реальна нижча. Між школами реальними були три вищі і комплектні, дві вищі, котрі ще постепенно доповнювалися, а одна нижча.

В протягу дев'яти літ, до 1883 р., дуже невеликі зайшли зміни в статистиці і устрою галицьких середніх шкіл. Гімназій маємо тепер 23, а шкіл реальних 6, як і вперед. Між гімназіями єсть 19 вищих і 2 нижчі, а крім того, 4 вищі гімназії реальні. Школи реальні остались без зміни.

Школи ті розложені по слідуючих містах: у Львові гімназії 4 і одна школа реальна (на 109 746 людности), в Кракові дві (а від р. 1884 – три) гімназії і одна школа реальна (на 66095 люд[ности]), в Тернополі одна гімназія і одна школа реальна (25 819 люд[ности]), в Тарнові одна гімназія (24 627 люд[ности]), в Коломиї одна гімназія (23 109 люд[ности]), в Перемишлі одна гімназія (22 040 люд[ности]), в Бродах одна гімназія (20 071 люд[ности]), в Станіславові одна гімназія і одна школа реальна (18 626 люд[ности]), в Дрогобичі одна гімназія (18 225 люд[ности]), в Самборі одна гімназія (13 586 люд[ности]), в Стрию одна гімназія (нижча) і одна шк[ола] реальна (вища) (12 625 люд[ности]), в Ярославі одна школа реальна (12 422 люд[ности]), в Новім Санчі одна гімназія (11 185 люд[ности]), в Ряшові одна гімназія (11 166 люд[ности]), в Бережанах одна гімназія (10 899 люд[ности]), в Бучачі одна гімназія (9 970 люд[ности]), в Бохні одна гімназія (8 561 люд[ности]), в Золочеві одна гімназія (8 347 люд[ности]), в Сяноку одна гімназія (5 121 люд[ности]), в Валовицях одна гімназія (4 990 люд[ности]) і в Яслі

одна гімназія (3 302 люд[ности]). Крім того, старалися о заложення гімназій Новий Торг, Рава і Жовква, але досі безуспішно.

Цікава річ буде порівняти під взглядом шкіл середніх Галичину з иншими краями Долитавії[7]. В цілій Долитавії маємо гімназій (нижчих і вищих) 165, з чого на Галичину випадає 23, т. є. майже рівно сьома часть; шкіл реальних в цілій Долитавії – 88, а в Галичині тілько 6, т. є. крихіточку більше, як 14-та часть. Між тим Галичина, під взглядом обшару, становить несповна четверту часть цілої Долитавії, під взглядом людности – то само. Одна школа середня припадає в Галичині пересічно на 2 604 кілом[етрів], а на 205 479 мешканців, між тим коли в Долішній Австрії припадає тільки на 482 кілом[етрів] (56 844 мешк[анців]), в Шлезку на 572 кілом[етрів] (62 830 мешк[анців]), в Моравії на 601 кілом[етр] (58 200 мешк[анців]), а в Чехах на 702 кілом[етрів] (75 146 мешк[анців]). Чехи, становлячи несповна шосту часть Долитавії, мають 74 середніх шкіл, т. є. звиш 2 1/2 раза тілько, що Галичина; Австрія Долішня, котра становить лиш 15-ту часть Долитавії, а людности має о половину менше від Галичини, має середніх шкіл 41, т. є. майже в півтора раза більше, ніж Галичина. Правда, гімназій має Дол[ішня] Австрія тілько ж, що й Галичина (23), але зато шкіл реальних має в три рази більше. Беручи пересічно, Галичина під взглядом шкіл середніх в порівнянні до простору і до людности стоїть на самім послідним місці між всіма краями Долитавії; в Горішній Австрії, Стирії і Буковині, краях по Галичині найбільше під тим взглядом упосліджених, цифри процентові все-таки виходять значно корисніші. Пересічні цифри для цілої Долитавії виходять ось які: в цілій Долитавії одна середня школа випадає на 1 186 кілометрів і на 87 527 людности. В порівнянні з тим обрахунком Галичина повинна би мати звиш два рази тілько шкіл середніх, як має тепер, – єсть затим о цілу половину покривджена!

Але, може, хто-небудь скаже: «Галичина має тілько шкіл середніх, кілько їй потрібно. Що з того, що людности в ній багато, коли та людність темна, до шкіл не прихильна, в гімназії дітей не посилає, так що гімназій хоч і мало, та й ті мало що не пустками світять». І на сей закид найліпше цифри відповідають. В році шк[ільнім] 1883 було в Галичині в 29 школах середніх 12237 учеників, між тим коли в Чехах в 74 шк[олах] с[ередніх] було їх 21 621, в Австрії Долішній в 41 шк[олі] с[ередній] 10 967, а в Моравіїв 37 шк[іл] с[ередніх] 9099. Се значить, що в Чехах

припадало пересічно на одну школу середню 292, в Австрії Долішній – 267, в Моравії – 246, а в Галичині – аж 422 учеників! Се значить, що коли у всіх краях Долитавії (крім Галичини) випадає пересічно на одну середню школу 238 учеників, в Галичині випадає їх мало що не два рази більше. Бачимо затим, що й статистика фреквенції учеників вповні потверджує наш повисший вивід, і що Галичина, маючи більше гімназій, дуже легко могла би поставити до них далеко ще значніше число учеників, як дотепер. Розчисливши існуюче у нас число учеників на таку норму, яка єсть пересічно в Чехах, ми бачимо, що для теперішніх учеників в Галичині потрібно би цілі 42 середні школи, замість теперішніх 29. Ще значніші ріжниці добачимо, коли глянемо окремо на гімназії, а окремо на школи реальні. Школи реальні в Галичині, як се опісля ближче викажемо, находяться в стані декаденції, упадають. З 12 237 учеників в р. 1883 було в гімназіях 11 284, а в школах реальних тілько 953. Се значить, що на одну гімназію випадало пересічно 491, а на одну школу реальну тільки 159 учен[иків]. Правда, що і по всіх инших краях Долитавії добачаємо досить значну ріжницю між пересічною фреквенцією гімназій, а шкіл реальних; і так в Чехах на одну гімназію випадає 321, а на одну реалку – 224, в Долішній Австрії на гімназію – 307, а на реалку – 217, в Моравії на гімназію – 293, а на реалку – 184 учеників. Але все ж таки значної ріжниці, як в Галичині, не добачаємо ніде; коли-бо в прочій Долитавії, крім Галичини, на 4 учеників гімназіяльних припадає 21/3 уч[еників] реальних шкіл, то в Галичині на 4 гімназіястів випадає ледво 11/3 уч[еників] шк[іл] реальних. Але не о тім бесіда, а тілько о фреквенції гімназій галицьких в порівнянні з гімназіями инших країв долитавських. Коли-бо в прочій Долитавії без Галичини пересічна фреквенція гімназій виносить 282 учеників, в Галичині, як вже сказано, кожда гімназія містить в собі пересічно о 209 учеників більше понад ту пересічну норму. Під взглядом переповнення гімназій тілько один ще край долитавський мало що не доганяє Галичину; єсть се рівно «полуазіятицька», рівно занедбана і упосліджена Буковина, котра на 10 452 кв[адратних] кілометрів обширу, на 571 671 мешканців має всього лиш 3 гімназії і дві школи реальні з 1 664 учениками, з між котрих в гімназіях – 1391, а в реалках – 273, так що на одну гімназію випадає 464, а на одну реалку 136 учеників.

Але ще дивогляднішими покажуться нам відносини галицьких середніх шкіл. Коли, покинувши пересічні цифри, поглянемо на дійсні, то

побачимо, що з-поміж 23 галицьких гімназій 8 має учеників звиш по 500 (від 767–548), в загальній сумі 5355, т. є. пересічно по 667, і що в тих гімназіях замість 64 класів єсть 122, так що пересічно кожда гімназія при однакових або майже однакових силах учительських, крім приписаних 8 класів, провадить ще 7 паралельок. Ті, так разючо перелюднені гімназії суть: 3 у Львові, 2 в Кракові, відтак перемиська, тарнівська, ряшівська і новосянденська. Ті цифри вже самі собою повинні би звернути увагу краю, міст й правительства на конечну потребу творення нових гімназій. На децизію в тім взгляді ще більше повинен би вплинути і той факт, що новоповстаючі гімназії тілько дуже незначно або й зовсім нічого не впливають на фреквенцію в давніших гімназіях сусідніх, але притягають до студій гімназіяльних нові сили, котрі без того по найбільшій часті були б зрезигнували на вище образованя. Яркий примір того явища подають слідуючі цифри. Перед заложенням гімназії сянокської було в сусідніх гімназіях в Яслі, Ряшеві, Перемишлі і в Самборі в першім класі разом: в 1877 р. – 426, в 1878 р. – 468, в 1879 р. – 444, а в 1880 р. – 450. В першім році існування гімназії сянокської (1881) було в тих же гімназіях в першій класі 455 уч[еників], отже ще о 5 більше, ніж перед тим, хоч в Сяноку рівночасно записалось до першого класу 64 уч[еників].

Та ба! Насупротив тих фактів і цифер, потверджуючих досадно: 1) що гімназій у нас під кождим взглядом замало; 2) що існуючі гімназії переповнені; що затим 3) людність наша (і то, як побачимо дальше, іменно з найнижчих, найбідніших верств) радо горнеться до гімназій і, що 4) коли в Галичині загальна сума учеників в порівнянні до людности єсть значно менша, ніж в инших краях[a], то виною сього єсть тілько недостача заведень наукових, – насупротив всього того одна (і то всевладна нині) часть нашої «ієрархії суспільної» видвигнула знамениту фразу о «hyperprodukcyi inteligencyi»[b] і побиває тою фразою всі змаганя до ширення вищої освіти в краю. Гіперпродукція інтелігенції – то

---

[a] Один ученик шкіл середніх в 1883 р. припадав в Чехах на 257, в Долішній Австрії на 213, в Шлезьку на 243, в Моравії на 237 мешканців. Після пересічної долитавської норми повинно би в Галичині на 5.958.907 людности бути не 12.237, але 16.664 уч[еників], а після чеської норми 23.186 учеників в 80 середніх школах! Коли то ми сего діждемось! *(Примітка І. Франка)*.

[b] «Гіперпродукції інтелігенції» *(польськ.)* – *Упоряд.*

значить, що для наших вельможних «ієрархів» і так вже забагато єсть людей учених та освічених. І певно, – адже ж кожда іскорка світла єсть уже забагато для тих, що самі основують своє панування і свої темні спекуляції на темноті і несвідучості своїх братів! Але чи ж такий аргумент може бути миродайним для якої-небудь крайової репрезентації для держави і людности?...

II. Що коштують наші середні школи?

Звісна школа економістів твердить зовсім розумно, що освітнє й культурне життя народів єсть, так сказати, тілько дахом (Überbau), здвигненим на зрубі життя економічного. Виразивши наукову теорію простими словами, скажемо, що тілько той може робити видатки (і то, звичайно, великі видатки) на освіту і політику, у кого є гроші, або у кого організація суспільна і державна витворила більше-менше правильно фунгуючу машину, витискаючу гроші із продукуючого суспільного тіла. Вже старі римляни зовсім раціонально задивлялися на той процес, називаючи гроші nervus rerum[a]. Тож і нам не завадить приглянутися нашим середнім школам із тої «нервової» сторони і заким розглянемо подрібно їх благодіяння для просвіти нашого краю, запитатися: кілько ми платимо за ті благодіяння? Таке попередуще розглядання коштів і тим також єсть раціональне, бо відповідає дійсному станові речей: адже ж кождий благонамірений горожанин платить наперед, не знаючи і не питаючи, які благодіянія сплинуть на нього за його власні гроші.

Коли не в чім іншім, то бодай в коштах бачимо у нас на полі середнього шкільництва за послідніх дев'ять літ потішаючий поступ. Коли-бо сума видатків державних на 26 середніх шкіл в Галичині в р. 1875 виносила 593 011 з[олотих] р[инських], то в р. 1883 на 29 шкіл виносила 838 826 з[олотих] р[инських]. То значить, що коли в р. 1875 на одну середню школу випадало 22 808 з[олотих] р[инських], то в р. 1883 випадало вже 28 925 з[олотих] р[инських], т. є. о цілих 22 % більше. З тих сум випадало на гімназії: 1875 р. – 447 230 з[олотих] р[инських], в 1883 р. – 684 606 з[олотих] р[инських], пересічно на одну гімназію випадало в 1875 р. 22 361 з[олотих] р[инських] 50 кр[ейцерів]

[a] Рушійна сила *(латин.)*. – *Упоряд.*

а в 1883 р. – 29 765 з[олотих] р[инських] 50 кр[ейцерів], то значить, що видаток на кожду гімназію пересічно збільшився о 25 %. На школи реальні випадало: в 1875 р. 145 781 з[олотих] р[инських], а в 1883 р. 154 220 з[олотих] р[инських]; пересічно затим на одну школу реальну йшло в 1875 р. 24 297 з[олотих] р[инських], а з 1883 р. – 25 703 з[олотих] р[инських], т. є. пересічний видаток збільшився о 5,5 %. Із цілої надвишки видатків в р. 1883 понад 1875 р. виносячої 245 815 з[олотих] р[инських], випадає цілих 237 376 з[олотих] р[инських] на надвишку в гімназіях, а тільки 8 439 з[олотих] р[инських], або 3,6 % на надвишку в школах реальних. Іншими словами: коли в послідніх дев'яти роках видаток на кожду гімназію пересічно збільшився о 8 469 з[олотих] р[инських], то видаток на кожду школу реальну пересічно збільшився тільки о 1 406 з[олотих] р[инських], – се значить, що поступ у видатку на школи реальні був цілих шість разів повільніший від поступу в видатках на гімназії. Яка тому причина – будемо слідити дальше, тут тільки ми старались при помочі цифр якнайрельєфніше показати сам факт.

Як вже ми сказали в першій статті, всі повищі видатки поносить с к а р б д е р ж а в н и й , і становлять вони, безперечно, найбільшу і найважнішу часть всіх коштів, які спотребовують наші середні школи. Край від себе, з фондів крайових, не дає на них нічого; натомість причиняються більшими або меншими датками міста. Поки перейдемо до огляду тих датків, киньмо насамперед оком на видатки скарбу державного по инших краях на школи середні, щоб переконатися, чи случайно на тім полі Галичина не єсть тим ославленим passives Land[a], що то, мовляв, тілько бере гратиски з скарбу державного, а стараєсь натомість їм найменше платити.

На школи середні в Галичині видав скарб державний в р. 1883, як ми бачили, 838 826 з[олотих] р[инських], а на той же сам 1883 р. доходи скарбу державного з Галичини преліміновані були на 44 099 427 з[олотих] р[инських][b]. Які були дійсні доходи скарбу в тім році з Галичини – сього ще не знаємо, але певно, що коли не були більші, то й значно меншими не показались. Всі видатки скарбу державного на школи середні в Долитавії виносили 1883 р. 4 455 309 з[олотих] р[инських], – зна-

---

[a] Пасивним краєм *(нім.)*. – *Упоряд.*

[b] Гл[яди]: «Діло» 1883 р., ч. II, стаття «Податкова сила Галичини». *(Примітка І. Франка)*.

читься, Галичина побирала з тої суми трохи більше як п'яту часть, між тим, коли уділ її в доходах скарбу державного виносив тільки несповна десяту часть. Але заким на тій підставі видамо острий суд о пасивності Галичини, треба нам взяти на увагу слідуючі три важні обставини:

1) Галичина, як ми вже не раз мали спосібність цифрами виказувати, на тілько різних полях духового і економічного життя єсть покривджена супротив инших країв корони австрійської, що невеличка (і то, як побачимо дальше, дуже взглядна) рекомпенсація на полі середнього шкільництва зовсім не дає права говорити о її пасивності. Ба, навіть, коли б і так було, то чи ж сама найпростіша економічна засада не каже, що дехто не вложив вкладу, відтам й доходу мати не може, і що кождий край, особливо так занедбаний і підупалий, як Галичина, мусить якийсь час бути пасивним, поки не нагромадить у собі активної сили, так як кождий чоловік мусить насититися, поки зможе працювати?...

2) Помимо так корисного на око відношення цифер процентових в видатках скарбу державного на середні школи Галичини супроти инших країв, все-таки даток держави на галицькі середні школи в р. 1883 виносив заледво 52-гу частину тих доходів, які скарб державний рівночасно побрав з Галичини, а несповна 15-ту часть того чистого доходу, який 1882 р. скарб австрійський мав з Галичини по відтягненню всіх виложених на ню видатків.

3) Не завадить, вкінці, взяти і то на увагу, що край, під взглядом освітнім й економічним так високо стоячий, як чехи, побирає на школи середні далеко більше з скарбу державного, бо аж 1 042 111 з[олотих] р[инських], або 28 %, мало що не третину всієї суми видатків державних. А преціньже чехи, певно, не складають цілу третину доходів до скарбу державного і в разі потреби скорше могли б обійтись без так великого датку, ніж Галичина.

Впрочім подана вище сума видатків державних на середні школи потребує невеличкої поправки. Звісно-бо, що школи середні не тілько вимагають накладів, але в заміну за те приносять певні, хоч і не такто великі доходи. Сума тих доходів в цілій Долитавії 1883 р. виносила показну цифру 866 061 з[олотих] р[инських], з чого на Галичину випадало 169 719 з[олотих] р[инських], т. є. майже п'ята часть понесеного скарбом державним видатку. Щоб мати затим докладний образ того, що дає держава на наші середні школи, треба сю суму потрутити з суми

видатків. Одержимо таким робом не 838 826 з[олотих] р[инських], а тілько 669 107 з[олотих] р[инських]. З доходів припадає на галицькі гімназії 145 674 з[олотих] р[инських], а на реалки 24 045, то значить пересічно на кожду гімназію 6 333 з[олотих] р[инських] 65 кр[ейцерів] а на кожду реалку – 4007 з[олотих] р[инських] 50 кр[ейцерів].

Для ліпшого освічення предмета позволимо собі тут поробити ще деякі цифрові порівняння. Скарб державний видавав (по потрученню доходів) на одну гімназію в р. 1883 в Галичині 23 431 з[олотих] р[инських] 35 кр[ейцерів], в Чехах – 23 636 з[олотих] р[инських] 50 кр[ейцерів], в Долішній Австрії – 24 802 з[олотих] р[инських] 36 кр[ейцерів], в Шлезку – 286 з[олотих] р[инських] 20 кр[ейцерів], в Моравії – 21 910 з[олотих] р[инських] 30 кр[ейцерів], в Зальцбургу – 23 900 з[олотих] р[инських], в Тиролю 20743 з[олотих] р[инських], а на Буковині – 17 900 з[олотих] р[инських]. На одну школу реальну видав: в Галичині – 21 492 з[олотих] р[инських] 50 кр[ейцерів], в Чехах – 21 842 з[олотих] р[инських] 33 кр[ейцерів], в Долішній Австрії – 29 555 з[олотих] р[инських], в Шлезку – 18 875 з[олотих] р[инських], в Моравії – 232 з[олотих] р[инських] 50 кр[ейцерів], в Зальцбургу – 22 500 з[олотих] р[инських], в Тиролю – 14 693 з[олотих] р[инських], а на Буковині – 6 100 з[олотих] р[инських]. А коли вже міряти благодіянія державні грішми, то не завадить виміряти, кілько з тих благодіяній випадає пересічно на кождого ученика. Може бути, що таке поступування єсть трохи неделікатне, особливо там, де розходиться о добра так преєстественні й неоцінимі, як класична філологія і инші в гімназіях побирані науки, але, з другого боку, скарб державний єсть під певним взглядом «спільна наша мати», котра повинна для всіх дітей мати однакову любов і документувати її однакою мірою добродійств. Чи й о кілько се дієть ся, показують слідуючі немилосердні цифри. В р. 1883 припадало державного видатку на одного ученика середніх шкіл пересічно: в Галичині 54 з[олотих] р[инських], в Чехах – 48 з[олотих] р[инських] 15 кр[ейцерів], в Долішній Австрії – 43 з[олотих] р[инських] 74 кр[ейцерів], в Шлезку – 71 з[олотих] р[инських] 75 кр[ейцерів], в Моравії – 49 з[олотих] р[инських] 39 кр[ейцерів], в Зальцбургу – 80 з[олотих] р[инських] 84 кр[ейцерів], в Тиролю – 57 з[олотих] р[инських] 64 кр[ейцерів], а на Буковині – 25 з[олотих] р[инських] 18 кр[ейцерів]. Як бачимо, благодать дуже якось не однаково розливається на вірнопіддані голови! Краї завідомо найбідніші, як Галичина і Тіроль, зовсім не належать до країв пропор-

ціонально найвище дотованих. Перше місце тут занимає Зальцбург, провінція і під иншими взглядами упривілейована (звісно, н[а]пр[иклад], що Зальцбург єсть одинокою провінцією, в котрій ц[ісарсько]-к[оролівська] камера з свого лісового господарства не тілько доходу ніякого не побирає, але ще й докладає з доходів инших провінцій, головно Галичини!), за ним іде промислово-фабричний Шлезк, відтак Тіроль і Галичина. Зато Буковина єсть під тим взглядом трактована по-мачошиному, так нужденно, як жадна инша провінція в цілій Долитавії. І се добре знати!

Кошти, які на удержання шкіл середніх, крім скарбу держ[авного], поносять міста, не дадуться докладно на гроші обчислити, так як більша часть датків впливає натурою. Взагалі причинки міст до удержання наших середніх шкіл можна поділити на слідуючі рубрики:

1) Уміщення заведення в будинках чи то умисно на ту ціль збудованих коштом громади або при субвенції рядовій, чи то нанятих громадою. В той спосіб уміщених єсть 16 заведень цілковито на кошт громад міських, одно заведення в части, а одно в будинку, виставленім містом за субвенцією рядовою в сумі 30 000 з[олотих] р[инських] (в Бродах). Сяк чи так, міста дають уміщення 18-ти заведенням.

2) Удержання будинку шкільного в добрім стані, помешкання для директора і прислуги шкільної, асекурація будинку, опал, оплата для прислуги шкільної, освітлення. До тої рубрики причиняються громади міські при 16 заведеннях в більшій або меншій мірі.

3) Датки грошові і то або одноразові, або постійні, впливаючі або до каси гімназіяльної на средства наукові, або до фонду наукового. В р. 1883, до котрого відносяться всі ті рахунки, тілько одне місто Дрогобич зложило одноразовий даток в сумі 1000 з[олотих] р[инських], а крім того конвент оо. Цистерсів[8] в Щиржиці в силу обов'язуючої фундації зложив суму 1050 з[олотих] р[инських] на гімназію в Новім Санчі, котру-то суму має складати постійно щороку. На средства наукові зложили в тім році міста тілько для 7 заведень суму 4320 з[олотих] р[инських], а то Самбір – 150 з[олотих] р[инських], Ясло – 500 з[олотих] р[инських], Львів для гімн[азії] Франца Йосифа – 500, для вищої школи реальної – 945, Станіславів для гімназії – 525, для вищої школи реальної – 1000 з[олотих] р[инських] і Стрий – 1000 з[олотих] р[инських]. Вкінці, до фонду наукового 11 міст вплатило 56 289 з[олотих] р[инських], з чого значніші суми припадають на Дрогобич (18 000), Броди (7 240) і Коломию (6 000).

4) Ріжні инші видатки, будь одноразові, будь постійні. До одноразових датків належить: відступлення ґрунту під будову школи (Львів для четвертої гімн[азії]), внутрішнє урядження школи (для 8 заведень); до постійних датків зачислимо плату для суплентів іспитованих (в Бучачі, в сумі 1 200 з[олотих] р[инських] через два роки 1883 і 1884) і щорічну направу внутрішнього урядження (для 6 заведень). Зато з одного заведення (вищої школи реальної у Львові) побирає місто такси вступні і половину оплат шкільних.

Зводячи до купи всі видатки на галицькі середні школи, одержимо слідуючий рахунок:

1) Правительство дає, як було виказано вище, безпосередньо з каси 669 107 з[олотих] р[инських], а вчисляючи туди певні поменші видатки остаточно.....677 282 з[олотих] р[инських]
2) Правительство уміщує 8 гімназій в будинках скарбових, що числячи чинш від кождого будинку пересічно по з[олотих] р[инських] 3 000, винесе .....24 000 з[олотих] р[инських]
3) Правительство дає помешкання 5 директорам в будинках скарбових, що, числячи одно пом. по 300 з[олотих] р[инських], винесе..... 1 500 з[олотих] р[инських]
4) Одноразова запомога прав, для школи реальної в Ярославі.....500 з[олотих] р[инських]
5) Міста складають до фонду шкільного..... 56 289 з[олотих] р[инських]
6) Субвенція м. Бучача для двох суплентів..... 1 200 з[олотих] р[инських]
7) Міста дають поміщення 16-ти школам середнім, що, числячи пересічно по 3 000, винесе..... 4800 з[олотих] р[инських]
8) Кошти удержання в добрім стані 14 будинків, пересічно по 200 з[олотих] р[инських].....2800 з[олотих] р[инських]
9) Міста дають помешкання 11 директорам, що, числячи по 300 з[олотих] р[инських], чинить..... 3 300 з[олотих] р[инських]
10) Міста при 6 заведеннях оплачують прислугу шкільну по 300 з[олотих] р[инських],

разом..... 1 800 з[олотих] р[инських]
11) Міста дають опал для 13 шкіл середніх, вартости по 400 з[олотих] р[инських], разом.....5 200 з[олотих] р[инських]
12) Міста дають світло для 8 шк[іл] серед[ніх], числячи по 20 з[олотих] р[инських], вийде.....160 з[олотих] р[инських]
13) Дотації міст на средства наукові для 7 заведень..... 4 320 з[олотих] р[инських]
14) На справляння і направу знадіб шкільн[их] для 6 заведень.....1 000 з[олотих] р[инських]
15) На гімназію бучацьку з фундації Миколи Потоцького річно..... 5 000 з[олотих] р[инських]
16) На гімназію бережанську з фундації річно..... 3 000 з[олотих] р[инських]
17) На гімназію новосандецьку від оо. цистерсів 1 050 з[олотих] р[инських]
18) Оплати і такси учеників..... 135 868 з[олотих] р[инських]

Сума видатків в 1883 році..... 972 269 з[олотих] р[инських]

З тої суми 72,3 % випадає на державу, 12,5 % – на міста, 14 % – на самих учеників, а 1,5 % – на фонди приватні.

Розчисляючи цілу суму видатків, ідучих на удержання середніх шкіл в Галичині на 29 тих же шкіл, на 12 237 учеників, на 78508 кілометрів кв[адратних] обширу Галичини і на 5958907 її мешканців, побачимо, що кожда школа середня коштує пересічно 33 480 з[олотих] р[инських], на кождого ученика випадає 79 з[олотих] р[инських] 20 кр[ейцерів] на кождий кілометр іде видатку 12 з[олотих] р[инських] 35 кр[ейцерів], а кождий мешканець Галичини дає на них 16 кр[ейцерів].

III. Статистика учеників

А. Віросповідання і народність

Досі в своїх обчисленнях статистичних ішли ми зовсім за справозданням ради шкільної крайової. Дійшовши до статистики учеників, котра становить головну основу виданого досі справоздання, ми пере-

кинемо трохи порядок прийнятий радою шкільною і, заховуючи собі пізніше обчислення більш педагогічної натури, поперед всього приглянемось контингентові галицьких учеників шкіл середніх під взглядом віросповідань і народности. Не потребуємо й пояснювати, що ходить нам не о що инше, як о сконстатуванні сили руського елемента в середніх школах. Постараємось затим на підставі поданих радою шкі[льною] дуже докладних табель відповісти на слідуючі питання:

1) Кілько було русинів в галицьких середніх школах в послідніх 10 літах, числячи абсолютно і в порівнянні з другими народностями?

2) Чи і о кілько в котрім році зменшався або збільшався руський елемент чи то в гімназіях, чи в школах реальних?

Наперед однако ж мусимо запримітити, що в табелях ради шкільної при всій їх докладності стрічаємо одну і то не малу трудність, випливаючу вже з самого предмета і з обов'язуючих приписів. Викази статистичні о віроісповіданні учеників дуже значно ріжняться від виказів о народности на некористь сеї послідньої. Табелі ради шкільної виказують затим в наших гімназіях дуже значне число поляків греко-кат[олицького] віроісповідання. Між тим на ділі ми привикли справді до того, що віроісповідання і народність не суть поняття тотожні, але знаємо тілько о русинах римсько-кат[олицького] віроісповідання; о поляках же греко-кат[олицького] віроісповідання історія або мовчить, або відзивається досить непідхлібно, характеризуючи їх назвою «перекинщиків». Щоб затим в слідуючих наших обчисленнях вирівняти ті незгідності між табелями о віроісповіданню і о народности, ми будемо мусили між елементом руським і польським в Галичині поставити ще й елемент ополячених (чи то по традиції, чи по своїй волі для кар'єри і т. д.) русинів або перекинщиків. В слідуючій табличці зводимо докупи число русинів, поляків і перекинщиків в галицьких школах середніх по порядку літ шкільних 1875–1883.

Рік	русинів	поляків	перекин[щиків]	жидів	інші народ.
1875	1440	6200	93	1182	110
1876	1528	6264	59	1331	121
1877	1565	6286	82	1562	107
1878	1617	6517	66	1772	112

1879	1651	6704	85	1961	133
1880	1751	6772	89	2082	146
1881	1788	6894	80	2176	144
1882	1766	7010	87	2189	157
1883	1867	7180	72	2128	134
Разом	14 973	59 827	714	16 283	1 164

Заким перейдемо до уваги над повисшою табельною, мусимо поперед всього вияснити ріжниці, які заходять між нею а табелями урядовими. Число русинів на нашій табельці єсть таке саме, яке подають табелі урядові (стор. 127–135). Число русинів з додатком рубрики перекинщиків становить урядове число учеників греко-кат[олицького] обряду. Число поляків єсть приняте у нас таке, яке подають табелі урядові під рубрикою учеників латинського обряду. Бути може, що такий рахунок стрітить протести з сторони польської, але ми не могли брати числа поляків такого, яке наводять урядові табелі в розділі о народности з слідуючих причин:

1) В тім розділі нема окремої рубрики для жидів, т. є. жиди в очах нашої шкільної власті не суть окремою народностею, окремою расою, а суть тілько віроісповідання, як донедавна були русини. В розділі о народностях ученики-жиди приділені в часті до німців, а в більшій часті до поляків, що ми для самої етнографічної докладности мусили розділити.

Так само без пардону зачислені до поляків і вірмени й та частина учеників гр[еко]-к[атолицького] обряду, котру ми відставили на бік в рубрику перекинщиків. Рахунок виходить такий, що після числення ради шкільної крайової було в тих дев'яти літах в галицьких середніх школах: русинів – 14 973, поляків – 71 151, німців – 6 708, чехів – 142, инших народностей, як угрів, румунів, італьян, сербів і пр[очих] – 87. Між тим рубрики о віроісповіданнях виказують 16 283 жидів, а 813 уч[еників]-лютеран і кальвіністів, очевидно, німців, з незначними хіба виїмками. Бачимо затим, що рада шкільна кр[айова] в розділі в народностях до рубрики німців дочислила щонайменше 5 895 жидів, а до польської народности (коли всіх 59 827 лат[инського] обр[яду] вважати поляками, що не буде докладним, так як ту найдесь доволі русинів і инших народностей) причислила: 714 русинів-перекинщиків, 10 388

жидів і 222 вірмен, що разом учинило повищу суму 71 151. Що поступування таке може бути і патріотичне (бо все ж таки причиняє для бідної польської народности 11 324 obywateli rodaków)[a] і навіть основується на обов'язуючих приписах міністеріяльних – сього перечити не думаєм. Але чей же знов і найвища наша власть шкільна не заперечить, що науково докладним таке числення не єсть і що ми маємо право піти трошки иншою дорогою.

З повищої табельки бачимо, що перед сього, що русини (без перекинчиків) становили в тих 9 роках рівно четверту часть числа поляків, а шосту часть сумаричного числа всіх учеників. Число русинів збільшувалося постійно з року на рік в прогресії арифметичній, вираженій слідуючими числами: 1, 1 $^{1}/_{17}$, 1 $^{1}/_{11}$, 1 $^{1}/_{8}$, 1 $^{1}/_{7}$, 1 $^{1}/_{6}$, 1 $^{1}/_{4}$, l $^{2}/_{9}$, 1 $^{1}/_{3}$, або 100, 106, 109, 112,5, 114,3, 117, 125, 122, 133. Число поляків збільшувалося в прогресії як 100, 101, 101,4, 105, 108, 111, 24, 113, 115,8. Число жидів збільшувалось в прогресії як 100, 112,6, 132,15, 150, 165,9, 176,14, 184,09,180. Ті прогресії дають нам дуже цікаві сказівки о тім, кілько і які елементи змагаються в наших середніх школах. І так бачимо, що з найбільшою скоростею змагається елемент жидівський. В дев'яти літах змігся він о цілих 85 %, то значить, що на кождих 100 учеників жидів з кінця р. 1875 прибувало кождого слідуючого року пересічно 60,76 нових учеників. По жидах, хоч і в великім відступі, слідують русини, а аж за ними поляки. Русини змоглися остаточно о 33 %, т. є. рівно о третю часть свого первісного числа. На кождих 100 учеників русинів прибувало в кождім році пересічно по 17,47. Правда, відношення русинів до загальної суми учеників майже не змінилося: коли-бо з кінцем 1875 р. русини становили 6 $^{1}/_{3}$ часть всіх тогдішніх учеників, то з кінцем 1883 становили 6 $^{1}/_{10}$ часть. Але виною сього був, як бачимо, надзвичайно бистрий зріст жидів. В найслабшій прогресії змагалися поляки, бо в цілих дев'яти літах змоглися заледво о 16 %, то значить, на кождих 100 учеників поляків прибувало від кінця 1875 р. пересічно щороку 8,45 учеників. Мимо того і їх пропорція до загального числа учеників не то що не зменшилася, але ще навіть змоглася, хоч і не дуже значно.

Що ж тикаєсь третьої нашої рубрики, іменно тих нудненьких поляків гр[еко]-кат[олицького] обряду, то о них ми нічого говорити не

---

[a] Громадян-земляків *(пол.)*. – *Упоряд.*

будемо, а тілько можемо сказати, що їх взглядно мало і з кождим роком робиться менше. Чей же незадовго діждемося того часу, коли вони зійдуть до зера!

(Дальше буде)[a]

Уперше надруковано без підпису в газеті «Діло» (1884. – 11(23).09 – № 105; 13(25).09. – № 106; 18(30).09. – № 108; 20.09(02.10). – № 109; 22.09(04.10). – № 110). Стаття не завершена.

Подається за першодруком.

[1] *Спенсер Герберт* (1820–1903) – див. примітку 10 на с. 100.

[2] *Бен Александер* (1818–1903) – англійський психолог, останній визначний представник емпіричної асоціативної психології. Його праці сприяли формуванню так званої фізіологічної психології.

[3] *Дюрінґ Карл Євген* (1833–1921) – німецький філософ і соціолог, професор механіки. Ідеї Дюрінґа набули великої популярності в середовищі німецької соціал-демократії. Це підштовхнуло Фрідріха Енгельса критично проаналізувати його погляди з позиції «марксизму» в праці «Анти- Дюрінґ».

[4] *Христаллер Готліб* (1827–1895) – німецький мовознавець. Був місіонером в Африці, в 1853–1868 рр. проповідував на Золотому березі (тепер – Гана). Переклав Біблію на мову Чві. Автор праць про мови африканських народів.

[5] *«Анкета гімназіяльна»* – створена в 1880 р. тимчасова комісія шкільних експертів та урядовців для вивчення стану гімназій в Австрії з метою реформування гімназійної освіти.

[6] *«Меттерніховське правительство»* – австрійський уряд, очолюваний князем Меттерніхом у 1821–1848 рр.

[7] *Долитавія* (Передлитавія або Ціслейтанія) – австрійська частина Австро-Угорської імперії, відмежована від угорської частини (Залитавії або Транслейтанії) правою притокою Дунаю – Литавою.

[8] *Конвент оо. Цистерсів* – монастир католицького чернечого ордену цистерціанців.

---

[a] Продовження статті у газеті «Діло» не було. – *Упоряд.*

КОНЕЧНІСТЬ РЕФОРМИ УЧЕННЯ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПО НАШИХ СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ

Das sind die Weisen,
Die durch den Irrtum zur Wahrheit reisen.
Die in dem Irrtum verharren,
Das sind die Narren.

Fr. Rückert[a]

I

Кілько разів нам в послідним десятилітті лучалось чи то говорити чи переписуватись з знатнішими нашими ученими і патріотами з заграниці о наших галицьких справах, тілько разів доводилось чути від них майже стереотипні слова: «Що се у вас по публічних бібліотеках руської молодіжі так мало? Невже ж ви наукою зовсім не інтересуєтесь, а найпаче наукою своєї рідної історії і літератури?». Слова ті чули ми 1876 р. від М. Драгоманова, 1879 р. – від В. Антоновича[2], а П. Куліш, бувши перед двома роками во Львові і бачучи величезне багатство нагромаджених по тутешніх бібліотеках матеріялів до нашої історії і літератури, і рівночасно таку нечувану рівнодушність русинів до всіх тих скарбів, своїм звичайним способом мовляв по-біблійному: «жатва многа, ділателей же мало».

---

[a] Ті, що крізь помилки до правди добиваються,
Мудрецями називаються;
А ті, що в своїх помилках угурні,
То справжні дурні.
Фр. Рюккерт[1] (*переклад І. Франка. – Упоряд.*)

Хто приглянеться нашому життю літературному та науковому, той мимоволі мусить глибоко задуматись над його будущиною. У инших, хоч і невеликих народів, кождий рік на зміну старим та послабаючим робітникам виводить нових, кожда важніша галузь духової праці має своїх спеціялістів, на кождім полі видно коли вже не відразу блискучі результати, то бодай щирі змагання, роботу, заходи. Між тим у нас, хоч і говориться і славиться о літературнім руху, о його оживленню і здвигненню, справа на ділі виглядає далеко не так понадно. Тих людей, котрі нині в Галичині серйозно працюють над руською літературою і наукою, можна на пальцях почислити; на плечах тих самих людей по більшій часті, крім їх улюбленого предмета, лежать ще так многі і ріжнородні заняття в школах, товариствах, газетах і пр[очих], що більшу частину свого часу і своїх сил вони мусять віддавати ділам постороннім, з ущербом того, що могли б зробити для уґрунтования цілої будущини нашого народного життя. І що ще сумніше, на зміну і підмогу тим робітникам не повстають нові. Роки минають, а в нашій літературі не раз не покажесь ані одно нове ім'я – невже якого-небудь генія, бо ті і у щасливіших народів рідко посіяні, – але хоч би звичайного *«чорноробучого»* на словесній ниві. Що се значиться? Невже ж таки ми, русини, так упосліджені від природи, що між нами чим далі, тим більше переводяться люде, спосібні до духової праці? Чи може життя наше так уже зовсім низьке і нерозвинене, що не почуває потреби такої праці? Ні, ані одно, ані друге! Ми знаємо чимало русинів і з старших і з молодших, і навіть з наймолодших, котрі з більшим або меншим успіхом і хісном роблять на ниві літератури польської, – значиться могли би що-небудь робити і у себе дома. А що життя наше суспільне, чим далі, тим більше заявляє попиту за працями духовими, літературними і популярно-науковими, се чей же нікому не тайна. Наші наукові і просвітні товариства, наш театр, наші часописи і періодичні видавництва ненастанно попитують за працями літературними і науковими, готові не тілько печатати їх, але платити авторам гонорари зовсім уже не такі малозначучі, як би дехто міг думати. Адже ж досить буде навести примір товариства «Просвіти», котре печатний лист праць популярних гонорує від 15–25 з[олотих] р[инських], між тим, коли у найбільшої части німецьких видавців постійна норма гонорарів – 30 марок, т. є. 15 з[олотих] р[инських]! А преціньчисло пи-

сателів, засиляючих видання «Просвіти», єсть дуже ограничене, а по деяким предметам, котрих потребу підноситься вже довгі а довгі літа (як, н[а]пр[иклад], розтолкування народові наших законів конституційних, популярний виклад економії суспільної, географія рідного краю і т[аке] и[нше]), не тілько не можна дождатися удачних праць, але навіть жадних проб.

Де ж лежить причина того дивного застою, тої *«мерзости запустіння»* на полі нашої літератури і науки? Скажемо сміло і одверто: лежить вона в важливім урядженні і ще важливішім трактованні науки руської літератури в наших середніх школах. Молодіж не виносить з них ані знання того, що досі зроблено у нас на ниві літературній, ані – що за тим слідує – замилування до своєї рідної літератури. Зате учителі польської літератури, між котрими лучаються загорілі патріоти, впоюють часто ученикам аж надто багато сліпого, безкритичного замилування до літератури польської і перетягають їх свідомо чи несвідомо в ряди тої, і без того вже багатої, літератури. Хіба ж се не фатальність? Хіба не добра ілюстрація нашої сумної фаталістичної приповідки: Де тонко, там і рвесь?

II

Але гляньмо, для чого се у нас тонко?

О маловаженні руської мови в наших середніх школах досить уже було говорено, і ми не будемо того повторювати. Хоч язик руський по закону уважається одною з краєвих мов, то все-таки у всіх гімназіях східної Галичини (крім одної) уважається предметом надобов'язковим. На науку руської мови і літератури випадає звичайно дві години тижнево; науку ту, особливо в вищих гімназіях, поручається людям в рідких тілько случаях до неї кваліфікованим, звичайно суплентам, з професії своєї філологам або історикам, чого не буває з наукою польської мови і літератури. Чи ж диво, що під таким проводом молодіж руська не те що не робить ніяких поступів в тій науці, котра для неї повинна бути найближчою, але противно, не раз навіть набирає до неї відрази?

Ми могли би з досвіду і з публічних писем навести чимало прикладів того, як мало спосібними бувають учителі, котрим поручено викла-

дати в вищій гімназії руський язик і літературу, до її викладання. І се не в обиду тим учителям, котрі не раз були іспитованими філологами, істориками або катехитами і знали свій предмет дуже добре, але з руською літературою знакомились доперва на годинах, з тих же читанок, котрі мала молодіж, – т. є. змушені були супротив тої молодіжі найтись дуже часто в тім прикрім положенні, що знали менше, ніж ліпші поміж учениками. Що більше, такі учителі на провінції в більшій часті наших гімназій не мають майже ніякої можности поза школою приготовитися гарно до давання лекцій руської літератури, поповнити те, чого не знають. Переважна часть гімназіяльних бібліотек по провінції відзначається поперед всього блискучою недостачею всяких руських книжок, джерел, підручників, по котрим би учитель, знакомий з науковою методою, міг хоч яко-тако познакомитись з предметом, досі чужим для нього, щоб ученики з його лекцій не виходили таки зовсім в порожні. А чого люди совісніші та щиріші зробити не можуть, того менше совісні і менше щирі й не хочуть; вони токанять ту нещасну рущину курс за курсом після приповідки: тень-тень, аби минув день, а на всякі можливі заміти відповідають стереотипною фразою: «А як я можу ліпше учити? Де в мене джерела, видання авторів, критики та оцінки, де в мене підручники до історії національної і історії літературної?» А за такою мовою вони зовсім опускають руки, не звертають уваги й на ті невеличкі, свіжо виходячі праці, котрі могли б їм дати хоч деяку підмогу в їх ділі, – часописи літературні і всякі помішувані в них часткові праці на полі словесности проходять мимо їх уваги, помилки і недостатки в викладах, які зразу роблені були по несвідомості, утверджуються непоправлені і родять чим раз більший хаос, безсистемність і путаницю, – а все те, конечно, не на добро для учеників і для самої справи.

І як же при такім стані речей учать вони тої руської літератури в школі? Се легко собі представити, але – страшно подумати. Ціле научання, оскільки воно (в нижчій гімназії) не єсть граматикою, виглядає звичайно так: учитель велить сьому або тому ученикові читати уступ з читанки, розказати читане «своїми словами» і сказати (після поміщеної при авторі біографічної нотатки) головні дати з його життя. Ось і все, – часом тілько для відміни велить учитель, щоб ученики сей або той вірш яко *«дуже красний»* виучились напам'ять. Та ні, – се ще не зовсім все.

Деякі учителі пробують розбирати «естетично» читані кусники, – хоч учителі такі належать до рідкостей. А під естетичним об'ясненням розумієсь звичайно: 1) чисто схоластична класифікація, чи читаний кусник належить до поезії епічної, ліричної, драматичної або описової, – з чим іде в парі не менше схоластичне і формальне толкування о тім, шо розуміємо під кождим із тих родів поезії; 2) виказування, де автор ужив поетичної переносні, анаколютії, метафори, де виразився (по словам одного звістного педагога) «естетично», а де «неестетично». Не раз учитель жадає ще в додатку, крім змісту кусника, подати йому й «хід мислей» того ж кусника, і, перемучивши таким способом ученика до десятого поту та обридивши йому ґрунтовно всі «*тропи, метафори, дзевгмати і анаколютії*», а з ними разом всю естетику і поезію, відпускає його со миром.

Про критичну аналізу творів, про виказання їх живого зв'язку з життям автора, його поглядами і переконаннями, і життям суспільним, серед котрого той автор жив і писав, про оцінку суспільної вартости поезії і її впливу на сучасних і потомних – про все те, що становить «суть» сучасної критики, нема ані мови в гімназії. Правда, слово *«аналіза»* уживаєсь там часом, але воно значить – розбір граматичний: де в якім реченні підмет, де присудок, де предмет, зв'язка, приставка, чи мова пряма, чи залежна і т. д.

Ученики роблять і письмові задачі на руській мові. Яко перші проби владання рідною мовою, виражування своїх мислей в заокругленім виді і логічнім зв'язку, повинні письменні задачі бути предметом якнайбільшої старанности учителя. Що учителі задають собі з задачами дуже багато праці, – се мусимо признати, до того змушує впрочім урядова контроля зверхности шкільної. Але що й тут багато, дуже багато робиться шаблоново, аби з рук збутися, – се також певно. Переглянувши поправки, які звикли учителі робити в задачах, і ноти, які звичайно при кінці приписують, ми переконаємось: 1) що поправляються по найбільшій часті тілько похибки против одної з-поміж 25 етимологічних правописів, т. є. тої, котра якимсь случаєм зістала авансована на *«правопись шкільну»*; 2) що дуже рідко (в руських задачах) простуються більше разячі похибки против складні; і 3) що о поправках стилю і взагалі о класифікації праць письменних під взглядом стилю нема ані мови. Ученикам задавались за моїх часів темати банальні, часом по-

просту недорічні, їм не позволялося свобідніших, оригінальних думок[a], наказувалось писати якнайкоротше (щоб було менше труду поправлюванням), і чим безбарвнішим, сухішим, більше урядовим стилем виріб був написаний, тим ліпше. Правда, стилістика наша поки що дуже ще недостаточно простудійована, але тут бодай вказання і розумна аналіза стилістичної красоти таких класиків нашої прози, як Марко Вовчок, Квітка, Федькович і др[угі], могла би зробити дуже багато для вироблення смаку учеників.

Конечно, сього не підношу я на те, щоб звалити всю вину на учителів. Вони роблять, що можуть, але пануюча система жадає від них більше, ніж вони можуть зробити. Письменні задачі, після однодушних признань всіх учителів, суть правдивою мукою, правдивим «crux professo rum»[b]. Погляньмо тілько, які в тім взгляді вимагання ставить система. Після припису повинен учитель щомісяця задати і поправити два темати (minimum 8 на курс). При теперішній «ощадності» в бюдже-

---

[a] Наведу на се тілько один примір з моїх власних шкільних часів. Задано нам на одну задачу вияснення Міцкевичового стиха:

W słowach tylko chęć widzim, w działaniu potęgę:
Trudniej dobrze dzień przeżyć, niż napisać księgę.
[У словах бачимо тільки бажання, у діянні – силу.
Тяжче добре день прожити, ніж написати книгу] *(польськ.) – Упоряд.*

Учитель, даючи нам «сказівку», після котрої ми обов'язані були писати, пояснив тілько перший вірш, підносячи ріжницю між пустими словами а ділами. Я в своїм виробі почав від розбору другого вірша і виказав, що: 1) написати добру книгу єсть далеко трудніше, ніж пережити день, хоч би й після всіх приписів моральности, вже для того, що пережиття одного дня може мати вартість для одної одиниці, або щонайбільше для якогось тісного кружка, а написання доброї книги може мати велику вартість для цілого народу, для цілого світу; 2) написання книги єсть також ділом, і то не раз дуже великим; і 3) слово, не раз навіть не писане, стаєсь великим ділом, коли зогріває людей до праці і бою (тут я вказав приміри Тиртея[3] і Демосфена[4]). На тій підставі я осмілився твердити, що речення се Міцкевича, хоч на око і гарне, єсть зовсім неправдиве, а що найменше одностороннє. І що ж скажете, чого удостоївся я за таке толкування? А от поперед всього острого виговору за такий виріб і за спрофанування поваги Міцкевича, а відтак і некорисної згадки о тім же виробі на конференції учительській, причім піднесено було те, що я ніби з легковаженням говорив про приписи моральности, – і моя нещаслива задача мала опісля некорисний вплив на остаточну, курсову ноту з обичаїв! *(Примітка І. Франка)*.

[b] «Хрестом професорів» *(латин.)*. – *Упоряд.*

тах на школи, задля котрої покасовано багато паралельок і поспихано до одної кляси по 60 і більше учеників (а один учитель учить руського язика і літератури часто в чотирьох клясах[a], – припис такий значить те, що учитель мусить щомісяця переглянути і поправити пересічно 8 X 60, т. є. 480 виробів, або 16 виробів денно – крім прочої своєї праці в школі і поза школою. Поставмо себе на хвилину в положення того «крепака» умислового, а порозуміємо докладно, що по кількох місяцях, а не то вже по кількох літах всі його духові сили мусять стертися і обезвладитися, і що кождий ученик, даючий волю своїй мислі і фантазії, пишучий задачі обширніші і менше шаблонові, причиняє перетяженому учителеві труду і муки, стаєсь майже його особистим ворогом. Єсть се справді трагічна колізія, з котрої вивести може тілько багатша дотація наших гімназій, котра би позволяла утворити більше посад і зняти хоч половину теперішнього тягару з плечей учителів – на безмірний хосен для самої науки, для учителів і учеників.

Та не досить всеї тої мізерії. Єсть ще одна річ, лежача досі в самій системі шкільній, котра дуже багато причинюєсь до знеохочення учеників, до обридження їм руської мови, літератури і історії, – о ній ми поговоримо в другій частині наших побіжних заміток.

III

Перша частина нашої статті викликала симпатичний відголос в руських кружках. Наводимо на сім місці один уступ з надісланого нам листа, представляючого, як то в одній гімназії учать руської літератури; лист тикає іменно тої слабої сторони шкільної системи, про котру ми згадали при кінці попередньої замітки. Ось як нам розказують: «В п'ятій клясі нашої гімназії учитель руської літератури, п[ан] С..., зачинає своє научання тими словами: «Хто хоче научитись добре по-руськи, той повинен виучити напам'ять Хрестоматію староруську, а особенно старослов'янську, бо то єдино добрий і чистий руський язик, – не уживати дашків, а писати ровъ, мой і т[аке] и[нше]». Як після такого вступу йде дальше научання руської літератури, досить навести дальші слова того

[a] При семінаріях учительських во Львові навіть в 6-тьох, 7-ох клясах. *(Примітка І. Франка)*.

самого учителя в роді, н[а]пр[иклад], тих: «Шевченко є альфа і омега, але цілком недостойний наслідування, навіть не можна осмілитись, щоб його порівняти з поетами других народів. Федькович – то урльопник. «Історія» Нечуя[5] – то псевдоісторія. Дідицький[6] – то єсть взірець історії. Ми повинні читати «челавєк», «гаспадін» – то єсть правдивий язик літературний».

От до яких абсурдів доходить чоловік, котрий помішався на старословенщині! Конечно, крім тої манії старословенщини, есть в повисших словах дещо й більше, а іменно манія якоїсь «общеслав'янськости» на загладу власної народности, манія, випливаюча з мрій ідіотичних, а породжена у нас 1849 року. Вона-то сталась тим опирем, що довгі літа ссав нашу кров, підтинав в зароді всяку діяльність і породив страшенне замішання понятій в наших головах. Він зробив нас політичними сервілістами, котрі, дожидаючи чогось, покірно хилились перед експлуатуючими нас ворогами. Він породив в наших політиках 50-их і 60-их років ту гнилу пасивність, котра при розв'язанні «Головної Ради Руської»[7] в р. 1851 веліла передати всі папери того одинокого політичного тіла руського, так важні для нашої історії 1848 і 1849 років, в руки властей «для полагодження», т. є. мишам на снідання, котра в р. 1861 в клубі руських послів соймових виразилась словами Литвиновича[8]: «Wir brauchen nichts zu tun, nichts zu studieren, – das Ministerium wird alles für uns tun!»[a].

Але та манія чужої помочи політичної затроїла не тілько нашу діяльність, але і нашу мисль. Перенесена на поле наукове і підперта тими нужденними обломками старослов'янської і староруської граматики, котрі на велику шкоду молодежі введено до гімназіяльної науки, вона виродила другу, настілько абсурдну, наскілько і шкідливу для нас манію «единства литературного», а вслід за тим виродила у наших людей не любов до свого рідного язика і його літератури, але погорду, маловаження, насмішки, дивоглядні навіть в устах дикого варвара, а не то вже образованого чоловіка. Наша мова показалась тим мономанам мовою хлопською, грубою, неспосібною до вищого образования. Люди, у котрих голови начинені були самою нужденною січкою, нахапаними зо

---

[a] «Нам не потрібно нічого робити, нічого вивчати, міністерство все для нас зробить» *(нім.)*. – *Упоряд.*

всіх боків обривками знання, без ніякого ладу, без ніякої системи, а котрі під зглядом ідей, політичної і моральної освіти, стояли нижче японців, – ті самі люди найголосніше реготалися над бездарностею, грубостею і простацтвом своєї рідної мови! Люди, котрі не вміли двох стрічок без блуду написати якою-небудь живою бесідою, верещали щосили: «в адін час научим вас по-великоруськи»[9], хоч практика показала, що самі вони й за двадцять літ по-великоруськи не научилися. Утопія політична на полі літературнім виразилась другою, ще фатальнішою утопією: «нащо нам плекати свою рідну словесність, науку, літературу, коли ось-ось прийде «жених от полунощи» і принесе з собою образований язик великоруський, дасть нам високо розвинене великоруське письменство». Від ушей тих мономанів об'єдиненія одбивались, мов горох від стіни, голоси поважної науки, котра устами таких Малиновських[10], Миклошичів[11], Боденштедтів[12], Пипинів[13] і др[угих] виказувала відрубність племені малоруського. Вони радше давали місце таким нісенітницям, що Миклошич підкуплений Австрією, щоб науково розділяв руський народ на два кусні, що Пипін сепаратист український і т. д., – ані ж приглянутись поважно язиковим, етнографічним і історичним аргументам тих учених мужів. От і зійшли ми справді на посміховище народів. Коли инші, числом слабші, слов'янські племена брались совісно за управу рідної своєї літератури і спільними силами довели до істинно задивляючих результатів, ми, мов закаменілі, все стоїмо на однім місці, безпорадні, немічні, розбиті, висміяні! А безсильні станути супротив чужинецького напору ми ще кинулись самі на себе, борючись о поодинокі букви і слова[14], добачаючи в тих буквах і словах не якесь средство до цілі, але саму ціль – єдиний і найвищий ідеал! А в добавок той азбучний спір ми ще понесли і межи народ, толкуючи «голодним і босим», що правопис з десятого століття єсть підставою нинішнього добробиту... Чи ж не ідіотизм?

Як сказано вже, до утвердження тої дивоглядної мономанії в головах многих і многих людей багато причинилась сама система шкільна, вводячи в 5-ій і 6-ій клясах гімназіяльних науку старослов'янського і староруського язика по хрестоматії Головацького[15].

Кілько лиха наробили у нас ті нещасні староруські хрестоматії, кілько лиха і досі робить научання старорущини по гімназіях, баламутячи мову молодежі, котра ще не научилась понимати і цінити свою сучасну

бесіду, – о тім ми і говорити не будемо. Досить буде сказати, що доки наші гімназії задають ученикам (і то вже в 5-ій клясі) зовсім для них незрозумілий і непотрібний матеріял з старорущини, доти з них виходити будуть люди з баламутними поняттями о письменстві, мові літературній, а то й цілій національній та державній політиці.

І на яких же то підставах опирають педагоги потребу научання старорущини і старословенщини? Вони наводять два аргументи, котрі хоч мають за собою вид правдивости, та все-таки не видержують критики. Поперед всього говорять, що студіюм старорущини і старословенщини конче потрібний до пізнання розвою нашої мови, до порозуміння її духа. Замість відповіді на таке твердження досить буде вказати на вищенаведені слова учителя С., котрий се діло розуміє в такий спосіб, що коли маємо старорущину, то нової зовсім не потрібно, т. є. із старорущини кує він аргумент против сучасної бесіди народної. Нам скажуть, що се може зробити тілько якийсь ідіот, недоук. Ба, а коли ви таких недоуків стрітите більше по гімназіях, коли вони, зі звичайним у таких людей фанатизмом і ароганцією, свої недоріцтва почнуть втовкати в голови молодежі? А впрочім кілько правди є в самім аргументі о конечності старорущини для пізнання малорущини? Нам здаєсь, що ні дрібочки. Школярів, котрі живої малорущини знають ще дуже мало, знакомити з нею при помочі мови мертвої, до сучасної в многих взглядах неподібної, при помочі цілої купи баласту, необхідного виучування напам'ять множества чужих слів і форм, котрі до живої мови зовсім нічим не пристібні, – се, признаєте, трохи дивна педагогія! Що для лінгвіста, знаючого живі слов'янські мови, старословенщина й старорущина представляють великий інтерес при студіях розвою бесіди, – не думаємо перечити. Але такі студії хіба ж належати можуть до гімназії? Хіба ж ними пора заніматися ученикам п'ятої кляси, котрі не знають ще, хто був Шевченко і на якій мові пише Миклошич? Се предмет студій університетських, а не гімназіяльних. Що в університеті добре і пожадане, те в гімназії може бути зовсім нездале і убиваюче.

Другий аргумент наших педагогів, піддержуючих студії старословенщини і старорущини в середніх школах, єсть той, що як же се може бути, щоб молодіж в гімназії не познакомилась з такими пам'ятниками, як Нестор, Правда руська, Слово о полку Ігоря і т. д.? І сей аргумент тілько на вид правдивий. Ціль руських викладів в середніх школах по-

винна бути – познакомлення молодежі з живою мовою і живою (народною і артистичною) літературою. Дивлячись з того становища, чим же суть староруські пам'ятники? Не кажемо вже про пам'ятники старословенські, котрі наших гімназіястів зовсім обходити не повинні. Хіба ж Несторова «Повість временних літ» важна і цікава для учеників яко твір літературний? Зовсім ні! А тілько яко пам'ятник давньої мови (для лінгвістів) і яко джерело історичне (для істориків). Ані з одного, ані з другого згляду для студій гімназіяльних вона не надаєся, так само як не надаються і всі прочі літописи, котрими заповнена половина староруської хрестоматії. «Правда руська» також цікава для лінгвістів яко пам'ятник мови, а для істориків і правників яко пам'ятник нашого давнього праводавства, – значиться, також не підпадає ніяким способом під обсяг студій гімназіяльних. А «Слово о полку Ігореві»? Правда, се пам'ятник поетичний, близький до пам'ятників народної творчости і яко такий скорше може бути до гімназії допущений. Але з тим пам'ятником инша біда, іменно та, що не тілько для учеників, але й для учителів і учених він представляє таку многоту «темних місць», що студіюм його в гімназії під руководством малотямущих учителів може принести далеко більше шкоди, ніж хісна. Як і окілько сей пам'ятник і деякі другі староруські твори можуть бути допущені до студій гімназіяльних, о тім ми поговоримо иншим разом, коли поведемо річ про уклад читанок шкільних. Не вдаючись в дальші подробиці, скажемо ту ще лиш тілько, що і всі майже прочі староруські твори аж до кінця XVIII віку – поминаючи вже їх мову – без докладних історичних і порівнюючо-літературних пояснень, коментарів і толкувань для студій гімназіяльних не представляють майже ніякого інтересу, не дадуть ученикам ніякого нового знання, ніякої заохоти, але противно – збудять в них відразу до рідної мови і історії, т. є. схиблять цілковито всю ціль науки.

Покликаються ще педагоги на те, що німці і поляки ввели свою стару мову і письменність до студій гімназіяльних. На те ми скажемо от що: 1) німці якраз тепер заходяться коло скасования того студіюму (в галицьких гімназіях його ніколи й не було), видячи його цілковиту безхосенність для гімназіястів, хоч німецька середньовікова література може похвалитись величезною многотою літературних пам'ятників; 2) що німці добирали до читанок твори справді літературні, а не трак-

тати, закони, богословські диспути; 3) що ані німці, ані поляки не мають так багатої, високогуманної, живої і справді національної, а для студіюму гімназіяльного (іменно яко введення і взірці літератури артистичної) зовсім придатної усної, народної словесности, пісень і оповідань історичних, малюючих 1000-літню минувшість нашого народу, його безчисленні невзгодини, погляди і змагання. Та література народна повинна у нас заняти місце старословенщини, повинна для нашої молодежі статись пропедевтикою рідної мови, історії і літератури.

Не єсть задачею отсих наших заміток подавати позитивні ради, як мала б бути переведена пожадана реформа науки руської літератури в наших середніх школах; нам ішло тілько о виказання недостатків, які тепер даються чути. Коли б ті уваги між людьми фаховими і щирими прихильниками нашого живого слова збудили над тим ділом поважну дискусію і проложили дорогу до реформи, – то наш труд не був би даремний.

Уперше надруковно в журналі «Зоря» (1884. – № 12. – С. 89–91; № 13. – С. 101–102).

Статті передує примітка від редакції часопису: «На численні домагання читателів «Зорі» рішилась редакція обговорювати час від часу в розумованих статтях біжучі, а важні для нашого письменства й нашого суспільного життя питання, надіючись викликати над ними поважну застанову і дискусію і причинитись до їх загального вияснення і полагодження. Починаємо від питання натепер певно найважнішого, бо становлячого основу літературної жизні, – від научування руської літератури по наших середніх школах, щиро бажаючи, щоб голос наш не був голосом «вопіющого в пустині». Далі йде Франків епіграф – чотиривірш німецького поета Фрідріха Рюккерта (без перекладу). Пізніше цей чотиривірш у власному перекладі І. Франко включить до циклу «Строфи» (№ 40) збірки «Давнє й нове», яку готував, коли вже майже не володів руками, тому зазначає: «… строфи 40–49 були подиктовані в днях 15–20 грудня 1910 р.». (Франко І. Давнє й нове: Друге, побільшене виданє збірки «Мій Ізмарагд». – У Львові, 1911. – С. 59).

Текст статті подаємо за першодруком, а Франків переклад чотиривірша Фрідріха Рюккерта – за збіркою «Давнє й нове», видання 1911 р. (С. 57).

[1] *Рюккерт Йоганн Міхаель Фрідріх* (1788–1866) – німецький поет-романтик, драматург, перекладач, літературознавець-орієнталіст, редактор, професор східної літератури в Ерланґенському (1826–1841) та Берлінському (1841– 1848) університетах.

[2] *Антонович Володимир Боніфатійович* (1834–1908) – український та російський історик, етнограф, археограф, археолог, член Київського товариства старожитностей і мистецтв, професор Київського університету, член-кореспондент Російської Академії наук, репрезентував австрофільський напрям серед російських українців.

[3] *Тиртей* – давньогрецький поет VII – VI ст. до н. е., основоположник жанру військової елегії. Брав участь у політичному житті Спарти.

[4] *Демосфен* (384–322 до н. е.) – давньогрецький оратор, логограф, політичний діяч.

[5] *«Історія» Нечуя…* – Йдеться про «Історію Русі» (1879) І. Нечуя-Левицького.

[6] *Дідицький Богдан Андрійович* (1827–1909) – див. примітку 8 на с. 72.

[7] *«Головна Рада Руська»* – перша українська політична організація Галичини, створена у Львові в травні 1848 р. під час революції в Австрійській імперії для оборони прав української громади. Проіснувала до 1851 р.

[8] *Литвинович Спиридон Ілліч* (1810–1869) – єпископ Української греко-католицької церкви (1857), Галицький митрополит (з 1863 р.). Віце-маршалок Галицького сейму, член Державної ради Австрійської імперії.

[9] *…«в адін час научим вас по-великоруськи»…* – саркастична переробка назви брошури москвофіла Б. Дідицького «В один час научитися малорусину по-великоруски» (1866).

[10] *Малиновський Луціан* (1839–1898) – польський філолог і етнограф. Працював учителем гімназії у Варшаві, згодом очолив кафедру слов'янської філології в Ягеллонському університеті в Кракові.

[11] *Миклошич Франтішек* (1813–1891) – австрійський учений-славіст, в 1850–1856 рр. працював професором слов'янської філології у Віденському університеті. Основоположник порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов, один із перших західноєвропейських мовознавців, які обстоювали самобутність української мови. Його учнями були І. Верхратський, О. Огоновський, О. Барвінський та ін.

[12] *Боденштедт Фрідріх Мартін фон* (1819–1892) – німецький поет, перекладач, професор слов'янських і старогрецьких мов у Мюнхені. Перекладав українські народні пісні.

[13] *Пипін Олександр Миколайович* (1833–1904) – російський історик літератури і фольклорист культурно-історичної школи, перекладач. Академік Петербурзької Академії наук (з 1896), з 1903 р. дійсний член НТШ. Автор фундаментальних 4-томних робіт «Історія російської літератури», «Історія російської етнографії» та ін. У праці «Історія слов'янських літератур» розглянув історію української літератури, причому з урахуванням письменства усієї, розділеної тоді між дві імперії, України. І. Франко листувався з ученим-славістом від кінця 1880-х до початку 1890-х років, високо оцінив його творчість у статті «Александер Ник[олайович] Пипін», яка була опублікована в журналі «Світ» 1881 р.

[14] *…борючись о поодинокі букви і слова…* – Йдеться про тривалі суперечки в Галичині між 1834 та 1861 роками з приводу спроб латинізувати українську абетку та правопис, які завершилися рішенням на користь кириличного шрифту. Характер цих дискусій І. Франко висвітлив у праці «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» (ЗНТШ, 1913. – Тт. 114–116. – Кн. 2–4). Перед тим, у 1912 р., І. Франко упорядкував велику книгу матеріалів, присвячених цій проблемі, і видав її у серії «Українсько-руський архів» (Т. 8).

[15] *…по хрестоматії Головацького.* – Йдеться про підготовлене Яковом Головацьким видання «Хрестоматия церковнословянская и древнеруская» (Відень, 1854).

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Львівський університет власне оголосив програму лекцій на зимове півріччя 1887/8 р. Група професорів теологічного відділення, яка складається з 10 професорів і викладачів, а також одного ад'юнкта (Кльос[1], Паливода[2], Делькевич[3], Філярський[4], Сарницький[5], Вацка[6], Мазуркевич[7], Бартошевський[8], Цлендер, Комарницький[9] і Слюсаж) оголошує 18 лекцій.

Відділ права та адміністрації налічує 8 ординарних професорів, 4 екстраординарних і 8 доцентів, причому слід зауважити, що 5 ординарних кафедр *не укомплектовано*. Це кафедри австр[ійського] цивільного права, австр[ійського] карного права і карного процесу, філософії права та права народів, загального і австрійського державного права та австр[ійського] фінансового права. Оголошено 27 лекцій, серед яких *соціальна економіка*, яка запланована на час цілого курсу щоденно (від 11 до 12 години), ймовірно, *не буде викладатися* взагалі через участь проф[есора] Білінського[10] у віденській Державній Раді. Про заміну ніхто не повідомляв. Схожою є ситуація з лекціями австр[ійського] політичного права, оголошена д[окто]ром Стажинським[11] упродовж цілого курсу двічі на тиждень. Не дивно, що наша академічна молодь гадки не має ані про конституційний устрій держави, ані про компетенцію конституційних органів.

Д[окто]р Бальцер[12] оголосив два колоквіуми та один семінар з польського права.

Зазвичай ми звикли розмірковувати про потребу доповнення нашого університету лікарським відділом, а тут виявляється, що відділ права має суттєві прогалини і навіть замовчує це перед владою, хоча бракує навіть суплентів. Звинуваченням піддають те, що професори, які є делегатами до Державної Ради, залишають молодь без лекцій, найчасті-

ше чуємо у відповідь, що ці професори виконують свій обов'язок під час канікул Державної Ради. У який спосіб та яким чудом д[окто]р Білінський викладає протягом кількох тижнів те, що відповідно до його власного плану і природно розраховано на 5-місячний курс і за що студенти оплачують навчання, для всіх є загадкою.

У програмі *фігурує*, н[а]п[риклад], габілітований приват-доцент державної бухгалтерії п[ан] Теодор Кульчицький, який, як відомо, вже кілька років хворий і взагалі не має жодних лекцій. Його принаймні заміняє радник Черни, а от професор Білінський не має жодного замісника і кафедра соціальної економіки власне – вакантна.

Найукомплектованішим є філософське відділення. Там викладають 15 ординарних професорів, 1 екстраординарний і 13 приват-доцентів (а саме: проф[есор] Ом. Огоновський[13], Еуз. Черкавський[14], Жмурко[15], Цесельський[16], Венцлевський[a 17], Ліске[18], Станецький[19], Радзішевський[20], Ром. Пілят[21], Цвіклінський[22], Фабіян[23], Дибовський[24], Вернер[25], Реман[26] і Войцеховський[27], доценти: Гіршберґ[28], Каліна[29], Вонсович, Нєдзельський, Кавчинський[30], Ляхович[31], Семкович[32], Шрам, Дуніковський[33], Вєльовейський, Раціборський[34], Пузина[35] і Фінкель[36]).

Оголошено 49 лекцій. Серед інших д[окто]р Дибовський буде читати лекції про *місцеві риби* щосереди від 9 до 10 год. в зоологічному музеї. Це буде публічна безкоштовна лекція. *На це і звертаємо увагу громадськості.*

П[ан] Еуз. Черкавський оголосив дві лекції: *Історію найновішої філософії* (повторюється щороку) і гімназійну дидактику. Перша включає 4, а друга – 3 години на тиждень, але оскільки лектор від жовтня до березня забавляється в Державній Раді, тому тільки під час святкових канікул і під час сеймової сесії втовкмачує свій навчальний матеріал до мізків слухачів. Немає жодного доцента ані суплента для викладання саме філософії, тому не дивно також, що наша молодь не має жодного стимулу ані до самостійного особистого навчання, ані жодного систематичного уявлення про філософію.

Кілька років тому в нашому університеті її викладав д[окто]р Охорович[37], але перебування тут йому зробили нестерпним до такої міри, що він звільнився, щоб тішитися повагою вченого світу в Парижі і на-

---

[a] Вчора вмер. *(Примітка І. Франка)*. – *Упоряд.*

дихати чужинців до замилування знаннями і до корисних досліджень. Таких людей у нас заледве толерують.

Отож не дивно, що ростуть покоління не здатні до самостійного мислення.

Переклад Петра Сабата

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1887. – 20 серп. – № 230).

Після закінчення Дрогобицької гімназії І. Франко навчався на філософському факультеті Львівського університету (1875–1880 рр.). Львівський університет, заснований Йосифом II у 1784 р., складався із чотирьох факультетів: філософського, богословського, юридичного й медичного. Приміщенням новозаснованого університету служив колишній монастир тринітаріїв. У 1805 р. університет був закритий, на його основі діяв ліцей із чотирма напрямами навчання: філософським, теологічним, юридичним і медично-хірургічним. У 1817 р. цісар Франц І реорганізував ліцей в університет, тобто відновив колишній статус навчального закладу, який почав функціонувати під назвою Університет імені цісаря Франца. В структурі університету було три факультети: філософський, теологічний та юридичний (медично-хірургічний діяв як окремий заклад у межах університету до 1874 р.).

І. Франко подав інформацію про укомплектованість або неукомплектованість факультетів, про навчальний план на зимове півріччя 1877/1878 навч. р., репрезентував викладацький персонал університету: професори, приват-доценти, ад'юнкти. В ту пору професори поділялися на звичайних (ординарних, посадово вищих), надзвичайних (екстраординарних) і титулярних (почесних).

Текст статті подаємо в українському перекладі.

[1] *Кльос (Клосс) Людвік* (1845–1902) – польський римо-католицький священик, доктор богослов'я (1867), професор пастирського богослов'я Львівського університету, в 1884–1885 рр. – ректор, у 1885–1886 – проректор, почесний канонік Львівської митрополичої капітули латинського обряду, таємний шамбелян папського трону, кавалер Ордена Гробу Господнього.

[2] *Паливода Марцелі* (1840–1895) – польський римо-католицький священик, доктор богослов'я (1869), педагог, професор канонічного права Львівського уні-

верситету, його ректор (1892–1893 рр.), у 1893–1894 рр. – проректор. Перший габілітований доктор у галузі австрійського церковного права.

[3] *Делькевич Йосиф* (1822–1912) – греко-католицький священик, доктор богослов'я (1855), педагог, професор церковної історії і педагогіки Львівського університету, його ректор у 1867–1868 рр. Читав лекції з історії церкви, які опублікував латиною – «Praelectionis ex historia ecclesiastica» (Leopoli, 1870), перший викладач педагогіки українською мовою. Канонік і просинодальний екзаменатор Перемишльської греко-католицької капітули. Депутат Галицького Крайового сейму (1868–1869). Член «Общества имени М. Качковского», москвофільських організацій «Руска Бесіда» (з 1870 р. – голова), «Русская Рада», «Галицко-Руска Матиця». Автор праць: «Про християві походи і їх початки», «Вступ до церковної історії», «Лекції з церковної історії у Львівському університеті».

[4] *Філярський Альберт* (1831–1898) – польський римо-католицький священик, педагог, доктор богослов'я (1867), професор морального богослов'я Львівського університету, його ректор (1873–1874 рр.), почесний канонік і екзаменатор Львівської катедральної капітули (з 1883).

[5] *Сарницький Клемент Кароль* (1832–1909) – український греко-католицький священик-василіянин, перекладач, дослідник граматики єврейської мови, доктор теології, професор біблійної археології Львівського університету, завідувач кафедри Біблії Старого Завіту та східних мов (1866–1902), двічі обіймав посаду ректора (1880–1881, 1889–1890). Співредактор церковного журналу «Рускій Сіон» (1871). Автор польської граматики гебрейської мови для студентів (1899–1901, 1906), тлумачень псалмів та інших богослужбових біблійних пісень (1888, 1903), низки статей і книжок на духовну тематику.

[6] *Вацка Юзеф* (1831–1909) – український греко-католицький священик, педагог, доктор богослов'я (1860), професор теологічного факультету Львівського університету. Читав курси з біблійних наук Нового Завіту та моральної теології.

[7] *Мазуркевич* (1827–1895) – український греко-католицький священик, педагог, доктор богослов'я (1853), професор догматики і фундаментальної теології Львівського університету. Почесний канонік латинської капітули в Перемишлі.

[8] *Бартошевський Іван (Іоан)* (1852–1920) – греко-католицький священик, письменник, педагог, доктор богослов'я (1877), професор пастиральної теології та педагогіки Львівського університету, керівник гомілетичного семінару для студентів греко-католицького віросповідання, капелан греко-католицької архидієцезії у Львові. Голова редколегії церковного журналу «Руський Сіон» (1872–1880), член редколегії церковного часопису «Душпастир» (1887–1898). Автор праць: «Педа-

гогія руска або наука о воспитанію» (1891), «Проповіді страсні і воскресні» (1891), «Пастирське богослов'я» (1902), «Християнсько-католицька педагогія, або наука о вихованію» (1909) та ін.

[9] *Комарницький Йосиф Семенович* (1852–1920) – греко-католицький священик, письменник, педагог, доктор богослов'я (1883), професор пастирського богослов'я Львівського університету, його ректор (1896–1897 рр.), член митрополичої консисторії, соборний та почесний крилошанин Львівської капітули. Редактор греко-католицьких часописів «Душпастир» та «Мир», автор видань «Пояснення св. Євангелій» (Т. 1), «Пояснення до Євангелія св. Матея» (1892–1912) та низки науково-популярних статей, які друкував у церковних журналах, зокрема у «Руському Сіоні» (1883–1887).

[10] *Білінський Лєон* (1846–1923) – вчений-економіст, юрист, австро-угорський і польський державний діяч. З 1874 р. – професор політичної економії Львівського університету, в 1878–1879 рр. обіймав посаду ректора, у 1879–1880 рр. – проректор. Член Союзу німецьких економістів (1882–1889). У 1883–1915 рр. – посол до Державної ради Австрії, в 1909–1910 – міністр фінансів в уряді К. Бадені. Автор праць «Студія над податком від доходів» (1870), двотомна «Історія суспільної економії» (1873–1874), «Система фінансової науки, зокрема науки про податки» (1876), «Система економії іпотечної» (1880–1882), «Про історію розвитку та стан соціалізму» (1883), підручника «Система суспільної економії». Під час зимового семестру 1878/1879 навч. р. І. Франко слухав його лекції з політичної економії.

[11] *Стажинський Станіслав* (1853–1935) – польський юрист, громадсько-політичний діяч, доктор права (1879), професор конституційного права Львівського університету, завідувач кафедри політичного права (1889–1925), декан юридичного факультету (1895–1896, 1918–1919), ректор (1913–1914), проректор (1914–1915). Член Львівської повітової ради (1884–1893). Член Польського наукового товариства у Львові, Академії знань у Кракові. Почесний професор Львівського університету (1925), доктор honoris causa Віленського університету (1932). Співавтор (із Фінкелем) двотомної «Історії Львівського університету» (1894).

[12] *Бальцер Освальд Мар'ян* (1858–1933) – польський історик і доктор права (1883), педагог, видавець, редактор, громадсько-політичний діяч, працював у Львівському університеті від 1885 по 1933 р., багатолітній завідувач кафедри історії польського права (1887–1933), у 1895–1896 рр. – ректор університету, в 1896–1897 рр. – проректор, його почесний доктор (1903). Директор Львівського архіву, засновник «Товариства підтримки польської науки» (1901), дійсний член НТШ (1926). Редактор часопису «Історичний квартальник» (1891–1894), за-

сновник збірника «Вивчення історії польського права, ініціатор видання «Книг польського права». У 1926 р. факультет права Львівського університету висував кандидатуру Бальцера на Нобелівську премію. Автор наукових праць: «Генеза Королівського трибуналу» (1884–1886), «Генеалогія Пястів» (1895), «Порівняльна історія слов'янського права. Основні напрями розвитку науки та її важливі завдання» (1900), «Вірменське судочинство в середньовічному Львові» (1909), «Історія устрою Польщі» (1914) та ін. У Львівському університеті читав курси лекцій: «Історія Австрійської держави», «Історія польського права», «Польське приватне право», «Реформа найвищого польського судочинства в XVI ст.»; у 1888–1932 рр. проводив історично-правничий семінар. Свої лекції видав як навчальні підручники «Нарис історії устрою Австрії», «Історія устрою Польщі».

[13] *Огоновський Омелян Михайлович* (1833–1894) – український письменник, педагог, мовознавець, літературознавець, теолог, громадсько-політичний діяч народовецького напрямку. З 1858 р. – викладач української мови та літератури в Академічній гімназії (1860–1867 рр.), завідувач кафедри української словесності (1867–1894), декан філософського факультету (1871–1872; 1877–1878) Львівського університету, член-кореспондент Польської Академії наук (з 1881 р.). Один із засновників «Просвіти», яку очолював з 1877 р. до смерті, «Народної Ради», «Руського товариства педагогічного» та Наукового товариства імені Шевченка. У 1872–1873 рр. опублікував у журналі «Правда» цикл статей під назвою «Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Т. Шевченка», видав нарис «Життя Тараса Шевченка. Читанка для селян і міщан» (1876), дослідження «"Гайдамаки". Поема Тараса Шевченка» (1879). О. Огоновський – автор багатотомної «Історії літератури руської» (1887–1894), підручника «Граматика руського язика» (1889), хрестоматій з історії церковнослов'янської (1871) та староукраїнської (1881) мов, праці «Погляд на історію руської літератури в часі Татарщини» (1881), віршів, балад, поем, оповідань, драм та ін. У 1875/1876 навчальному році І. Франко слухав його лекції зі слов'янської міфології та з Хроніки Нестора, з порівняльної граматики старослов'янської й української мов, історії української літератури XVII–XVIII ст., слухав курси: «Пояснення староруської пам'ятки «Пісні Ігоря» та «Граматичні пояснення Остромирового Євангелія», брав участь у семінарі «Критично-естетична оцінка творів Шевченка».

[14] *Черкавський Еузебіуш (Евзебій, Євсебій)* (1822–1896) – український та польський філолог, філософ, юрист, педагог, громадсько-політичний діяч. Учителював у Тарновській гімназії (1845–1849), у Львівській академічній гімназії (1849–1850), від 1850 р. по 1871 р. виконував функції інспектора освіти різних рангів. Від 1871

по 1892 рр. працював у Львівському університеті, в 1871–1892 рр. – завідувач кафедри філософії і педагогіки, в 1875–1877 та 1887–1888 рр. його ректор. Член шкільної Крайової Ради (1868–1884 рр.), депутат Галицького крайового сейму (1868–1889). Почесний громадянин Львова (1885). У пропонованій статті І. Франко характеризує Черкавського як професора, байдужого до навчального процесу через діяльність в австрійському парламенті (Державній раді). Таку ж оцінку він отримав і в статті «Як це сталося»: «Як депутатові лишалось йому мало часу для університету, а буваючи там, мав звичку читати страшним гробовим голосом з старих зошитів яке-небудь пусте верзіння, що не мало ні початку, ні кінця, – мабуть, це був курс, який він розтягав не на семестр, а на ціле п'ятиліття» (Т. 34. – С. 373). І. Франко слухав лекції Черкавського з поетики Арістотеля та з історії педагогіки.

[15] *Жмурко Лаврентій (Вавжинець)* (1824–1889) – польський математик, основоположник львівської математичної школи, в 1872–1888 рр. – професор математики Львівського університету, в 1878–1879 – декан філософського факультету, в 1885–1886 – ректор, від 1878 р. – його почесний професор. Читав курси з диференціального та інтеґрального числення, аналітичної геометрії, теорії числових рядів. Автор 25 наукових праць та підручників для вищих і середніх шкіл, конструктор приладів для креслення різних кривих, які демонструвалися і були відзначені медалями на багатьох міжнародних виставках (Відень, 1873; Париж, 1878; Лондон,1876).

[16] *Цесельський Теофіл* (1846–1916) – український учений-біолог, знаменитий бджоляр, доктор філософії (1871), професор кафедри ботаніки Львівського університету (1872–1916), декан філософського факультету (1885–1886), директор Львівського Ботанічного саду, в якому збудував басейн для водяних і болотних рослин, заклав дослідну ділянку для тестування добрив, спроєктував прилад для визначення росту рослин – фітофонограф, а також прилад для вивчення впливу сили земного тяжіння на дифузію та ріст рослин. У 1875 р. сконструював модель вулика, що сьогодні має назву слов'янський вулик, або вулик Цесельського. Член Ради м. Львова (1878), крайової шкільної ради Педагогічного Товариства. Автор статей, популярних книг із бджільництва: «Природа бджіл» (1888), «Економіка на пасіці» (1889), найвідоміша двотомна праця «Промислове бджільництво» (1913) та ін.

[17] *Венцлевський Зиґмунт* (1824–1887) – польський філолог, перекладач. Професор (1873–1887), завідувач кафедри класичної філології, декан філософського факультету (1875–1876), в 1877–1878 рр. – ректор Львівського університету. Автор праць «Про життя, твори та видання Клемента Яніцького» (1864), «Про поезію Анджея Кшицького» (1874), укладач словників латинської і грецької мов. У львів-

ський період спеціалізувався на елліністиці: досліджував грецький театр і буколічну поезію, перекладав польською мовою грецькі трагедії, зокрема Еврипіда, Софокла, Есхіла, Теокріта, Арістофана. І. Франко слухав його лекції про римські старожитності та сатиру Горація, брав участь у його семінарі «Пояснення «Менехми» Плавта, у зимовий семестр 1875 р. вивчав «Енциклопедію і методологію класичної філології», брав участь у семінарі з «Електри» Софокла. З. Венцлевський як декан зараховув І. Франка до числа студентів Львівського університету, разом із ректором Є. Черкавським підписав документ такого змісту: «Ми, ректор і декан філософського факультету Львівського ц. к. університету. Привіт вам від Бога! Бажаємо довести до відома всіх і кожного зокрема, що пана Івана Франка, який народився в Нагуєвичах в Галичині, згідно з усіма правилами внесено у список [студентів] університету філософського факультету, що і посвідчуєм тепер власноручно, приклавши печатку університету» (Франко Іван. Документи і матеріали: 1856–1965. – К., 1966. – С. 29).

[18] *Ліске Францішек Ксаверій* (1838–1891) – польський історик і археограф, доктор філософії (1867), професор історії, основоположник львівської польської історичної школи, завідувач кафедри загальної історії (1871–1891), декан філософського факультету Львівського університету (1876–1877), від 1879 до 1880 р. – його ректор. Читав лекційні курси: «Історія епохи Французької революції 1789–1814 років», «Найновіша історія Франції: від Липневої революції 1830 р. до Наполеона III у 1852 р.», «Загальна історія від середини XV ст.», «Історія Римської імперії до Діоклетіана», ініціював створення окремого історичного семінару та запровадив до навчального процесу в університеті практичні заняття зі спеціальних історичних дисциплін під назвою «палеографічно-дипломатичні вправи». Заснував у 1873 р. студентський академічний гурток історії, а в 1886 р. «Історичне товариство», в якому брав участь І. Франко, та фаховий журнал «Історичний квартальник», що став інформаційним джерелом польської історіографії, був його першим головним редактором. З 1878 р. Ліске – директор Крайового архіву у Львові. Упорядник 13-томного корпусу джерел «Ґродські та земські акти» (1869–1889). І. Франко високо оцінив діяльність Ліске: «Студіювання ради хліба, а не науки – це було гасло тодішнього Львівського університету, може, крім єдиного винятку, – історика проф. Ліске».

[19] *Станецький Томаш* (1826–1891) – польський фізик, педагог, доктор філософії (1858), професор фізики Львівського університету (1873–1891), перший завідувач кафедри експериментальної фізики (1872–1891), у 1890–1891 рр. – ректор.

[20] *Радзішевський Броніслав* (1838–1914) – польський хімік, доктор філософії (1867), у 1872–1910 рр. – професор Львівського університету, засновник львівської наукової школи органічної хімії, в 1872–1894 рр. – завідувач кафедри хімії і фар-

мацевтики, в 1879–1880 – декан філософського факультету, в 1882–1883 –ректор, в 1883–1884 – проректор, фундатор медичного факультету. Дійсний член Краківської Академії знань. Діяльність Радзішевського була спрямована на вивчення нафтових газів Прикарпаття. Досліджував ароматичні вуглеводи, сполуки імідазолу, будови бензаїнових сполук, явища фосфоресценції, склад західноукраїнської нафти. Провів аналіз води мінеральних джерел Моршина і Трускавця. Засновник і президент Львівського педагогічного товариства (1876–1879). Автор 340 праць.

[21] *Пілят (Пілат) Роман* (1846–1906) – польський літературознавець, педагог, редактор, основоположник львівської наукової історико-літературної школи. Професор полоністики Львівського університету, з 1874 по 1904 р. керував кафедрою історії польської літератури і мови, з 1905 р. – почесний професор, тричі обіймав посаду декана філософського факультету (1882–1883, 1890–1891, 1895–1896), у 1890–1891 рр. – ректор. Брат Тадеуша Пілята, ректора Львівського університету в 1886–1887 рр. З 1880 р. – член-кореспондент Польської академії знань у Кракові, один із засновників Літературного товариства ім. Адама Міцкевича (перший голова в 1886–1901 рр.) та журналу «Записки Літературного товариства ім. Адама Міцкевича». Ініціатор створення і перший керівник Львівської академічної бібліотеки. Автор наукових праць: «Про політичну літературу Чотирирічного сейму, 1788–1792»), «Про гімн “Богородиця”. І реституція тексту гімну» (1879), «Початок літературної публіцистики в Польщі» (1882), «Як належить видавати твори польських письменників XVI і XVII століть» (1884), п’ятитомної «Історії польської літератури» (1907–1926), двотомної «Граматики польської мови» (1909) та ін.

[22] *Цвіклінський Людвік* (1853–1942) – польський політик, літературознавець, громадсько-політичний діяч, доктор філософії (1873), професор кафедри класичної філології Львівського університету, у 1893–1894 рр. обіймав посаду ректора Львівського університету, в 1894–1895 рр. – проректор, засновник і перший голова львівського Філологічного товариства (1893). Почесний професор Познанського університету (1928), Dr. honoris causa Львівського (1912) та Яґеллонського (1914) університетів. Організатор і перший редактор наукового часопису «Еос» (1894–1901). Депутат Віденського парламенту (1890–1902), з 1917 р. – міністр освіти, на цій посаді робив усе для поліпшення освіти в Галичині. Автор праць: «Дослідження про час, у який Фукідід написав першу частину своєї історії» (1873), «Про походження другої частини історії Фукідіда» (1877), «Гомер і гомерики. Про вивчення і переклади Гомера, особливо в Польщі» (1881) та ін. І. Франко слухав його лекції про грецькі старожитності та «Історію Пелопоннеської війни», «Аякс» Софокла, промови Лізія, брав участь у роботі його семінару «Пояснення «Одіссеї» Гомера».

[23] *Фабіян (Фабіан) Оскар* (1846–1899) – математик, фізик, доктор філософії у галузі фізики (1870), професор Львівського університету, перший завідувач кафедри теорії фізики (1873–1899), в 1884–1885, 1896–1897 рр. – декан філософського факультету. Читав лекції з математики, механіки та фізики, зокрема такі курси: вступ до математичної фізики, загальна механіка, аналітична механіка, механіка рідин, геометрія плоских та просторових тіл, гідродинаміка, теорія еластичності та пружності тіл. Автор близько 30 статей і підручників із фізики, математики, метеорології, астрономії.

[24] *Дибовський Бенедикт Тадеуш* (1833–1930) – польський зоолог, біолог, географ, літературознавець і медик. Професор Львівського університету, завідувач кафедри зоології (1883–1906), декан філософського факультету (1886–1887), 1900 р. обраний ректором, проте від посади відмовився. Засновник у Львівському університеті Зоологічного музею (1885), описав понад 300 нових видів тварин. У 1862 р. захистив докторську дисертацію про коропоподібні риби прибалтійської місцевості. Автор близько 350 наукових праць, у котрих, як і в лекціях, ревно проповідував теорію Дарвіна, за що ректор університету в 1906 р. звільнив його з роботи. Почесний професор Львівського, Варшавського, Віленського університетів, почесний мешканець Львова.

[25] *Вернер Ріхард Марія* (1854 –1913) – мовознавець-германіст, літературознавець, доктор філософії (1878), з 1883 р. – професор, у 1884–1913 рр. – завідувач кафедри німецької філології Львівського університету. Автор монографії «Лірика і лірики» (1890), а також 200 наукових праць із теоретичних питань літературознавства й естетики, історії німецької літератури XVIII–XIX століть (більшість із них стосуються періоду «Бурі і натиску»), зокрема про творчість Г. Е. Лессінга, Й. В. Ґете, Г. фон Кляйста, Н. Ленау, К.-М. Віланда; видавець творів Х.Ф. Геббела у 24 т. (1901–1907).

[26] *Реман Антоній* (1840–1917) – польський і український географ та ботанік, доктор філософії (1865). З 1882 р. – професор Львівського університету, засновник і завідувач кафедри географії (1882–1910), в 1897–1898 роках – ректор, у 1898–1899 – проректор. Редактор часопису «Космос» (1890–1892). Дослідник флори Карпат, Поділля й Криму.

[27] *Войцеховський Тадеуш* (1838–1919) – польський історик-медієвіст, доктор філософії (1895), професор кафедри польської історії, ректор Львівського університету (1894–1895), віце-президент (1886–1891), президент (1891–1907) польського Історичного товариства у Львові, дійсний член Академії знань у Кракові (1881), радник австрійського імператорського двору (1901), член Державної ради

(1909). Читав курс «Історія слов'янських народів до 1000 року». Автор праць з історії Польщі раннього Середньовіччя, упорядник ранньоп'ястівських легенд.

[28] *Гіршберґ Олександр* (1847–1907) – польський історик, публіцист, літературознавець та політичний діяч, один із засновників і керівників політичної організації «Ліга польська». Професор історії Львівського університету. В зимовому семестрі 1878/1879 навч. р. І. Франко слухав його лекції про історію Польщі під час панування Яна Казимира. Автор праць «Марина Мнишек», «Дмитро Самозванець», «Середньовічна польська поезія», «Ремінісценції в "Пані Тадеуші" з Гомера, Вергілія, і Тассо» та ін.

[29] *Каліна Антоній* (1846–1906) – польський історик, мовознавець, етнограф та етнолог, доктор філософії (1872). З 1889 р. – професор кафедри слов'янської філології Львівського університету, в 1893–1894 рр. – декан філософського факультету, в 1904 р. обраний ректором, проте відмовився від посади. У 1895 р. заснував Народознавче товариство, а також його друкований орган «Люд». До 1905 р. був головою товариства, з 1905 р. – почесний член.

[30] *Кавчинський Максиміліан* (1842–1906) – польський філолог, педагог, перекладач, історик, географ, доктор філософії, романської філології, професор кафедри романістики (1887–1890) Львівського університету. З 1892 р. – професор романістики Яґеллонського університету. Автор праць з історії античної, польської та французької літератур. Переклав новелу Апулея «Амур і Псіхея».

[31] *Ляхович Броніслав* (1856–1903) – хімік, доктор філософії (1882), з 1894 р. – професор Львівського університету, засновник і завідувач кафедри неорганічної хімії (1896–1903). Член Природничого товариства ім. М. Коперника (1876), Німецького хімічного товариства (1884). Автор близько 40 наукових праць, присвячених історії хімії.

[32] *Семкович Александер* (1850–1923) – польський історик-медієвіст, архівіст, бібліофіл, бібліограф, педагог, редактор, доктор філософії (1875), з 1889 р. – професор кафедри загальної історії Львівського університету, директор університетської бібліотеки (1892–1912), керував будівництвом у 1901–1904 рр. нового бібліотечного корпусу на вул. Мохнацького, 5 (тепер Драгоманова). Один із засновників Історичного товариства у Львові (1886), член редакційного комітету журналу «Історичний квартальник» і його неодноразовий головний редактор (1895–1897, 1899–1904, 1906–1914 та 1920–1922). Батько історика Владислава Семковича.

[33] *Дуніковський Габданк-Еміль* (1855–1924) – геолог, географ, палеонтолог, доктор філософії, у 1884–1889 рр. – професор кафедри геології Львівського університету, в 1889–1924 рр. – керівник кафедри мінералогії і петрографії, завідувач

Мінералогічним музеєм, брав участь у підготовці Геологічного атласу Галичини; автор 60 праць.

[34] *Раціборський Маріян* (1863–1917) – ботанік, палеоботанік, міколог, доктор філософії (1894), з 1903 р. – професор ботаніки Львівського університету, засновник і перший директор (1907–1912) Біолого-ботанічного інституту в Львівському університеті, у 1912–1917 рр. – професор Інституту ботаніки в Яґеллонському університеті, член-кореспондент (1900 р.) Польської Академії наук. Автор близько 200 наукових праць з мікології, альгології, флористики, цитології, ембріології, морфології, фізіології, екології та географії рослин, палеоботаніки, історії ботаніки й основи охорони природи; найвідоміша праця – «Охорона гідних дерев і місць зростання рослин» (1910).

[35] *Пузина Юзеф* (1856–1919) – український і польський математик, доктор філософії (1883), з 1892 р. – професор Львівського університету, в 1894–1895 рр. – декан філософського факультету, в 1904–1905 рр. – ректор. Автор двотомної монографії «Теорія аналітичних функцій», яка стала справжньою енциклопедією математичного аналізу. Упродовж 33-х років викладання (з 1884 р.) прочитав понад 30 основних і спеціальних курсів, які належали до різних розділів математики. У 1889 р. увів практичні заняття з математичних курсів, а в 1893 р. заснував наукові математичні семінари. Керівник Львівського математичного товариства (1917–1919).

[36] *Фінкель Людвік Міхал Емануель* (1858–1930) – історик, доктор філософії (1882), з 1890 р. – професор історії Львівського університету, його ректор у 1911–1912 рр. Автор тритомної «Бібліографії польської історії» та двотомної «Історії Львівського університету». З його ініціативи 4 квітня 1894 р. був відкритий архів Львівського університету, він же – його перший директор. Один із засновників львівського Польського історичного товариства та журналу «Історичний квартальник» (1886). З 1888 р. – член Історичної комісії Польської академії наук. Почесний громадянин м. Львова (1928).

[37] *Охорович Юліан Леопольд* (1850–1917) – польський психолог, біолог, фізик-винахідник, літератор, філософ, педагог, громадський діяч. Доктор філософії (1874), у 1876–1881 рр. – приват-доцент кафедри психології та філософії природи Львівського університету. Редактор журналу «Нива», віце-голова Літературного гуртка у Львові. Організатор Першого Міжнародного психологічного конгресу психологів, один із засновників Міжнародного інституту психології в Парижі (на що натякає І. Франко у статті). Автор наукових робіт «Майбутнє психології» (1871), «Мозок і дух» (1872), «Дарвін і його попередники» (1872), «Про явища роздвоєн-

ня в духовному житті людини» (1877), «Про застосування психології» (1878), «Про метод в етиці» (1906), двотомної праці «Психологія та медицина» (1916–1917) й ін. Дослідження Ю. Л. Охоровича «Бесіди і спостереження в області фізіології, психології, педагогіки та природничих наук» (1906) і «Психологія, педагогіка, етика» (1917) свідчать про його захоплення педагогічною наукою. І. Франко відвідував лекції Охоровича з нової філософії природи та сучасної психології, брав участь у семінарах «Філософські вправи», під його впливом захопився філософією позитивізму. В листі до М. Павлика від 10 жовтня 1879 р. свідчив, що на його заняттях два тижні тривали суперечки про соціалізм і дарвінізм (Франко І. Зібр. творів : у 50-ти т. – Т. 48. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 213–214).

ЗВИТЯГА ТЕМРЯВИ!

Пан Делянов[1], російський міністр освіти, видав до всіх кураторів навчальних округів наступний циркуляр: *«Дбаючи про покращення складу учнів гімназій та прогімназій, вважаю необхідним допускати до цих закладів тільки таких дітей, які знаходяться під опікою осіб, котрі можуть дати достатнє запевнення правильного нагляду над ними і які мають можливість забезпечити їх потрібним для навчання приладдям. Таким чином, дотримуючись вищезгаданого розпорядження, гімназії і прогімназії будуть «звільнені» від вступу до них дітей візників, лакеїв, кухарів, прачок, дрібних крамарів і т. п. людей, дітей котрих, за винятком тільки обдарованих особливими здібностями, не потрібно виводити з їх сфери діяльності і через це, як показує багаторічна практика, доводити їх до нехтування батьками, до незадоволення своїм положенням чи існуючою, в силу самого порядку речей, матеріальною нерівністю. Залишаючи на вашу волю видання в цьому напрямі необхідних вказівок керівникам гімназій і прогімназій, я зі своєї сторони вважав би корисним, щоб в тих вказівках поряд з іншим було висловлено, що наставники гімназій та прогімназій при відборі заяв перед допуском дітей до вступних екзаменів повинні розпитати прохачів і зібрати відповідні дані про їх матеріальний та сімейний стан, про те, як вони вели та ведуть виховання своїх дітей і т. д., а потім, якщо з'ясується, що їх стан не відповідає головним умовам, – повинні рішуче відхиляти прохання, вказуючи на навчальні заклади з коротшим, проте більш відповідним курсом, куди вони могли б із більшою користю віддати своїх дітей. Крім того, якщо серед прийнятих учнів знайшлися б такі, котрі з погляду домашнього середовища справляють негативний вплив на своїх приятелів, то такі учні повинні бути усунуті з гімназій, не зважаючи на зазначений в § 34 гімназійного статуту дворічний термін перебування в класі та інші формальності, а це лише з уваги на те, що в гімназіях і прогімназіях, які відкривають доступ*

до університету і до вищих державних чи громадських посад, можуть навчатися тільки такі особи, котрі за відповідного поступу будуть відзначатися моральністю і здатні стати освіченими людьми, за благонадійність яких керівники навчальних закладів можуть нести і в майбутньому відповідальність по відношенню до вищої влади і, що найважливіше, перед власним сумлінням.

Одночасно прошу пана, щоб ви зробили відповідні кроки з метою підвищення вписів з початку шкільного року до 40 рублів річно від кожного учня в тих гімназія та прогімназіях, де оплата не досягає вищевказаного рівня і де при відкритті закладу не були сформульовані жодні умови щодо норм впису. Таке підвищення оплати за навчання стає необхідним для покриття спеціальних видатків, викликаних проектованими мною засобами як з метою прискорення поступу науки в гімназіях і прогімназіях і збільшення нагляду над учнями, так і морального на них впливу. Про це і маю честь повідомити пана та доручаю видати відповідне розпорядження».

Отже, на підставі цього наказу навчання бідних дітей стає неможливим.

Нехай п[ан] Гауч придивиться до цих російських розпоряджень.

Переклад Петра Сабата

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1887. – 16 серп. – № 226) під заголовком «Górą ciemnota!».

Текст статті подаємо в українському перекладі.

[1] *Делянов Іван Давидович* (1818–1897) – міністр народної освіти Російської імперії (1882–1897), який 1 липня 1887 р. видав циркуляр «Про скорочення гімназичної освіти», що в народі здобув назву «циркуляр про кухарчиних дітей». За цим розпорядженням заборонялося приймати до гімназій дітей незаможних верств населення, яким, на думку міністра, взагалі не варто прагнути середньої та вищої освіти.

СПРАВА ГАУЧА НА РУСИНСЬКО-ГАЛИЦЬКОМУ ҐРУНТІ

Під час цьогорічних парламентських канікул одного чудового ранку телеграф розніс на всі сторони австрійської монархії новину, що п[ан] міністр освіти і віровизнань д[окто]р Гауч[1] ні з сього ні з того приступив до «реформи» гімназій, а приступив діями на зразок відомого щедрінського помпадура[2], який, ледве ступивши на свій високий пост, негайно наказав позривати плитку в усіх кімнатах; забув тільки наказати поставити на її місце нову. Як повідомив тоді телеграф здивованому народу Австрії, внаслідок простого наказу міністра кілька гімназій, переважно чеських, зовсім закрито, де-не-де ліквідовано тільки вищі класи, де-не-де знову відмовлено в переведенні гімназій, що утримуються за допомогою приватних і комунальних пожертвувань, на державний баланс, де-не-де відхилено петиції про заснування нових чи розширення вже діючих гімназій. Цей останній пункт зачепив власне Галичину, де віддавна робляться певні кроки щодо розширення гімназій в Бохні[3] й Новому Таргу[4] та щодо заснування нових гімназій в Підгір'ї, Львові і Кракові, незважаючи на те, що цей самий міністр переконливо пообіцяв русинам заснувати другу руську гімназію в Перемишлі[5]. Цей наказ зачепив і Буковину, де закрито вищу гімназію в Сереті[6] й порушено також численні міністерські обіцянки щодо перспективи заснування руської гімназії в Кіцмані[7].

Цей крок, хоча дуже болісний і обурливий, не був дебютом нового міністра освіти у справі реформи гімназійного навчання. Адже безпосередньо перед цим він видав наказ, за яким збільшується гімназійна оплата за навчання майже вдвічі, маючи на думці одну мету: унеможливити доступ до гімназій дітям незаможних верств і запобігти створенню т[ак] зв[аного] інтелігентного пролетаріату. Фрази про цей інтелігентний пролетаріат, повторювані у нас майже десять років, від самого

початку були відповіддю реакції на роль шкільництва і вже від 1879 р. були головним аргументом у секретному циркулярі тодішнього міністра освіти, який радив гімназійним директорам створювати якнайбільше перепон селянським синам при їх вступі до гімназії. Однак від того часу наші стосунки значно погіршилися, що, звісно, сором'язливо приховувалося в секретних циркулярах, щоб враз із цинічною зарозумілістю оголосити coram populo![a]

Відомо, який зчинився галас з приводу отих свавільних і антиконституційних наказів у всіх австрійських краях, а особливо в Чехії, яку ганебну роль відіграв у цій справі уряд, котрий, солідаризуючись з Гаучем «для оборони» супроти національних меншин, які переслідує міністр, яку нікчемну роль відіграли в цій суперечці німці-централісти, які, сховавши в кишеню свої ліберальні переконання, тішилися, що закривалися чеські школи замість того, щоб протестувати проти порушення прав покривджених громадян, як несміливо і покірливо поводили себе галицькі посли, котрі в цій справі визнали найслушніше мовчати, щоб не завдавати клопотів уряду. З мого боку достатньо буде сказати, що буря, викликана д[окто]ром Гаучем, мало не закінчилася кризою кабінету, який вдалося зберегти тільки обіцянкою частково відкликати накази Гауча і визнати слушною й корисною для чехів справу їхнього промислового шкільництва. Звісно, поляки за свою поступливість отримали, можна сказати, стільки, як оте покірне теля з приказки, яке, бажаючи ссати двох матерів, не ссе жодної.

Найболючіше, однак, відбилися накази д[окто]ра Гауча на умах галицьких русинів. Були знищені надії, що довго плекалися, на розширення прав руської мови в сфері середньої освіти. Поляки, хоча нічого не скористали, а навіть дещо втратили, можуть принаймні тим втішатися, що міністр «зробив їм візит», оглянувши краківську виставку, а також за їхні (державні) гроші купив на цій виставці одну картину і подарував їм самим для задобрювання найбільш вимогливих... Натомість галицькі і буковинські русини навіть такої втіхи не можуть мати. Виконання хоча б цієї мізерної концесії, яку надав їм крайовий сейм (відкриття руських паралельок у Перемишлі), п[ан] міністр відтермінував аж до наступного року; зате вшанував своєю присутністю оказію відкриття нової єзуїтської

[a] Публічно *(латин.)*. – *Упоряд.*

гімназії в Хирові, яка організована відповідно до тих норм, за якими творилися подібні освітні заклади в Польщі макаронічної доби[8]. Щоправда, руські петиції і депутації п[ан] міністр приймав, але ніяких надій цього разу вже не подавав. Зневіра була тим більше прикра, що прийшла майже безпосередньо після нещодавної подорожі архикнязя Рудольфа, котру «Діло»[9] у цілій низці вступних статей старалося показати як «вияв волі корони, що прагне надати русинам якнайповнішу рівноправність». Після закриття зібрання крайового сейму, котрий замість другої гімназії дав русинам паралельки, тоді в бойовий ріг затрубило «Діло», засвідчуючи на підставі обіцянок того самого доктора Гауча, що уряд хоче зламати конституцію для русинів і дати їм гімназію всупереч волі сейму. У тому ж дусі «Народна рада» зініціювала внесення великої кількості петицій до Державної Ради, а «Діло» у захопленні, викликаному подорожжю архикнязя, вже навіть марило про лаври станьчиків[10] і відверто закликало уряд розірвати союз зі шляхтою, яка в Галичині немає під собою ґрунту, а опертися на русинських народовців.

Читач, мабуть, пригадає собі думку нижчепідписаного [І. Франка. – П. С.] про ці передчасні надії та ілюзії. Їх безпідставність очевидна вже тепер, коли «Діло» з «Народною Радою»[11], здається, просто махнули рукою на цю справу і принаймні не сказали чітко, що будуть робити далі. Більше того, під першим враженням голоси розчарування були закинені друкованим органам наших народовців («Буковині»[12], а пізніше «Ділу»), які загалом не узгоджувалися з тим призначенням, на яке покликані «народні» партії в повному розумінні цього слова. «Уряд не дає нам шкіл, не дозволяє розвиватися, очевидно, не хоче нас знати як русинів; нехай же тоді стежить, щоби ми направду не завернули в ту сторону, в котру нас штовхають різноманітні підозри». Оце був моральний сенс того голосу, на мою думку, великою мірою нетактовного і нічим не суголосного з думкою народовців, що стоять на ґрунті «самостійності» Русі. Чи уряд хоче нас визнавати русинами, чи не хоче, ми завжди ними будемо. Проте, якщо уряд не буде підтримувати нашого народного розвою, то нехай же не сподівається, що цей наш розвій вийде йому на користь. Такою, на нашу думку, має бути логіка справжніх народовців. Не погроза ухиляння від *власної* ролі, а погроза повернути свої сили проти уряду може мати політичне значення і може бути єдино допустимою.

Переклад Петра Сабата

Уперше надруковано в петербурзькому тижневику «Kraj» (1887. – 6 (18) листоп. – № 45).

Статтю подаємо в українському перекладі.

[1] *Д[окто]р Гауч* – Гауч Пауль фон Франкентурн – австрійський міністр народної освіти. І. Франко слухав виступ П. Гауча перед освітянами. Про це писав у листі до дружини з Відня 1893 року: «На з'їзді філологів я не був, крім того одного засідання, на котрім промовляв мін[істр] Гауч» (Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – Т. 49. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 403).

[2] *…на зразок відомого щедрінського помпадура…* – І. Франко наводить збірний образ царських адміністраторів пореформеної Росії, вдаючись до аналогії із сатиричного циклу російського письменника М. Салтикова-Щедріна «Помпадури і помпадурші».

[3] *Бохня* – місто в південній Польщі, розташоване на берегах річок Раба і Грубка.

[4] *Новий Тарг* – місто в південній Польщі на річці Дунаєць.

[5] *Перемишль (Перемишель)* – місто, яке в довоєнні часи належало до Львівського воєводства, найдавніший із великих центрів Галичини. Розташоване за 7 кілометрів від українсько-польського кордону, – на території Польщі.

[6] *Серет* – місто в Румунії (південна Буковина), розташоване на берегах річки з однойменною назвою.

[7] *Кіцмань* – місто на Буковині, районний центр Чернівецької області.

[8] *…освітні заклади в Польщі макаронічної доби.* – період (XVI–XVII ст.), коли навчання велося польською мовою, перемішаною з мовою латинською.

[9] *«Діло»* – популярна українська газета, що виходила у Львові двічі на тиждень у 1880–1882 рр., тричі на тиждень у 1883–1887 рр. та щоденно у 1888–1939 рр.; спершу – офіційний орган народовців, згодом – Української Національно-Демократичної партії. І. Франко у 1880-х рр. був співробітником газети. У 1881 р. редакція «Діла» започаткувала книжкову серію «Бібліотека найзнаменитіших повістей».

[10] *Станьчики* – краківська консервативна партія в Галичині антиросійського спрямування, що існувала в 1860–1918 рр., кількісно мала, але дуже впливова у польському політичному житті. Назва пішла від політичного памфлету «Teka Stańczyka» («Папка Станьчика»), опублікованого в часописі «Przegląd Polski» (1869). Ім'я Станьчик належало королівському блазню, який послужив символом польської політичної сатири.

[11] *«Народна Рада»* – політичне товариство українофілів на чолі з Юліаном Романчуком, засноване в 1885 р. народовцями з метою продовжити традиції Голов-

ної Руської Ради та її національну програму, базовану на тезі «про самостійність русько-українського народу». «Народна Рада» не була партією, але на її основі 1899 р. постала Національно-Демократична Партія.

[12] *«Буковина»* – газета народовців, виходила в 1885–1909 рр. у Чернівцях. У різний час редакторами газети були Ю. Федькович, П. Кирчів, О. Маковей та ін.

НА ЗАХИСТ НАРОДНОГО УЧИТЕЛЬСТВА

Кілька днів тому в Тенчинці під Краковом відбулося урочисте посвячення народної школи, яку віддали під керівництво Сестер милосердя. Обряд виконав кс[ьондз] єпископ Дунаєвський разом із духовенством у присутності численної інтелігенції та сільського населення.

Після закінчення церемонії на трибуну ступив кс[ьондз] Барткевич із Тов[ариства] єз[уїтів] і виголосив проповідь, пристосовану до урочистості, у якій в основному старався возвеличити монастирське виховання.

Не було б у тому нічого такого негідного, що проповідник, бажаючи здобути Сестрам повагу і визнання серед людей, без запинання назвав їх «ангелами, просто зісланими з неба», а голову зібрання святою, але і в цьому висловлюванні ми б не вбачали злочину, що Сестри милосердя будуть навчати безкоштовно, аби тільки зменшити тягар місцевого населення (що зрештою є справжнісінька брехня, бо згідно із зобов'язаннями шкільне представництво разом з окружним фондом виплачуватиме щороку Сестрам кругленьку суму в розмірі 705 злотих і дасть на використання закладу понад два морги ґрунту), якби кс[ьондз]-проповідник, підносячи майбутні заслуги черниць-вчительок, водночас не засуджував світське виховання зі всіма школами та вчительками.

Ціла понадгодинна *проповідь кс[ьондза]-єзуїта була пристрасною філіппікою проти народного шкільництва*, а в основному проти світського апостольства освіти. Він відразу дав зрозуміти, що сьогоднішні школи не є католицькими, тому що не дають релігійного та морального виховання, а вкінці чорним по білому доводив народу, що ці заклади призначені для того, щоб вчителі вприскували отруту безвір'я в серця дітвори.

Для більшого переконання він навів один і, на жаль, єдиний приклад про одного вчителя, великого єретика, про котрого навіть писали газети і який не тільки сам не брав участі у процесіях, але навіть дітям забороняв ходити, коли ж одного дня під час ювілейної процесії дітвора незважаючи на заборону, пішла до костела, кинувся за ними з галасом і випровадив їх звідти. «І це вчинила людина, – додав засмучений проповідник, – котрій довірено релігійне та моральне виховання молоді і котра повинна дбати про спасіння їхніх душ. З радістю, – продовжував він, – посилаєте своїх дітей до школи, а чи знаєш ти, батьку, у які руки довіряєш свій найцінніший скарб? Але якби ж то був тільки один такий вчитель! На жаль, *таких є багато, дуже – багато!*».

Було там ще багато теж гарних речей, як, напр[иклад], порівняння вчителя з наглядачем у в'язницях і службовцем у лікарні, котрий більше дбає про того в'язня чи хворого, який йому краще окуповується, а все прямувало до однієї цілі: *до того, щоб споганити світське виховання, а возвеличити монастирське.*

Про цю проповідь з одного боку повної ладану та інших пахощів, а з іншого знову найзухваліших нападів на наше, на жаль, занадто часто знедолене учительство, можливо, і не варто писати, якби те все не прямувало до певної мети, певні аспекти якої приховані, але вже впродовж певного часу завзято її досягають. А цією метою є повторне захоплення народної школи під своє всевладне панування.

Кожен, у кого очі не заліплені тістом, сфабрикованим у редакціях консервативних газет, мусить здогадуватися, що в системі шкільництва не тільки в нас, але і в інших коронних краях готується якийсь переворот. Доказом цього є випадок, який трапився в тірольському сеймі, далі з'їзд єпископів у столиці держави, а в нас – партикулярні конфлікти між духовенством та шкільною владою, врешті-решт часті проповіді в дусі кс[ьондза] Барткевича, які виголошуються в різних частинах краю. Балакливі ксьондзи взагалі з цим не криються. «Зачекайте, – говорять із виразом обличчя тріумфаторів, – трішки, і школи будуть у наших руках». Проте вони можуть досягти своєї мети попри факт, що народна школа, незважаючи на недоліки в деталях, приносить, як би то не було, позитивні результати. Є у них один засіб, відчайдушний щоправда і надзвичайно радикальний, але є, і ним є *бунт народу проти школи.* Наш хлоп за вдачею противник будь-якої освіти, він вважає школу си-

ломіць званеним тягарем і, як почує з освяченого місця таку проповідь, яку 22 травня в Тенчинці виголосив, напр[иклад], ксьондз-пробощ Смочинський на тему сумнівного минулого вчителів та їхньої платні чи таку, яку тепер виголосив кс[ьондз]-єзуїт, то цей хлоп, охоплений фанатизмом і переконаний в релігійному єретизмі вчителя, буде здатний до найзухваліших вчинків.

Хай тільки в деяких місцевостях трапляться випадки активної демонстрації проти вчителів, то бунтарі по цілому краю почнуть бити на сполох, і тоді з сеймової або парламентської трибуни промовлять слово: «Дивіться, ото результати вашої системи! Ви відібрали владу в духовенства, вчительство розгнуздалося, з'єретикувалося, народ не міг більше цього терпіти і мусив енергійно домагатися реформи шкільництва».

Можливо, ми помиляємося, що то є сонною марою, котра нас страшить, але дивлячись на ксьондза костела, який має такий вирішальний голос в комісіях і шкільних опитуваннях, який зі спокоєм і задоволенням слухав ті всі наклепи, кинені з висоти трибуни на наші народні школи, ми не могли позбутися тієї мари.

Пригадуємо собі, що коли кілька років тому директор тарновської гімназії п[ан] Трашковський помістив у *«Реформі»* річ, написану з педагогічної позиції на тему навчання релігії в народних школах, якась зацікавлена сторона закинула авторові в дуже уїдливій відповіді, надрукованій в *«Газеті Краківській»*, що не слід було принижувати весь священицький сан перед читачами таких різнорідних переконань та релігійних віросповідань і що та справа повинна бути щонайбільше в професійному часописі. Якщо тоді через таку невинну річ було нароблено стільки галасу, хоча питання навчання релігії порушено не щодо неуків, але інтелігентних читачів, то вчителі повинні мати справедливий великий жаль до кс[ьондза] Барткевича і до тих, хто виголошує подібні проповіді, викликáти огиду до них у тих, хто не для себе, але для добра школи має довіру і повагу. Якщо трапилося, звичайно, якесь порушення проти релігії, слід було зарадити лиху, а для цього існує безліч способів, проте з них найбільш лихим та найменш християнським був той, котрий вибрав проповідник. Свої звинувачення проти учительства підкріпив лише одним і єдиним фактом, повідомленим у «газетах» хтозна-ким і з яких мотивів. Якщо б кожен на основі кількох винятків хотів робити судження про цілу верству, то кожне суспільство муси-

ло би мати сумнівні моральні цінності, бо в кожній верстві знайдуться люди і людиська, такі і сякі. І верства духівництва не є позбавленою таких винятків, достатньо пригадати пробоща з Пісажової в лимановському повіті, котрий кілька років тому вбив власну хазяйку і закінчив життя у в'язниці, далі кс[ьондза] Бжехффу посадили на кілька років за вбивство, здійснене в готелі «Під Собеським» у Кракові, чи з новішої кримінальної хроніки кс[ьондза] Шафрана, вплутаного в мерзенну справу в Подгужі, жертвою якої стала, світла їй пам'ять, донька капітана, і, нарешті, кс[ьондза] вікарного з Поремби-Жеготи, котрий, вчинивши огидний злочин над 8-річною дитиною, втік від жандармів, які його переслідували.

Ці факти відомі, правдиві і, борони Боже, не єдині, проте нікому навіть не спадає на думку через цих кілька винятків всю верству духівництва вважати злочинцями, вбивцями чи винними в содомських злочинах.

Отже не судіть, щоб і вас не засудили!

Переклад Петра Сабата

Стаття вперше надрукована польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1887. – 12 черв. – № 161) під назвою «W obronie nauczycielstwa ludowego».

Подається в українському перекладі.

ПРАЦЯ ЧЕХІВ НА ОСВІТНІЙ НИВІ

Що б не думали про сучасний стан чеського народу, про його характер і напрямки, якими простують його провідники, однак завжди безсумнівним і славним фактом залишиться те, що на кожній ниві розумової та економічної діяльності чехи розгортають величезну і посилену працю. Досить згадати їхніх поетів і літераторів, таких як Ярослав Врхліцький[1], який протягом 15 років написав і видав близько 50 томів оригінальних та перекладних поетичних творів, прозаїка Бенеша Тшебірського, який залишив понад 60 історичних повістей, Святоплука Чеха[2], поета рівно ж такого талановитого, як і плідного, Юл. Зейєра[3], Арбеса[4], Герітеса[5] і багатьох інших видатних літературних талантів, щоб впевнитися, який жвавий рух панує на цій ниві. Вистарчить кинути оком на чеські ілюстровані видання, напр[иклад], такі як чудова праця «Чехи», оздоблена величезною кількістю оригінальних і прекрасно виконаних гравюр, далі твір «Чеські міста й замки», ілюстровані тижневики «Svêtozor»[6], «Zlatá Praha»[7] і т. п., аби переконатися, що і на цій ниві чехи зробили дуже багато і то речей дуже цінних. Список чеських періодичних видань виявляє значну кількість публікацій у різних галузях людських знань, особливо навчальних і практичних занять, публікацій літературних, мистецьких, популярних і т. п. І що найважливіше, все це переважно чи принаймні на дві третини заповнюється оригінальними працями чеських письменників, які написані в рідному дусі, у формі, зверненій до потреб та розуміння чеської громадськості.

І не думаймо, що це потужне зростання чеської публіцистики і видань було чимось штучним, яке ледве тримається, як це люблять твердити німці. Ми мали під рукою список чеських публікацій, які періодично надходили до одного села (не міста): число різноманітних періодичних видань, передплачуваних лише тим селом, сягало 60, а кіль-

кість примірників перевищувала 150! І таких сіл в Чехії немало. А що ж тоді говорити про містечка і міста!

Якщо чехи і зробили чогось дуже багато, то це, безперечно, на ниві народної освіти, і з цієї точки зору можуть бути поставлені за приклад не тільки всім іншим слов'янським народам, але також і багатьом «цивілізованим» народам, котрі зі свого п'єдесталу звикли споглядати на слов'ян як на варварів.

Попри незліченну кількість місцевих товариств, бесід, читалень і т. п. чехи мають два великі товариства, котрі спеціально займаються освітою народу, а саме: «Matice lidu»[8], що видає для народу часописи і популярні книжки, і друге товариство під назвою «Ústředni Matice školská»[9], т[ак] з[вана] освітня спільнота для заснування чеських шкіл. Це останнє товариство було засноване тільки в 1880 р., і ось перед нами лежить звіт про діяльність цього товариства на сьомому році його існування. З цього звіту наводимо деякі найважливіші дані, які, сподіваємося, будуть повчальними і для нас, бо покажуть, у який спосіб і з яким запалом наші побратими беруться до речей, які в нас... е, залишимо це краще в спокої!

У році 1887 «Matice školská» мала 427.341 зл[отих][a] 78 кр[ейцерів] прибутку. Основний капітал товариства зараз складає 249.622 зл[отих] 29 кр[ейцерів]. Головні позиції в графі доходів займають: касовий залишок з 1886 р. в сумі 224.886 зл[отих] 49 кр[ейцерів], дарунки в сумі 169.231 зл[отих] 16 кр[ейцерів], внески звичайних членів 14.397 зл[отих] 2 кр[ейцерів], членів-засновників 5.060 зл[отих] 75 кр[ейцерів], допоміжних членів 1.449 зл[отих] 90 кр[ейцерів]. Від процентів поступило 3.029 зл[отих] 10 кр[ейцерів], з шкільної платні в школах, утримуваних «Matice», 2.698 зл[отих] 79 кр[ейцерів], з візитних карток 1.692 зл[отих] 31 кр[ейцерів], з календаря 1.206 зл[отих] 65 кр[ейцерів] і т. д.

У графі витрат перше місце, безперечно, займають видатки на школи. Ці видатки в минулому році складали 160.628 зл[отих] 81 кр[ейцерів]. Адміністративні видатки складали відносно скромну суму 7.529 зл[отих] 27 кр[ейцерів]. Виплата боргів складала 7.113 зл[отих] 66 кр[ейцерів], орган товариства становив 841 зл[отих] 83 кр[ейцерів].

---

[a] Мова йде про злоті ринські (гульдени). – *Упоряд.*

Розділяючи доходи товариства відповідно до місцевостей, спостерігаємо наступні цифри: з околиці Вайнберга надійшло 7000 зл[отих], з ок[олиці] Пільзна 6.701 зл[отих], з ок[олиці] Сміхова 6.389 зл[отих] 67 кр[ейцерів], з ок[олиці] Праги 4.919 зл[отих] 20 кр[ейцерів], з ок[олиці] Кароліна 4.672 зл[отих] 71 кр[ейцерів]. Дві околиці (Проміци в Моравії і Німбург) дали більш, ніж по 2.000 зл[отих], двадцять околиць в Чехії і дві ок[олиці] в Моравії дали більш, ніж по 1.000 зл[отих]. Загалом Чехія дала прибутку 159.111 зл[отих], Моравія – 20.151 зл[отих], Сілезія – 911 зл[отих], американські чехи – 8.232 зл[отих] і чехи, які мешкають в інших країнах, – 3.291 зл[отих].

Із витрат «Matice» на Чехію пішло 86.505 зл[отих], на Моравію – 50.024 зл[отих], на Сілезію – 23.998 зл[отих]. До вищезгаданих прибутків ще потрібно додати заповіти і пожертвування, здійснені минулого року на користь «Matice», які сягнули суми 11.000 зл[отих].

Щоб оцінити масштаб і важливість діяльності «Matice» у справі розвитку чеської нації, достатньо розглянути такі дані за минулий рік.

Товариство утримує своїм коштом 38 народних шкіл і садків для малих дітей, дві гімназії: в Опаві й Угорському Граці, перша з яких уже скоро буде наповненою учнями, і, врешті-решт, три школи для ремісників: в Літаві, Їглаві і Чеському Крумлові. Окрім цього, товариство заявило про готовність підтримувати таку школу в Ліберці і на додачу ще 18 іноземних шкіл.

Чи і ми колись зможемо показати подібний звіт?

На закінчення варто згадати, що на загальних зборах «Matiсy» Рігер[10] з обуренням говорив про заподіяну кривду чехам і полякам у Сілезії і висловлював велику надію на те, що їх справедливі вимоги врешті-решт будуть виконані.

Переклад Петра Сабата

Уперше надруковано польською мовою під заголовком «Praca Czechów na polu oświaty» в газеті «Kurjer Lwowski» (1888. – 11 січ. – № 11).

Подається в українському перекладі.

[1] *Врхліцький Ярослав* (1853–1912) – чеський поет, драматург, перекладач, журналіст, професор світової літератури Празького університету. Автор поетичних збірок «Еклоги й пісні» (1880), «Стародавні розповіді» (1883), «Сільські балади» (1885), «Уламки епопеї» (1886), «Нові уламки епопеї» (1894), «Боги і люди» (1899), «Коралові острови» (1908), «Моя родина» (1903), «Дерево життя» (1909), драматичних творів на біблійну й античну тематику, найвідоміші з яких «Сватання Пелопа» (1890), «Примирення Тантала» (1891) та ін. Листувався з І. Франком, який переклав окремі його твори, а також написав статтю «Нова чеська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. "Бар-Кохба"».

[2] *Чех Святоплук* (1846–1908) – чеський письменник, поет-романтик, журналіст, юрист. Вершиною його політичної лірики є поема «Пісні раба» (1895), а вершиною прози – сатирична повість «Мандрівка пана Броучека в XV століття».

[3] *Зейєр Юліус* (1841–1901) – чеський письменник, поет, драматург, представник неоромантизму. Найвідомішими циклами його патріотичних віршів є «Вишеград» (1880) і «Прихід Чеха» (1886), котрі присвячені легендарному минулому Чехії. Відвідав Україну, що позначилося на його творах «Пісня про помсту за Ігоря» та «Пісня про горе доброго молодця Романа Васильовича».

[4] *Арбес Якуб* (1840–1914) – чеський письменник, публіцист, театрознавець, літературний теоретик, журналіст, член-кореспондент Чеської Академії наук і мистецтв. Друкувався під псевдонімом Йозеф Свобода. Основоположник жанру «романетто». Найвідоміші твори – повість «Мозок Ньютона» (1877), романи «Кандидати на існування» (1878), «Штрайхпудлики» (1880).

[5] *Герітес Франтішек* (1851 – ?) – чеський письменник і журналіст, редактор празького журналу «Народна політика», автор численних гумористичних арабесок, новел і нарисів.

[6] «Svêtozor» – чеський ілюстрований журнал, виходив у другій половині XIX століття. Тривалий час у ньому працював помічником редактора Святоплук Чех.

[7] «Zlatá Praha» – чеський журнал, який виходив у 1864–1865, 1884–1929 рр. Засновник – В. Галек, видавець – Карел Сейфрид.

[8] «Matice lidu» («Народна Матиця») – чеське культурологічне товариство, яке видавало й популяризувало літературу для народу. Засноване в 70-х роках XIX ст.

[9] «Ústředni Matice śkolská» («Центральна шкільна Матиця») – чеське освітнє товариство, засноване 1880 року. Створювало шкільні установи та опікувалося ними.

[10] *Рігер Франтішек Ладислав* (1818–1903) – чеський політик, економіст, журналіст. Редактор 11-томної першої чеської енциклопедії, основоположник журналу «Nàrodni listy», один із засновників «Matice lidu».

ЩЕ РАЗ У СПРАВІ СТУДЕНТСЬКИХ ЗАВОРУШЕНЬ У РОСІЇ

Нещодавно ми подали текст звернення студентів Цюріха, що походили з Росії, на адресу студентів закритих російських університетів, у яких студенти Цюріха висловлювали свої гарячі симпатії російським колегам. Ми означили факт оголошення такого звернення як акт академічної солідарності між поляками та росіянами щодо спільної справи, справи свободи. Сьогодні маємо для запису друге прекрасне звернення такого роду, підготовлене у Женеві: «Звернення студентів та студенток Женевського університету, що народились у Росії, до студентів вищих навчальних закладів Росії, закритих згідно державного розпорядження». Це звернення, котре з'явиться цими днями російською та французькою мовами і в якому бачимо підписи студентів та студенток росіян, поляків, українців і кавказців, звучить так: «Дорогі товариші! Ми, нижчепідписані студенти і студентки Женевського університету, зібравшись д[ня] 1 січня 1888 р., вирішили приєднати і свій голос до вашого протесту проти існуючих в Росії університетських порядків. Позбавлені можливості брати активну участь у боротьбі за справу, так само важливу для нас, як і для вас, ми вважаємо своїм обов'язком принаймні висловити вам публічно нашу цілковиту симпатію та зичимо успіхів у боротьбі, яку ви розпочали.

Використовуючи тут переваги університетського устрою, що визнає свободу дослідження та викладання науки, а також автономію як професорських, так і студентських корпорацій, ми ще з більшим жалем стежили за що раз глибшим спотворенням самої суті вищої школи за останній час у Росії.

Ось що ми бачили в російських університетах: проведення лекцій під контролем поліцейських чиновників, які не мають нічого спільного з наукою, вилучення з викладів усіх галузей знань, нав'язування

професорам поглядів давно застарілих у науковому поступі, знищення автономії професорських корпорацій, обмеження доступу молоді до університетів через релігійні переконання, суворе переслідування будь-якого сліду організації товариств серед студентів і передання їх під нагляд спеціальної поліції в особі інспекції, чужої університетові та його інтересам, та врешті-решт впровадження цією ж інспекцією політичного шпигунства в університетському середовищі.

Усі ці та інші подібні факти не могли не сповнити нас великим смутком щодо питання науки та освіти в наших рідних краях.

Тому-то ми з гарячим співчуттям стежимо тепер за перебігом вашого одностайного та сповненого відданості протесту проти такого ганебного для науки і шкідливого для країни устрою університетів у Росії, і від щирого серця бажаємо, щоб ваша героїчна наполегливість, що не боїться нелюдських наруг, у найближчому майбутньому привела до народження в наших рідних краях тієї *академічної свободи,* без якої немислима вища школа в цивілізованих країнах».

Приятель, який люб'язно надіслав нам текст цього звернення, додає до нього від себе кілька зауваг, які з огляду на їх актуальну важливість викладаємо тут у скороченому вигляді. Передусім він звертає нашу увагу на різницю, яка є між цим зверненням та зверненням у Цюріху. В той час, коли останнє базувалось на широкому політичному ґрунті, Женевське звернення строго базується на академічній основі. Женевські студенти вимагають від російських університетів лише те, що вони як студенти можуть та повинні вимагати, хоча, безперечно, глибоко відчувають, що ця академічна свобода є неможливою без загальної політичної та громадянської свободи. Але також, з іншого боку, вони у своєму зверненні дають зрозуміти, що *вимога цієї загальної свободи є першорядною справою не студентів, а батьків, громадськості, суспільства в цілому.* Дотеперішні політичні маніфестації студентів не привели до жодних результатів і не приведуть до тих пір, поки до боротьби за цю свободу рватиметься лише зелена молодь, а люди старші, поважні і впливові стоятимуть збоку або гнутимуть шиї перед першим-ліпшим чиновником.

Переклад Галини Грабівської

Уперше надруковано польською мовою під заголовком «Jeszce w sprawie rozruchów studenckich w Rosji» в газеті «Kurjer Lwowski» (1888 – 12 січ. – № 12).

Подається в українському перекладі.

ХВИЛІ НАЗАДНИЦТВА

Рік 1888 заповів себе вже з самого початку многими знаками, які свідчать про те, що вельможній силі назадництва не досить уже дотеперішніх повільних поступів. Приступом у тріумфальнім поході хоче воно не добуті досі позиції, думаючи, мабуть, що ґрунт для його повного панування досить підготований. З ріжних боків рівночасно показується нам дим, що видобувається крізь шпари горючої внутрі будівлі. Перше в біжучім році засідання Ради державної принесло нам відразу аж три дарунки того роду, з яких і один уже вистарчив би на те, аби закаламутити спокій людей, що дбають про постійний розвій свободолюбних інституцій.

На перший із тих сумних знаків показав німецький посол Штайнвендер, звертаючися до президента міністрів з інтерпеляцією про розпорядження президента державних залізниць барона Чедіка, в якім той одним почерком пера *відбирає урядникам тих залізниць усі права горожанські та всі політичні переконання*, наказуючи їм під загрозою острих кар цілковито задержуватися від усяких політичних справ і підпирати тільки одну політику – залізничну. Інтерпелянти запитують, чи президент міністрів має намір знести те *зайве, шкідливе та з законами суперечне* розпорядження? Варто зазначити, що інтерпеляцію, подібну до Штайнвендерової, приготовувано також у лоні лівиці галицького краєвого сойму, але з тих приготовань не вийшло нічого. Видно, що в нашім соймі копиткове, мости та шпиталі більше та швидше можуть порушити увагу, ніж очевидне нарушення основних прав горожанських цілої верстви людей. Та німці сеї справи не пустили плазом.

Другий дарунок, який принесло нам перше сьогорічне засідання Ради державної, се давно заповіданий проєкт закону про школи конфесійні, внесений послом Ліхтенштейном та 31 товаришами, між якими бачимо також ім'я одного поляка, шлезького посла кс[ьондза] Свєжого.

Сей проєкт являється повним «законом державним про школи людові», що нормує «основи виховання та навчання» в тих школах. Після того проєкту людова школа має задачу «разом із родичами і замість родичів виховувати дітей *на основі їх релігії,* а також подавати їм потрібні в житті елементарні відомості». Предмети навчання в людовій школі ось які: 1) релігія, 2) читання, 3) писання, 4) числення, 5) наука язиків і писаних виробів, 6) спів. Школи приватні, відповідні тій самій основі й тому обсягові науки, мають бути зовсім зрівняні зі школами публічними. Школа людова складається з двох відділів: а) зі школи елементарної, в якій обов'язкова наука триває 6 *літ із 5 днями шкільними в тижні,* б) зі шкіл міських, фахових, промислових, рільничих, недільних і повторних. Усі діти, здорові тілом і здібні до науки, повинні вчащати до елементарної школи, а коли з неї не переходять до школи міської, промислової або рільничої, обов'язані вчащати також до школи повторної. Від ходження до тих шкіл вільні тілько ті діти, що побирають відповідну науку дома. Родичі або опікуни не сміють полишати дітей без науки, приписаної для шкіл людових. *Ніхто одначе не може змусити їх посилати дітей до такої школи, в якій виховання та навчання не відповідає основам їх релігії.* Навчання релігії, нагляд та провід у тім навчанні належить до церкви, зглядно до відповідних церковних корпорацій. Рівночасно виконує церков відповідно до завдання школи *також нагляд [над] цілою школою.*

«Найвищу управу та нагляд над шкільництвом людовим виконує держава через міністерство освіти, але всякі законні постанови щодо закладання, удержування, урядження, проводу та надзору над публічними школами людовими та вчительськими семінаріями, регуляція відносин ріжних віроісповідань, правних відносин учителів, означування видатків на шкільництво, особливо на науку релігії, а також спосіб покриття тих видатків, нарешті уставлення приписів про школи приватні та приватні вчительські семінарії – все те резервується для соймів краєвих. Учителем у школах людових та в учительських семінаріях може бути кождий горожанин держави, морально бездоганний, *якого визнання віри згідне з визнанням дітей, яких має виховувати.* Сей закон не нарушає затвердженого найвищою постановою з д[ня] 25 липня 1867 р. регуляміну, що заводить Раду шкільну краєву в Галичині та в князівстві Краківськім. Той регулямін може змінити тілько ухвала сойму кр[аєвого] галицького».

Ось головні постанови того проєкту, який у своїм назадницькім розгоні валить усе те, що в останніх 20 літах вироблено та здобуто на полі людового шкільництва, і силкується втиснути ту школу в тісні рамки давніх шкіл консисторіяльних[1]. Наука релігії – се головна задача людової школи, устроєної по думці кн[язя] Ліхтенштейна, а тілько за нею йде наука читання, писання і т[аке] и[нше]. Приписане теперішнім законом «подавання дітям найважніших відомостей про рідний край» у клерикальнім проєкті відпадає зовсім. *Клерикалізм не знає рідного краю,* а почуття народности вважає витвором злого духа; він *ділить і розріжняє людей тілько після віроісповідання.*

Лишаючи на боці припис про обов'язкову *шестилітню* науку, звернім увагу тілько на ту обов'язковість елементарної науки. Вона обов'язкова тілько в такім разі, коли основи виховання та навчання відповідають релігійним віруванням родичів. Церков обік держави має головний нагляд над людовим шкільництвом; вона рішуче впливає на склад учительського тіла. Бо не досить, що одержання посади вчителя залежить від віроісповідання вчителя, – в тім самім параграфі клерикального проєкту міститься також припис, що в католицьких школах для одержання посади вчителя (крім педагогічного екзамену) потрібне також спеціяльне вповажнення (misso canonica) для уділювання науки релігії.

Як уявляє собі сей проєкт нагляд держави над людовим шкільництвом, годі зміркувати, маючи на увазі параграф, який усі постанови щодо шкіл приділює компетенції соймів краєвих. Оскілько той параграф змагає до децентралізації людового шкільництва і до більшого приноровлення людових шкіл до місцевих потреб, його можна би назвати оправданим, якби виложені вище реакційні основи, на яких мусила б опертися людова школа в цілій державі, не відбирали йому всеї вартости. Повторяю виразно: *в цілій державі, отже, і в Галичині,* бо хоча арт. III проєкту робить для Галичини нібито виїмок, але виймає з-під нового закону *не галицькі школи людові, а тілько регулямін галицької Ради шкільної краєвої.*

Яким ударом для цілого людового шкільництва було би прийняття сього проєкту, не потребую доказувати. Маю надію, що він лишиться тілько пустою маніфестацією клерикалів, що ані теперішнє правительство, ані більшість Ради державної (для ухвалення такого закону,

що в многих точках нарушує основні закони конституційні, треба більшости двох третіх частей усіх послів) не згодяться на такий нечуваний закон. Тим менше не повинно йти на сю вудку Коло польське[2], прикладаючи руки до закона однаково шкідливого для инших країв монархії, як і для Галичини.

На тім самім засіданні Ради державної міністр Гауч вніс *проєкт закону про обмеження горожанської свободи слухачів університету*. Весь закон складається з 13 параграфів без урядового *мотивування*. Бо й пощо мотивувати, коли закон говорить сам за себе.

§ 1 сього закону дає дефініцію академіка. Таким уважає закон звичайних і надзвичайних слухачів університету, техніки, вищої школи рільничої та Академії штук красних у Відні. Сей закон *міністеріяльним розпорядженням* може бути розтягнений також на инші наукові заклади.

§ 2 *зносить для студентів* почасти закон про товариства та збори з р. 1867, отже творить із них окрему категорію горожан під *виємковими законами*. Важний § 4, який у своїх наслідках може довести до численних непорозумінь між студентами й професорами, бо уконституювання академічного товариства робить залежним від затвердження збору професорів. Без того затвердження політична власть не може потвердити навіть найневинніших статутів академічного товариства, яке би хто хотів зав'язати. Сей параграф, здається найважніший у тім законі, постановляє, що тілько студенти *одної й тої самої вищої школи* можуть належати до одного академічного товариства, коли воно не має задач виключно гуманітарних, наукових або артистичних. Той сам § дає академічним властям право забороняти студентам належати до инших *неакадемічних товариств*.

Для пояснення сього позволю собі тут висловити кілька уваг. У остатніх літах у корпораціях студентів-німців загніздився дух прусофільський та антисемітський; натомість инші академічні корпорації мають характер переважно патріотичний, плекаючи любов до своєї народности та ширячи патріотизм серед менше освічених мас. Отже, виходить так, що ті товариства новим Гаучевим законом засуджені на загладу. Приписом, що тілько академіки тої самої вищої школи можуть належати до певного товариства, змушені би були прим[іром] львівської техніки творити окреме, а слухачі університету знов окреме товариство. Віденське «Ognisko»[3], що має метою скуплення всіх поляків –

слухачів університету, техніки та агрономії у Відні, мусило би перестати існувати задля недостачі членів і мусило би раз у раз стояти під доглядом і поліції і ріжних університетських властей, аби борони Боже, крім штуки, науки та філантропії, не займалося нічим иншим. Хоч і як треба вболівати над тим, що в корпораціях німецьких студентів *тепер* проявляється шкідлива течія, то все-таки той стан може з часом змінитися. Ідея свободи та рівноправности може з часом перемогти також і серед німецької молодіжі, а тоді минеться культ для генія Бісмарка, минеться засліплена ворожнеча до инших рас та віросповідань. Та коли буде ухвалене *загальне обмеження* академічних прав, то хвилево воно може й запобіжить деяким вибрикам, але натомість закон на довгі літа лишиться законом і оловом буде тяжіти на всіх свобідних рухах академічного життя. Щобільше, академіки як такі будуть у гіршім положенні від своїх ровесників неакадеміків (ремісників, молодіжі торговельної і т. и.), бо на тих буде тяжіти тілько закон із р. 1867, коли натомість інтелігентні академіки будуть позбавлені всіх користей того закону, бо навіть шкільні власті можуть просто заказати їм належати до неакадемічних товариств, хоч би навіть гуманітарних.

На основі § 6 можуть власті, як політичні, так і університетські, а *навіть сам міністр просвіти,* розв'язати академічне товариство. Після § 7 устроювання студентських зборів, празників, фестинів, комерсів, публічних продукцій (концертів) залежить від дозволу університетських властей. А ті власті можуть покласти умову, аби з *тих зібрань виключити студентів инших вищих наукових закладів* і *приватних осіб.* Тим самим властям сей припис [дає] право забороняти студентам участь у инших студентських зібраннях. У кождім випадку дозвіл на відбування таких зібрань дає власть політична тілько тоді, коли студенти викажуться дозволом власті університетської (§ 8).

§ 9 заводить рід *університетських інспекторів, бо* власть університетська може на кожний збір академіків, прилюдний чи *довірочний,* вислати свого делегата з порученням слідити за *ходом дебатів* свобідних академічних горожан. § 10 забороняє студентам безумовно творити політичні товариства, а навіть забороняє їм забирати голос у публічних (політичних) справах на зібраннях.

Усякий проступок проти приписів того закону потягає за собою кари з § 19 закону про збори (арешт до 6 тижнів або грошова кара до 200 з[о-

лотих] р[инських]) та § 36 закону про товариства (ті самі кари). Крім того, чекають на непокірних іще кари дисциплінарні, які орікає § 11. Згідно з постановами тих приписів постановляє також § 12: «Протягом 20 днів по вході в життя сього закону мусять усі академічні товариства *реорганізуватися* відповідно до тих приписів, а в противнім разі – *будуть розв'язані».* На основі § 13 виконанням сього закону як на глум усякій логіці та всякій законності мають займатися аж три міністри: міністр освіти, справедливости та внутрішніх справ.

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski», 1888, ч. 28.
Переклад писано д[ня] 10 липня 1913.

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1888. – 28 січ. – № 28). В українському автоперекладі твір увійшов до Франкової збірки «В наймах у сусідів» (Львів, 1914).

Подається за виданням 1914 року.

«В наймах у сусідів» – збірка І. Франка, до якої увійшло 46 статей, опублікованих польською та німецькою мовами в 1886–1890 рр. Книжка започаткувала ознайомлення українського читача з чужомовним доробком письменника.

[1] *...шкіл консисторіяльних.* – Недільні школи при церкві.

[2] *Коло польське* (Koło Polskie) – група польських депутатів у віденському парламенті.

[3] *«Ognisko»* – польське студентське товариство, яке об'єднувало молодь вищих навчальних закладів Відня.

НА ҐВАЛТ ПО-НІМЕЦЬКИ!

За почином кн[язя] Сапіги[1] почалася в нашім краю дискусія в справі, яка властиво не вимагає ніякої дискусії, почалося, так сказати, виломлювання отворених дверей. Маю тут на думці його внесок про навчання німецької мови в галицьких школах. Ледво пролунали в соймі відгомони веденої там про се дебати, коли почали надходити петиції від рад повітових, що жадали заведення науки німецької мови в школах. Розпочала той ряд рада пов[ітова] сяницька, а за нею прибули до концерну ще ради пов[ітові] турчанська, калуська та косівська. Коли б ми з сього приводу могли висловити свою радість, що нарешті й та вічна рада пов[ітова] турчанська по 20-літній щасливій мовчанці аж тепер із нагоди сього одинокого внеску дала знак життя, виступаючи в ролі Сеня з конопель, то все-таки мусимо висловити зачудування, що думку про заведення німецької мови вже від другого класу людових шкіл підхопили репрезентації самих гірських і *самих найтемніших повітів*. Бо, як виказує статистика, якраз у тих повітах народна освіта стоїть найнижче; в р. 1880 числено в них 96–98 процентів людности, що не вміла ні читати ні писати.

Лишаючи на боці зміст тих петицій, зазначу лише те, що власне ті гірські повіти були найменше компетентні до оцінки користей або хиб теперішньої людової школи, бо власне вони задля браку в них шкіл найменше мали нагоди пізнати їх вплив і значення.

Шкільна комісія, якій сойм переказав ті петиції для справоздання, поперед усього завважила, що заведення німецької мови як обов'язкового предмета науки, почавши від другого класу людових шкіл, було би суперечне з законом із д[ня] 28 серпня 1867 про викладову мову в школах людових і середніх у Галичині, який у кінцевім уступі арт. III орікає: «Починаючи від третього класу всіх вищих шкіл людових, німецька мова – обов'язковий предмет науки». Отже, відповідно до за-

кону наука тої мови може бути заведена тілько від третього класу шкіл трикласових. Її заведення в школах одно- або двокласових у котрім будь році науки, а також у школах трикласових вчасніше, ніж у третім році науки, було би можливе тілько після зміни дотичного закону. Комісія судить одначе, що проєктована петентами зміна в плані науковім наших людових шкіл не тілько непотрібна, але навіть була би для тих шкіл шкідлива.

На оправдання свойого жадання наводять петенти тілько те одно, що наша сільська молодіж має великі трудності в часі сповнювання військової служби задля повного браку знання німецької мови, що їй трудно дослужитися до ступня підофіцера, а що гірше, трудно зрозуміти команду в німецькій мові і порозумітися з тими зверхниками, що володіють тілько німецькою мовою. Инших причин петенти не наводять, а ся одна зовсім недостаточна для введення такої важної зміни в програмі та цілім устрою наших людових шкіл.

Бо коли петиція говорить про трудності порозумітися зі зверхниками, що володіють тілько німецькою мовою, то очевидно не знає того, що військові приписи вже віддавна обов'язують офіцерів ц[ісарсько]-к[оролівської] армії до вивчення мови полку, рідної мови більшості рекрутів, отже у нас польської або руської.

Те, що піднесено в петиції, буцімто нашій сільській молодіжі трудно навчитися команди в німецькій мові, відпадає супроти факту, що команда має тілько невелике число німецьких слів та окликів, яких навіть зовсім неосвічений рекрут може досить легко навчитися. Сам заряд ц[ісарсько]-к[оролівської] армії, без сумніву, дуже чуткий на єдність мови в армії, признає, що годі жадати, аби рекрути з різних народностей уміли німецьку мову, і тому старається, аби в часі служби вони присвоїли собі її знання настілько, скілько того треба для служби чи то рядового чи підофіцера. Заряд ц[ісарсько]-к[оролівської] армії признає, що не людова школа має приготовляти для нього рядових і підофіцерів, свідомих німецької мови, а тілько сама армія та її школа мусить се зробити. Обсяг, у якім заряд ц[ісарсько]-к[оролівської] армії вимагає від своїх рядових та підофіцерів знання німецької мови, дуже невеликий і в часі військової служби легко може бути виповнений.

А втім наша людова школа, особливо сільська одно- та двокласова, хоч би навіть узяла на себе ту задачу, не могла би сповнити її, бо навіть

хоч би навчила молодіж початків німецького читання та писання, то не могла би навчити їх військової термінології, а ті початки, які би молодіж одержала в школі в дитячих літах, вона, правдоподібно, забула би зовсім, поки би доросла до військової служби.

В ширшім обсягу життєвих потреб наше краєве законодавство подбало відповідно про присвоєння інтелігентній молодіжі також знання німецької мови, і тому шкільна комісія соймова вважає відповідним, аби сойм над петиціями трьох згаданих рад повітових перейшов до денного порядку.

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski», 1888, ч. 17.
Переклад писано д[ня] 11 липня 1913.

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1888. – 17 січ. – № 17) під заголовком «Gwałtem po niemiecku!». Український варіант в авторському перекладі був уведений І. Франком до збірки «В наймах у сусідів» (Львів, 1914).

Подається за виданням 1914 року.

«В наймах у сусідів» – див. примітку на с. 213.

[1] *кн. Сапіга* – Сап'єга Леон Людвік (1803–1878) – польський князь, перший маршалок Галичини (1861–1875). Походив із білорусько-литовського магнатського роду, представники якого у XVI – XVIII століттях посідали високі посади у Великому Князівстві Литовському і в речі Посполитій. Леон Сап'єга спершу був на російській службі та через участь у повстанні 1830–1831 рр. еміґрував до Галичини, де став політичним і економічним діячем, домагався скасування панщини.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА СТУДЕНТІВ

Відразу після внесення проєкту п[ана] Гауча[1] про обмеження свободи академічних товариств ми запропонували погляд, протилежний міністерським намірам, виказуючи, що коли б вони здобули силу закону, реакційний по́дув, а останнім часом маємо їх занадто багато, міг би швидко унеможливити існування наших «Читалень» і студентських «Вогнищ». Жоден, хто вірить в істину, *що яка молодь, таке і майбутнє народу,* не зможе заперечити того, що цей молодіжний рух є цінним чинником розвитку і утримання громадянського духу.

Деякі голоси в нашій журналістиці висловлюють думку, що гаучівська постанова започаткована віденськими фактами, де певні «буршеншафти»[a] плекають великонімецькі прагнення, а з суспільної точки зору виявляють антисемітський дух, який нашим університетським закладам є байдужим, тому що ні в Кракові, ані у Львові немає схожих тенденцій, а наша покірна молодь живе в злагоді з поліцією і академічною владою.

Потрібно, однак, пам'ятати, що будь-яка реакція є заразною, навіть гірша, ніж чума великої рогатої худоби, бо її принаймні можна спинити, закривши кордон. Проте реакційні течії можна знищити тільки радикальним придушенням на місці і в час виникнення. Бісмарк[2] разом з царатом є батьком реакції в політичному світі. Але в справах громадського виховання такі індивіди, як Апухтін[3], Толстой[4] і Делянов[5] служать зразком умам, від природи гострим на блискучі ідеї. Подвоєння податку за навчання в середніх школах, відсторонення цілого покоління від вищої освіти та поліційна регуляція університетів, що вийшла з Петербурга, охоплюють щораз ширші кола.

---

[a] Burschenschaft *(нім.)* – товариства в Німеччині в XIX ст., засновані як асоціації студентів, натхненні ліберальними націоналістичними ідеями. – *Упоряд.*

У такому разі боротьба і принципова опозиція бувають єдиним засобом проти реакції. *Principiis obsta*[a], в іншому разі, стаючи байдужим до певних фактів, завтра сам можеш стати їхньою жертвою.

Те, що в справі, котра вже два дні займає увагу Віденської Палати депутатів[6], мова не йде про приборкання німецьких «буршеншафтів», найкращим доказом є та обставина, що до товариств такого роду успішно застосовувався такий цілком достатній засіб, як розпуск. Отже, для чого нові комбінації?

Проєктований закон цілком таврує постанова, вміщена в ньому, що академічна влада може заборонити студентам брати участь в нестудентських зібраннях чи в студентських зібраннях інших навчальних закладів. Принаймні одна четверта студентської молоді й майже *всі* студенти-медики досягають громадянського повноліття до закінчення навчання. І в той же час від цього чи іншого підпорядкованого поліційним ординансам ректора має залежати їхня активна участь у житті суспільства? Людям, котрі як офіцери очолюють військові відділи і повинні слугувати прикладом іншим, які зовсім не підлягають такому обмеженню? Чи це не громадянська деградація тієї молоді, місією котрої в майбутньому є лідирувати у суспільстві?

Параграф 10 проєкту цілком і повністю відсторонює студентів (а отже і повнолітніх) від участі в політичних товариствах, знову ставлячи їх нижче від решти повнолітніх членів суспільства, і, вочевидь, хоче довести студентську молодь до рівня стада «без сердець, без духу», котра женеться тільки за кухлем чи Zahlungsbogen'ом[b].

Отже, якщо мусимо з усією вдячністю прийняти голоси німецьких і чеських депутатів, котрі належним чином схарактеризували проект, то зі смутком можемо тільки ще раз констатувати, що польська делегація устами Бобжинського[7] знову стала на сторону реакційності, яку світ, завжди раніше звиклий пов'язувати польське ім'я з гаслами свободи, запише на рахунок гріхів цілого народу, відхиляючи від нас залишки симпатії, якою ще користуємося в Європі завдяки *померлим* польським поколінням. П[ан] Бобжинський міг би принаймні мовчати.

Переклад Петра Сабата

---

[a] Протидій спочатку *(латин.)*. – *Упоряд.*

[b] Виплатним листом *(нім.)*, тут: у значенні «за грошима». – *Упоряд.*

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1888. – 12 лют. – № 50) під заголовком «Obywatelskie prawa akademików». І. Франко тут продовжує критику законопроєкту про обмеження свободи студентських товариств, яку розпочав у статті «Хвилі назадництва».

Подається в українському перекладі.

[1] *Гауч Пауль фон Франкентурн* – див. примітку 1 на с. 195.

[2] *Бісмарк Отто фон Шенгаузен* (1815–1898) – див. примітку 14 на с. 101.

[3] *Апухтін Олександр Львович* (1822–1903) – один із найреакційніших державних діячів царської Росії, генерал-майор. У 1879–1897 рр. був опікуном Варшавського учбового округу, з 1897 р. – сенатор. Вів русифікаторську політику в Польщі.

[4] *Толстой Дмитро Андрійович* (1823–1889) – російський державний урядовець, із 1865 р. – оберпрокурор Святійшого Синоду, в 1866–1880 рр. – міністр народної освіти, згодом – міністр внутрішніх справ, президент Академії наук.

[5] *Делянов Іван Давидович* (1818–1897) – див. примітку 1 на с. 191.

[6] *Віденська Палата депутатів* – Нижня палата Австрійського Райхсрату (Reichsrat). Райхсрат – з 1861 р. парламент Австрійської імперії та з 1867 р. парламент Цислетанії (одна з двох складових частин Австо-Угорщини, яка була безпосередньо підконтрольна австрійській імперській, а не угорській королівській, короні) – складався з двох палат: верхньої (палата панів – Herrenhaus) та нижньої (палата депутатів – Abgeordnetenhaus).

[7] *Бобжинський Міхал* (1849–1935) – польський історик та політик, доктор права, професор юридичного факультету Яґеллонського університету. В 1893–1901 рр. як почесний професор польського і німецького права Львівського університету викладав курси «Історія парламентаризму у Польщі» та «Історія італійців у Польщі». У 1890-х рр. – віце-президент Крайової шкільної ради, в 1908–1913 рр. – намісник Галичини, один із краківських консерваторів. М. Бобжинський хоч і визнавав українців окремою нацією, однак його шкільна політика була спрямована на те, щоб вони залишалися «вбудованими» у доміновану поляками суспільну структуру. Автор низки праць із польської історії.

РЕВІЗІЯ ШКІЛЬНИХ БІБЛІОТЕК

Кілька років тому вийшла постанова міністерства освіти про ревізію шкільних бібліотек, постанова чисто поліційної специфіки. Як знаємо, ця постанова, попри скарги вчительства, не зустріла належного опору там, де б його передусім мала б зустріти, а отже, ані в сеймі крайовім, ані в Раді шкільній, ані теж в інспекторатах і дирекціях шкіл. Адже це розпорядження було найвиразнішим вотумом недовір'я зі сторони міністерства до патріотизму і педагогічного такту шкільних рад, інспекторів, директорів і вчительських кіл, котрі у своєму розпорядженні мають виключно шкільні бібліотеки, рекомендують для них тільки твори «випробуваного» змісту і вилучають усі інші, видають учням із цих творів тільки те, що для лектури молоді в такому віці вважається відповідним.

Замість того, щоб запротестувати голосно і рішуче проти такої постанови міністерства, вчительські кола після наказу шкільних рад взялися до копіткої і компрометуючої праці ревізії, цензури творів давно цілому світові відомих, видирання сторінок з творів Міцкевича[1], Красінського[2] і Ґете[3], зафарбовування уривків у Шевченка і Словацького[4], викидання з бібліотек найневинніших творів, що виражають єдино вільнішу думку, яка де-не-де виходить поза слимаковий горизонт т[ак] зв[аної] шкільної програми. Доповіді, що мотивують всі ті мудрі цензури, йшли до Ради шкільної, яка впроваджувала їх у систему і потім пересилала міністерству. Критична швидкість і педагогічний запал не задовольнялися фактичними перекрученнями, лізли в душі тих авторів і видавців, цензурували їх умисли, таємні думки і приховані наміри.

До чого довів той цілий процес – документально не відомо, але, що, однак, дійшов уже дуже близько до Геркулесових стовпів відсталості й розумового застою, на це вказує інтерпеляція посла Фусса в Державній Раді з причини заборони часопису «Schule und Haus». Посол Фусс

і тов[ариші] запитали 8 [числа] ц[ього] м[ісяця] міністра Гауча[5], чи справді він хотів наказом від 6-го січня заборонити вчителям і школам передплату педагогічного часопису «Schule und Haus»?

На це міністр Гауч відповів: «Для вмотивування цього наказу мені достатньо покликатися на сам текст постанови, у якій виразно сказано, що цей часопис серед річників 1887 і 1888 рр. зайняв таку позицію, яка не дозволяє, щоб він був переданий до бібліотек народних шкіл. Я б міг підтвердити це багатьма цитатами з останніх річників того часопису, але задовольняюся тільки одною.

Ось в № 11 за 15 листоп[ада] 1888 р. у статті під назвою «Народе, допомагай собі сам» є дослівно таке: «І хто ж ті люди, що постійно апелюють до думки народних мас? Звісно, це є переважно люди, які не мають ані почуття, ані розуміння народних потреб, добра і бід народу. Це насамперед духівник, сільський священик, який ввіреним йому овечкам раз за допомогою доброти, то знову за допомогою строгості фарбує вовну, вдаючи, що дбає лише про їхнє добро і не знає ніякого вищого завдання, як тільки працювати для народу. Дивна справа! Чи ж священик згідно зі своїм станом, що залежить від Рима, своєї безженності і тому, що йому не потрібно турбуватися за щоденний хліб, не може цілковито бути провідником народу? Йому невідомі батьківські тривоги, він не має уявлення про тяжку біду селянина, обтяженого працею та податками, який не сміє мати прагнення до волі й незалежності, бо є слуга слуги Божого і мусить старатися, щоб і ввірені йому душечки зробити такими самими слугами. (Пос[ол] Пернерсторфер: Дуже добре!). Він не розуміє духовних потреб народу, бо мусить вчити: Благословенні вбогі духом! (Дуже добре! Із лівиці). Він не знає ціни продуктивної праці, бо ж стоїть від неї цілком здаля. Одним словом, бракує йому всіх тих якостей, які мусить мати кожен, хто хоче бути порадником і, зрозуміло, поводирем народу. Ті, які дозволяють йому себе вести, рано чи пізно розуміють, що їх пошили в дурні. А інші елементи, які апелюють до думок народу? Ті не у кращому становищі. Адвокати, фабриканти, вчені, князі, графи – всі вони стоять здаля від народу, не зустрічаються з ним, а прецінь хочуть ним володіти, звичайно, тільки для власної користі!». Міністр освіти такої публікації в школах не може стерпіти! (Жваві оплески правих, пожвавлення серед лівих).

Пос[ол] *Фусс*: Вношу пропозицію, щоб над тією дуже гострою з погляду форми, а нічого не вартою відповіддю на найближчім засіданні були відкриті дебати.

Пос[ол] *Кронаветтер* просить з'ясувати, скільки голосів буде за цю пропозицію, а скільки проти.

При голосуванні з'ясувалося, що проти пропозиції Фусса 112 голосів, а за неї – 92. Серед лівих відізвалися іронічними оплесками, праві – занепокоєнням. Пос[ол] Фусс (гімназійний професор) заявляє: *«Но, но, побачимось ще при бюджетних дебатах!»*.

Переклад Михайла Зубрицького

Стаття вперше надрукована польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1889. – 17 лют. – № 48). Тему «ревізії» шкільних бібліотек І. Франко глибше розвиває в публікації «Таємні товариства молоді» (1890).

Подається в українському перекладі.

[1] *Міцкевич Адам* (1798–1855) – найвидатніший польський поет і культурно-політичний діяч доби романтизму. І. Франко перекладав його твори, написав працю «Адам Міцкевич в українській літературі». Пам'ятник Міцкевичу встановлений в Дрогобичі ще за життя І. Франка (1894) біля гімназії, де Франко вчився.

[2] *Красінський Зиґмунт* (1812–1859) – видатний польський драматург, поет-романтик, граф. Найвідоміші твори: драми «Не-божественна комедія», «Іридіон», поеми «Досвіток», «Фантазія життя», повість «Агай-хан», поетичний цикл «Псалми майбутнього» та ін.

[3] *Ґете Йоганн Вольфганг* (1749–1832) – див прим. 28 на с. 76.

[4] *Словацький Юліуш (1809–1849)* – видатний польський поет і драматург. Ряд творів присвятив Україні, зокрема драми «Мазепа», «Голштинський», «Пісню козацької дівчини». І. Франко назвав Словацького «співцем Поділля».

[5] *Гауч Пауль фон Франкентурн* – див прим. 1 на с. 195.

ВЛАДА ПОЛІТИЧНА, А ЧИТАЛЬНЯ НАРОДНА

Як відомо, народні читальні, особливо руські, не користуються симпатією політичної влади, а радше навпаки, зазнають від неї різноманітних перешкод. Кілька років тому в цій справі навіть депутація від «Народної Ради»[1] зверталася до намісника зі скаргою на утиски, яких зазнають руські читальні від підвладних йому органів. Тогочасний намісник п[ан] Залєський[2] тоді виразно пообіцяв, що ті читальні мають шляхетну місію серед людей і що не буде перешкоджати їхньому розвитку. Протягом якогось часу читальні мали спокій. Однак тепер, в «новій ері» [3] повертаються до читалень «старі часи».

«З різних повітів, – пише *"Діло" [4],* – отримуємо доноси, що ц[ісарсько]-к[оролівські] староства чинять щодо читалень не так, як вимагає закон про товариства, проте з усієї їхньої поведінки видно, що вони вважають руські читальні чимось шкідливим, якоюсь «брудною витівкою». Отже, в Залужжі[5] під Рогатином[6] члени-засновники читальні подали до ц[ісарсько]-к[оролівського] намісництва статут із проханням про затвердження. Через деякий час намісництво віддало статут у руки ц[ісарсько]-к[оролівського] староства в Рогатині. Староста п[ан] Райхельт замість того, щоб відіслати статут засновникам читальні, викликає війта із Залужжя і наказує йому негайно привести до староства усіх засновників, котрі підписалися під статутом. Засновники з'явилися до староства, і пан Райхельт доручає комісарові п[ану] Мюльнеру *здійснити над ними суд.* І як же відбувається цей суд? Насамперед комісар Мюльнер починає відраджувати селян від заснування читальні, а коли це не допомогло, береться до протоколу. І ставить їм такі питання: Ви засновуєте читальню? Скільки вас її засновує? Хто вам казав її засновувати? Можливо вас на це намовив ксьондз, а може вчитель? Звідки ви взяли статути? Хто вам їх дав? Хто вас навчив, як і куди їх надсилати? Чи ви його підписали? І т. п. Коли селяни-засновники відповіли,

що дійсно вони підписали статут, п. комісар кожному з них давав перо і казав підписатися на клаптику паперу. Після цієї сцени п[ан] комісар Мюльнер передав справу старості і відправив селян додому».

Також і з Калуського повіту *«Ділу»* повідомляють, що й там останнім часом староство викликáло членів читалень на схожі суди. Таким чином восьмеро людей з села Завадки повинні були йти понад дві милі до Калуша[7], щоб там відповісти на такі питання, як «хто вам порадив засновувати читальню?»

Така нічим не виправдана поведінка влади чудово підходить для подання в Сейм інтерпеляції щодо п[ана] намісника.

Переклад Петра Сабата

Стаття вперше надрукована польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» під заголовком «Władze polityczne a czytelnie ludowe» (1889. – 27 жовт. – № 298).

Публікація важлива як документ, що засвідчує протидію місцевої влади Галичини створенню українських народних читалень.

Статтю подаємо в українському перекладі.

[1] *«Народна Рада»* – див. примітку 11 на с. 195–196.

[2] *Залеський Філіп Кшиштоф* (1836–1911) – польський політик і громадський діяч, граф. У 1880-х роках – цісарсько-королівський намісник Галичини.

[3] *«Нова ера»* – угода між українською та польською фракціями Галицького крайового сейму 1890 р.

[4] «*Діло»* – див. примітку 9 на с. 195.

[5] *Залужжя* – село Яворівського району Львівської області.

[6] *Рогатин* – місто в Івано-Франківській області, розташоване на берегах Гнилої Липи на Опіллі. Районний центр.

[7] *Калуш* – місто в Івано-Франківській області, районний центр.

НАШІ РІЛЬНИЧІ ШКОЛИ

Тільки-но виданий звіт Крайового виділу[1] про нижчі рільничі школи в Городенці[2], Ягельниці[3] та Коберницях[4], як і про школу вирощування льону в Городку[5], у виразній формі й далекій від дотеперішньої туманної фразеології відкриває один кутик великої картини, котру можна було б назвати галицькою нужденністю. Те, про що до цього часу неодноразово тільки наздогад подейкували опозиційні часописи чи заявляли опозиційні депутати, названі демагогами та агітаторами, тепер виявляється фактом підтвердженим і публічно визнаним найвищою автономною владою краю. Фактом є те, що наші нижчі рільничі школи, за винятком лише ягельницької, *не відповідають своєму призначенню ні з погляду навчального плану, ні з погляду вчительських кадрів, ані з погляду теоретичного та практичного навчання учнів*, а отже, гроші, котрі видані краєм, є значною мірою грошима, викиненими намарно.

Визнаємо, що звинувачення це досить важливе і болісне, проте сам звіт Край[ового] вид[ілу] надає нам достатньо доказів, які підтверджують, що для цього звинувачення є вагомі підстави. Наведемо їх тут словами самого звіту.

Перша і найдавніша галиц[ька] нижча рільнича школа в Дублянах[6] з самого початку мала завдання підготувати нижчі адміністративні і виконавчі кадри для *великих* господарств (розпорядників, польових наглядачів, господарських писарів і т. д.) і, завдяки щедрій фінансовій підтримці краю, виконує це завдання сповна. Пізніше створені нижчі рільничі школи мали вже іншу ціль, а саме «готувати з вихованців перш за все самостійних господарів менших володінь, господарів-землеробів». «Крім цього, рільнича школа в Городенці пішла за прикладом дублянської школи», тобто зрадила своєму призначенню. Це відбулося з дуже цікавої причини, котру можна було б описати прислів'ям «не маєте хліба, їжте булки»: «не маючи власного малого шкільного господарства»,

ця школа «оперлася на велике господарство, яке вирощує численну рогату худобу, коней та овець і володіє машинами для рільничих робіт, млином, ґуральнею. Яким чином сталося таке чудо, що школа, не маючи власного малого господарства, раптом заволоділа великим господарством? Над цим можна було б марно ламати собі голову, якби звіт у делікатній формі сам не пояснив цієї загадки. Отже, це відбулося внаслідок «особливої доброзичливості та жертовності власника Городенки бр. Ромашкана». У якій формі виявилася ця жертовність – не знаємо. Однак, здається, що ситуацію, наведену вище, потрібно розуміти так, що не школа здобула володіння госп[одарством], а бр. Ромашкан заволодів школою. Бачимо це найвиразніше зі звіту дирекції тієї школи, де читаємо, що відбувається:

«На підставі досвіду дирекція стверджує, що в Галичині немає вигіднішого місця для нижчої рільничої школи від Городенки, де навчають нижчих службовців фільваркових та службовців нижчої категорії. Виходячи з цього (але, на жаль, всупереч статутові[a]), першочергово школа (насправді, сама школа володіє заледве 4 з половиною моргами ґрунту для дослідів. – Ред.) на власному шкільному полі і далі може надавати шляхом практичного досвіду ті всі відомості, які майбутній *господарчий слуга* неодмінно потребує. *У літню пору учні займаються тільки практикою; науки теоретичні як такі не подаються*, а обмежуються поясненнями, потрібними, щоб зрозуміти ціль і належне виконання здійснюваної учнями праці, які подаються на місці роботи керуючим практикою чи інструктором. Учнів І-го року інструктор навчає різних робіт, що виконуються ручними знаряддями (копання, сапання, жаття, косіння, в'язання, укладання снопів, накладання возів, молотіння ціпом, ручного посіву та ін.). Учні ІІ-го року працюють з кіньми (орють, волочать, валкують, ведуть сівалки, боронують і т. д.). Учні ІІІ-го року обслуговують машини (сіялки, молотарки), а також їх часто використовують для нагляду над усіма польовими і фільварковими роботами. Учні ІІІ-го року по черзі виконують функції токового, стаєнного, ґурального і канцелярійного писаря і, нарешті, функції економа.

«Взимку учні зайняті не тільки звичайними господарськими роботами, характерними для цієї пори року, але також і в ґуральні, мли-

[a] Редакційна примітка газети «Kurjer Lwowski». – *Упоряд.*

ні й фільваркових майстернях. При догляді за худобою учнів використовують впродовж цілого року. Почергово по двоє (один із II-го, а один із I-го курсу) учні протягом тижня обслуговують корівник, робочих і стадних коней, робочих волів, волів для відгодівлі, овець та свиней. При догляді за худобою завжди зайняті 10 учнів, а одинадцятий, з III-го курсу, котрий виконує обов'язок стаєнного писаря, наглядає за ними. *Догляд за худобою обов'язковий вранці, в обід та ввечері, не дивлячись на те, чи є в цей день тижня практика чи лекції з господарської теорії*».

Нижча рільнича школа в Ягельниці була заснована і залишається в інших умовах, бо, хоча також могла б «опертися» на більше господарство гр[афа] Лянцкоронського[7], отримала власне *двадцяти-кілька-моргове господарство з відповідними будівлями та живою худобою*, котре можуть облаштувати як зразкове волосне господарство, у якому всякі господарські роботи та клопоти, пов'язані з таким малим господарством, виконуються виключно учнями і під безпосереднім керівництвом і наглядом учителів. Із самого початку існування цієї школи учнів *також залучали до праці в господарстві на ягельницькому фільварку*, котрий належить до маєтків гр[афа] Лянцкоронського; зараз, однак, вони обмежуються майже виключно практикою у власному шкільному господарстві. З огляду на те, що практика в такому малому господарстві не може належно підготувати учнів до служби на господарствах більших, ягельницька школа прибрала, згідно з завданням, визначеним їй її організаційним статутом, рис *школи в основному для навчання селянських синів* на майбутніх господарів-селян. Щодо цього Край[овий] виділ розпорядився, аби приймали до ягельницької школи в першу чергу тих кандидатів, від котрих можна сподіватися, що колись вони отримають свою вітцівщину, тобто синів селян, які володіють кільканадцяти- або принаймні кількаморговим власним господарством, а всіх інших кандидатів, котрі прагнуть влаштуватися на службу при великих господарствах, звелів призначати в нижчі рільничі школи в Городенці і Дублянах. Крайовий виділ ж не таїть перед собою, що, попри всі старання, нешвидко і нелегко можна буде досягнути наміреної цілі й тому наголосив, що буде задоволеним, коли ця ціль «принаймні частково» буде досягнута.

«Нижча школа в Коберницях *ще не виробила своїх характерних рис*. «Спираючись» на більше господарство власника Коберниць і не маючи

власного шкільного господарства, вона також не могла готувати майбутніх господарів-селян», але готувала двірських слуг. Крайовий виділ, прагнучи вказати їй напрямок, встановлений статутом, розпочав переговори з власником Коберниць, доктором Германом Чечем, котрий заявив про готовність дати школі в оренду фільварок розміром 49 моргів землі разом із госп[одарчими] будівлями та живим і мертвим інвентарем, потрібним для ведення малого господарства», до речі, за досить колючу ціну – близько 1000 зл[отих] щорічно, та й то тільки до 1894 р.

Не краща ситуація із теоретичним та практичним навчанням учнів у цих школах. Зі звіту дирекції городенківської школи ми побачили, що почергове виконання господарських послуг на фільварку п[ана] барона має перевагу над теоретичним навчанням, тобто *третя частина учнів щоденно по черзі пропускає теоретичне навчання в школі.* Окрім цього, Крайовий виділ відзначає, що «теоретичні науки, які викладаються в цих школах, *подаються не дуже доступним для учнів способом», що вчителі не викладають свої предмети належним чином, а відчитують їх із написаних конспектів,* а потім змушують учнів ті лекції переписувати та ховати собі на згадку, що «забирає в учнів дуже багато часу».

Для доповнення плутанини «Край[овий] виділ постановив запровадити поки що в цих школах літографічні конспекти», а потім, коли виявиться, «якого ґатунку загальні знання насправді потрібні, приступить до доручення написати підручник для нижчих рільн[ичих] шкіл відповідно освіченій особі».

Логічна сила цього висновку майже відповідає безсмертному прислів'ю, взятому також зі сфери нижчого рільництва: заліз на грушку, сіяв петрушку. Літографічний конспект – та це теж підручник та й коштуватиме не менше від друкованого. Яким же чином ці конспекти мають виявити, «якого ґатунку загальні знання насправді потрібні», – цього далі не розуміємо. Все ж таки засновники школи повинні були бачити це згори, а конспекти можуть у найкращому випадку виявити свої власні недоліки. Зрештою, у цивілізованому світі той, хто засновує школи, зазвичай повинен перед цим подбати про підручники для них. Метод нашого Край[ового] виділу в цьому відношенні безпрецедентний.

Але це ще не все. «Найслабшою стороною в край[ових] нижчих рільн[ичих] школах (знову цитуємо звіт) є елементарні загальноосвітні дисципліни». Це річ природна, оскільки посади вчителів у тих школах

не є сталими, ані також не дають жодної перспективи кар'єрного росту, внаслідок чого займають їх зазвичай молоді, ще недосвідчені кандидати на вчительство, котрі, як тільки складуть кваліфікаційний екзамен, одразу покидають школу.

Кількість учнів у тих школах, незважаючи на всі їхні недоліки, збільшується, що, на нашу думку, свідчить не стільки про розвиток шкіл, як підтверджує звіт наперекір власним висновкам, скільки про розвиток рільничих відносин у краю, які вимагають від кожного землероба сяких-таких фахових знань. На початку ц[ього] р[оку] у Городенці було 32 учні, з яких упродовж року вибуло 4; в Ягельниці 25, з яких 2 відраховано через недостатні успіхи у навчанні; у Коберницях було також записано 25 учнів, і 2 вибуло впродовж року. Загалом у наших трьох рільничих школах протягом 1889/1890 навчального року навчалося 82 учні, з яких упродовж року вибуло 8.

Переклад Петра Сабата

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» під заголовком «Nasze szkoły rolnicze» (1890. – 30 жовт. – № 301).

Статтю подаємо в українському перекладі.

[1] *Крайовий виділ* – див. примітку 1 на с. 116.

[2] *Городенка* – місто в Івано-Франківській області, районний центр.

[3] *Ягельниця* (Ягільниця) – село Чортківського району Тернопільської області, розташоване на берегах річки Черкаська. У 1518 р. Ягельниця отримала статус містечка, в 1934 р. його втратила. Назва походить від прізвища королівської династії Ягайлонів (Ягеллонів).

[4] *Коберниці* – село в Польщі Бельського повіту.

[5] *Городок* – див. примітку 1 на с. 130.

[6] *Дубляни* – місто районного значення Жовківського району Львівської області.

[7] *Лянцкоронський Кароль Антоній Лео Людвік* (1848–1933) – польський письменник, мистецтвознавець, колекціонер, граф, віце-президент Організації Культурної Оборони в Галичині, доктор права.

«ТАЄМНІ ТОВАРИСТВА МОЛОДІ»

У першій половині поточного місяця, перед самими іспитами на атестат зрілості у деяких провінційних містах, котрі мають гімназію, трапилися, на перший погляд, незначні події, принаймні незначні в очах нашої громадськості, але надзвичайно прикрі, які з дуже непохвальної сторони характеризують наше суспільство і нашу систему виховання. У результаті різноманітних доносів шкільна влада натрапила на слід «широко розгалуженого таємного товариства» серед гімназійної молоді, особливо серед русинів. Здійснено спочатку «гімназійні», а пізніше і поліцейські обшуки в різних учнів у Станіславі[1], Стрию, Дрогобичі й Тернополі, проведено дисциплінарні слідства. Справа набула розголосу аж у найвищій крайовій інстанції у шкільних справах, і перед самим кінцем курсу, перед іспитами на атестат зрілості виключено з гімназії по кілька юнаків у Станіславі та Тернополі, так що в останньому місті лише двоє русинів було допущено до іспитів. Зрештою, у Станіславі цим не обмежилися і справу виключених учнів віддали для докладнішого вивчення у кримінальний суд.

Ця подія до і після її здійснення обговорювалася у пресі. Зокрема, газета *«Червоная Русь»*[2], яка, очевидно, була краще поінформована про те, що діється в Станіславській гімназії, ніж сама місцева шкільна влада, з нечуваною вірнопідданістю поспішила прислужитися цій владі інформацією, не забуваючи при цьому про належний розголос, коментування і підмальовування поданих подробиць. Ця газета справді перевершила саму себе в навичках нацьковування і донесення, дійшла у своєму запалі до такої міри, що на догоду владі наважилася цитувати фраґменти з конфіскованої брошури, виданої десять років тому в Женеві і яка сьогодні є бібліографічною рідкістю у Львові, підкидаючи поліції думку, що велика кількість примірників цієї брошури знаходиться в руках гімназійної молоді. Звичайно, поліція, будучи краще проінформована

про стан речей і бачачи, що, попри численні пошуки у Львові та провінції, ні в кого з молоді не знайдено тої брошури, на огидні докази *«Червоної Русі»* відповіла тільки презирством і конфіскацією цієї поважної газети. *«Червоная Русь»* представила також ще один документ з метою подання його на стіл можливого суду як corpus delicti[a], який свідчить про неблагонадійний дух, що панує серед руської молоді, – редакція руської газети виразно це підкреслює. Цим документом мали бути записки якогось учня руської гімназії у Львові, вже померлого, записки справді жахливі, що нагадують тиради Мóста в лондонській *«Freiheit»*[3], а судячи з мови та правопису, сфабриковані в самій редакції *«Червоної Русі»*. Однак, цей другий документ не сприяв прихильності прокуратури до *«Червоної Русі»*; замість очікуваної сикофантської платні на її долю випала конфіскація номера.

Постфактум справа вигнання учнів-русинів із провінційних гімназій обговорювалася в кількох газетах і, як це зазвичай у нас трапляється, мала партійне забарвлення і необхідне при цьому кивання на поліцію. Лише недавно усвідомлено важливість предмета і водночас це свідчить про ширший, світліший погляд на події. Тому перш, ніж подамо свій власний погляд на цю сумну справу і ті фактичні доповнення, що можемо зараз про неї надати, вважаємо доречним подати найважливіші фрагменти зі статті *«Діла»*[4] в перекладі: «Для кожного народу його молодь, а насамперед інтелігентна, шкільна молодь, має першорядне значення. Адже це майбутні поводирі народу, це сам народ у найближчому майбутньому. Для нас, русинів, шкільна молодь є дорожчою тому, що вона має виконати більше й тяжче завдання, аніж молодь інших народів, і що маємо її так мало, так дуже мало порівняно з нашими потребами і порівняно з кількістю шкільної молоді в інших народів нашого краю.

У будь-якому разі знаємо, що руських учнів у Станіславі та Тернополі виключено не за якісь неморальні, підлі чи огидні вчинки, котрі б свідчили про їхній зіпсутий характер, – отже, батькам цих учнів не потрібно дуже соромитись за них. Це значна втіха не тільки для них самих, але й для русинів загалом. Сьогодні середні школи – і то не тільки в самій Галичині – не конче можуть похвалитися ані доброю дисциплі-

---

[a] Предметний доказ *(латин.)*. – *Упоряд.*

ною, ані великою моральністю, чистотою і шляхетністю вдач і характерів своєї молоді. Коли давніше мало в якій середній школі застосовувалася кара виключення учнів, то сьогодні, либонь, є мало таких шкіл, які б не використовували цей засіб. Коли, однак, з погляду моральності характеру порівняємо молодь руську з молоддю польською чи жидівською, то за нашою молоддю все ж таки мусимо визнати першість. Таким чином, хай польські газети пильнують радше свою молодь як римо-католицького, так і мойсеєвого віросповідання, і хай полічать, скільки то їхньої молоді виключають із середніх шкіл за неморальні та огидні вчинки».

Гадаємо, що автор статті в цьому пункті дещо перебільшив. Гімназійна молодь є молоддю і не виявляє такої великої племінної чи релігійної різниці, як це вважає автор. Якщо серед руської молоді трапляються особи талановиті, палкіші та охочіші до розумової і моральної діяльності, то трапляються вони також серед поляків і жидів та навпаки. Статистики моральності згідно з віросповіданням і національністю до сих пір не маємо, отже усі такі твердження – неточні, самовільні й не цілком тактовні, хоча б і випливали, як і у автора статті *«Діла»,* із щирої любові до молоді та справжньої педагогічної терпимості, чудові докази якої він наводить далі у своїй статті.

«Руські учні, – читаємо далі в *«Ділі»,* – Станіславської та Тернопільської гімназій начебто особливо порушили шкільну дисципліну, маючи якісь свої, статутом заборонені гуртки і зустрічі, читаючи недозволені книжки і т. д. Також кажуть, що у виключених юнаків ніби проявлявся соціалістичний і антирелігійний рух. Отож розуміємо й цілком визнаємо необхідність дисципліни, покарання в кожному закладі, а особливо в середній школі, – однак вважаємо, що не потрібно окреслювати занадто тісні рамки цієї дисципліни. Зазвичай, власне, найактивніша і часом найздібніша молодь найменш здатна точно дотримуватися рамок шкільних правил. Ми розуміємо, що заклад повинен обов'язково вимагати дотримування цих правил, оскільки без цього школа не могла б досягнути своєї дидактично-педагогічної мети, але якщо ця молодь, зрештою, не є морально зіпсута, то позбавляти її можливості подальшої освіти чи принаймні значно утруднювати їй навчання, – це вважаємо річчю зовсім недоброю та некорисною».

«Особливо, – читаємо далі в *«Ділі»*, – це стосується читання недозволених часописів та книжок. Нинішнє міністерство освіти видало тепер суворе розпорядження, щоб очистити шкільні бібліотеки для молоді від усяких невідповідних для неї книжок і пильно стежити, аби молоді не потрапляли до рук жодні шкідливі для неї твори. Що погана, а навіть і невідповідна для молодого віку книжка може заподіяти немало шкоди для душі юнака так само, як шкідлива чи невідповідна для віку страва і напій можуть значною мірою нашкодити тілу, – це мусить визнати кожен педагог. Тому просто несумлінно давати ще нерозвиненому хлопцеві чи дівчині такі часописи, хоча людина вже інтелектуально розвинута могла б їх читати без шкоди.

З іншого боку, шкідливість поганого чтива досить часто буває переоціненою. Тут можемо послатися на Ґете, котрий в одному зі своїх поетичних листів з гумором та іронією говорить про перебільшене уявлення цієї шкідливості. *Як би то не було, читанню недозволених книжок потрібно більше запобігати і перешкоджати, аніж за нього карати.* Як кожну жвавішу та цікавішу людину, так і учня, вабить власне те, що є забороненим, закритим, а природна цікавість і жага знань не є ще таким великим злочином. Пригадаймо собі тільки ми, старші, скільки то ми начиталися заборонених книжок, будучи учнями! І якщо б нас за це виганяли зі шкіл, то багато б з нас, і то найздібніших, не були б спроможні закінчити школу».

До цього фрагмента *«Діла»* про читання заборонених книжок дозволимо собі додати кілька зауважень. Справді, міністерство освіти видало суворе розпорядження про «очищення» бібліотек для учнів при середніх школах. Про це розпорядження та його результати ми вже згадували два роки тому[5], однак тут не завадить ще раз пригадати цю історію.

У результаті розпорядження Крайової шкільної ради дирекції цих закладів поділили студентські бібліотеки на частини і призначили кожну частину одному з вчителів, поклавши на нього обов'язок перечитати призначену йому частину книжок, подати про них звіт щодо «шкідливості» цілих книжок або окремих фрагментів і підтвердити своїм підписом з метою представлення його шкільній раді. Можна собі уявити клопіт бідних педагогів, раптом призначених цензорами таких письменників, як Ґете, Шиллер, Міцкевич, Словацький, Шевченко, Марко Вовчок тощо, не маючи при цьому жодної інструкції щодо способу

і розміру їх цензурування, окрім загальних педагогічних принципів, котрі при сьогоднішньому стані педагогіки як науки в більшій мірі *є нічим іншим, як конвенціональним шаблоном або особистою захцянкою.*

Уже з того, що вище процитовано з *«Діла»*, читач дізнається, що питання щодо шкідливості чтива для молоді, говорячи стилем старого псаломщика, є такою темною і не окресленою, як темна вода в повітряних хмарах. Бо й справді, спробуймо сформулювати собі бодай одну вказівку для оцінювання шкідливості певної книжки для молоді і побачимо, що кожна така вказівка стосовно до справжньої літератури, такої, яка існує у світі, є очевидним абсурдом. І так, напр[иклад], одним із головних принципів при оцінюванні «шкідливості» книжок нашими педагогами, є принцип т. зв. «моральності», який проголошує приблизно таке: «те, що може спричинити пробудження чуттєвих потягів у молоді, не повинно потрапляти до їхніх рук». Теоретично принцип цей здається слушним, але як він виявляється у практичному застосуванні в наших школах? Світ чуттєвих потягів є таким великим, таким цілком невід'ємним від самої природи людини, що виконання цього принципу є просто неможливим. Навіть обмеження його до самих лише статевих потягів спричиняє не менші труднощі.

Під час фізичного дозрівання *ніщо у світі не зможе* стримати цих потягів, а якщо спробувати їх насильно стримувати, то це тільки пошкодить чи вб'є організм. Натомість в індивідів, у котрих потяг цей знаходиться в органічному занепаді, ніщо не зможе його розбудити і довести до такої інтенсивності, як у нормальних осіб. І взагалі щодо цього пункту точиться суперечка між старою аскетичною педагогікою, яка своїм основним завданням вважала створення перешкод фізичному розвитку, та новою педагогікою, яка вважає своїм завданням керування цим розвитком і спрямування його на нормальні шляхи. І хоча теоретично серед наших педагогів панує майже повна згода в тому, що другий метод є слушним і єдино відповідним, то на практиці ще тримається старий метод, який вважає чуттєвий потяг річчю неморальною апріорі й будь-якими способами старається боротися з ним, забуваючи, що бореться проти природи і що боротьба ця є недоречною і, само собою, неморальною, тому що замість принципу *виховання*, а отже доглядання, керування і нормування, впроваджує принцип *гноблення*, принцип непедагогічний і нелюдський.

А зараз уявімо собі, які будуть наслідки цього, справді нашими педагогами визнаного принципу, коли воля вищої влади покличе їх на страшну і повну відповідальності роль цензорів! Міцкевич у «Пані Тадеуші» описує любовні сцени між Тадеушем і Теліменою, описує таку «непристойну» сцену, як збирання мурашок у «святині думання». Таким чином, «Пан Тадеуш» повинен бути вилученим чи, щонайменше, непристойні сторінки примірника, який знаходиться у студентській бібліотеці, повинні бути видерті та заклеєні! Шевченко в «Катерині» чи «Наймичці» згадує про «непристойний» зв'язок між дівчиною та молодиком, про падіння дівчини – геть з цими поемами або ножиці в рух! Взагалі будь-які описи кохання, чуттєвих відносин, людських вибухів пристрасті мусять бути викоренені з чтива, бо це може пробуджувати дражливі потяги. А отже, геть з романами Крашевського[6], Шпільгагена[7], Тургенєва[8]. Але що ж в такому разі залишиться зі світової літератури в учнівській бібліотеці?

Однак це тільки один аспект для педагогічної цензури. Залишається ще політичний, релігійний, соціальний аспекти. Хай же зараз читач уявить собі наслідки такої цензури! І хай собі одночасно уявить ще одну річ. Ось учень гімназії, котрий позичив у гімназійній бібліотеці «порізаного» «Пана Тадеуша», дійшов до місця, де ножички цензора-педагога залишили прогалини в оповіді та смислі. Не довго думаючи, він іде до бібліотеки батька, бере повного «Пана Тадеуша», а на додаток ще «Книги польського народу і польського пілігримства»[9], все те читає – і вже заслужив на виключення з гімназії.

«Так само таємні зустрічі учнів, – далі читаємо в *«Ділі»,* – засновувані ними таємні товариства, громади, гуртки, якщо вони тільки не мають прямо неморального чи з іншого погляду шкідливого характеру*, є переважно невинною розвагою і лише формальним порушенням шкільної дисципліни.*

Найбільше зараз дістається шкільній молоді, особливо руській за те, що вона пройнята соціалістичним і антирелігійним духом. І це не повинно нас дивувати. Соціалістична квестія наразі цікавить усіх, згадки про неї учень чує скрізь: вдома, на вулиці, в товаристві; важко, таким чином, приховати її від нього, навіть якщо б жодна соціалістична газета не потрапила до його рук.

Антирелігійність також широко та глибоко запустила коріння в сучасне суспільство, приховано перейняті нею навіть ті, котрі у своєму

чи в партійному інтересі голосно викрикують проти неї. А отже, серед молоді цей дух зникне лише тоді, коли він зникне у суспільстві.

Взагалі, чим більш схоластична, нудна і суха наука подається молоді, чим більше її відсувають від інших ідеалів, тим більше молодь горнутиметься до божків, котрі їй, ще не повністю розвинутій інтелектуально, здаються справжніми богами. Надмірне укривання та приховування нічим тут не допоможе. *Нехай молодь має правдивих пророків, тоді не буде так слухати фальшивих.*

Однак при цьому всьому докори щодо соціалістичного і антирелігійного духу, особливо серед руської молоді, перебільшені. Цей дух ані так дуже не вкорінився, ані не є він розповсюджений серед самої тільки руської молоді. Знаємо дуже зразкових священиків (правда, далеких від релігійного фанатизму чи вузько-клерикальних поглядів), яких за часів їх гімназійного навчання звинувачували в антирелігійності!

Основним ініціатором виключення станіславських руських учнів, напевно, був латинський гімназійний катехит, кс[ьондз] Домбровський[10], відомий своїм ультрамонтансько-інквізиторським духом. На жаль, цей дух, який взагалі не відповідає справжній релігійності, зараз можна знайти в багатьох катехитів латинської релігії, а світські вчителі не завжди мають достатньо сили, а то й волі, щоб стримувати їхні поривання. У Тернополі виключення руських учнів було спричинене таємними доносами їх власних товаришів, також русинів. Це найсумніший факт в усій цій справі. Це ознака великої деморалізації, котра свідчить про поганий характер, про моральне зіпсуття. На жаль, це не перший такий прояв серед руської молоді.

Ще у другій половині 70-их років, коли у Львові і в провінції було велике гоніння соціалістів, приводом до різних обшуків були таємні доноси, які на ґрунті партійної ненависті йшли від певної частини руської молоді.

Поодинокі партійні доноси траплялися *й пізніше, бо не зустріли рішучого і гострого осуду в усій* руській пресі, навпаки, частина руської журналістики гралася і грається в явні доноси, деморалізуючи цим суспільство, а насамперед молодь. Проте доноси – справа така огидна, що всі порядні люди всіх партій одностайно повинні виступити проти них, не дивлячись на те, хто на кого доносив».

Дозволимо собі додати кілька зауважень до цих слів *«Діла»*. Перш за все, у них неприємно вражає фрагмент, який закидає «багатьом катехитам латинської релігії» інквізиторський дух. Чому саме катехитам і саме латинським?

Діяльність окремих панів буває тим огиднішою, що зазвичай прикривається тогою патріотизму чи батьківської дбайливості і таким чином здатна в душі молодої людини в самому зародку спотворити певні уявлення і відчуття.

Зрозуміло, що через такий стан речей ми зовсім не маємо наміру виступати проти більшості катехитів грецької релігії, ані також проти спільноти вчителів руської гімназії; однак вважаємо, що з приводу ксьондза Д[омбровського] *«Діло»* цілком неслушно виступило проти великої кількості катехитів латинської релігії, тим більше, що воно само визнало, що світським вчителям часто бракує *волі*, щоб запобігти схильності до інквізиторства.

Помилка полягає в тому, що розпорядження накладають на вчителів обов'язок навіть позашкільного нагляду в масштабах, які деколи суперечать гідності педагогів.

Тут, на нашу думку, криється одна з вад сучасного устрою наших середніх шкіл. Ми визнаємо, що *адміністративно-поліцейська діяльність,* важлива і необхідна для підтримування порядку, *ніколи не повинна бути довірена педагогам* – ця думка така проста, така зрозуміла, що, без сумніву, теоретично всі з нею погодяться.

У практичному застосуванні вона б звучала так: для здійснення такої діяльності при кожному виховному закладі повинен бути спеціальний адміністративний орган, щось подібне до університетської квестури, котрий не має нічого спільного з педагогікою.

Старша генерація нашого краю, яка закінчила гімназію ще за часів абсолютизму, зі здивуванням дивиться на сьогоднішні порядки в цих закладах. У ті часи владарювання урядового і поліційного *свавілля в гімназіях панував дух набагато ліберальніший, аніж тепер*. Це факт принизливий для наших «автономних» часів, проте правдивий.

Тогочасні вихователі і гімназійні професори дбайливо ставились до педагогіки, *до науки, до навчання молоді. Поліційні* обов'язки, нагляд за молоддю поза стінами закладу вони залишали батькам, опікунам і поліції. Про «гімназійні ревізії» в помешканнях учнів ніхто в той

час не чув. Адже тогочасні заклади стояли вище від сучасних не тільки з погляду науки; життя товариське, дружнє, розумове і моральне серед гімназійної молоді пульсувало незрівнянно живіше, аніж сьогодні, виховувалися незіпсовані характери, уми відкриті та індивідуальні. А слід пам'ятати, що діапазон заборон статутами був значно ширшим, покарання за їх порушення – значно суворіші, ніж сьогодні.

Все те, що сьогодні називаємо *патріотизмом* (читання класичних творів народної літератури, співання патріотичних пісень), все те, що носило відбиток *лібералізму* в політичних та релігійних питаннях, було в той час суворо заборонене, саме лише мовлення польською мовою було заборонене. Однак, незважаючи на це, тогочасні школи видали ціле покоління найпалкіших патріотів, найкращих поляків, учених, громадських діячів і т. д.

Як пояснити, що сьогодні загальний рівень цих закладів безсумнівно знизився, а те, що в ті часи було заборонене, стало щоденним хлібом суспільства?

Здається, не помилимося, стверджуючи, що власне та наскрізь непедагогічна манія *постійного опікування*, заглядання в приватне життя учнів, поводження з ними як з немовлятами та до крайності доведена недовіра й нехіть до будь-якої *самодіяльності*, до кожного вільнішого пориву *молодечої думки* і почуттів стали кошмаром, що вбиває благополуччя розвитку наших середніх шкіл, що викривляє помисли і характери молоді.

Якщо шкільний статут чітко наказує, щоб учні гімназій не належали до *жодних* товариств, то, безумовно, шкільна влада зобов'язана дисциплінарно карати учнів за порушення цього правила. Чи вона зобов'язана *стежити* за учнями, якщо ті не порушують цього правила? Про це статут нічого не говорить, це, звичайно, залежить від способу розуміння і коментування статуту, а інколи теж від... особистих схильностей деяких педагогів.

Але що ж сказати, коли статут у деяких випадках виконується з повною суворістю, а в той же час в інших випадках повністю оминається? Що сказати про те, коли, н[а]п[риклад], у тому самому закладі суворо карають і виганяють учнів за влаштовування таємних зустрічей, ціллю яких є читання наукових творів, не охоплених гімназійною програмою, але ні слова не говорять учням, котрі цілком явно належать до гуртків,

що представляють окрему, видиму і чітку організацію, яка має на меті, н[а]п[риклад], релігійне навчання і взаємне *шпигунство*. Напевно, пишучи це, не діємо безтактно, оскільки статут цих гуртків, призначених *спеціально для молоді*, яка відвідує середню школу, був надрукований у Львові під оком поліції і прокуратури й дотепер чинний в інтернаті оо. Змартвихвстанців[11].

А щоб переконатися, якими різними мірками міряються факти, дослівно процитуємо надрукований формуляр товариства, до якого приймають також молодь *Станіславської* гімназії і з якої, згідно з нашою інформацією, власне вийшло донесення про таємні зібрання молоді:

„Litterae aggregationis. Hoc nostrum litterarum testimonio constare volums, dilectum in Christo Fratrem N. N. (в документі, що нам подали, стоїть ім'я та прізвище учня гімназії, котрого тут не називаємо. – *І. Ф.*) *die mensis 13. Januarii anno Domini 1888 in sodalem Congregationis sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis et Si Stanislai Kostka in oratorio S. Stanislai Stanislaopoli existensis (!), fuisse cooptatum, ut propterea omnes indulgentias, favores, gratias ac privilegia quibus Sodales alii iam confirmati fruuntur, obtinere possit et valeat, et cum ex hac vita migraverit, omnibus, quae defunctis Sodalibus adhiberi solent, suffragiis ab hac Nostra iuvari debeat. Datum ex ead. Deinarae Virg. Congregatione die et anno quibus supra. Moderator . . . Praefectus* . . . S. M. A. Secresit . . . S. M.

У перекладі цей документ звучить так: «Реєстр прийняття до товариства. Цим свідоцтвом нашого документа хочемо затвердити, що благословенний в Христі Брат NN. д[ня] 13 січня 1888 р. був прийнятий членом товариства під гербом Непорочного зачаття Благ[ословенної] Діви Марії і св[ятого] Станіслава Костки[12], що знаходиться в каплиці св[ятого] Станіслава, щоб завдяки цьому міг в усій повноті користуватися всіма зручностями, доброчинствами, ласками і привілеями, якими користуються вже інші повноправні члени, а коли відійде з цього світу, аби міг мати підтримку й допомогу зі сторони цього нашого товариства у тій мірі, у якій звикли надавати її померлим членам».

Не заглиблюємося в те, які справжні цілі цього товариства. Однак нам здається, що станіславська шкільна влада повинна знати про його існування, тим більше, що учні, вступаючи до цієї організації, заповню-

ють спеціальні друковані бланки, отож не маємо тут справи з випадковими, поодинокими зустрічами. А якщо влада знає про це товариство і учнів, які до нього належать, якщо ж і львівська влада знає про ті гуртки, що існують в інтернаті змартвихвстанців, тоді виникає серйозне питання: невже шкільний статут не існує для тих товариств, чи, може, існує якесь спеціальне розпорядження, котре звільняє з-під його дії одні товариства, а стосується тільки інших?

Учора ми процитували текст із формуляра прийняття (Litterae aggregationis) у члени організованого та існуючого в Станіславі серед молоді таємного клерикального товариства. З одержаного документа дізнаємося, що організаторами цього товариства є *єзуїти*, а саме о[тець] Стефан *Братковський*, котрий підписується на формулярах прийняття «модератор» (керівник).

Схожі товариства, ймовірно, також існують в інших містах і шкільних закладах. Молодь, котру приймають до товариства, стає ланкою таємної єзуїтської організації, у якій панує шпигунство і система донесень на шкільних товаришів і навіть професорів.

Жертвою цього шпигунства зазвичай стає найталановитіша і найбільш мисляча молодь. Кожен прогресивний учитель середньої школи, кожен розсудливий батько, котрий спостерігає за своїми синами, знає, що юнаки, які вирізняються живою уявою і самостійним мисленням, у віці 15-20 років переживають звичайний процес скептицизму. У цей час вони люблять дискутувати про релігійні речі і часто виявляють значні сумніви до того, що їм «подається на віру». У цей період самостійно мислячий юнак нишпорить у приватних і громадських бібліотеках, поглинає роботи популярних філософів і дуже часто доходить навіть до повного заперечення того, у що вірив до цього. Бувають хвилини, коли в його думках панують цілковита недовіра, атеїзм і нігілізм. Це хвилини перелому, у яких його душа іноді знаходиться в розладі, очевидному для вчителя-психолога. Трапляється, що юнак сам, без сторонньої допомоги, лише методом логічного мислення вибирається з тяжких загадок, котрі його тривожили, і, виринаючи з сумнівів, віднаходить хвилинно втрачену рівновагу, навіть соромиться зроблених помилок. Часто благородні й прогресивні професори приходять йому на допомогу. З досвіду відомо, що таку молодь вони іноді втягують у приватні розмови, заохочують до визнань та сповідей і спритними аргументами скеровують потоки їхньо-

го мислення у правильне русло. Подібний випадок відомий із давніших літ у II-й німецькій гімназії у Львові[13]. Цей заклад очолював старий досвідчений педагог, родовитий німець за походженням, катехитом був поляк, зелот, який іноді до смішного ревниво проводив релігійні «заняття».

В одному із вищих класів цієї гімназії був гурток дуже талановитої польської молоді, зібраної або з початкових польських паралельок цієї ж гімназії (під «жирною гускою» на вул. Бляхарській), або з провінційних гімназій (двоє прийшли зі Станіслава). У цьому гурті молоді, дуже працьовитої, пробудженої і багато читаючої приватно поза лекційною залою, постав, незважаючи на згадані тяжкі реколекції та егзорти ксьондза-катехита, певний дух вільнодумства. Один із учнів роздобув із бібліотеки свого кузена якийсь уславлений французький твір часів Клеменса XIV[14] про єзуїтів, що містив яскравий історичний акт звинувачення цього ордену і передбачав його розпад у 1773 році. Перед та під час шкільних годин він голосно читав уривки з цього твору, які привернули увагу всіх. «Шпигун» кс[ьондза]-катехита (а був лише такий один у класі) вкрав з-під лавки книжку й доніс про ті читання. Наслідок – слідство, допит і т. п. про «атеїстичну» пропаганду. У класі знявся нечуваний галас, ненависть до шпигуна учні виявляли навіть активними замахами на нього. Голосно говорили про виключення учня, «найбільш винного» у пропаганді. Але без жодної інстанції, без нічиєї протекції, всього лише після розсудливих ухвал учительської конференції, яка складалася з енергійних та справжніх педагогів, після недільної егзорти катехит віч-на-віч зробив зауваження винуватцю і – ще краще – *повернув* йому конфіскована книжку, рекомендуючи також читання книжок, що містять заперечення закидів, висунутих проти єзуїтів. Це заімпонувало обвинувачуваному. Хлопчина потім сам став поміркованішим, а сьогодні, хоч і не належить до клерикалів та й в ліберальному таборі займає досить значне громадське становище, однак є людиною дуже релігійною і моральною.

Так було давніше. Тепер поміркуймо, що б сталося, якби справа потрапила в руки єзуїтів від шпигунської та донощицької організації, котра сьогодні складається з таємних клерикальних товариств у середніх школах. Доказ про їх існування маємо в наведеному вчора документі – *litterae aggregationis*[a], складеному у Станіславі!

---

[a] Акт прийняття до товариства *(латин.)*. – *Упоряд.*

Усього сказаного достатньо. Речі ясно постають у своїх причинах та наслідках. Хай учительські кола і Крайова шкільна рада над цим поміркують.

Переклад Петра Сабата

Стаття вперше надрукована польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1890. – №№ 208–213).

Публікація висвітлює діяльність таємних шкільних товариств, які, незважаючи на заборону Крайової шкільної ради, існували в Галичині в кінці XIX ст. Крайова шкільна рада активно протидіяла соціалістичній і антирелігійній пропаганді, що велася цими учнівськими товариствами.

Таємні гуртки функціонували й серед українських гімназистів, які захоплювалися драгоманівським соціалізмом із виразним антиклерикальним спрямуванням. Очолювали ці гуртки переважно учні старших класів, а анонімними керівниками були студенти університетів. Члени юнацьких товариств читали й поширювали заборонені твори, зокрема літературу, в якій висвітлювались проблеми статі. На діяльність таємних товариств, які мали неабиякий вплив на гімназійну молодь, міністерство освіти відреагувало постановою про цензурування шкільної лектури в бібліотеках. Свою думку щодо цього розпорядження висловлює І. Франко у пропонованій статті.

[1] *Станіслав* (нині місто Івано-Франківськ) – економічний і культурний центр Прикарпаття, одне з найбільших міст Галичини. Засноване в 1662 р. У різні часи носило назву Станиславів (1662–1772, 1918–1939), Станіслав (1772–1918, 1939–1962). 9 листопада 1962, з нагоди 300-річчя, місто перейменовано на Івано-Франківськ – на честь Івана Франка.

[2] *«Червоная Русь»* – львівська громадсько-політична москвофільська газета, що виходила тричі на тиждень у 1888–1891 рр. як продовження газети «Новый пролом». У 1891 р. змінила назву на «Галицкая Русь».

[3] *…нагадують тиради Мóста в лондонській «Freiheit»…* – Мост Йоганн Йозеф (1846 –1906) – німецько-американський анархіст і оратор, до 1880 р. член соціал-демократичної партії, проповідник революційного гасла «пропаганди дією» (негайний політичний переворот, без врахування конкретно-історичної обстановки). Еміґрувавши до Лондона, видавав там газету «Die Freiheit», у якій пропагував ідеї

змови й терору, а в 1881 р. на її сторінках висловлював радість із приводу вбивства Олександра II в Росії.

[4] *«Діло»* – див. примітку 9 на с. 195.

[5] *Про це розпорядження та його результати ми вже згадували два роки тому…* – Тут, очевидно, йдеться про статтю І. Франка «Ревізія шкільних бібліотек» (1889).

[6] *Крашевський Юзеф-Ігнацій* – див. прим. 3 на с. 126.

[7] *Шпільгаген Фрідріх* (1829–1911) – німецький письменник, педагог, журналіст, автор численних романів, повістей, драм, новел, поезій, подорожніх нарисів, найвідоміші з яких – «Один в полі не воїн» (1866), «Між молотом і ковадлом» (1868), «Потоп» (1876), «Новий Фараон» (1889) та ін.

[8] *Тургенєв Іван Сергійович* (1818–1883) – російський письменник, перекладач, автор повістей «Муму» (1852), «Заїзд» (1852), «Поїздка у Полісся» (1853–1857), «Ася» (1860), «Нещасна» (1869), «Собака» (1870), романів «Рудін» (1855), «Дворянське гніздо» (1858), «Напередодні» (1860), «Батьки і діти» (1862), драм «Де тонко – там і рветься» (1847), «Дармоїд» (1848), «Холостяк» (1849) та ін., здійснив переклади оповідань Марка Вовчка. Написав спогади про Т. Шевченка, з яким був знайомий.

[9] *«Книги польського народу і польського пілігримства»* – художньо-публіцистична праця Адама Міцкевича.

[10] *Домбровський Томаш* – римо-католицький катехит Станіславської гімназії.

[11] «Змартвихвстанці» (тобто Воскресенці) – див. прим. 5 на с. 126.

[12] *Святий Станіслав Костка* (1550–1568) – юний римо-католицький святий, монах-єзуїт. Традиційно вважався покровителем Львова, єзуїтських послушників, молоді та студентів. У 1658 р. його зображення було вмуроване на новій вежі Львівської ратуші. У 1726 р. канонізований. Вважається опікуном молоді у всьому світі.

[13] *II-га німецька гімназія у Львові* – цісарсько-королівська гімназія з німецькою мовою викладання при Домініканському монастирі Львова, заснована в 1818 р. Знаходиться на вул. Підвальній, 2. Одна з найстаріших шкільних будівель міста, в якій і досі ведеться навчання.

[14] *Клеменс XIV (Климент XIV)* (1705–1774) – 249-й Папа Римський (з 19 травня 1769 р. по 22 вересня 1774 р.). Спочатку був прихильником єзуїтів, згодом змінив позицію, щоб заручитися підтримкою Бурбонів. У 1773 р. опублікував буллу «Dominus ac Redemptor», у якій ухвалив розпустити Товариство Ісуса, яке протягом двох століть було опорою папства і головною рушійною силою контрреформації.

З'ЇЗД СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОЛОДІ

Нашим читачам уже відомо, що майже одночасно з відкриттям крайової виставки 17-18 травня у Празі відбудеться з'їзд прогресивної слов'янської молоді.

Університетська молодь, яка належить до чеського демократичного товариства «Slavia»[1], з ініціативи і заохочення «*Часопису чеського студентства*»[2] створила великий комітет, який запросив на виставку молодь не тільки з цілої Чехії, але також із слов'янських університетів (у тому числі й польських) та інших університетів з усієї Європи, а потім цей комітет візьметься за прийом і розміщення гостей, яких очікують у значній кількості, а також допоможе їм при оглядинах виставки та міста, котре, як відомо, рясніє історичними пам'ятками й надбаннями, вартими уваги. Крім того, у проєкті є окрема вистава для молодих гостей в «Narodnim divadle»[a] і велике товариське зібрання, на котрому відбудеться обмін думками чеської та приїжджої молоді, встановлення ближчих стосунків і порозуміння щодо спільних прагнень і переконань.

Чеська молодь насамперед розраховує на поляків, з якими прагне встановити братерські стосунки й віддячити їм взаємною гостинністю за сердечний прийом, влаштований колись у Кракові.

Програма з'їзду, повідомлена нам у рукописі, звучить так: «Прогресивним студентом вважаємо того студента, який є ворогом будь-якого панування народу над народом, статі над статтю (чоловіків над жінками і навпаки), верстви над верствою, який вважає релігію особистою справою кожного, яка стосується тільки його самого, і не прагне зробити з неї засіб для того, щоб стригти усе суспільство під одну гребінку, не прагне викувати з неї зброю проти поступу чи зробити її предметом

---

[a] «Народному театрі» *(чеськ.)*. – *Упоряд.*

збагачення, на додачу до цього, який бачить державу в її громадянах, а не уособлену в будь-кому іншому, зі всіма наслідками, які з цього випливають; того, хто прагне найвищого розвитку індивіда, віддаючи суспільству тільки найнеобхідніші над ним права, котрі належать до загального інтересу, той, хто є прихильником якнайширшої громадянської свободи і прагне вільного розвитку суспільства під захистом не армії, а самих свідомих громадян».

З'їзд розпочнеться у неділю 17 травня зранку о 9 год. з таким порядком денним: 1) відкриття з'їзду, 2) зачитування регламенту, 3) промови представників окремих слов'янських націй про становище їхнього народу, 4) поділ на секції за національностями. Завдання секцій: 1) визначити ставлення кожної слов'янської національності до Австрійської держави і сформулювати вимоги, які стосуються політичної організації Австрії; 2) визначити стан молоді з огляду на окремі політичні, суспільні та цивілізаційні питання; 3) визначити шляхи і засоби досягнення цілей, а також взаємостосунки між слов'янами; 4) спеціальні справи молоді, визначити план організації прогресивної молоді в Австрії; 5) пропозиції членів, котрі б стосувалися проблем, не охоплених вищезгаданими пунктами.

Увечері відбудеться спільне засідання референтів окремих секцій і редагування резолюції, яка б містила і спільну програму й індивідуальні потреби конкретних національностей.

У понеділок 18 травня о 9 год. вранці розпочнеться спільне засідання, на котрому зачитають, обговорять та приймуть резолюцію і виголосять прощальні промови.

Переклад Петра Сабата

Стаття вперше надрукована польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» під заголовком «Zjazd młodzieży słowiańskiej» (1891. – 1 трав. – № 120).

Публікація інформує про підготовку до з'їзду слов'янського студенства Австро-Угорської імперії, що мав відбутися в травні 1891 р. І. Франко брав участь у роботі з'їзду, де обговорювалися й питання народної освіти.

Статтю подаємо в українському перекладі.

[1] *«Slavia»* («Славія») – чеське студентське товариство, створене у 80-х рр. XIX ст. Захищало права студентів, змагалося за свободу розвитку чеської культури.

[2] *«Часопис чеського студентства»* («Časopis českého studenstva») – молодіжний журнал, що видавався з 1889 р. студентами товариства «Slavia».

ФРАҐМЕНТ СТАТТІ «ПІСЛЯ З'ЇЗДУ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОЛОДІ»

I. Не маю наміру писати спеціальний та вичерпний звіт про наради, які відбулися в колах і гуртках слов'янської молоді в Празі 17, 18, 19 і 20 травня. Через приватний характер цього з'їзду і поліційну заборону не так швидко, як хотілося, стали відомі всі подробиці засідань. Те, що деякі з них будуть виписані та використані в цілях, які не мають нічого спільного з первинною і прогресивною думкою з'їзду, в цьому не сумніваюся і це, власне, спонукає мене описати деякі моменти з'їзду, котрі викликають більше зацікавлення.

Читачам уже відомо, що з'їзд обіцяв бути чудовим, тому що до Праги приїхало близько 400 осіб слов'янської молоді з Відня, Ґраца, Заґреба, Кракова, Львова і т. п. Поліційна заборона проведення двох публічних засідань з'їзду неприємно торкнулася всіх, однак не змінила рішення – провести секційні засідання, а потім і спільні засідання референтів окремих секцій. Представники кожної національності створили для себе секції і також повинні були відправити на спільні засідання трьох референтів. Окремі секції, як, н[а]п[риклад], польська, розпочали свої засідання ще в суботу, інші ж засідали в неділю; найретельніше опрацьовані рішення подали польська, руська і чеська секції, інші ж подали або тільки загальні ухвали, або ж лише усні заяви. Оскільки з'їзд заздалегідь був оголошений з'їздом *прогресивної* австро-угорської слов'янської молоді, то, очевидно, що в ньому не взяли участі ані слов'яни не австрійці (болгари), ані також такі, в яких *немає прогресивної молоді*, як словени, які, отримавши запрошення на з'їзд, відповіли, що участі в з'їзді не візьмуть, тому що справи, які там будуть обговорюватися, а зокрема емансипація жінок, взагалі їх не стосуються. Проте словени заявили, що охоче прибудуть у Прагу на урочистість посвячення

стягу «Славії» та забивання в нього цвяхів[a]. Словени, присутні в Празі, нарешті заявили, що, не беручи участі в засіданнях з'їзду, з'являться на урочистості та приймуть рішення, які будуть запропоновані. Вони таки дотримали слова і навіть одного разу з'явилися як гості на засіданні з'їзду.

Загалом організувалося 7 секцій, а саме: чеська (референти Гайн, Кльофач, Шкаба), польська (референти Бондзинський із Цюриха, Сужицький і Новіцький із Кракова), руська (референти Партицький із Відня, др. Ярошевич із Кракова та Франко зі Львова), словацька (референти Блахо і Маковіцький), хорватська (референти Радич і двоє інших), сербська (референти Пеллеш та два інші). У сьомій секції виступили «росіяни» або «русскіє», але не російські, а австрійські: були то представники віденського москвофільського товариства «Буковина»; представниками цієї секції були п[ани] Алєксєвіч, Могільницький та Ґнєдой. Секція ця, найменш сильна кількісно і не знаю чи дуже сильна інтелектуально, старалася різноманітними способами звернути на себе увагу зібраних представників слов'ян і справді досягла своєї мети – чи з користю для слов'янської справи і навіть для великоруського народу, про це, гадаю, читачам самим вдасться розсудити, прочитавши наступне.

Що стосується кількісної сили секцій, то не про всіх маю точні дані. Пропущу, звичайно, чехів, котрі були представлені найчисельніше; кількість поляків становила понад 40, русинів було 14, а крім цього, кілька віденських випускників, котрі, хоча й були в Празі, в нарадах секції участі не взяли; «русскіх» було 7 чи 8; сербська і хорватська секції налічували по 20-30 членів.

Досить оригінальним було формування руської секції. Перш ніж розпочалися засідання, «русскіє» заявили, що вони б охоче об'єдналися з русинами в одну секцію, якщо б резолюція секції була б ухвалена обома мовами – руською та російською. «Адже, – додав представник «Буковини», – національних питань порушувати не будемо, а в інших питаннях, напевно, погодимося, оскільки як одні, так й інші належимо до прогресивної молоді». Коли ж русини вказали на те, що згідно з програмою національні питання порушуватимуться в першу чергу, «рус-

---

[a] Звичай забивати цвяхи в дерев'яне держално під час урочистого посвячення прапора. – *Упоряд.*

скіє» погодилися на те, що будуть присутні на нарадах руської секції, але як окрема секція, і що з рішень, ухвалених руською секцією, приймуть чи відкинуть те, що захочуть. Таким чином секція «русскіх» прислухалася до постанов русинів, їхні представники брали слово в цих засіданнях, але пізніше ця секція провела окрему нараду для прийняття своїх окремих рішень, про котрі в тій спільній секції не було мови.

Увечері в неділю 17 числа цього місяця зібралися референти всіх секцій і численні гості від усіх слов'янських народів у приміщенні редакції "*Časopisu českého studenstva*"[2] з метою провести спільну нараду та прийняти спільне рішення, котре мало б бути запропоноване зібраній слов'янській молоді чи то на бенкеті в понеділок, чи то на спільній урочистості у вівторок. Це перше засідання тривало від години 9 вечора до 3 після опівночі, протягом цього часу вдалося завершити тільки перший пункт програми та ухвалити резолюцію щодо того, яким є становище окремих слов'янських племен, якими є їхні взаємостосунки та якої реформи устрою Австрії бажала б прогресивна молодь як в інтересах розвитку окремих національностей, так і в інтересах розвитку слов'янської співдружності та взаємності.

Відразу після початку засідань дійшло до різноманітних суперечок формального характеру. Першими розпочали «русскіє». Обраний головою засідань акад[емік] Гайн[3] почав записувати прізвища референтів із кожного народу; ще не закінчив записувати, як п[ан] Алєксєвіч зірвався з місця й рушив до дверей, заявляючи, що він зі своїми товаришами не може тут довше залишитися, оскільки йому та всьому російському народу заподіяно образу – пропущено їх при записуванні делегатів. Справа вирішилася досить простим способом: голова не знав ані про існування «русского» народу в Австрії, ані про прибуття його представників на засідання. Представники посилалися на акад[еміка] С., котрого попередили про своє прибуття, однак виявилося, що п[ан] С. нікого про це не повідомив.

П[ан] Алєксієвич домагався сатисфакції від голови, а крім того, зажадав, щоб прізвища представників народу великоруського були поміщені перед прізвищами руських референтів. Крім того, що русини пристали на це дипломатичне дітвацтво і що голова, аби не затягувати суперечку, пояснив свою поведінку, п[ан] Алєксєвіч заявив, що представники «русского народу в Австрії» не почуваються тим всім задово-

лені, що хоча й будуть присутніми на засіданнях, але залишають за собою право покинути засідання в будь-яку хвилину, про що, як здається, їм і йшлося.

II. Друге формальне питання, котре виокремилося відразу на початку спільних засідань, виникло в представників сербської делегації. Коли один із сербських референтів, п[ан] Пеллеш, який прибув із Ґрацу, промовляв від імені тамтешньої сербської «омладіни»[4] і в довшій промові виклав теперішнє становище сербів у Австрії й бажання молоді, два інші сербські референти заявили, що вони були уповноважені сербською молоддю у Відні тільки привітати з'їзд, виявити йому свою симпатію – і нічого більше. Даремно їм пояснювали, що вираженням своєї симпатії ніхто ситий не буде і навіть жодна слов'янська взаємність не побудується і що обов'язково потрібно ступити на ниву конкретних питань, – двоє сербів стояли на своєму: не можуть вступати в детальні дебати і не можуть прийняти відповідальності перед своїми колегами за таку широку постановку питання, на яку пішов їх товариш з Ґраца. Внаслідок цього вони також склали свої мандати, залишилися до кінця засідання як гості, а на наступні засідання взагалі не приходили. Єдиним представником сербської нації залишився п[ан] Пеллеш, котрий, правду кажучи, був не на всіх засіданнях, проте формально свого мандату не зрікся, а отже, повинен бути зарахований до учасників з'їзду.

Не бракувало й інших дрібніших формальних питань. Чехи запропонували регламент, у якому говорилося, що, аби пришвидшити темп дискусії, референти повинні виступати не довше 15, а опоненти не довше, аніж 10 хвилин. Проти цього виступив п[ан] Алєксєвіч, підтриманий сербами та словаками, домагаючись, аби промовцям не замикали рот і щоб кожен міг виступати стільки, скільки йому хочеться. Дискусія на цю тему була досить багатослівна та хаотична – врешті-решт погодилися на чеську пропозицію, хоча ухвала ця залишилася пустою формальністю, оскільки пізніше ніхто не думав якимось чином обмежувати свободу мовлення, дискусії взагалі не відзначалися зв'язністю, а неодноразово в критичні хвилини переривалися з метою отримання особистого порозуміння чи то між представниками якогось окремого народу, чи то між представниками різних народів.

Ще одне формальне питання порушили під час вступу. Референти – не пам'ятаю вже, серби чи хорвати – висловили скарги, що від ініціато-

рів з'їзду не отримали вчасно ані запрошень, ані програми з'їзду, внаслідок чого не змогли підготувати доповіді. У цих скаргах їх підтримав п[ан] Алєксєвіч, говорячи, що те саме сталося і з «Буковиною», що це взагалі була або найбільша недбалість, або лихий задум організаційного комітету. На захист комітету виступили русини, котрі заявили, що запрошення та програма з'їзду були оголошені в "Časopisie českého studenstwa", і якщо хтось хотів взяти участь у з'їзді, то міг легко про все довідатися і що закиди у бік комітету безпідставні. Потрібно віддати належне тактовності голови п[ана] Гайна та чехам, в іншому разі це питання, порушене так делікатно, могло б довести до більшого конфлікту серед учасників з'їзду.

Не маю на думці заглиблюватися тут у подробиці дебатів про перший пункт програми з'їзду. Це було, як кажуть німці, «ein schweres Stück Arbeit»[a] знайти спільний ґрунт у таких різнопланових, застарілих і наболілих історичних та національних суперечках між окремими слов'янськими народами.

З гордістю можемо заявити, що, власне, представники польського та руського народів пішли тут найпряміше до мети, ставши на широкому ґрунті національного автономізму, ліберальних інституцій кожного народу та федеративного зв'язку всіх народів разом. У цих загальних рамках довелося зробити чехам зауваження, котрі з приводу свого змішання із більшими мовними островами на німецькій території повинні домагатися монолітної організації всієї території колишньої чеської корони, тобто чеського державного права. Аналогічні зауваження, зроблені хорватам і сербам, не мають принципового значення, оскільки межі їхнього історичного державного права ідентичні з їхніми етнографічними кордонами. Що стосується слов'янських національностей, етнографічні кордони котрих виходять поза австрійські кордонні стовпи, з'їзд, звичайно, не міг ухвалити нічого іншого, крім того, що визнає правочинним прагнення цих народів до тісного духовного зв'язку зі своїми братами поза межами Австрії. Такі рішення стосуються поляків, русинів і сербів...

III. У понеділок вранці повинно було відбутися друге спільне засідання делегатів всіх національностей у якомусь ресторані. Ми зібралися о 9

---

[a] Важкий шмат роботи *(нім.)*. – *Упоряд.*

години ранку, щоправда не було повного складу: бракувало сербів і хорватів. До нас доходять чутки, що представники цих двох націй вранці посварилися і не бажають брати участі в подальших засіданнях. У відповідь на це п[ан] Алєксєвіч підіймається і заявляє, що якщо не з'являться делегати цих двох націй, то і «русскіє» вважатимуть цей з'їзд зірваним і вийдуть геть. І справді, зачекавши ще кілька хвилин, «русскіє» покинули з'їзд, але замість того, щоб піти, затримались у передпокої внизу і спиняли всіх прибулих студентів, які хотіли послухати засідання у якості гостей: «Не йдіть туди, з'їзд – зірваний, там – одні соціалісти!».

Делегати решти націй, незважаючи на це, вирішили перейти до подальших переговорів. Заледве встигли вони зайняти місця, як тут відчиняються двері і заходять: хорватський делегат, словацькі делегати, і разом з ними «русскіє» делегати, які заявили, що тепер, коли ці слов'яни прибули, то й вони готові брати участь у подальшому засіданні.

Цей епізод був лише прелюдією до подальшої музики, яка повинна була звучати на тому засіданні.

На порядку денному стояв другий пункт програми: погляди прогресивної молоді на політичні проблеми і її потенційні постулати щодо політичного устрою Австрії. З принциповою резолюцією, запропонованою русинами, погодилися представники всіх націй, за винятком «русскіх». П[ан] Алєксєвіч виступив із запереченнями цієї резолюції, яка належним чином визначала тільки в найважливіших сферах державного життя принципи свободи і громадянської рівності, відтак вимагала загального виборчого права, відміни мілітаризму і заміни його народною міліцією, відповідальності чиновників за порушення закону, вчинені протягом періоду перебування на державній посаді, перед судом присяжних, розширення компетенції судів присяжних і популяризації судової влади в цілому. Ця резолюція здалася п[ану] Алєксєвічу занадто детальною. «Щоб судити про такі справи, ми мали б бути якимись державними мужами, спеціалістами в питаннях правосуддя і військової науки». Даремно було говорити йому, що не йдеться тут про висловлення суджень, а лише про висловлення принципових поглядів, і то в тих питаннях, у яких кожен цивілізований громадянин повинен мати сформовану думку. П[ан] Алєксєвіч не бажав нічого слухати і відстоював свою загальну резолюцію, яка зводилась до слова «свобода» без жодних конкретних пояснень. Коли ж під час голосування (предстаники

кожної національності мали один голос) руська резолюція з деякими додатками була прийнята, п[ан] Алєксєвіч від імені своїх колег заявив, що «русская» нація зрікається своїх повноважень і відмовляється від участі у з'їзді, а делегати цієї нації братимуть участь у подальших переговорах лише в якості гостей. Це зречення зі сторони «русскіх» саме в цей момент було, як кажуть німці, «Vom Zaune gebrochen»[a] і не тільки тому, що не справило на інші національності особливого враження, радше навпаки – викликало певну відразу, поєднану з підозрою, що представники «Буковини» або безпідставно зараховують себе до числа прогресивної молоді, або прийшли на засідання з наміром якнайшвидше покинути з'їзд. Вони так і вчинили, але з дещо сильнішим ефектом, привід для якого їм дав наступний пункт програми, який відразу викликав дискусію: проблеми народної освіти і виховання.

І в цьому пункті резолюція русинів, що вимагала освіти, яка базується на здобутках позитивних наук, і такої організації навчання, при якій освіта ставала б надбанням цілих народних мас, а не тільки певних привілейованих верств і осіб, отримала одноголосну згоду майже всіх слов'янських націй. Після цього делегати перейшли до спеціальних дебатів щодо цієї резолюції. Встає п[ан] Алєксєвіч і заявляє: «Те, що пропонує резолюція панів сепаратистів (т[ак] зв[аних] русинів), – річ другорядна. Не доцільно говорити про другорядні речі, не обговоривши і не вирішивши головне, першочергове питання.

Отож, дозволю собі винести таку першочергову резолюцію і подати її на обговорення і голосування учасниками з'їзду. Вона гласить наступне: «З'їзд ухвалює рішення: ми віримо в окрему, самостійну слов'янську культуру, якій Провидіння визначило провідну роль в Європі». Мотивуючи цю свою резолюцію, п[ан] Алєксєвіч заявив, що особлива слов'янська культура виявляється у мові, звичаях, родинному житті, але перш за все у толерантності, якою слов'яни відзначалися століттями. Ще в доісторичні часи слов'яни, хоч і знали залізо, але не застосовували його як зброю.

Німці поширювали християнство вогнем і мечем, слов'яни ж прийняли його спокійно і без примусу. Все, що коли-небудь давала нам німецька цивілізація, було для слов'ян згубним. «В кінці-кінців, – до-

---

[a] «Оголошенням війни» *(нім.). – Упоряд.*

дає доповідач, – можете в своїй резолюції викинути останній абзац про Провидіння, в яке, напевно, не вірите і в яке я також не дуже вірю, але я повністю обстоюю прийняття рішення про окрему слов'янську цивілізацію».

Ця резолюція, будучи як ненауковою, так і нетактовно обґрунтованою, викликала цілу бурю. Найперше русини висловили протест проти образливого для них вигадування якоїсь спеціальної назви «сепаратисти» для визначення руської національності. Далі хорват Радіч виразно і рішуче висловив недоречність самої резолюції, розбив ілюзії про якусь особливу слов'янську цивілізацію і заздалегідь утримався від узаконення віри в таку цивілізацію. Також рішуче виступили проти цієї резолюції русини, вказуючи на міжнародний характер цивілізації та ілюструючи надуману особливу слов'янську толерантність фактами про те, як обходиться така слов'янська сила, як Росія, з іншими слов'янами: поляками і русинами. Частково на захист резолюції, пропонованої п[аном] Алєксєвічем, виступили словаки, посилаючись на те, що вже сам факт того, що до Праги з'їхалася слов'янська молодь, свідчить про те, що є щось особливо слов'янське, що нас поєднує і зближує. На це їм відповіли, що нас зближує мовна спорідненість, поєднують спільні інтереси, але цивілізація, яка є основою нашого життя, є для нас спільною з іншими освіченими народами, а рішення, прийняті на з'їзді, мають на меті саме зміцнення тієї спільності, а не викопування рову між слов'янами і загальнолюдською цивілізацією. На захист ідеї слов'янської цивілізації виступив також один з делегатів-поляків, що дало привід п[ану] Алєксєвічу для радісного піднесення, що, мовляв, за дивним збігом обставин, саме «русскіє» з поляками найчастіше демонструють схожість думок. Щоправда, радість та недовго тривала, оскільки той самий делегат-поляк у подальшій промові заявив, що слов'янську схожість трактує так само, як і інші члени з'їзду, тобто як близьку мовну, етнографічну і т. п. спорідненість, що своєю промовою не намагався протиставити слов'ян європейській цивілізації, а щодо цієї особливої слов'янської толерантності, яка начебто повинна бути головним проявом слов'янської цивілізації, він від імені польського народу мусить утриматись.

Дискусія з цього приводу доходила до образ через особистісні випади, які своїми висловами провокував п[ан] Алєксєвіч. Врешті вона

закінчилась тим, що резолюція про особливу слов'янську цивілізацію провалилась, а резолюцію русинів з деякими додатками було прийнято одноголосно.

П[ан] Алєксєвіч і його друзі після цього засідання покинули з'їзд і виїхали з Праги, не взявши на себе відповідальності навіть за ті резолюції, які днем раніше було прийнято, між іншим, їхніми голосами теж. Виїжджаючи з Праги, вони негайно надіслали телеграму *«Галицькій Русі»*[5], що з'їзд зірвався через дії руських, польських і чеських соціалістів. Цією телеграмою вони гідно увінчали свою діяльність у Празі. На жаль, на самому з'їзді про катастрофу зриву ніхто нічого не знав. Засідання відбувались і надалі і дійшли до завершення, тільки з тією різницею, що після від'їзду п[ана] Алєксєвіча і його товаришів не було кому постійно витягувати назовні формальні проблеми і викликати незгоду за допомогою особистих нападів. «Русской» нації це зовсім не додавало честі.

Переклад Петра Сабата

Стаття вперше надрукована польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1891. – 26–28 і 30 трав. – № 144–146 і 148).

[1] *«Славія»* – див. примітку 1 на с. 248.

[2] *«Časopis českého studenstva»* («Часопис чеського студентства») – див. примітку 2 на с. 246.

[3] *Гайн Антонін* (1868–1949) – чеський журналіст, публіцист, громадсько-політичний діяч. У 1887–1891 рр. вивчав історію на філософському факультеті Карлового університету Праги. Під час навчання був одним із організаторів чеського студентського товариства «Славія» та засновників «Часопису чеського студентства». Належав до лівого крила демократичної інтеліґенції в Чехії.

[4] *Óмладіна* – сербське таємне товариство, створене з метою об'єднати сербську націю. Засноване 1848 р. сербськими студентами в м. Пресбург як літературний гурток, члени якого друкували свої поетичні твори в збірниках під заголовком, що дав назву угрупованню.

[5] *«Галицкая Русь»* – щоденна газета москвофільського спрямування, виходила у Львові в 1891–1892 рр.

[ФРАҐМЕНТ ПЕРЕДМОВИ ДО ЗАДУМАНОГО «ПОРАДНИКА ДЛЯ ЧИТАЧІВ». 1891]

...[учи]телів гімназіяльних (навіть істориків), котрі свято вірили, що в Австрії існує адміністративна зсилка без суду, знали філологів, що читали і коментували П л а т о н а [1], а ніяк не могли порозуміти ріжниці між суб'єктивним а об'єктивним. Правда, почасти винна тому й сама шкільна лава. Стан студій на університеті Львівськім такий низький та общипаний, як, може, на жаднім університеті в цілім світі; студент може пройти весь університет, заниматися спеціяльно літературою, а не чути навіть імен Данта[2], Шекспіра[3], Кальдерона[4] та Рабле[5]. Ми знали справді вчителів літератури по гімназіях, котрі говорили, що німецька література починаєсь у нас Клопштоком[6], а кінчиться Ґетим[7], ну а на французьку дивились крізь очки Лессінґової «Гамбурзької драматургії»[8]. В сих днях ми бачили примір історика, професора гімназіяльного[9] котрий сміло проголосив зовсім нове відкриття, що на заході Европи католицизм, борючись з абсолютизмом, причинився до свободи станів, і примір другого професора та великого народного світила[10], котрий також відкрив, що унія лучить нас з заходом Европи і з нашими закордоновими братами. Що один із найголосніших бесідників на останніх зборах «Народної Ради»[11] виголосив категоричне домагання, щоби руські писателі, «ослонившися авреолею свого таланту, сиділи собі в нужденнім закутку о сухім хлібі (непремінно!) і вказували провідні ідеї, по котрих наш нарід і суспільність має ступати, як се р о б л я т ь п о е т и і п и с а т е л і и н ш и х н а р о д і в»[a], а не мішалися до політики, але лишили її цілковито йому і другим, до нього подібним, котрі, ослонені авреолею ігноранції та ароганції, з пишних трибун, при

---

[a] Тут І. Франко використав для цитування журнал «Діло» (1890. – Ч. 286. – 20. XII. – С. 1–2). – *Упоряд.*

вині і котлетах будуть вказувати туман, у котрім наш народ і суспільність не найде ні вікон, ні дверей, – сьому ми не дивуємося, бо се сказав правник, що кінчив Львівський університет.

Нам здається, – повторюємо тут, впрочім, думку загальнозвісну, – що поки наша освіта і література не станеться наскрізь інтернаціональною по своїому змісту і методу, поти у нас не буде національної освіти і літератури; поки наша інтелігенція не набереться всесвітніх думок і поглядів наукових та естетичних, поти не станеться справді національною інтелігенцією, а буде карикатурою або невдачною копією раз польської, то знов угорської або російської інтелігенції. От тому-то ми й задумали збірними силами заспокоїти давнє бажання нашої молодіжі і многих старших людей і приступити до видання систематичного, по змозі критичного порадника для тих, що хочуть читати і купувати книжки, служачі для здобування загальної европейської освіти. Ми чуємо добре трудність сього завдання, згори знаємо, що завзяті спеціялісти не в однім місці будуть кивати головами на наші вказівки, та проте ми не лякаємось. Порадник наш мусить вибирати тілько дещо з безмірної маси книг; спеціялістів вдоволити він не думає, а хоче тілько стати в пригоді тим людям, скромним та трудящим, що бажали би бодай в загальних обрисах познайомитися з головними напрямами і здобутками сучасної духової праці в цивілізованім світі. Маючи на оці цілі практичні, ми вибираємо до свого порадника головно книжки дешевші та популярніші, писані на мовах, приступних для загалу нашої інтелігенції або бодай численних одиниць, а на инших мовах вказуємо тілько книжки виємково важні. Де тілько можна, ми подаємо ціну, місце і рік видання. Критичні уваги, додані нами при поодиноких книгах і авторах, не мають претензії на необхідність, більша їх часть основана на нашім власнім осуді по прочитанню книжки і дещо беремо й з рецензій, коли самої книжки нам доси не доводилось читати.

Уперше надруковано в книзі «Іван Франко: Статті і матеріали. – Збірник 9» (Львів, 1962. – С. 164–165). Публікацію здійснив М. Мороз, який дав назву текстові, що не має ні початку, ні кінця. Вчений, наводячи низку фактів, припускає,

що цей текст написаний Франком у першій половині 1891 р. (Там само. – С. 167). Проте першим звернув увагу на незавершений текст М. Возняк у статті «Іван Франко в боротьбі за знання для народу», яка зберігається в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (фонд М. Возняка, № 166, п. 59).

Текст твору подаємо за автографом: ІЛ, ф. 3, № 657.

[1] *Платон* (427–347 до н. е) – давньогрецький мислитель, один із зачинателів ідеалістичної філософії.

[2] *Данте Алігієрі* (1265–1321) – італійський поет передренесансної доби, активний громадсько-політичний діяч. Був противником Папи Римського, через репресії покинув Італію. Світове визнання здобув поемою «Божественна комедія» (1307–1321). І. Франко запізнався з творами Данте ще в Дрогобицькій гімназії, читаючи їх у німецько- і польськомовних перекладах. Він же, Франко, був серед перших перекладачів «Божественної комедії» українською мовою, популяризував творчість італійського поета. Мав намір укласти «Дантівську антологію», про що свідчить його праця «Данте Алігієрі: Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії» (Львів, 1913).

[3] *Шекспір Уільям* (1564–1616) – видатний англійський поет і драматург ренесансної епохи. І. Франко переклав трагікомедію Шекспіра «Венецький купець», уривки з драм «Король Лір» і «Буря», 12 сонетів, написав десять передмов до його драм у перекладах П. Куліша.

[4] *Кальдерон де ла Барка Педро* (1600–1681) – іспанський драматург, священик. І. Франко неодноразово високо оцінював творчість Кальдерона у своїх літературно-критичних статтях «“Тополя” Т. Шевченка», «Доповіді Міріама», в дослідженнях «Варлаам і Йосааф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія», «Святий Климент у Корсуні (причинок до історії старохристиянської легенди», згадує драматурга також у праці «Поезія XIX віку і її головні представники», у «Пролозі» до свого перекладу «Дон Кіхота» Сервантеса. Драму «Саламейський алькальд» І. Франко вільно переробив у варіант під назвою «Війт Заламейський». Вистава відбулася 1895 р. в театрі «Руська бесіда» у Львові.

[5] *Рабле Франсуа* (1494–1553) – видатний французький гуманіст і письменник доби Відродження, засновник французької загальнонаціональної літературної мови. В історію світової літератури увійшов як автор одного твору, що став найвидатнішим явищем французького Ренесансу, – роману «Гаргантюа і Пантагрюель».

[6] *Клопшток Фрідріх Ґотліб* (1724–1803) – німецький поет і драматург доби Просвітництва, реформатор німецької мови і поезії. Твори Клопштока І. Франко почав читати ще навчаючись у Дрогобицькій гімназії.

[7] *Ґете Йоганн Вольфґанґ* (1749–1832) – див. 28 примітку на с. 76.

[8] *… на французьку [літературу] дивились крізь очки Лессінґової «Гамбурзької драматургії».* – Готхольд Ефраїм Лессінґ (1729–1781) у праці «Гамбурзька драматургія» (1767–1769) торкався широкого кола питань театру, естетики, літератури, зокрема осмислив теорію нової реалістичної драми.

[9] *…історика, професора гімназіяльного…* – Йдеться про учителя Академічної гімназії у Львові, письменника, композитора, журналіста, громадсько-політичного діяча Анатоля Вахнянина (1841–1908), який 18 грудня 1890 р. на зборах у Стрию висловив згадані І. Франком міркування.

[10] *…примір другого професора і великого народного світила…* – Мова про учителя, письменника, журналіста, видавця, громадсько-політичного діяча Юліана Романчука (1842–1932), який 25 листопада 1890 р., проголошуючи на засіданні Галицького крайового сейму «Нову еру», висловив згадані І. Франком думки (в 1894 р. Ю. Романчук зайняв опозиційну позицію щодо «Нової ери», одним із творців якої був).

[11] *…один із найголосніших бесідників на останніх зборах «Народної Ради»…* – Йдеться про громадсько-політичного діяча, юриста Івана Рудницького, який 27 листопада 1890 р. на засіданні Галицького сейму виступив проти Теофіла Окуневського, вважаючи його аґентом радикалів.

З РОЗВІДКИ «ЛЕВ ТОЛСТОЙ»

Теоретичні твори Толстого поділяються і хронологічно й по суті на дві групи: твори педагогічні (1862–1875) і суспільно-релігійні (з 1881 р. до останніх років). Педагогічні твори Толстого були наслідком його практичного знайомства з народною школою в Ясній Поляні й наслідком видавання короткий час педагогічного місячника «Ясная Поляна»[1], де головно були вони друковані. Тільки остання стаття, що належить до цієї категорії, «Про народну освіту» була видрукувана 1875 р. в радикальному місячнику «Отечественные записки»[2], хоч зміст її був разюче незгідний з усім духом і напрямком цього місячника.

Педагогічна діяльність Толстого була не дуже щаслива і легко зрозуміти чому. Педагогом він зробився з аматорства, підо впливом теорії народництва, що була поширена в Росії, але без жодної наукової й педагогічної підготовки. Вніс він до школи лише свій незрівнянний талант оповідати те, що він сам бачив і що він добре знав (наприклад, історію Наполеона і війни 1812 р., яку опрацював у своїй повісті) – і ці речі вмів він також дуже добре викласти сільській дітворі. Коли ж одначе прийшло до реальних основних знань із фізики, географії, історії тощо, то його знання були дуже недостатні, пояснення неповні й неясні, отож і наслідки навчання жодні. Але замість добачати причину лиха в своїй власній непідготованості до такої діяльности, Толстой з властивою йому бистротою погляду, але недокладністю щодо подробиць і без стислого логічного думання вдарив по своїй сучасній педагогіці, визнав усі реальні науки за речі, непотрібні для селян, заперечував можливість існування будь-якої педагогічної науки й пробував створити спеціяльно російську чи свою методу емпіричної педагогіки, що полягає у намацуванні наосліп і на вічнім експериментуванні. Нарешті, він сам зредукував цю методу до мінімуму, творячи, що для російського селянина власне й непотрібно жодної іншої науки, крім читання Біблії, писання й рахування.

Така редукція нікого не може дивувати, хто знає, що в розумінні самого Толстого, і саме в тому часі, настав рішучий перелом, що про нього ми говорили при аналізі «Анни Кареніної»[3]. Був це зворот не так до релігійности, як до якогось аскетизму, не так до чистого первісного християнства, як це твердив сам Толстой, а швидше до своєрідного буддизму, який, нарешті, вплинув навіть на його розум, про що свідчать переробки деяких індійських, головно буддійських оповідань, що вміщено у творах Толстого. Під впливом цього напрямку Толстой бачив у школі не інституцію, що дає освіту, тобто таку, що дає молодому поколінню деякий запас відомостей більш-менш потрібних для пізнішого практичного життя, які поглиблюють і розширюють його погляд на світ і життя, але інституцію, що передовсім *виховує,* тобто продукує людей *морально* досконалих, свого роду дім поправи. А підхопивши давно відомий і збитий парадокс Бокля[4], що з історичним поступом розвивається і йде вперед знання, а мораль залишається незмінною, зробив висновок, що властиво знання є цілком непотрібне для піднесення моральних основ, отже для поліпшення, для ощасливлення людей. Раз дійшовши до такого висновку, легко міг його поверхово мотивувати, вказуючи на терпіння й горе, що їх несе з собою сучасна цивілізація, легко міг дійти до неґації тієї цивілізації, того знання, як непотрібних для російського селянина, який сам у своєму непочатому дикунстві стоїть далеко ближче до джерела морального добра, отже і до щастя, ніж це може зробити школа.

Озброєний такими поглядами й великою дозою наївности, яку можна дарувати тільки геніям і дітям, Толстой 1881 року переїхав до Москви. Прибув він до столиці саме, коли там відбувався перепис людности й сам він прийняв у ньому участь. Це дало йому змогу заглянути до брудних і темних закутків, до льохів і на піддашшя, до домів розпусти і великоміських злиднів. Тут він пізнав новий, досі йому невідомий світ – міського пролетаріяту. Намагався наблизитися до нього, показатися філантропом, нести допомогу нещасним, намагався й інших знайомих до цього заохотити, але, на диво собі, пересвідчився, що величезна частина «злидарів» цілком не хотіла дати «витягнути себе з болота», а знайомі на його фантастичні філантропічні плани усунення за одним разом усіх злиднів за допомогою «викупу з них» усіх їх жертв тільки стискали плечима. І повторилося те саме, що зі школою. Замість

того, щоб задуматися над тим, чи був він сам підготований для зрозуміння й лікування таких суспільних явищ, як пролетаріят, Толстой відразу видав осуд про безглуздість усіх суспільних теорій, виголосив знамениту теорію «непротивлення злу» і поглибився в релігійні досліджування правди, щоб дійти до коріння життєвої загадки, схопити в руки полярну зорю, коло якої крутяться найвищі інтереси, найтаємніші бажання людськости.

Розвідка уперше надрукована польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1892. – 11–13, 16, 18, 19 берез. – №№ 71–73, 76, 78, 79) під заголовком «Lew Tołstoj». В українському перекладі, здійсненому М. Біличем, вийшла окремою книгою: «Іван Франко про Л. Толстого» / За редакцією І. Лизанівського. – Харків : Рух, 1931.

Уривок тексту подаємо за виданням 1931 р.

[1] *«Ясная Поляна»* – Л. Толстой заснував у себе в маєтку Ясна Поляна (нині – в Тульській області Російської Федерації) народну школу, сам нею завідував і навчав своїх селян. Заснував також однойменний журнал, що складався з двох окремих випусків – «Школа Ясної Поляни» і «Книжки Ясної Поляни», які вміщали педагогічні праці письменника.

[2] *«Отечественные записки»* – щомісячний російський літературний журнал ліберального напрямку, що виходив у 1818–1884 рр. (з перервами) в Санкт-Петербурзі.

[3] *«Анни Кареніної»* – роман Л. Толстого про трагічну любов заміжньої жінки Анни Кареніної та офіцера Вронського на тлі щасливого сімейного життя дворян Кіті Щербацької і Костянтина Левіна.

[4] *Бокль Генрі Томас* (1821–1862) – англійський історик і соціолог, представник географічної школи, автор незакінченої «Історії цивілізації в Англії» (видана в 2-х томах у 1857–1861 рр.), яку І. Франко намагався популяризувати, готуючи в 1879 р. до друку уривок з неї під назвою «Попи і прогрес в Іспанії».

НАШІ НАРОДНІ ШКОЛИ І ЇХ ПОТРЕБИ (РЕФЕРАТ НА ВІЧІ СНЯТИНСЬКІМ)

Мені припала честь на тім вічі сказати дещо о наших школах. Може, то не зовсім відповідна річ для мене, бо я школами ніколи осібно не занимався, учителем, Богу дякувати, ніколи не був, так що не один міг би мені сказати, що справа шкільна для мене – чуже поле. Може, воно й так, але можна дивитися на се і з другого кінця. Школи – то так, як і політика: тілько деякі, вибрані та покликані, її роблять, нею кермують, але всі люди чують їх роботу на своїй шкірі, платять за неї то грішми, то кров'ю. Ті високі політики могли би також сказати: нехай о політиці не сміє ніхто говорити, крім нас, бо тілько ми нею займаємося, ми на ній розуміємося, ми знаємо, що, й куди, й до чого, а прочий нарід не знає, то нехай мовчить. А преціньтак нині не є; конституція не тілько дає нам усім право займатися політикою і забирати в ній голос, але навіть зобов'язує нас до того. Так само і з школами – великі пани в раді шкільній, інспектори, директори та професори могли би сказати: що вам, простим хлопам, неукам, балакати о школах, коли ви на тім не розумієтеся? Се наше діло, ми на тім зуби з'їли, то нам про се й знати. А що ж ми їм на се скажемо? А скажемо їм так: ваша правда, панове, може бути, що ви на тім найліпше розумієтеся, і ми вам вашого розуму не відбираємо. Але, з перепрошенням вашої чесної коруни, ми на ті школи і на вас платимо свою кервавицю, і хоть ми темні та неуки з ласки Божої, то все-таки і ми дещо бачимо. А ну ж но, може, ми, дивлячися збоку, побачимо дещо й таке, чого ви, стоячи всередині, не видите? А при тім, вельможні панове, не забувайте, що школа, хоть і як важна та свята річ, все-таки є для людей, а не люди для школи, і для того ми маємо право і обов'язок сказати тут і своє слово, а як ви нас не вислухаєте, то ми можемо і будемо через своїх послів у Львові та й у Відні домагатися і добиватися, щоби школи за наші гроші були такі, яких нам треба, а не такі, яких вам хочеться.

От так собі розміркувавши, я зважився виступити перед вами з промовою про наші школи. В великі мудрості не буду заходити, не буду силуватися ані на хвальбу, ані на ганьбу, бо то не ялося в такім зборі, але подам вам деякі рахунки, вийняті з урядового справоздання ц[ісарсько]-к[оролівської] ради шкільної крайової[1], а вже потому з тих рахунків будемо витягати для себе науку, чи добрі наші школи, чи кепські, і чого їм треба.

Отже, спитаймося наперед: скілько маємо шкіл в Галичині? Говорю тут лишень о школах початкових, так званих народних по селах і містах. Шкіл таких маємо кілька гатунків: т[ак] зв[ані] етатові[2], філіяльні, дяківки, або школи тривіяльні[3] і школи вправ при семінаріях учительських. Усіх їх малисмо в Галичині в 1891 році 3853 публічних, а, крім того, ще 198 шкіл приватних, котрих тут далі не буду числити. 3853 школи – то значне число, скажете. Певно, що не мале. Але треба мати на увазі, що в нашім краї числиться 6230 громад, значить, все-таки виходить, що поверх 2377 громад не мають ще у себе школи, а то також досить багато. Але то ще не все, бо зі справоздання ради шкільної виходить, що тих 3853 шкіл є властиво на папері, а направду маємо шкіл трохи менше, бо 256 шкіл було цілий рік запертих для браку учителів, значить, направду мали ми тілько 3597 шкіл. Але й то ще не значить, що 3597 громад мали школи. В деяких містах, як знаємо, буває більше як одна школа, в самім Львові є їх 28, у Кракові 15, а коли візьмемо ще 36 більших міст, у котрих є щонайменше дві або три школи, то побачимо, що від тої суми треба ще відшибнути около 200, так що властиво покажеться, що не 2377, але 2933, т. є. близько 3000 громад в нашім краї не мають школи.

Придивімося тим школам з іншого боку. Маємо в нашім краї 6 600 000 людности; розрахувавши ті школи на ту людність, побачимо, що одна школа випадає на 1713 люда. Се досить багато, бо означало би около 300 родин, т. є. 200 до 250 дітей на одну школу. Але коли відшибнемо головні міста – Львів і Краків, де є всього 43 школи на 202 536 людей, далі, коли відшибнемо ще й тих 256 шкіл паперових, що нібито є, а властиво стоять пусткою для браку учителів (таких пустих шкіл, очевидно, нема ані у Львові, ані у Кракові), то побачимо, що в решті краю одна школа випадає на 1774 люда, або около 300 дітей на одну школу. Для шкіл однокласових або двокласових, які по найбільшій часті є по наших селах, се дуже замного. В Чехах, наприклад, випадає одна школа

несповна на 1200, а в Франції тілько на 713 людей. Ну, але то Франція, а то Галичина, а у нас на те є приповідка: куди куцому до заяця!

Дивімося далі. Всіх дітей, котрі повинні би ходити до школи, виказано в нашім краї в 1890 році 766 416, що мали від 6 до 12 літ, і 205 271 таких, що мали від 12 до 15 літ і повинні були ходити на науку недільну. Треба додати, що дітей тих виказано тілько в тих громадах, де є школи і в школах учителі, так що не виказано тут дітей з тих 2933 громад, в котрих науки шкільної нема. Значить, в тих громадах, де є школи, випадає на одну школу 270 дітей. То би ще не було багато, якби наші школи мали по кілька класів, але таких шкіл, що мають по 2–5 класів або й більше класів, у нас в цілому краї є тілько 602, а найбільша часть – 2985 шкіл однокласових, у котрих діти дусяться, як оселедці, не мають чим дихати і не стілько учаться, скілько мучаться. Ну, але правда й то, що не всі діти, обов'язані до школи, ходять до неї. Ходять на науку щоденну 481 863, а на недільну 105 549, то значить разом 587 412, або трошечки більше як 60 на 100. Та все-таки на одну школу випадає 163 дітей, коли тимчасом, напримір, у Франції, котра трохи ліпше розуміється на шкільнім ділі, ніж ми, на одну школу народну випадає всього тілько 66 дітей. То значить, що, прирівнюючи нас до Франції, ми маємо або півтретя раза замного дітей таких, що ходять до школи, або для тих дітей півтретя раза замало шкіл. Розуміється, не говорю тут о тих сотках тисяч дітей, котрі в своїм житті бачать школу хіба в місточку або в переїзді через яке сусіднє село.

Ідімо далі і запитаймося: що ж нас коштують ті школи? Не маємо на се рахунків з остатніх літ і мусимо брати давніші, з р. 1883. Як знаєте, на школи платять громади подвійний податок: один вимірює уряд податковий, по 9 кр[ейцерів] від кождого ринського податків безпосередніх на громаду, а по 3 кр[ейцери] на двір, а другий накладає рада повітова яко повітовий додаток на школи; оба ті податки стягуються разом, і гроші з них ідуть до окружного фонду шкільного[4]. Коли тих грошей не стане на платню для учителів і на инші шкільні потреби, то решту додає каса крайова[5]. Отже, в р. 1883, коли ще було тілько 2600 шкіл, стягнено в додатках від громад 589 624, від дворів 55 674, а ще кілька десять тисяч з инших дрібних датків, разом 623 830 р[инських] додатків повітових (громади по 4 кр[ейцери] від ринського, а двори по 3) зложено 273 299, разом 897 129. Тим часом на удержання тих шкіл, що

були, і заложення ще 80 нових видано 1 239 234 р[инських]. Значить, до тих грошей, зложених громадами, не стало ще 342 105 р[инських]. На то зложила каса крайова 281 000, а 61 104 р[инських] таки забракло і покрито з инших грошей. З того рахунку бачимо, що в р. 1883 одна школа коштувала пересічно 545 ринських. Але се ще не весь кошт, бо ті гроші йшли тілько на платню вчителям та на инші потреби шкільні. Будинки шкільні, як знаєте, будуються коштом громад, і тілько бідніші громади дістають на се запомогу з каси крайової. Такий будинок коштує громаді не раз 600–800, до 1000 ринських або й більше, але я візьму середній рахунок – 800. В однім році кладеться у нас около 100 нових шкіл, значить, сам кошт будинків винесе 80 000 р[инських]. Каса крайова дає, як сказано, додатки до платні учителів, інспекторів і инших урядників, запомоги біднішим громадам на будинки, пенсії вислуженим учителям і т. и. В р. 1883 вона видала всього на школи народні 534 353, так що разом коштувало 2 600 шкіл в 1883 році 1 560 439 р[инських], або одна школа пересічно 600 ринських. Скажете, може: сього багато, а я скажу, що сього мало, се ніщо. Подивімося знов до Франції. Ми у себе клали кошт одного будинку шкільного для 160 дітей на 800 ринських, а у Франції будинок шкільний для 66 дітей коштує пересічно 25 000 франків, т. є. по-нашому около 12 000 ринських. На саме утримання шкіл і платні учителів додавала французька держава в р. 1872, по тяжкій війні з пруссами, 56 мільйонів фр[анків], або 994 фр[анків] на одну школу, а сього року видає 126 мільйонів фр[анків], або 1870 р[инських] на одну школу. Розуміється, се тілько додаток, бо більшу часть, два або й три рази стілько, дають громади. Як бачите, по инших краях люди не жалують видатків на школу, та зато ті инші краї зовуться освіченими краями, а нас величають краєм темним.

– Як то темним? – скажете, може. – Та бійтеся Бога! Маємо звиш 3000 шкіл, видаємо на них мало що не 2 мільйони ринських річно, чи ж то не досить для такого бідного краю, як наш? Багатші краї можуть собі класти муровані палаци, держати для 60 дітей по двох або й трьох учителів, справляти бібліотеки і коштовні прибори, а нам аби що то, аби трохи, як-то кажуть, очі отворити. Що ж, може, то й рація, але подивімося, який пожиток приносить нам таке створювання очей. Яка нам користь із наших шкіл? То найважніше питання, бо, як каже Письмо Святе, по плодах їх пізнаєте їх.

Як гадаєте? Якби в якімось краї через 40 літ було 2000 шкіл, а до кождої школи вступало би щороку лиш по 50 учеників, щоби навчитися не жодної великої мудрости, але читати й писати, то кілько би нині було в тім краї письменних людей? Приймаючи щороку 50 нових, а випускаючи 50 підовчених, одна школа за 40 літ видала би їх 4 мільйони. А знаєте, кілько у нас було шкіл перед 50 роками? В році 1850 було їх 2219 і ходило до них мало що не 100 000 дітей. А нині, як я вже згадував, маємо шкіл півчетверта тисячі, а в них мало що не 600 000 дітей. То значить, аби вже не знати що, аби за 40 літ тих письменних перемерло або десь пропало й 2 мільйони, то ще таки ми повиннібисьмо мати щонайменше зо 3 міл[ьйони], т. є. половину всеї людности в краї такої, що вміє бодай читати і писати. А тим часом що ж показує остатня конскрипція? Показує вона, що в Галичині 4 876 614 люда не вміє ні читати, ні писати; читати вміє тілько 1 731 202, а з них тілько 939 122 вміє читати і писати. Від остатньої конскрипції прибуло нам усього 66 978 людей письменних, хоч за той час перебуло в школах щонайменше півтора мільйона дітей. То значить, що з тих дітей, котрі вступають у нас до школи народної, ледво двадцята часть вийде зі школи, вміючи читати, а ледве тридцята часть навчиться яко-тако читати й писати. То значить, далі, що нашому краєві щороку прибуває несповна 6700 письменних людей, а коли би так далі йшло, то треба би чекати ще з яких 80 літ, поки би вся людність нашого краю дохрапалася до тої великої мудрости, щоби вміла бодай читати. То значить далі, що кожда наша школа, до котрої в однім році вступає на науку не 50, але 100 й більше дітей, видає нам зато раптом двох таких, що вміють читати. Ну, як на таке, скажете ви, то тих 600 ринських, що ми річно даємо на школу, то аж надто замного. За 600 ринських можна би наймити і удержати приватного вчителя, котрий би без усякої паради вивчив десятеро дітей читати й писати і без школи.

– Що ж се за чудасія така? – спитаєте, люди добрі. Ну, ви по селах, може, й ліпше від мене знаєте, чому воно так, і, певно, скажете о тім дещо й від себе. А я скажу те, що знаю. Рада шкільна крайова і сама бачить, що наша шкільна справа іде якось набакир, хоч, видно, не признає, щоби вона так кепсько стояла, як я се вирахував. Подає вона й деякі причини лиха, а іменно: брак учителів відповідно приготованих, принимання учителів невідповідних, надмірне не раз число учеників, кепську і недо-

статочну платню учителів і т. и. Я не буду говорити обширно о тих увагах ради шкільної: вони, певно, в значній часті справедливі. Учителем школа стоїть; коли учитель непотрібний, неприготований, несумлінний, то й школа ні до чого. Ну, а добрих учителів треба, по-перше, добре самих вивчити, а сього теперішні учительські семінарії по більшій часті не роблять, а по-друге, треба їм добре заплатити. Бо на кепсько плачене становище в наших часах спосібні і вчені люди не йдуть. Та й сього не досить: доброго учителя треба також поставити в такі умови, щоби він міг щось добре зробити. Як його буде десять різних властей і невластей надзорувати: і війт, і священик, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і орендар, і жандарм, як-то кажуть, і баба, і ціла громада, то хоч би він був найспосібніший і найщиріший, то до ладу не дійде і буде мусив плюнути на таку роботу. А власне чим спосібніший і щиріший учитель, тим швидше се зробить або буде мусив зробити. І для того, говорячи о тім, що треба нашим школам, я би на першім місці поставив таке жадання: щоби над учителем було менше старшини. Громада повинна презентувати учителя: для заряду маєтком шкільним і дозору над ним має бути місцевий комітет шкільний, а для дозору над наукою інспектор окружний; сього зовсім досить. Ані громада сама, ані інспектор сам не повинні мати права віддалити ані перенести учителя; можуть се зробити тілько за обопільною згодою, а в разі незгоди повинен рішати інспектор крайовий. Се дало б учителеві певну незалежність, без котрої його робота дуже часто буває тілько тяжкою панщиною, без замилування і без пожитку.

Друга річ – се плата. Минувшого року, на глум цілому світу, мали в Галичині два такі випадки, що учителі на посаді померли з голоду. Учитель у нас бере менше, ніж перший-ліпший возний при суді або стражник при криміналі. Ну, то не дивно, що на таку благодать ніхто без крайньої нужди не хоче йти, і учитель, як тілько може, поки дає своє місце, іде до стражі фінансової або деінде. З того виходить для школи така біда, що замість учителів спосібних, напрактикованих, таких, що люблять науку і дітей, чимраз частіше приходять учителі неспосібні, такі, що вже не мають чого іншого хопитися, ну, і, розуміється, марнують дітям час, а громаді гроші.

Важна річ є також то, що у нас в одній школі сидить не раз 60 або й 100 дітей. Сидять вони по кілька годин в такій задусі, в такім смроді,

що не то вчитися, але й дихати там не можна. Я вже згадав, що у Франції, де школи майже всі 2–4-класові, на одну школу випадає півтретя раза менше дітей, ніж у нас. Ну, та на то була би рада, якби лиш більше вчителів – поділити дітей на кілька відділів: одні приходять рано, сидять дві години, по них приходять другі і так далі; один учитель учить один відділ, другий другий, потому знов перший і т. д.

Але то все не є ще найважніша річ. Найважніше, мені здається, ось що. Не від одного ви почуєте таку річ. Е, в наших давніх школах, ще перед радою шкільною, ліпше вчили! З того часу ще у нас полишалися письменні люди. А в нових школах нібито вчать чогось, а потому дитина вийде і за пару літ усе забуде. Не одному могло би то видаватися дивним, але є в тім багато правди. Причина, мені видається, така: в найдавніших школах вчили мало, але принаймні знали, чого вчили: читати, писати, рахувати, співати в церкві, та й годі. Дитина за пару літ навчилася того добре, а що найважніше, опісля не могла вже сього забути, бо принаймі щонеділі й свята йшла до криласу і на хор, мала перед собою книжку церковну, або купувала собі таку книжку й на власність, і так тото маленьке зеренце науки хоч не розвивалося, то й не пропадало і держалося довгі літа. А тепер не так. Тепер в народній однокласовій школі вчать багато всякої всячини: і граматику, і географію, і зоологію, і ботаніку, і астрономію, і історію – речі, о котрих давніше сільські школярі і слихом не слихали. Наші пани в раді шкільній захотіли, щоби школа народна була якимось маленьким університетом, щоби давала дітям усього потрошки. А що ж із того виходить? А виходить те, що сільський хлопчина кілька літ ходить до школи, не раз о голоді, о холоді, душиться в ній і тратить здоров'я, час і силу, слухає викладів про історію, астрономію, географію і т. и., а, вийшовши зі школи, не тілько зараз забуває всю ту премудрість, але за два-три роки забуває зовсім читати. Легко зрозуміти, чому се так: з усіх тих мудростей подає вчитель дитині лиш хвостики, обрізки, а не раз попросту тілько лушпину. Сільській дитині в пізнішім житті все се ні на що не придасться, в голові її воно не в'яжеться в ніяку цілість, а багато дечого в її літах є для неї зовсім недоступне. А за тими мудростями дитину або не вивчать добре читати, або як вивчать, то налягають головно на польське, що знов їй потому мало на що здасться; церковного співу і обряду не вчать – ну, і, очевидна річ, що потому дитина не має до чого приткнути те, що

винесла зо школи, і розгублює все по дорозі. Де в селі є читальня або де родичі мають звичай справити дитині щороку хоч одну-дві нові книжки, там ще яко-тако, там здобутки шкільної науки не пропадають марно. А де того нема, де дитина, покинувши школу, не бачить більше книжки на очі, там її наука, певно, не дочекає до другої конскрипції.

Уперше надруковано в журналі «Народ» (1892. – № 7–8. – С. 100–104).
Подаємо за першодруком.

[1] *Рада шкільна крайова* – див. примітку 3 на с. 112.

[2] *Етатові школи* – див. примітку 2 на с. 117.

[3] *Тривіяльні школи* – початкові, як правило, дворічні школи в містах і селах Галичини та Буковини, які організовувало австрійське міністерство освіти на початку XIX ст. У них вчили читати, писати, рахувати; головним предметом був Закон Божий.

[4] *Окружний фонд шкільний* – фонд на шкільні видатки в шкільному повіті. Існував за рахунок відрахувань з місцевого бюджету.

[5] *Каса крайова* – місцевий бюджет Галичини.

НАРОДНІ ШКОЛИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В 194 і 197 числах «Киевлянина»[1] находимо урядове справоздання о числі і стані т[ак] зв[аних] міністерських народних шкіл[2] в губерніях Київській, Волинській і Подільській. Треба знати, що, крім шкіл міністерських (т[о] є[сть] стоячих під доглядом міністерства народної просвіти), є ще в Росії школи земські і церковно-приходські. Але ж земства в Правобережчині нема, а про церк[овно]-приходські школи міністерське справоздання не говорить. Цифри і факти, подані в тім справозданні, дуже цікаві, і ми подамо дещо з них для порівняння з нашими відносинами.

В усіх трьох губерніях, з котрих кожда мало чим менша від Галичини, є міністерських шкіл всього-на-всього 788 (в Галичині є народних шкіл поверх 3 000), а то 35 міських 2-класових з класами приготовляючими і з 4 класами (в Києві) для науки ремесла; 34 міських жіночих 2-класових шкіл з класами приготовляючими і наукою рукоділля; 80 сільських шкіл, з котрих 3 двокласові, одна має відділ для науки ремесла, а 32 вчать також рукоділля; 24 сільських 2-класових шкіл, з котрих 3 мають науку ремесла; 10 учать рукоділля, а при 4 є класи для дорослих (наука повторяюча); 614 сільських шкіл 1-класових, з них у 4 вчать ремесла, в 16 рукоділля, в 70 є наука повторяюча, 1 школа ремісничa в Києві. В Київській губ[ернії] всіх шкіл є 206, в Подільській 279, а в Волинській 303. По повітах (уїздах), котрих усіх є 36, виходить таке, що в 17 уїздах є по 21–33, в 14 уї[здах] по 10–19, а в 5 уї[здах] поменше як 10 шкіл. Найбідніші є деякі уїзди київські: Уманський (5 шкіл), Таращанський (6), Сквирський і Бердичівський (по 7). В порівнянні до числа людности цікаві ось які цифри (загальних у статті нема!): в Уманськім уїзді в 17 волостях з людністю 220 тисяч одна міністеріяльна школа припадає на 37 тисяч душ, причім в 12 во-

лостях з людністю 155 тисяч ані одної міністерської нема. В Гайсинськім уїзді Подільської губернії в 4 волостях з людністю 67 тисяч одна міністерська школа припадає на 16 тисяч, а в прочих волостях шкіл зовсім нема. В Житомирськім уїзді Волинської губернії в 20 волостях з людністю 279 тисяч 1 міністерська школа приходить на 9 тисяч, а в Новгородволинськім уїзді при таких самих обставинах на 10 тисяч душ. Тим часом у німців, що живуть в Волинській губернії, одна школа припадає на 340 душ. Існують, крім того, по всіх трьох губерніях таємні школи польські, на котрі «Киевлянин» дуже злиться і против котрих уряд російський придумує ріжні способи, бо вони, звісно, перепиняють його змагання до обмоскалення краю. Дуже інтересно, що «Киевлянин» підносить повну безсильність і неспосібність т[ак] зв[аної] церковно-приходської (т[о] є[сть] попівської, конфесійної) школи в боротьбі з польським і німецьким елементом і домагається, щоби уряд заводив якнайбільше шкіл міністерських, де приймають хоч невеличкий процент т[ак] зв[аних] «іновірців», т[о] є[сть] католиків, протестантів і жидів, хоч і тут науку релігії подає обов'язково тільки православний духовний.

Кошт удержання всіх шкіл в 1892 році виносив 716 тисяч руб[лів], в тім числі в Київській губернії – 276, в Подільській – 224, в Волинській – 215 тисяч. Позаяк в Росії на шкільні цілі ніякого осібного податку нема, то на покриття коштів дають головно громади, в котрих заводиться школа, далі приватні добродії (звичайно багаті пани), а тільки решту докладає каса державна. І так на повищу суму зложили: 30 проц[ентів] сільські громади, 20 проц[ентів] міста, около 10 проц[ентів] приватні жертвователі, а 36 проц[ентів] каса державна. Решту доповнила оплата за науку і инші дрібні доходи.

Пересічно кожда однокласова народна школа коштувала: в Київській губернії – 508, в Подільській – 588, а в Волинській – 535 рублів; кожда 2-класова сільська школа коштує 1500 руб[лів]. Звичайно учитель сільської школи дістає плати 330 руб[лів], а надто на слугу – 60, катехит – 90, около 120 руб[лів] іде на закуп книжок, світла, направу, топливо і т. и. Та не всі школи розпоряджають таким повним бюджетом; 136 учителів (21 проц[ент] усіх) беруть плати 150 до 200 руб[лів] річно.

Всіх учителів в міністерських нар[одних] школах в 1892 році було 2389, в тім числі катехитів 32 проц[енти], учителів 33,7 проц[ента],

учительок звичайних 8,2 %, а надто учительок рукоділля 2,3 %, разом учительок 10,5 %, т[о] є[сть] звиш 240 осіб. Щодо їх кваліфікації, то можна сказати, що вона була ліпша, ніж у нас в Галичині. З повищого числа вчителів 1,5 % кінчили університет або інші вищі школи, 41 % (т[о] є[сть] з повищими мало що не половина) кінчили гімназії чи інші середні школи, 18,5 % кінчили вчительські семінарії і інші спеціяльні інститути, а 19 % видержали екзамен на вчителів. Некваліфікованих учителів для співу, гімнастики і рукоділля було 20 %, але права навчання инших предметів вони не мали, коли тимчасом у нас сотки вчительських місць з конечности, щоб школа пусткою не стояла, обсаджуються некваліфікованими вчителями і вчительками.

Фреквенція тих шкіл являється ось як: в усіх школах на початку 1892 р. було 61 675 хлопців і 13 944 дівчат, пересічно по 73 душі на одну школу. До кінця року відпало, однак, 15,6 %. Науку скінчило 6 285, т[о] є[сть] 8,4 загального числа. Щодо віроісповідання було православних 88,3 %, католиків 6,7 %, протестантів 0,2 %, жидів 4,6 %. Як бачимо, надії на противділання й сеї школи протестантизмові і католицизмові дуже невеликі.

Інтересна ось яка нотатка, котрою кінчиться стаття «Киевлянина»: «Щоби влегшити дітям ходження до школи, при деяких сільських школах, що держаться коштом кількох громад, є спільні помешкання (общежитія) для учеників, що приходять із другого села. В одних таких спільних помешканнях мають ученики тілько поміщення, а їду приносять собі з дому, так що громада наймає їм кухарку і дає світло, а в инших ученики мають повне удержання громадським коштом». Наші убогі і роздроблені громади, особливо гірські, котрим поодиноко годі вдержати школу, повинні й собі взятися на такий спосіб.

Уперше надруковано в журналі «Народ» (1893. – № 16. – С. 163–164). Підпис – Ів. Франко.

Текст статті подаємо за першодруком.

[1] *«Киевлянин»* – приватна російськомовна щоденна газета консервативно-монархічного спрямування, виходила в Києві з 1864 по 1919 р. Редактори: В. Шульгін (1864–1878; 1911–1919), Д. Піхно (1878–1911).

[2] *Народні школи* – загальноосвітні навчальні заклади, які давали початкову освіту дітям усіх верств населення (інша назва – нормальні школи; див. прим. 2 на с. 282. Такі школи поділялися на земські, відомчі, приватні, церковно-парафіяльні та недільні.

К ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ГАЛИЦИИ

Среди галицкой интеллигенции, особенно же шляхетской, очень в ходу следующий силлогизм: мужик груб и необразован, ему слишком рано дали конституцию, слишком рано взяли его из опеки «сполечной ерархии», и вот почему он пропадает. Но вместе с тем эта самая шляхетская интеллигенция делает все возможное, чтобы мужик всегда был груб и необразован: она враждебно или недружелюбно относится к крестьянским школам, к читальням, к мужикам, выписывающим книги и газеты. В шляхетских органах, как «Czas» и «Przegląd», то и дело попадаются корреспонденции «Z Galicyi wschodniej»[a], полные самых бесцеремонных доносов на сельских учителей, священников, на читальни и читателей из крестьян и даже на книги, прошедшие правительственную цензуру. Галицкие власти очень часто по поводу этих корреспонденций затевают массовые обыски в читальнях и у отдельных крестьян, конфискуют целые вороха самых легальных книг и брошюр (главным образом потому, что книги печатаны русским шрифтом, а ревизующие чиновники обыкновенно не умеют читать по-русски, а о русской популярной или какой бы то ни было литературе не имеют ни малейшего понятия) и даже арестуют мужиков или в лучшем случае таскают их за несколько миль в город на протоколы.

Это презрительное или даже враждебное отношение польской интеллигенции к просвещению народа началось очень давно и есть одно из «культурных переживаний» шляхетско-панщизняного строя старой Польши. Не удивительно, что там, где мужик был не более, как рабочий скот, самая мысль о его просвещении должна была казаться дикой и ни с чем несообразной. Более удивительным должно казаться то, что почти такою же оставалась мысль эта и тогда, когда сама

---

[a] Із східної Галичини *(польськ.)* – *Упоряд.*

шляхта считала нужным выдавать себя за друзей просвещения, когда понятие о мужике, как о быдле, ушло безвозвратно в область истории и когда, главным образом, сам этот мужик, хотя еще стонущий в ярме панщины, начал чувствовать себя человеком, начал рваться к просвещению, добиваться школ. Это было обыкновенным явлением в начале 40-х годов нашего столетия. Положение, в каком очутились тогда и мужики, и паны-рабовладельцы, было поистине трагическое. Мужикам правительство приказывало строить школы, духовенство содействовало этому по мере возможности, да и сами мужики чувствовали необходимость школы. А между тем на практике школа была для них почти всегда источником бедствий, разорявших иногда всю их жизнь. С другой стороны, помещики должны были тоже заявлять открыто свои симпатии делу просвещения, хотя и чувствовали, что просвещение мужика угрожает им руиной, потому что просвещенный мужик не станет покорно и безответно гнуть шею в ярмо. Нужно помнить также, что их «патримониальная» власть давала им в руки множество средств, чтобы подавлять в народе рвение к просвещению, разрушать *начатки* этого просвещения, не переступая по-видимому рамок легальности.

В подтверждение этой характеристики мы приведем следующие два документа. В 1842 г. граф Казимир Красицкий[1] предложил галицкому шляхетскому (т[ак] назыв[аемому] становому или постулятовому) сейму мемориал по делам крестьянским[a], в котором слегка и в общих чертах выражена мысль о некоторых, по мнению автора, нужных реформах по крестьянскому делу, но, конечно, не упомянуто ничего об упразднении панщины. Между прочим, автор касается дела народного образования и пишет вот что (переводим с польского): «Чтобы, однако, все эти желанные перемены могли принесть хорошие плоды, нужно обратить внимание на *моральное* образование нашего народа. Не много, даже очень мало сделано в этом отношении. Умственное воспитание нашего мужичка («chłopka» – это характеристическое уменьшительное до сих пор не вышло из употребления в устах нашей шляхты) предоставлено его темным родителям; благо, ежели они научат его мо-

[a] Memoryał w sprawie stosunków podańczych, przeznaczonych dla seymu stanowego w r. 1842 odbytego, przedłożony przez Kasimierza Krasickego d[nia] Kwietnia 1841. Рукопись Оссолинских 2843. *(Примітка І. Франка)*.

литве и необходимым религиозным формам. *Основываемые школы не оказывают хорошего влияния на массу*. Пусть бы *особенно талантливые* пользовались ими и приспособлялись к высшим занятиям; *для массы довольно будет приходских школ религиозных*, где святой обязанностью духовных будет сызмала прививать народу понятие *религии, морали, обязанностей* всякого человека с точки зрения общества, *повинностей, какие налагает на него его сословие, любовь к труду* и порядочности. Таким образом *при меньших издержках* будет более сделано для народа в стране, чем теперь, когда сельские дети, услышав в школе *немножко* (coś niewiele) *науки*, наполняются только ненавистью к своему сословию, считая себя способными к чему-то высшему, но не имея достаточно рассудка, чтобы испытать свои силы, бросаются на разные занятия, в которых, всякий раз наталкиваясь на новые препятствия, ищут причины своих неудач в существующих общественных отношениях. Отсюда идет неудовольствие, новые вздорные теории, тайные и гласные общества, волнения и т. п. Счастлив тот, кто в пору опомнится, отбросит самолюбие и возвратится к прежнему своему состоянию».

Чтобы вполне понять весь трагизм этой тирады, нужно припомнить, что по тогдашним законам австрийским сельская школа, какие б ничтожные крохи знаний она ни давала мужику, все же была для него единственным легальным исходом из его жалкого подчиненного положения. Она открывала ему доступ к ремеслам, к высшим, т[ак] назыв[аемым] нормальным школам[2], а после в гимназию; то и другое делало мужика свободным[a], давало ему возможность быть священником, учи-

---

[a] По цесарскому патенту 10 сент[ября] 1787 г., принимать ремесленную науку можно было не иначе, как только после окончания двухгодичного курса нормальной школы (Lexikon der politischen Gezetze für Galizien und Bukowina. Wien, 1842, t. 1, 409); ремесло же делало свободным без отпускной (I. L. Klunger. Die Gezetzliche Unterthannerfasung in Galizien. Lemberg, 1845, т. 1, стр. 4). Что высшее образование имело то же последствие, об этом нечего и говорить (Klunger, ibidem).

Конечно, правительство со своей стороны (не говоря уже о помещиках) само заботилось о том, чтоб не слишком много мужиков пользовалось этим благодеянием. Посещение приходских (тривиальных) школ в Галиции не было обязательным (Klunger. III, 553); кроме того, из учеников этих школ только самые способные, да и то ежели они не были единственными сыновьями своих отцов, могли быть отпускаемы в нормальные училища и потом в гимназии. *(Примітка І. Франка)*.

телем, лекарем и проч[им]. Вот почему, по мнению гр[афа] Красицкого, существующие школы не оказывали хорошего влияния на массы народа, поселяли в учениках ненависть и отвращение к своему сословию, т. е. панщине, порождали «новые вздорные теории», состоявшие в желании свободного человеческого существования. Верным чутьем угадывала шляхта, что главным виновником здесь было «немножко науки», получаемой молодежью в школе. Это понимал еще в 1770 году граф Перген[3], один из первых организаторов школьного дела в Австрии, который в своем реферате от 26 августа 1770 г. писал между прочим: «Для самых низких сословий и классов жительства, которое предопределено для самой неприятной, а частью грубой работы, не требующей никакой дальнейшей умственной способности, нужно ограничить обучение самыми необходимыми элементами христианской религии и гражданских обязанностей, так как по политическим соображениям этот, в государстве впрочем очень нужный, класс людей не должен видеть много более, чем того требуют его занятия, потому что иначе они будут предаваться тем же занятиям, только с большим раздражением и почти с отчаянием и состояние их таким способом только ухудшится». И вот идеалом галицкой шляхты и сделалась школа, которая, собственно, не учила бы никаким знаниям, но была бы заведением для дисциплинирования строптивых крестьянских умов и чувств, внушала бы «мужичкам» любовь к «канчуку» и прочим благодеяниям панщины и приучивала б их к отречению от всякого самолюбия, конечно, только затем, что бы «освященный веками» панщизняный порядок никоим образом не был нарушен. Всего интереснее то, что цитированный мемуар гр[афа] Красицкого новейшие польские писатели и публицисты считают началом и исходным пунктом тех либеральных усилий, которые будто бы предпринимала галицкая шляхта с целью освобождения мужиков от панщины, в чем будто бы помешало ей только правительство.

Лучшей характеристикой тех «либеральных усилий» служит следующий документ, любезно сообщенный мне о[тцом] Гамораком из Стецевы, пов[ета] Снятинского (на Покутье). Документ этот – жалоба крестьян села Залучья над Черемошем к декану городенскому, как правительственному надзирателю школьному, против притеснений, какие допускал местный помещик из-за школы. Вот копия этого замечательного документа:

«Пречестни уряду наместниче греко: като: городенски и наззерателю школний!

Громада наша сама поклала школу і обіцялася платити оучителеві, і платить, аби наші діти оучив читати, співати й писати, і 15 літ ми самі школу будинок оутримуємо, й діти посилалис ми і не знати що ся значить, же наші теперешні дідичі не люблять нашу школу.

1. Зараз як прийшли В. В. П. Айвас, Григора Воєвудку, котрий в Княжу (село. – *І. Ф.*) дякував й діти зачав оучити, казали зловити з рекрутами, хоць він горбатий; кричали на него, же без оповіди панскои оучит діти; а же він казав, же тоє для того робит, же му Духовни каже, бив го й кайдани вковав.

2. Сего року нашего оучителя Данниила Воєвудку, котрий 4-ри роки наші діти оучить, післав Двірских слуг з Війтом вночи до школи, запровадив в двір, а рано взяв до арешту і межи рекрутами окував; а належить, аби сес зоставився в громаді і оучив діти, бо вже трьох братів в жовнірах; до сього разу таке ни вірабяли пани нашому оучителеві, аж теперішни пан, видимо, же радий би, аби школи ни було.

3. Хлопців, котрі оуміють читати, беруть до плуга і насміваются, мовят: забудеш азбуку. Від плуга ни можуть ходити до церкви, і через тото видят сами пани, же мусят призабувати, і для того так говорять.

4. Видимо, же ми бідні простаки, ни вмілисмо добре отченашу, а хоць котрий оумів, то забув, так тепер оучинилисмо школу, [а пани] хочуть, аби котрі оуміють читати, й тото забували.

5. Нас, бідних простаків, відав ніколи ни допустять, аби ми хоць тілько вміли читати, абисмо Бога й царя чтити знали.

6. Чуємо, же німих і глухих оучать читати, а ми ні глухі, ні німі, й самі платимо за школу. Ни знаємо, що ся значит, же так ни любять нашу школу; каждому, котрий до сего разу навчився, допікають, а ми, бідні простаки, нікому нічого ни кажемо, що хто вміє.

7. Ни маємо пасовиска, до каждои ходобини діти ниволимо, аби пасли, через тото оуривається на літо від школи, й багато забувають; ни знаємо, що ся значить, же наш Духовний й наш намісник (декан. – *І. Ф.)* Снятинський на тоє мовчуть. Ми видимо, же Духовни видять й знають, хто перескажає, аби школи в простаків ни було. Для того нічого ни кажуть, ми того ни знаємо; нам ся здає, же наш Духовни за нами повиннисе оупімнути.

Просимо покірне, будте ласкаве причиніться за нами до Високої з Верхности Духовної аби нас поратували, й аби наша наука в школі наших дітей на завше була.

Залуче над Черемшов дня 29 Окт[ября] 1840 г.

Igor Romaniuk
Mytro Kulzenko } Plenipotentes[a]
Iwan Kulzenko

Далее идут подписи простых селян.

На обороте этого документа в лист вм[есто] адреса читаем: «До пречестного оуриду Наместничого грек: кат: городенского й надзирателя школного. Покорна прозба – від на низу підписаних – Будте ласкаві, причиніться за нами бідними й поратуйте, аби наша наука в школі наших дітей була ____ ____ ____ як в середині».

Как красноречив и трогателен этот безграмотный, неуклюжими кирилловскими буквами написанный документ! Насколько яснее и недвусмысленнее говорит он, чем «либеральный» меморандум вельможного графа Красицкого. Чтобы выяснить вполне его содержание и форму, я замечу еще следующее. Жалоба крестьян залучских направлена к декану городенскому (в городке Городенка), а не к снятинскому, ведению которого подлежало село Залуче, именно потому, что крестьяне не доверяли своему декану, равно как и священнику своего села. Правда, относясь с своей жалобой к декану городенскому, они должны были обречь ее на бесплодность, так как соседний декан ничего не мог помочь им, даже ежели бы желал. Очевидно, жалоба эта была не первая и много ее предшественниц брошено было надлежащими властями под сукно, пока «бідні простаки» решились обратиться к декану городенскому просто для того, чтобы рассказать постороннему человеку про свое горе, а может быть, и в надежде на какое-нибудь частное личное его вмешательство.

Не знающим ближе галицких панщизняных отношений интересно будет узнать, кто это такие «Plenipotentes», подписанные на документе в начале прочих подписей «из громады», да еще латинскими буквами. Институция крестьянских пленипотентов или уполномоченных ходаков установлена была цесарем Иосифом II патентом от 1 сентября

---

[a] Уповноважені *(латин.) – Упоряд.*

1781 г. В патенте том сказано, что на случай споров громады с помещиком должна громада первым делом искать справедливости у того же помещика; когда же там не найдет, должна выбрать двух уполномоченных, снабдить их надлежащим документом и отправить их с жалобой в «крейсамт» (§§ 38, 39, 40)[a]. Следуя допотопному канцелярскому судопроизводству австрийскому, эти ходаки делались очень часто «громадскими слугами» на всю жизнь, то и дело шлялись то в округу, то в губернию, то даже в Вену. Бывали между ними такие, которые на своем веку по 20 и 30 раз проходили пешком этот многотрудный, более чем во сто миль, путь и, конечно, большей частью напрасно, бросая при том на произвол судьбы свое хозяйство, жен и детей. Как представители громад, выбранные свободными голосами своих собратьев, они имели заклятых врагов в помещиках, которые очень часто побоями и всяческими угнетениями вымещали на них свои неприятности и убытки, понесенные из-за возбужденных ходаками дел. Зато громада платила им симпатией и доверием. Их слово значило более, чем чье бы то ни было. Напротив, «війт і присяжні», которые составляли легальную репрезентацию громады, были избираемы или помещиком, или под его влиянием и считались не более как панскими прислужниками. Вот почему на вышеприведенной жалобе мы видим подписи пленипотентов в самом начале, но не видим подписей «війта» ни «присяжних», а напротив, из текста жалобы узнаем, что «війт» этот, конечно, не по своей доброй воле, а по панскому принуждению, играл роль гонителя излюбленной мужиками школы.

Вот среди каких плачевных обстоятельств зарождалась и росла русская народная школа в Галиции!

Уперше надруковано в журналі «Киевская старина» (1893. – Т. 43. – Кн. 10. – С. 159–165). Підпис: Мирон. Факти, які подає І. Франко, висвітлювалися ним також у статті «Одна карточка з історії нашої народної школи» (1883).

[a] Moritz Drdacki Ritter von Ostrow. Lexikon der politischen Gezetze, t. 1, стр. 311–312; и его же: Die Frohnpatente Galiziens. Ein Beitrag zur Kunde des Unthertanswesens. Wien, 1838, стр. 242–243. *(Примітка І. Франка)*.

Подається за першодруком.

[1] *Казимир Красицкий* – див. 1 примітку на с. 140.

[2] *…к высшим, т[ак] назыв[аемым] нормальным школам…* – Йдеться про чотирикласні школи в центрах провінцій, після яких учень мав право вчитися в гімназії. У XIX столітті нормальними називали початкові школи у німецькомовних країнах. Ця назва пішла від заснованої в 1763 р. Й.-І. Фельбіґером початкової школи у Жаґані, яку так називали з огляду на її нормативність. З часом назва поширилась на усі школи цього типу.

[3] *граф Перген…* – Перґен Йоганн Баптист Антон фон (1725–1814) – австрійський аристократ, державний діяч, перший губернатор Галичини (1772–1774).

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І. З виданої цими днями програми Львівського університету на літнє півріччя ц[ього] р[оку] візьмемо кілька дат, котрі свідчать про ріст і розвиток нашого університету, а одночасно дозволимо собі зробити кілька зауважень, які, на нашу думку, мають на меті прокласти шлях для його успішного розвитку.

Академічний сенат ц[ього] р[оку] складається з проф[есора] Бальцера[1] (ректор), Т. Войцеховського[2] (проректор), кс[ьондза] Комарницького[3] (декан теолог[ічного] факультету), проф[есора] Ст. Стажинського[4] (декан правничого факультету), Р. Пілята[5] (дек[ан] філос[офського] факультету), далі із заступників деканів: кс[ьондза] Бартошевича, Ф. Грицезького[6] і Ю. Пузини[7] та з делегатів факультетів: кс[ьондза] Валенги[8], Вл. Острожинського[9] і Л. Фінкеля[10]. Функції секретаря та нотаріуса виконує д[окто]р Хлямтач[11]. Як бачимо, медичний факультет ще до сих пір не організували, відбудеться це лише в наступному навчальному році, коли буде відповідна для цього кількість професорів. До того часу справами лікарського факультету завідує декан філософського факультету.

Щодо окремих факультетів, то теологічний факультет нараховує 6 проф[есорів] ординарних, одного екстраординарного, одного доцента, одного викладача та двох ад'юнктів, разом 11 вчительських одиниць, з яких 4 ставляться до занять в університеті як до другорядних і мають постійні заняття деінде (як катехити, префекти семінарій і т. д.). Тому немає нічого дивного, що план лекцій може заледве охопити найнеобхідніші предмети теологічної науки, а повні величезні розділи, як, наприклад, розділ історії костельних інституцій, історії догматів, християнської археології, залишаються повністю неторкнуті, не кажучи вже про християнську літературу та інші спеціальні предмети, особливо сучасного церковного стану, ознайомлення з якими є річчю

необхідною для капелана. Лекції найважливіших предметів на цьому факультеті читаються латинською мовою, що також сприяє наданню їм властивостей застарілого та закостенілого механізму, тим більше, що латина деяких професорів відзначається такими варваризмами, про які не снилося навіть представникам кухонної латини. Правда, деякі лекції, котрі мають більшу дотичність до практичного життя, читаються польською та руською мовами – однак, на нашу думку, потрібно було б вже щось врешті-решт зробити для повного усунення лекцій латинською, котрі, особливо для руських слухачів, що мають справу з Св[ятим] Письмом в слов'янському перекладі, зовсім непотрібні, та й слухачі-поляки можуть дуже добре без них обійтися, оскільки мають змогу ознайомитися з латинським текстом Св[ятого] Письма на курсі екзегетики. Також мусимо зауважити, що для слухачів-русинів немає на теологічному факультеті доцента церковної мови і що цю нестачу зовсім не може винагородити дозвіл відвідування лекцій руської мови, тому що план тих лекцій, природно, повинен мати інший обсяг та іншу мету, і церковна мова входить у нього тільки як другорядна тема. Цей факультет відзначається ще й тим, що не має правильно влаштованих університетських семінарів, проте щороку має обов'язкові екзамени. Наскільки з цією другою інституцією можна повністю погодитися, настільки брак семінарів, брак спеціальної бібліотеки мусимо вважати дуже важливим недоліком.

З точки зору вчительських одиниць, а також і слухачів найкраще укомплектованим є факультет права та правничих наук. І не дивно! Адже ж живемо в бюрократичній країні, у країні, де бюрократія становить головне заняття інтелігенції та виконує найважливіші функції громадського життя. Факультет цей налічує 13 ординарних професорів, 3 екстраординарних професорів, 4 приват-доцентів одного екстраординарного проф[есора] (М. Бобжинського[12]). Дуже неукомплектованою є одинарна кафедра австрійського фінансового права і кафедра австр[ійського] цивільного права з руською мовою викладання. Руською мовою викладають: проф[есор] Стебельський[13] – австрійський карний процес, доцент [пан] Долінський – австр[ійське] приватне право.

З лекцій, оголошених на літнє півріччя, заслуговують на увагу: державна історія Австрії проф[есора] Бальцера; статистика Австрії в порів-

нянні з іншими державами проф[есора] Пілята[14], лекції з економічної політики проф[есора] Гломбінського[15]; історія австр[ійського] аграрного законодавства проф[есора] Пілята; історія польського судового процесу проф[есора] Бальцера; історія в'язниць проф[есора] Гризецького; про відносини Австрії до Угорщини проф[есора] Стажинського; історія соціальної економіки д[окто]ра Вл. Пілята[16]. Отже, як бачимо, багато перелічених предметів – це не лише т[ак] зв[ане] Brotstudium, яким ще донедавна майже повністю обмежувалися лекції в нашому університеті, але й такі, що здатні зацікавити ширші кола освічених людей і розширити горизонт професійного юриста поза сферою його звичної, фахової роботи. Наскільки це потрібно, знає кожен, хто мав можливість стикатися з нашими юристами, котрі закінчили університет 15–20 років тому, і на свій немалий подив переконувався, що більшість з них, крім обмеженої сфери кодексів, процедур і архівного римського та німецького права, навіть в суспільних справах відрізнялися повним незнанням, не кажучи вже про квестії з інших галузей людських знань, знайомство з якими в Європі належить до обов'язкових речей для кожної освіченої людини.

Щодо занять та семінарських робіт, то факультет права також їх має багато. Кожен професор старається мати свій власний семінар. Таким чином, виникає поділ, на нашу думку, не дуже корисний. Маємо, напр[иклад], два семінари з криміналістики, аж три – з економіки, три – з історії права (римське, німецьке і польське). Здається, що певна концентрація праці тут була б корисною. Семінар не повинен бути одним лише повторюванням предмета, котрий викладається, ані також вправами, ціллю яких є підготовка до лекції. Він повинен бути заходом, що надає змогу ввести слухача чи початкового працівника науки на ниву самобутніх досліджень. Отже, природно, семінар повинен охоплювати якусь більшу галузь знань, якусь групу споріднених предметів (напр[иклад], у нашому випадку розділ історії права, розділ статистики, економіки та суспільних наук, розділ карного права, розділ цивільного права і т. д.). Доценти, котрі викладають відповідні предмети, повинні б разом вести роботу на таких семінарах, дбати про укомплектування бібліотеки, передплату фахових часописів і т. д. Гадаємо, що таким чином ці семінарські заняття були б ефективнішими та приносили б більшу користь, аніж тепер, коли вони так поділені, а найважливіше те, що

у слухачів зародився б той запал до науки, та зацікавленість її проблемами, без яких наука, особливо така, як у деяких галузях правничих знань, буде тільки сухою казуїстикою, нестравним «Brotstudium», панщиною, а не справжніми знаннями.

II. Філософський факультет є зорганізованим відносно найкраще і найбільш відповідно до сучасних вимог. Цей факультет налічує 15 ординарних професорів, 8 екстраординарних, двох титулярних і 11 приват-доцентів. Крім того, до цього факультету належать два медичні професори і три доценти ветеринарії та фармакології і, окрім того, ще три викладачі.

Природно, цей факультет поділяється на кілька груп, а саме: на філософію, історію та природничі науки. Може здивувати те, що в групі філософських наук бракує педагогіки, котру тут давніше замінили; як нам здається, спеціальна кафедра педагогіки або взагалі не існує, або не є укомплектована. Так само бракує в літньому семестрі лекцій з психології. Натомість обидва професори, котрі викладають цей предмет, торкаються різноманітних тем із царини історії філософії, а саме проф[есор] Скурський[17] викладає історію розвитку філософії XIX ст. і гуманітарну освіту у стосунку до сучасної культури, а проф[есор] Твардовський[18] викладає історію філософії від найдавніших часів до кінця XVIII ст. і пояснює теорію індуктивних досліджень. Отже, як бачимо, на цьому факультеті в плані лекцій наш університет демонструє суттєві прогалини.

На факультеті історії та допоміжних наук викладають: проф[есор] Шараневич[19] загальну австрійську історію та окремо історію Австрії за панування Марії Терезії; історію Польщі проф[есор] Войцеховський[20] (зараз читає XVI століття); він же викладає і польську дипломатику. Історію Русі (середні віки та погляд на історичні джерела XIV–XVII ст.) викладає руською мовою проф[есор] Грушевський[21]. Пощастило італійському Ренесансу, його з точки зору політики викладає проф[есор] Дембінський[22], котрий попри це викладає ще й історію Першої французької республіки, а з літературного та мистецького боку – проф[есор] Атоневич[23], котрий, окрім самого предмета, торкається на лекціях творчості Петрарки, а трохи й Рембранта. Проф[есор] Фінкель викладає про історичний розвиток східної квестії, а проф[есор] Реман[24] викладає географію Альп. Можна було б прагнути більшої повноти лек-

цій з польської історії, зокрема монографічних. Кожен із вищезгаданих професорів, окрім лекцій, має також семінарські заняття. Також дуже бажаними були б заняття з архівними працями, для яких львівські архіви дають чудову можливість і матеріал.

Філологічний факультет поділяється на філологію класичну та новітню. У першій групі викладають два професори і один приват-доцент. Ця група ще переважно має характер Brotstudium, викладаються речі, потрібні для екзаменів; семінари і просемінари, які націлені, в першу чергу, на опанування мови і пояснення авторів, займають левову частку роботи. Новіші віяння в поданні цього предмета пробиваються хіба що в лекціях проф[есора] Цвіклінського[25] про Помпеї. Група новіших мов обмежується в нас лише польською, руською і німецькою – випадок, можливо, єдиний у світі. Польську мову та літературу викладає проф[есор] Пілят[26] (з літератури в літньому півріччі – історію польської поезії від 1815 р. до 1831 р., з граматики – частину польського синтаксису); кафедра руської мови та літератури досі не укомплектована, історію руської літератури XIX ст. та історію руської мови XI–XV ст. викладає приват-доцент Ол. Колесса[26]. Славістику в ширшому значенні, а переважно граматику слов'янських мов читає проф[есор] Каліна[27], котрий на літнє півріччя запланував вступ до чеської мови та фонетики старослов'янської мови. Германістику провадить проф[есор] Вернер[28]; романські й орієнтальні мови взагалі не заміщені; лише вступ до французької мови та літератури веде викладач п[ан] Амборський[29], а англійської – п[ан] Кропивницький. Група математики та природничих наук є досить добре влаштована – не будемо їй робити особливих зауважень.

У зимовому півріччі наш університет налічував 1504 студентів, з них 315 було на теології, 930 – на праві, 162 – на філософії, 97 – на медицині. Було 1342 звичайних слухачів і 162 надзвичайних, у тому числі 22 фармацевти. Найбільшою частиною студентів є краяни – 1453, іноземців – тільки 51, з цього видно, що наш університет має дуже слабеньку привабу для іноземців, навіть для таких, як російські піддані, котрі в себе у Варшаві, Києві і Одесі – незважаючи на утиски та деспотизм – мають університети, які незрівнянно краще фінансово забезпечені і охоплюють ширший навчальний спектр. З погляду національної приналежності: 1056 студентів записалися як поляки, 437 – як русини;

з погляду віросповідання: 736 – латинського обряду, 451–греко-католицького обряду, 3 – православного, 10 – вірменського, 295 – мойсеєвого. Серед 1056 поляків є 295 жидів, 10 – вірменів і 17 – уніатів.

Серед навчальних закладів університету на першому місці – бібліотека, про котру, окрім відомостей про заміну керівництва, бракує нового звіту. Варто було б його колись надати.

Переклад Петра Сабата

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1896. – 22 і 27 берез. – №№ 82 і 87).

Подається в українському перекладі.

[1] *Бальцер Освальд Мар'ян* (1858–1933) – див. примітку 12 на с. 181.

[2] *Войцеховський Тадеуш* (1838–1919) – див. примітку 27 на с. 186–187.

[3] *Комарницький Йосиф Семенович* (1852–1920) – див. примітку 9 на с. 181.

[4] *Стажинський Станіслав* (1853–1935) – див. примітку 11 на с. 181.

[5] *Пілят (Пілат) Роман* (1846–1906) – див. примітку 21 на с. 185.

[6] *Гризецький Фелікс* (1837–1923) – з 1870 р. професор австрійського кримінального права Львівського університету, декан правничого факультету (1894–1895). Найвідоміша його праця – «Дослідження щодо покарання за обман» (1870).

[7] *Пузина Юзеф* (1856–1919) – див. примітку 35 на с. 188.

[8] *Валєнґа Леон* (1859–1933) – римо-католицький священик, канонік Львівської митрополичої капітули (1897–1901), Тарновський єпископ (1901–1933), доктор богослов'я (1884). З 1894 р. – професор Львівського університету.

[9] *Острожинський Владислав* (1857–1898) – доктор права (1880), з 1892 р. – професор карного права і судочинства правничого факультету Львівського університету. Викладав також аграрне право у Рільничій школі в Дублянах та лісове законодавство в Школі крайового господарства і Лісовій школі у Львові. Співредактор часопису «Правник» (з 1888 р.).

[10] *Фінкель Людвіг* (1858–1930) – див. примітку 36 на с. 188.

[11] *Хлямтач Марцелій* (1865 – 1947) – доктор права (1897), з 1900 р. – професор кафедри римського права юридичного факультету Львівського університету. Наукове визнання йому принесла праця «Правова природа передачі права власності на основі традиції в римському праві» (1897).

[12] *Бобжинський Міхал* (1849–1935) – див. прим. 7 на с. 219.

[13] *Стебельський Петро* (1857–1923) – перший український ординаріус із кримінального права, доктор права (1879), з 1892 р. – професор кафедри кримінального права і процесу (австрійського карного права і процедури) Львівського університету, дійсний член НТШ (1899), член Товариства українських правників, судової екзаменаційної комісії. Працював над удосконаленням правничої термінології української мови, очолював комісію, яка працювала над урядовим перекладом карних законів на українську мову. Автор праць: «Нелітні переступники в світлі нових напрямів у карному праві», «Австрійський карний процес», «Система австрійського приватного права» та ін.

[14] *Пілят (Пілат) Тадеуш Зиґмунт* (1844–1923) – польський юрист, доктор права (1867), професор права і статистики Львівського університету, його ректор (1886–1887). Член Галицького сейму (1876–1914), керівник Національного Департаменту Статистики у Львові (1874–1920), віце-спікер Національного департаменту (1901–1920), віце-президент Галицької економічної асоціації (1894–1902). Член-кореспондент Центральної статистичної комісії у Відні (з 1876 р.), Краківської академії наук, з 1920 р. – дійсний член Наукового товариства Шевченка у Львові. Редактор часописів «Статистичні відомості про стосунки Галичини» (1873–1918), «Підручник статистики Галичини» (1900–1913), з 1892 р. – видавець журналу «Рільник». Автор праць «Про поняття економічної вартості», «Про методи збирання даних до статистики жнив», «Статистика», «Наука адміністрації», «Відносини власності», «Внутрішній приріст населення Галичини в 1874–1898 рр.».

[15] *Гломбінський Станіслав* (1862–1941) – з 1892 р. професор Львівського університету, з 1895 р. – завідувач кафедри суспільної економіки, у 1874–1908 рр. викладав за сумісництвом у Вищій крайовій школі лісового господарства. Автор праць: «Про систему фізіократів у суспільній економіці» (1888), «Концепція науки про фінанси» (1891), «Виклад фінансової науки» (1894), «Історія суспільної економії» (1901), «Стан русинів у Галичині» (1908), «Народна економіка» (1927), двохтомна «Історія економіки» (1939) та ін. Читав у Львівському університеті лекційний курс «Історія економіки Польщі», опублікував працю «Лекції зі суспільної економіки» (1912).

[16] *Пілят (Пілат) Владислав* (1857–1908) – польський економіст та соціолог, доктор права (1883), з 1890 до 1908 рр. – доцент, а згодом професор соціальної економіки Львівського університету, його ректор у 1887 р. Член-кореспондент Центральної статистичної комісії у Відні, член Міжнародного статистичного інституту, член Центрального комітету Галицького господарського товариства у Львові,

член Рільничої крайової комісії. Читав лекційний курс «Статистика Австро-Угорської монархії». Автор праць «Про земельну ренту. Т. 1. Історія доходів з землі», «Про сучасну соціологію» (1903).

[17] *Скурський Александер* (1851 – 1928) – польський філософ і педагог, з 1895 р. – професор філософії, з 1898 р. – професор педагогіки Львівського університету, з 1095 р. – викладач Софійського університету (Болгарія). Наукові інтереси: проблеми теорії філософії і виокремлення педагогіки як науки з філософії.

[18] *Твардовський*

еж Єжи Адольф (1866–1938) – польський філософ і логік, психолог, педагог, громадський діяч, засновник Львівсько-Варшавської філософської школи. З 1895 р. – професор філософії Львівського університету, у 1914–1917 рр. – його ректор, 1918 р. – проректор. Засновник і керівник університетського філософського семінару (1897). Засновник і керівник Польського філософського об'єднання (1904), редактор усіх його видань. Керівник Товариства учителів вищих шкіл і редактор його видання «Muzeum» (1905–1911). Почесний доктор Варшавського і Познанського університетів, почесний професор Львівського університету (1930), почесний член Товариства учителів вищих шкіл (1916).

[19] *Шараневич Сидір (Ісидор) Іванович* (1829–1899) – див. примітку 4 на с. 71.

[20] *Войцеховський Тадеуш* (1838–1919) – див. примітку 27 на с. 186–187.

[21] *Грушевський Михайло* (1866–1934) – український історик, літератор, громадсько-політичний діяч. Засновник нової школи української історичної науки, один із засновників Національно-демократичної партії (1899), член історичного товариства ім. Нестора-Літописця, з 1892 р. – член НТШ (у 1897–1913 р. – голова), видавець часопису «Україна» (1924–1930), голова Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–1918), завідувач кафедри загальної історії і історії країн Східної Європи Львівського університету (1894–1914). Автор 10-титомної «Історії України-Руси». Читав лекційні курси: «Джерелознавство української історії», «Велике переселення народів», «З історії Східної Європи VIII – IX віку», «З історії Східної Європи: часи Володимира Великого», «Вибрані питання з історії Київської держави в X – XI вв.», «Вибрані питання з історії Київської держави в XI – XII вв.», «Україна в середині XII вв.», «Україна в середині XVII в.», «Хмельниччина», «1649 р.», «Великий Новгород, його історія та організація», «Соціально-політичні та економічні відносини в українсько-руських землях», «Історія польсько-литовської унії», «Культурне та духовне життя в українських землях» та ін., увів практичні заняття «Історичні вправи».

[22] *Дембінський Броніслав* (1858–1939) – польський історик, політик професор Львівського, Варшавського і Познанського університетів, завідувач кафедри

загальної історії Львівського університету (1892–1919), у 1907–1908 рр. – ректор. У 1916–1923 рр. – професор історії Варшавського університету, в 1923–1937 рр. – професор кафедри історії Познанського університету. Почесний доктор Оксфордського (1930) і Варшавського (1933) університетів. Член Наукового товариства Шевченка у Львові. Депутат австрійської Державної ради (1914–1918). Член екзаменаційної комісії для вчителів середніх шкіл (1893). Автор праць з історії папства та його стосунків із Польщею.

[23] *Антоневич-Болоз Ян* (1858–1922) – польський історик, мистецтвознавець, літературознавець вірменського походження, доктор філософії (1880). З 1893 р. професор Львівського університету, завідувач кафедри історії новітнього мистецтва (1893–1922). З 1895 р. – член комісії історії мистецтв Академії знань, з 1897 р. – член Польської Академії наук. Засновник школи істориків мистецтв у Львівському університеті, засновник та голова Товариства шанувальників красних мистецтв у Львові (з 1901 р.), у 1920 р. – співзасновник Польського наукового товариства у Львові, з 1922 р. очолював секцію історії мистецтва. Автор праць з історії польської літератури, теорії мистецтва, зокрема епохи середньовіччя, ренесансу і модернізму.

[24] *Реман Антоній* (1840–1917) – див. примітку 26 на с. 186.

[25] *Цвіклінський Людвік* (1853–1942) – див. примітку 22 на с. 185.

[26] *Колесса Олександр Михайлович* (1867–1945) – український мовознавець, літературознавець, фольклорист, громадсько-політичний діяч, професор Львівського університету (1898–1918), завідувач кафедри української словесності. Депутат Державної ради у Відні (1907–1918), де обстоював інтереси українського шкільництва і вищої освіти. Професор Карлового університету в Празі (1923–1939), один із засновників та кількаразовий ректор Українського вільного університету. У Львівському університеті отримав посаду, на яку претендував Іван Франко. Дійсний член НТШ (з 1899 р.), дійсний член Українського наукового товариства у Києві (з 1907 р.). Заступник голови львівської «Просвіти» (з 1906 р.). Посол до австрійського парламенту (1907–1918). Автор праць: «Шевченко і Міцкевич» (1894), «Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятки XII–XVI ст.» (1923–1925), «Погляди на історію української мови» (1924), «Розсліди й видання слов'янських пам'яток апокрифічної літератури» (1924), «Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору» (1927), «Люнарно-астральний мітологічний сюжет у старинній українській колядці. (Боротьба гордого молодця з чорним туром)» (1930) та ін.

[27] *Каліна Антоній* (1846–1906) – див. примітку 29 на с. 187.

[28] *Вернер Ріхард Марія* (1854–1913) – див. примітку 25 на с. 186.

[29] *Амборський Ян Дарослав* (1838–1905) – публіцист, педагог, у 1873–1095 рр. – лектор французької мови у Львівському університеті.

ФРАҐМЕНТ СТАТТІ «ЕМЕРИК ТУРЧИНСЬКИЙ. ПОСМЕРТНИЙ СПОГАД»

На початку цього року відійшла у вічність одна з найбільш симпатичних постатей серед старшої генерації нашого гімназійного вчительства.

У Коломиї[1] помер Емерик Турчинський[2], і звістка про його смерть наповнила правдивим жалем тисячі сердець його учнів. Молодь мала в його особі не тільки світлого вчителя, але і щирого приятеля, поблажливого і завжди готового дати пораду, втішити.

Як один з найстарших учнів померлого, який бачив його перші кроки на слизькій педагогічній стежині і ані на хвилину не переставав його шанувати аж до моменту смерті, кидаю горстку спогадів на могилу заслуженого мужа і громадянина.

Добре пригадую собі ту хвилину, коли с[вітлої] п[ам'яті] Емерик Турчинський з'явився у гімназії. У цей час я вчився у першому класі Дрогобицької гімназії[3]. Було це у 1868 р. – першого року після припинення викладання німецькою мовою у середніх школах. У гімназіальних правліннях, у складі вчительського персоналу відбувались часті зміни, шкільних підручників було мало, часто не було сформовано і необхідної термінології. Вчителі мали важке завдання – своїми лекціями мусили підміняти книжки, творити термінологію, а не раз і змінювати методу навчання.

Був це переломний момент, важкий для слабких, але благодатний для сильних, оскільки давав їм поле для власної, оригінальної праці, не надто обтяженої нормами.

Перші лекції із зоології давав нам проф[есор] Едуард Гюккель[4], про якого, одразу переступивши поріг, ми наслухалися безліч оповістей, які описували його як прекрасного педагога і правдивого батька молоді, а також палкого поціновувача природи. І нічого дивного, що

з грона вчителів, переважно молодих і недосвідчених або ж представників старої системи, серця молоді потягнулися власне до нього. Ми почули правдивим дитячим інстинктом, що він полюбить нас, не відштовхне навіть найменш здібних, що кожному дасть пораду, вкаже на шлях, і про кожного з нас потурбується. І проф[есор] Гюккель виправдав наші очікування, а проведені з ним години були правдивою розкішшю. Недовго, однак, ми ним натішилися, і вже у першому півріччі залишив нас – був переведений до Перемишля. Можна собі уявити, з якою тривогою та непевністю ми очікували на його наступника. Він був уже в Дрогобичі і мав незабаром прийти на лекцію. Говорили про нього, що він строгий, але так казали про кожного незнайомого вчителя. Коли він нарешті прийшов у товаристві директора, який його нам відрекомендував, наші цікаві очі розглядали цю високу, неначе військову, стрункy фігуру з подовженим, худим обличчям і загорілими щоками, які за мить наповнювалися густим рум'янцем, і ясними та лагідними очима. Новий вчитель почав лекцію. Важко було його відразу розпізнати. Був стриманий, дещо збентежений, неохочий до розмов і жартів. Його постать не випромінювала того прояву здоров'я, сили, добродушності і впевненості, як його попередника. Був нервовий, але не вразливий. Посміхався якось крадькома, нібито вважав цей сміх чимось несумісним з повагою до науки.

Попри це, новий учитель незабаром завоював собі наші симпатії.

Науку любив так само, як і його попередник, а коли в третьому класі почав викладати ботаніку, було видно, наскільки йому важливий цей предмет. Ми з ним познайомились і в позашкільних стосунках. Ми знали, що на вчительських конференціях він є палким оборонцем молоді, хоч щодо неї, крізь призму науки, а ще більше з точки зору традиційності і добродушності, був суворим і вимогливим. Найбільше нас зближували ботанічно-зоологічні екскурсії, які ми проводили в товаристві з ним. С[вітлої] п[ам'яті] Емерик був завзятим любителем ботаніки, флористом і знавцем нашої флори, а зібрані ним гербарії становлять цінну пам'ятку, що залишив по собі.

Взагалі говорив небагато й неохоче. Радість, смуток або гнів ми вичитували радше з його очей, обличчя, рухів, аніж зі слів, які виразно вимовляв. І треба було бачити, як після появи посмішки задоволення на його обличчі радісно світлішали обличчя його учнів, радість зали-

вала весь клас. Бувають учителі з вродженим педагогічним талантом, які вміють під час лекції жити спільним життям усього класу, які забувають про себе, про свої клопоти, радості чи очікування. Кожна лекція такого вчителя є розширенням розумового горизонту учнів, задоволенням його природної цікавості, пробудженої дотеперішніми поступами, розкішшю, а не мукою. Таким учителем був і незабутній Емерик Турчинський.

Переклад Івана Матковського

Уперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1896. – 16 квіт. – № 106).

Подається в українському перекладі.

[1] *Коломия* – місто в Івано-Франківській області, районний центр.

[2] *Турчинський Емерик* – гімназійний учитель Івана Франка (викладав біологію та зоологію), природознавець. Зібрав колекцію флори з Жовківщини, склав атлас цвітіння рослин цього краю, і наприкінці життя подарував усе музею Дідушицьких у Львові. Брат Юлія Турчинського.

[3] *Дрогобицька гімназія* – див. примітку 1 на с. 59.

[4] *Гюккель Едуард* – див. примітку 3 на с. 60.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до книги: Хрістіян Ґ. Зальцман[1]. Книжка приказок про те, як не належиться поводитися з дітьми. Переклав Теодор Біленький[2] З переднім словом Івана Франка. Львів, 1900. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського]

Як поводитися з дітьми? Се питання для не одного з нас видасться таким простим, що властиво й застановлятися над ним не варто. Виховували нас наші батьки, та й нічого, слава Богу, вивели в люди, – скаже не один. Дитину люби як душу, а тряси як грушу, – скаже другий старою приповідкою, та й заспокоїться на тім. Але хіба дехто, більш освічений, застановиться над сим глибше і запитає себе: а чи справді наші батьки виховували нас так, як слід було? Чи справді вивели нас у люди? І коли вивели, то чому-то якось ми й досі не можемо добитися між людьми такого становища, яке би нам належалося?

Коли собі пригадаємо наші дитинячі часи і поводження з нами родичів, то не одному спаде на тямку, кілько-то незаслуженого, непотрібного терпіння, страху, гризоти, сорому причинили не раз його м'якій, дитячій душі несправедливі, нерозумні або погані поступки родичів! А навіть ніби справедливі кари та побої бували такі, що не причиняючися до його моральної поправи, вчили його лише на другий раз ліпше стерегтися, робили його хитрішим, завзятішим, гіршим.

Давніше люди не застановлялися над сим. Найліпшим способом поводження з дітьми вважалася строгість: погрози, лайки, бійка. В наших старих книгах, писаних і друкованих, часто знаходимо такі накази, нібито вибрані з книг Отців церковних, отже нібито писані з вітхнення і волі самого Бога, а в них на ріжні лади обертаєся все одно й те саме: дітей треба карати, бити, застрашувати, бо інакше з них не буде нічого доброго. «Карай свойого сина від молодости, то будеш мати спокій

у старости», – сказано в однім такім письмі. «Не попускаючи, бий дитя, бо коли б'єш його паличкою, не вмре, але буде живе, здорове. Бо б'ючи його по тілі, ти рятуєш його душу від вічної смерти. Коли маєш доньку, держи її під погрозою, то забезпечиш її тіло. Люб'ячи свого сина, часто завдавай йому рани, щоб пізніше ти радувався ним. Не смійся зо своєю дитиною і не бався з нею, бо як трохи послабиш, то багато потерпиш і пізніше наб'єш оскомину на душу свою».

Як бачимо, се були приписи жорстокого, понурого поводження з дітьми. І не треба думати, що се тільки у нас так було. Адже у поляків ще й досі повторяють богохульні слова: «Rózgą Duch Święty dziateczki bić radzi»[a], немов би то Дух Святий піддавав людям їх глупоту і засліплення. Навіть тоді, коли у инших народів уже переважила думка, що й діти – такі ж люди, як і дорослі, що всяке терпіння дитячої душі не тілько таке ж болюче, як і дорослої, але ще до того шкідливе для її дальшого розвою, – ще й тоді в Польщі різка і батіг уважалися найліпшим способом виховання дітей, і навіть учені люди, письменники та народні світочі величали старі шляхетські порядки, де бук був найвищим законом, і складали вірші на похвалу нагайки (Oda do bizuna)[b] , де з любощами згадували, як то було гарно, коли панські діти разом з дітьми слуг брали кару на тілі, тілько-що панських сікли «na kobiercu»[c], а простих на голій лавці.

Супротив того давнього, нелюдського поводження з дітьми виступили півтораста літ тому деякі щирі і розумні люди, поперед усього швейцарці Песталоцці[3] і Баздо (Basedow)[4]. Вони вказали на велику важність розумного виховання дітей, а першою основою такого виховання вважали такий погляд, що діти такі ж люди, як і старші, що дітей, їх особисту гідність і їх потреби треба так само шанувати, як і старших, і тілько поводячися з ними лагідно, щиро, розумно, як з рівними, входячи в їх спосіб думання, можна їх виховувати на чесних, щирих, правдолюбних і справді свобідних людей.

Дуже велику заслугу коло розширення таких думок у Німеччині має Хрістіян Зальцман і його «Книжечка раків», себто книжечка припові-

---

[a] «Дух Святий радить бити діточок різкою» *(польськ.). – Упоряд.*

[b] Ода канчуку *(польськ.). – Упоряд.*

[c] «На килимку» *(польськ.). – Упоряд.*

док про те, як *не треба* поводитися з дітьми. Подаючи вам сю книжечку в перекладі на нашу мову, ми додаємо на переді ще коротеньку відомість про життя самого Зальцмана[5], якого ім'я повинно бути звісне кождому, кому лежить на серці розвій людськости. Бо ж справа, щоб наша молодіж виходила здоровіша, розумніша, чесніша – се справа цілої нашої будуччини. Нехай же ті маленькі Зальцманові приказки здобудуть собі і у нас стілько пильних читачів, як і в Німеччині.

Уперше надруковано у виданні: Зальцман Хрістіян Ґ. Книжка приказок про те, як не належиться поводитися з дітьми. Переклав Теодор Біленький. З переднім словом Івана Франка. Львів, 1900. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського (С. 3–5).

Текст переднього слова подаємо за першодруком.

[1] *Зальцман Хрістіян-Ґотгільф* (1744–1811) – німецький педагог-філантроп, Вивчав теологію в Ієнському університеті, був пастором в Ерфурті. Найпопулярніші педагогічні праці: «Книжка про раків», «Книга про мурашок», «Конрад Кіфер, або Настанова про розумне виховання дітей». Прагнув реформувати традиційне виховання, зробивши його однаковим для всіх верств.

[2] *Біленький Теодор Ярославович* (1858–1939) – перекладач, педагог, громадський діяч, автор статей на педагогічну тематику. Заснував у Самборі жіночу учительську семінарію «Рідна школа», якою керував з 1921 по 1932 р., один із засновників товариства «Шкільна поміч» (1896), голова «Руського педагогічного товариства» (1898–1920). У 1906 р. очолив «Товариство взаємної помочі українському вчительству».

[3] *Песталоцці Йоганн-Генріх* (1746–1827) – див. примітку 1 на с. 107.

[4] *Баздо (Basedow)* – Базедов Йоган-Генріх-Бернгард (1723–1790) – німецький педагог-філантроп. Його педагогіка мала релігійний характер.

[5] *…ми додаємо на переді ще коротеньку відомість про життя самого Зальцмана…* – Інформація про життєвий і творчий шлях Зальцмана належить Т. Біленькому.

ФРАҐМЕНТ СТАТТІ «ВЕЛИКІ ДІЯННЯ ПАНА БОБЖИНСЬКОГО»

Це було на початку дев'яностих років, коли галицький крайовий паша граф Бадені[1] хотів здобути для Галичини славу добре керованого краю. В той час, коли він сам своєю відомою «залізною рукою» налягав на всі інші частини машини управління, він доручив пану Бобжинському[2] шкільні справи. Оскільки на основі закону намісник є і президентом крайової шкільної ради, то пан Бобжинський став віце-президентом. Перед вступом на свою посаду він випросив для себе далекосяжні повноваження і був справді на протязі десяти років необмеженим володарем усього, що тільки як-небудь відносилося до школи. З того, що відбувалося в цій галузі у той час, ніщо не робилося без його відома і, тим більше, проти його волі. Він хотів реформувати, реорганізовувати, регулювати, впорядковувати – і що ж він залишає після себе? Історія нашої шкільної справи за цей час є справжнім мучеництвом, докладне зображення якого вимагало б значно більше місця, ніж я можу собі дозволити тут зайняти. Я хочу взяти тільки дещо, і при цьому опираюся переважно на польські публікації, щоб не могли сказати, що я виступаю з почуття національної озлобленості або з особистих мотивів.

Становище шкільної справи в тогочасній Галичині можна характеризувати числом неписьменних. Галицький крайовий шкільний закон, прийнятий в 1873 році, гласить цілком ясно, що в кожному селі, в околиці якого радіусом в одну милю нараховується сорок дітей шкільного віку, повинна бути відкрита громадська школа. Через десять років після прийняття цього закону крайовий маршал Зиблікевич[3] констатував, що за цей час було засновано тільки 200 шкіл, тоді як 2500 громад шкіл не мають, вміє читати ледве 13 процентів населення і, якщо так продовжуватиметься далі, то навряд чи за 90 років кожна громада матиме школу.

Сейм прийняв резолюцію, в якій вимагав від крайової шкільної ради довести справу до того, щоб протягом десяти років не залишилась без школи жодна громада. Наскільки величні тоді були надії, краще всього показує промова тодішнього члена крайової шкільної ради графа Станіслава Бадені[4]: «Я думаю, ми можемо рішуче надіятись, що протягом десяти років без особливих труднощів доб'ємося того, що ще зовсім недавно здавалось нам таким важким, тобто, що в кожній громаді існуватиме школа. Якщо ж високий сейм визнає можливим виділити для нових шкіл більші кошти, ніж ті, які призначені в кошторисі крайової шкільної ради, тоді не існуватиме перешкод, щоб ще до закінчення десяти років усі громади були забезпечені школами». Це було сказано в 1884 році.

Пройшло сім років. Бюджет краю на народні школи збільшився. Зірка Бадені піднімалася в усьому блиску. І коли пан Бобжинський вступив на свою високу посаду в шкільних справах, у краї було «майже чотири мільйони неписьменних, біля 3000 громад без шкіл, 40 процентів дітей шкільного віку не вчилося» («Slowo Polskie»[5], 1901, № 149). Пройшло знов десять років, протягом яких правив пан Бобжинський – правив по-справжньому, необмежено – і статистика показує нам такі цифри: з 6260 громад мають школи 4264, причому в це число включено 341 недіючу школу (106 не працюють з-за відсутності вчителів, 235 – з-за відсутності шкільних будинків). У той час, як великі міста мають по декілька шкіл, 2500 сільських громад залишаються без жодної школи і 700 000 дітей виростають без будь-якого навчання. Протягом цих десяти років було відкрито 460 нових шкіл, прийнято 1800 нових учителів. Бюджет краю на шкільні потреби зріс з 2,5 до 8 мільйонів гульденів. І число неписьменних на кінець дев'ятнадцятого століття становило 5 021 940, тобто після восьмирічного правління пана Бобжинського *скоріше зросло, ніж зменшилося*. Чи це можливо? – мабуть вигукне дехто здивовано. Я не відповідатиму, що в Галичині все можливе. Це було б надто стереотипно. Навіть у Галичині повинна була появитися надзвичайно здібна голова, щоб досягти таких наслідків. Змалювання того, як це відбулося, представить нашим очам *перше велике діяння пана Бобжинського.*

Своє високе призначення на посаду керівника шкільної справи в бідному, запущеному краї сприйняв пан Бобжинський зовсім не як

серйозну, повну відповідальності і таку, що покладає обов'язки, діяльність. Він хотів правити, міцно правити, в дусі своїх вищезгаданих політичних доктрин. Він не хотів прилучати народні маси до більш високої культури, до самостійного мислення і праці, – він хотів привчити провінцію Польщі до дисципліни, покори, відданості його ідеям, милій йому «здоровій ієрархії». Педагогічні і наукові погляди мали для нього другорядне значення; він здійснював чисто *політичну педагогіку* і виявляв справді гідні подиву енергію і послідовність у досягненні своєї мети. Партія станчиків[6], яка висунула його як свою довірену особу на цю посаду, мала всі підстави бути ним задоволеною; і якщо тепер, коли він (з особистих мотивів ненаситного честолюбства) залишає посаду, вона мовчазно і навіть трохи засмучено дає йому змогу піти, то єдиною причиною цього очевидно є те, що він, незважаючи на все, мало зробив для неї або, правильніше сказати, що успіх все-таки не цілком відповідає надіям.

Про те, чого сподівалася партія станчиків від діяльності пана Бобжинського, неодноразово з достатньою ясністю говорили її корифеї. Ще під час правління пана Бобжинського президент педагогічного товариства, депутат і член пануючої верхівки, князь Юрій Чарторийський в публічному виступі відстоював думку, що «*освіта не є обов'язково необхідною,* тому що і без неї можна бути добрим і чесним». А в 1899 році професор університету і президент Краківської Академії наук граф Станіслав Тарновський[7] з приводу антисемітських виступів у західних округах писав, що головну частину вини за ці події несе нова народна школа: «Грабили молоді селяни з сучасної школи – *літні, поміркованні і богобоязливі неписьменні тільки спостерігали*». Це не були окремі винятки: подібні думки робилися основою навчання в школі. Народна школа в першу чергу повинна була давати сільській дитині те, що буде більш необхідним для її майбутнього селянського середовища – nota bene[a] з точки зору її вихователів – слухняність, богобоязливість, терпеливість, любов до клаптика землі, помірність і тому подібні чесноти. Власні думки, знання, характер – про це не питають.

Цю систему застав пан Бобжинський ще при своєму вступі на посаду, але він її всебічно розвинув і проголошував за допомогою всіляких

---

[a] Звернути увагу *(латин.)*. – *Упоряд.*

гучних фраз. За ці роки в галицькій крайовій шкільній раді витрачено велику кількість паперу, безперервно здійснювалися реформи, адміністрування та інспектування. А шкільна справа при цьому йшла до упадку. Першим кроком пана Бобжинського було видання «Інструкції для вчителів» (1893 р.), [у якій як найвищий педагогічний принцип утверджується теза: «Школа повинна роз'яснювати дітям умови і завдання тих професій, виходцями з яких діти даної школи є і яким, очевидно, вони себе присвятять». Тобто маються на увазі спеціально створені школи для дітей селян, ремісників, чиновників, з ясно вираженою прихованою думкою, що кожний швець повинен залишатися біля своїх колодок і ніхто не повинен прагнути вийти з того прошарку, з якого походить]. Дух шляхетської касти панує в цій інструкції так само, як в усій діяльності пана Бобжинського. І справді, були створені різні категорії народних шкіл: сільські і міські школи, школи з класами і відділеннями; перехід з однієї школи в іншу був утруднений, а вступ випускників сільських шкіл до гімназій було зроблено майже неможливим. Разом з тим була почата також підготовка до реформи шкільних підручників, яка до цього часу ще не проведена, [хоча навчальні плани, згідно нових підручників, появилися і були запроваджені в життя задовго до появи відповідних книжок. Так був створений хаос, у якому вчителі повинні були навчати за старими підручниками, але за новими планами, тому часто зовсім не могли добитися толку]. Головним у цих планах та інструкціях було те, що вони зовсім виключали індивідуальну думку вчителя, його педагогічну самостійність: він повинен проходити ті й ті уривки в такий і такий час, а не інакше. [Тупоумний учитель, який цілком механічно подає матеріал за навчальним планом, є зразковим і у випадку безуспішності навчання може заховатися за обов'язковий навчальний план; справжній учитель, який посміє пристосувати навчальний план до здібностей дітей або з педагогічних міркувань дозволить собі відхилитися від приписаного матеріалу, одержить догану]. До цього слід додати, що інструкції не узгоджувалися з навчальними планами, а навчальні плани з підручниками; що ні інструкції, ні навчальні плани, ні підручники не складалися практично підготованими і досвідченими вчителями народних шкіл; що думки народних вчителів при здійсненні цієї реформи не запитували. Навіть більше того. Після проведення реформ, коли їх недоліки були пізнані і відчуті всіма

чесно працюючими вчителями, їм було заборонено крайовою шкільною радою в будь-якій формі критикувати реформаційні твори пана Бобжинського. Навіть між собою, на окружних конференціях вчительства, вчителям не дозволялося піднімати питання про недоліки системи освіти; вони могли тільки хвалити.

Взагалі становище вчителя народної школи за режиму Бобжинського було більш сумне, ніж можна собі уявити. Він не державний чиновник, не службовець незалежної організації; він не має права на власні бажання, характер, переконання; він не має права займатися політикою і відсахнутися від неї, якщо вона відповідає планам правлячої кліки. Його оклад до смішного малий – у сільського вчителя від 200 до 500 гульденів на рік; його становище – беззахисне, за ним наглядають з різних сторін: війт, піп, поміщик, шинкар, жандарм, окружний староста, окружний інспектор – кожний вважає себе покликаним контролювати його, кожний може розпоряджатися його долею. Анонімні доноси на якого-небудь недолюблюваного інспектором учителя розглядаються як переконливі докази його вини, і вчителя просто проганяють або, в кращому випадку, переводять у якусь далеку округу. Переводи, які дуже часто означали жорстоке покарання, рівнозначне з матеріальним і моральним упадком, перетворив пан Бобжинський у витончену систему. Вчителю не треба було проявити себе як-небудь у політичному відношенні, він не міг у жодному випадку виявити почуття незадоволення – таких взагалі не терпіли на роботі – вчителю достатньо було проявити здоровий розум, бути самовідданим у праці, серйозно ставитися до народної освіти і, рано чи пізно, без вказання мотиву, «з службових причин» його переводили в яку-небудь віддалену, запущену місцевість, де він був змушений вимотати свої сили, втратити бажання до праці. Жодні прохання з боку суворо покараного або з боку громади, в якій він успішно працював, не допомагали; такі прохання ще більше шкодили потерпілому вчителю в очах пана Бобжинського. Чим більше любили вчителя на місці, тим небезпечнішим здавався він нашому шкільному паші, тим швидше треба було його усунути.

Зате при режимі пана Бобжинського процвітала пишна і зухвала система протекціонізму. Наші підручники погані і дорогі, тому що до їх створення залучаються не здібні і досвідчені, а в більшості випадків протеговані особи, і за їх роботу платяться протекційні гонорари.

Інспекторами призначають найбільш безхарактерних, підлабузливих і ворожих освіті індивідуумів, якщо вони вміють завоювати і зберегти довір'я пана Бобжинського.

Інспектори і вчителі, які проводили політику, прийнятну Бобжинському, у своїй спеціальності могли бути лінивими, необізнаними і непідготованими, могли поводити себе скандально, притягатися до кримінальної відповідальності і бути засудженими, стати ненависними всій громаді – це їм нічого не шкодило. Чим менше вони працювали, чим ненависнішими були селянам і вчительству, тим краще для пана Бобжинського; вони partout[a] зберігали свої місця або переводилися на кращі посади.

Рука в руку з протекціонізмом існувала підла система шпіонажу, яка пронизувала наскрізь нашу шкільну справу. Вчитель повинен був шпіонити за учнями, інспектор – за вчителями, в тому числі поза школою. Для учнів гімназій під натиском пана Бобжинського запроваджено форму, яка, з одного боку, робила навчання в гімназії дорожчим і в зв'язку з цим недоступнішим для бідних дітей, а з другого боку, повинна була служити цілям нагляду. Крім того, в більшості гімназій Галичини окремими вчителями або катехитами під тією чи іншою релігійною маскою були організовані учнівські товариства з яскраво вираженою метою – шпіонити за всіма інакомислячими учнями і доносити на них. І в той час, коли учнівські товариства, що ставили головним чином наукові або освітні цілі, суворо обмежувалися і переслідувалися, ці релігійно-поліцейські товариства перебували під високою охороною, їх члени користувалися протекцією при класифікаціях, на випускних екзаменах, при розподілі стипендій і т. д.

Чи варто дивуватися, що при такому господарюванні загальний рівень народної освіти за десять років скоріше понизився, ніж підвищився? Що кількість вчителів по відношенню до постійно зростаючих потреб не хоче зростати? Що все більше вчителів залишають свою професію, коли вони тільки можуть добитися якого-небудь більш рентабельного і спокійного місця – службовця, писаря канцелярії на будь-якій фабриці, громадського писаря або чого-небудь подібного? Що все більше народних шкіл повинно закриватися «з-за нестачі вчителів»?

---

[a] Скрізь, всюди *(франц.). – Упоряд.*

Що діючі школи все більше повинні заповнюватися вчителями без належної кваліфікації? Що в окремих класах сільських шкіл нараховується в середньому по 60–100 учнів, так що про раціональне навчання не доводиться й думати? І якщо навіть не можна заперечувати, що багато з цих неполадок in statu nascendi[a] існували до появи пана Бобжинського, то все-таки треба відзначити як його перше велике діяння – віртуозність на службі одній ненависній ідеї щодо освіти. Цією ідеєю було: зупинити «педагогічними» засобами розвиток народної освіти.

Крім уже охарактеризованої місії – створення гальма для народної освіти, що в складних умовах намагається пробити собі дорогу, пан Бобжинський мав інше завдання – розправитися з русинами.

В дусі своїх історичних поглядів підійшов він до польсько-русинського питання і приступив до розв'язання цього питання в галузі галицької шкільної справи.

[Якийсь час я виконував допоміжну роботу по редагуванню руських шкільних підручників, які складалися під особистим контролем пана Бобжинського (моя стаття про Міцкевича в «Zeit»[8] показала, між іншим, що я недостойний і цієї «ласки»), і при цьому мав можливість довідатися особисто від пана Бобжинського про те, що характеризує його принципи в русинському питанні]: «Я хочу, щоб про всі конфлікти між козаками і Польщею в шкільних підручниках нічого не згадувалося», – говорив мені історик Бобжинський. Таким чином, 200-річна історія, весь складний процес обезкровлення Польщі в 17 і 18 століттях від підростаючого покоління повинна бути просто прихована мовчанкою. Так само залізними тисками слід підтримувати ідею церковної унії з Римом, яка відповідала інтересам старої польської держави. Отже, в шкільних підручниках русинські уніатські прагнення, які фатальним чином ніколи не знаходили належного відгуку серед русинського народу і дуже часто приводили до згубної боротьби між братами, зображуються як святий палладіум русинського народу, хоч цим порушується історична правда. Цих двох принципів пан Бобжинський додержується з надзвичайною впертістю, сам читає руські коректури, власноручно викреслює все, що не відповідає цим принципам, і вносить поправки, які схожі на відкриту фальсифікацію історії, як два яйця одно на одне.

---

[a] У стані народження (латин.). – *Упоряд.*

Тут доречно згадати про одну велику і блискучу перемогу пана Бобжинського над страшним ватажком повсталих – Богданом Хмельницьким, здобуту причому без жодного кровопролиття. Ця достопам'ятна подія сталася в 1896 році. Тоді повинні були видати маленьку руську елементарну граматику. Пан Бобжинський уважно прочитав коректуру книжки і вирішив, що вона буде надрукована і видана в кількості 10 000 примірників. Перший екземпляр був поданий пану Бобжинському для додаткової перевірки – цей пан у виконанні свого службового обов'язку дуже серйозний. І, о жах! На одній з останніх сторінок книжки, де подані приклади простих речень, він знаходить речення, що збунтувало кров: «Хмельницький був великий полководець». І миттю видається наказ повернути книжку в палітурню, вирізати нещасний листок у всіх 10 000 екземплярах і, замінивши страшне речення, надрукувати і вклеїти новий листок.

...Тут тільки слід сказати, що час правління пана Бобжинського співпав з так званою «новою ерою» Бадені, тобто з опертою на взаємний обман угодою між деякими русинськими депутатами і цим, облаченим в одяг австрійського чиновника, польським державним діячем. Граф Бадені обіцяв русинам різні поступки, особливо в галузі шкільної справи (депутати і їх прихильники були переважно професорами гімназій), які він або зовсім не пам'ятав, або тільки згадував cum reservatione mentali[a]. Пан Бобжинський повинен був проводити реформи. Справді, було засновано пару нових руських гімназій, дещо покращало службове становище гімназичних професорів, деяких за рахунок доручень взяти участь у створенні нових підручників, що представляло аж ніяк не малий заробіток, збільшилась кількість руських кафедр у Львівському університеті. Здається, тоді пан Бобжинський сказав з ентузіазмом настроєному депутату Окуневському[9]: «Ми дамо вам усе і навіть більше, але ми повинні оволодіти вашими душами».

Отже, цікаво дещо ближче простежити за цією системою оволодіння душами. Її вихідним пунктом був урочисто проголошений паном Бобжинським на відкритті української гімназії в Перемишлі лозунг: «Під спільним дахом!» Тільки в тісній спільності і зв'язку з поляками буде визнано право русинів на існування. І навіть це тільки там, де нічо-

---

[a] З прихованим умислом *(латин.)*. – *Упоряд.*

го іншого робити не залишалося. Руські гімназії не можна було просто ліквідувати; адже відповідні закони кувалися у Відні. Так їх потрібно було принаймні перевести «під спільний дах» і можливі прагнення до окремого задушити в зародку. Що така спільність для руських гімназій була недоцільна і невигідна як в адміністративному, так і в педагогічному відношенні, це зовсім не хвилювало пана Бобжинського. Навпаки, він намагався зробити ще краще. Під приводом полегшення вивчення руської мови для польських учнів він видав у 1898 році розпорядження, на основі якого вивчення руської мови і літератури в середніх школах Галичини повинно було провадитися за двома різними нормами: одна норма для руських середніх шкіл (їх всього дві восьмикласні, дві неповні гімназії і жодної реальної школи) з повним восьми- або відповідно семирічним курсом давньої і нової руської мови та літератури на основі попереднього навчального плану середніх шкіл; друга норма – для середніх шкіл з польською мовою викладання і в першу чергу для учнів польської національності (хоч ці школи відвідувалися багатьма русинами). Тут викладання руської мови і літератури повинно було звестися до елементарного навчання. [Читання, письмо і позакласне читання в обсязі хрестоматії для вчительської семінарії вичерпували навчальний матеріал для цих шкіл. Викладання для польських учнів починається в четвертому класі і продовжується чотири або п'ять років. Щоб давня руська мова, передбачена планом, не створювала початківцям нездоланних труднощів, в зміненому плані перенесено її вивчення у восьмий клас і вчителям категорично наказано в процесі навчання давати максимум вправ з читання, письма і усної мови, але зате якнайменше граматики, і в жодному випадку не викладати історії літератури. Щоб для учнів благородного походження зняти навіть тінь страху перед будь-яким екзаменом, паном Бобжинським було встановлено, що при загальній класифікації повинна враховуватися тільки позитивна успішність з руської мови, а негативна не повинна братися до уваги. Крім того, руська мова не входить в число екзаменів на атестат і тільки за вимогою учнів їм може бути внесена в атестат середня оцінка з неї за чотири останні семестри.

Таким чином, руська мова і література в усіх неруських гімназіях розглядалась як другорядний предмет, на вивчення якого не слід було докладати зусиль; навчання цього предмета в старших класах було зве-

дено до елементарного рівня, і цілком непідготовленим, неозброєним знаннями юнакам відкривалася можливість виступати, як патентованим знавцям руської мови і цим самим вибивати з колії кандидатів-русинів при займанні тих посад учителів або урядовців, для яких вимагалося ґрунтовне знання руської мови (наприклад, в руських гімназіях)].

В нижчих ділянках шкільної справи реформування проходило легше. Загальна вимога русинів про руські учительські семінарії виключно для народних шкіл з руською мовою викладання була обережно відхилена лозунгом утраквізму[10]. Для приблизно 2000 чисто руських народних шкіл, які пан Бобжинський застав, вступаючи на посаду, не було жодної чисто руської вчительської семінарії. Після десятирічної діяльності він також не тільки не залишає жодної руської вчительської гімназії, але й жодної *виключно руської народної школи!* І це, мабуть, є найбільшим з його великих діянь...

Хоч у Галичині й існує закон, на основі якого мова викладання в народній школі визначається рішенням громадської ради, все ж такі рішення або просто ігноруються, або за допомогою услужливих органів змінюються, або, якщо не можна нічого іншого зробити, школи закривають з-за відсутності вчителів і переносять у графу «неактивних». Зростання цих неактивних шкіл є, мабуть, типовим явищем для часу правління пана Бобжинського. Загальне число народних шкіл з 1890 року по 1898 рік зросло з 3597 до 3726, тобто тільки на 129 шкіл, у той час, як кількість недіючих шкіл за цей же період збільшилася з 256 до 480, тобто на 230 шкіл. [Ще цікавішими можуть бути такі цифри. В 1894/95 році було 171 польська і 286 руських недіючих шкіл, у 1897/98 році – тільки 155 польських і 321 руська школа такого роду. Ці цифри стануть для нас ще більш зрозумілими, коли подумати про те, що серед діючих quasi[a] руських (насправді змішаних) шкіл було в минулому році 1471 однокласна, 292 двокласних, 15 чотирикласних і 12 п'ятикласних, що 1790 діючих руських шкіл мали всього 2175, а 1896 діючих польських – понад 3500 класів, що в Галичині не було жодної руської школи з п'яти, шести і більше класами, що, крім Львова, жодне велике місто Галичини не має народної школи з руською мовою викладання. Тому не дивно, що з 78 округ Галичини 14 східних мають по-

[a] Начебто *(латин.)*. – *Упоряд.*

над 40 процентів дітей, зобов'язаних навчатися і не охоплених ніяким навчанням, що з 18 округ, де від 40 до 30 процентів дітей виростають без будь-якої освіти, знов-таки 11 припадає на Східну Галичину, а з інших 20-ти, де таких дітей від 30 до 20 процентів, знов 13 розміщені в Східній Галичині, так що всього 17 польських округ мають від 20 до 36 процентів дітей шкільного віку, не охоплених навчанням, тоді як, навпаки, 38 переважно руських округ нараховують таких дітей від 20 до 77 процентів].

Навіть і цього мало. Шляхом штучного поділу народних шкіл на школи вищого і нижчого типу, recte[a] на міські й сільські школи, коли навчальні плани, підручники і т. п. цілком одні й ті ж, а різниця полягає тільки в меншій оплаті, більш важчій праці і більшому третируванні вчителів сільських шкіл, пан Бобжинський намагався всіх здібних, старанних учителів перевести з сіл у міста. Але оскільки не можна було закрити всі сільські школи, то для їх добра була винайдена нова категорія – *некваліфікованих* учителів і вчительок. За десять років панування Бобжинського зросло число цих «учителів без кваліфікації» до 1163, так що вони складали 21,5 % всіх галицьких учителів народних шкіл. Зрозуміло, що в призначенні таких некваліфікованих учителів, які не мали складених екзаменів, основним керівництвом служила протекція; також доцільно відзначити, що на 204 некваліфікованих учителів ми маємо 959 некваліфікованих учительок. При любові пана Бобжинського до русинів також буде цілком зрозуміло, що 846 з цих, часто справді некваліфікованих педагогів, присвячують свою працю полегшенню становища Східної Галичини, яка особливо втішена чудовим числом 688 некваліфікованих учительок.

Але вистачить цих цифр, які виглядали б як поганий жарт, якби вони не були гіркою правдою. Правління пана Бобжинського становить особливо темну сторінку в безрадісній історії галицької шкільної справи і могло б бути темою спеціальної монографії, час для якої ще далеко не наступив...

---

[a] Правильно *(латин.)*. – *Упоряд.*

Уперше надруковано німецькою мовою у віденському тижневику «Die Zeit» (1901. – 20 і 27 лип. – №№ 355 і 356). Скорочений текст статті в українському перекладі опубліковано в журналі «Радянська школа» (1959. – № 11).

Подається за журнальною публікацією 1959 р.

[1] *Бадені Казимір* (1846–1909) – граф, намісник Галичини (1888–1895), організатор галицьких крайових виборів (1895). Під час виборів до Віденської державної ради (так звані «криваві Баденівські вибори») у 1897 р. зайняв ворожу українському рухові позицію.

[2] *Бобжинський Міхал* – див. примітку 7 на с. 219.

[3] *маршал Зиблікевич* – див. примітку 3 на с. 116.

[4] *Бадені Станіслав* (1859–1912) – польський громадський діяч, політик, депутат Галицького крайового сейму (1883–1912), у 1895–1901, 1903–1912 рр. – маршалок Галицького крайового сейму. Брат Казіміра Бадені.

[5] *«Slowo Polskie» («Слово Польське»)* – газета, яка видавалася у Львові з 1895 по 1946 рр., під час німецької окупації часопис видавався підпільно.

[6] *Партія станчиків* – див. примітку 10 на с. 195.

[7] *Тарновський Станіслав* (1837–1917) – польський політик, публіцист, літературознавець, професор і ректор (1887–1888, 1899–1900) Яґеллонського університету, президент Краківської Академії наук. Серед його праць – нарис «Про Русь та русинів» (1891), український переклад якого (фраґменти) побачив світ 2012 р.

[8] *...моя стаття про Міцкевича в «Zeit»…* – Йдеться про полемічну статтю Франка «Поет зради» (1897), вперше опубліковану німецькою мовою («Ein Dichter der Verrathes») у газеті «Die Zeit». Стаття стала приводом до польських нападків проти І. Франка.

Міцкевич Адам – див. прим. 1 на с. 222.

«Die Zeit» – щоденна австрійська газета, що виходила у Відні (видавці-засновники – Ісидор Зінґер (1859–1939), Генріх Каннер (1864–1930) і Герман Бар (1863–1934). І. Франко співпрацював з нею упродовж двох десятиріч. Для нього це видання давало можливість висловити те, чого йому не дозволяла зробити тодішня галицька преса. Перший номер часопису вийшов 6 жовтня 1894 р. У 1912 р. письменник підготував до друку книгу статей, які свого часу публікував у газеті «Die Zeit». Книга була названа «Гостем у німців», – за аналогією до збірки «У наймах у сусідів». Однак цей задум не був реалізований. І. Франко вів широке листування з редакцією газети (із 146 виявлених листів німецьких кореспондентів до нього 88 належить працівникам редакції «Die Zeit»).

[9] *Окуневський Теофіл* (1858–1937) – український громадський і політичний діяч, правник, один із фундаторів гімназії Товариства «Рідна школа» в Городенці. Депутат Галицького крайового сейму, Австрійського парламенту. У 1890 р. був у числі засновників Української радикальної партії. Разом з І. Франком у 1899 р. вийшов з неї і став одним із засновників Української національно-демократичної партії.

[10] *Загальна вимога русинів про руські учительські семінарії виключно для народних шкіл з руською мовою викладання була обережно відхилена лозунгом утраквізму.* – Утраквізм (від латин. utraque – спарений, двоякий) – система освіти в Галичині, за якою, відповідно до крайового закону про мови 1867 р., східногалицькі народні школи були двомовними (польсько-українськими або українсько-польськими): одна група предметів викладалася польською мовою, інша – українською. Насправді, домінувала польська мова, яка мала широкі права. Це ускладнювало початкову фазу навчання українським дітям і обмежувало доступ до освіти в середні школи.

З РОЗВІДКИ «НОВІ ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТИ НА УКРАЇНІ В XIX В.»

P. Chmielowski[1]. Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815–1823), Warszawa, 1898; Tadeusz Bobrowski[2]. Pamiętniki, Lwów, 1900, 2 томи)

I

В своїй розвідці «Шевченко героєм польської революційної легенди»[3] (стор. 16 нового видання) підніссся той факт, що до самого 1860 р. «Польща сягала ще по Дніпро», тобто що ціла Правобережна Україна назверх мала польський вигляд. Правда, по містах урядники були московські, але по селах двори, шляхта, державці були поляки, навіть сільське православне духовенство говорило, коли не все, то залюбки по-польськи (див. А. Свидницький. Люборацькі. Київ, 1901, стор. 17, 19); туди ж тягло й дрібне міщанство, українське зроду. До 1830 р. вищі школи в краю були польські; в важніших центрах, як Кременець, Умань, Бердичів, Київ, були польські друкарні, виходили польські книжки й періодичні видання, гостювали польські театри. В польській літературі й науці Правобережна Україна грала дуже видну ролю, достачала значного числа робітників, в тім числі деяких високоталановитих, що згадаємо лише таких першорядних, як Мальчевський[4], Залеський[5] та Гощинський[6], і другорядних: Грабовського[7], Крашевського[8], Єжа[9], Коженьовського[10], Грозу[11], Чайковського[12], Олізаровського[13], Гославського[14], промовчуючи вже цілу плеяду поменших. Треба було аж двох фактів великого історичного значення – знесення кріпацтва 1861 р. і повстання 1863 р., щоб зламати на Правобережній Україні сю перевагу польщини.

Для історика українського національного відродження сей факт панування польщини до 1860 р. має велике значення. Він пояснить йому, чому

перші проблиски нової української національної самосвідомости повстали не на Поділлі ані в Київщині, тілько за Дніпром, у Полтаві та Харкові, пояснить гарячу, елементарну, бо серцем перечуту опозицію до польщини Шевченка і кокетування з нею лівобережних українців, таких, як Куліша[15] й Кониського[16], пояснить політичну безбарвність українців-подолян та ще й поповичів Руданського або Свидницького[17], пояснить таку появу, як Тимко Падурра[18], або пізніші Осовський[19], Осташевський[20] та перекладник «Пана Тадея» Кузьма Волинець[21], появу польських патріотів, що пишуть по-українськи або в польських писаннях силкуються дати синтезу польськости й україно фільства (Висоцький[22]), або, виходячи від абстрактної любови до України, вміють погодити з нею ненависть до українського національного руху (Єж, Равіта-Гавронський[23]). Усі ті появи мусить мати на увазі історик нашого національного відродження, і для того історія «польської суспільности» на Україні в першій половині XIX в. має для нього першорядну вагу. На се вказав, мабуть, перший з відповідним натиском проф[есор] Дашкевич у своїм розборі книги Петрова[24]; цінні причинки в тім напрямі дав проф[есор] Колесса[25] в своїх працях про Шевченка й Залеського. Що все зроблене досі не то що не вичерпує теми, але ледво тілько зазначило поле досліду, сього не потрібно й підносити спеціяльно. Маса матеріялу, що міг би причинитися до вияснення малюнка, лежить досі розкидана по старих, мало кому доступних друках, альманахах, часописах або спочиває в рукописах, у сімейних архівах, споминах, кореспонденціях та урядових записках. Не швидко все те буде визискане і подане до ширшого вжитку, та проте майже кождий рік приносить нові причинки, докидає по промінцеві світла, відкриває жерела, цінні не лиш для історика доживаючої свого віку української Польщі, але не менше й для історика відроджуючоїся України.

Перші роки XX віку принесли нам декілька цінних публікацій на сьому полі. Згадаємо лише книжку Бєлінського[26] про Віленський університет (Dr. J. B i e l i ń s k i . Uniwersytet wileński, Kraków, 1899–1900), важну й для історика освіти на Україні через те, що Віленському університетові якийсь час підлягали також усі школи на Правобічній Україні. Дещо інтересного знайдеться і в книжці Ст. Здзярського[27] «Pierwiastek ludowy w poezyi polskiej», хоча метода, якою зроблена ся праця, не може вважатися відповідною. Та лишаючи набоці ті книжки, як також недавно видану книжку Равіти-Гавронського «Powstanie 1863 r. na Rusi», про

яку нам прийдеться поговорити окремо, ми хотіли би звернути увагу на дві праці, яких заголовки виписані в титулі сього огляду. Хоч обі вони досить відмінні щодо свого характеру, та проте трактування їх у зв'язку оправдується власне тим, що обі доторкають у значній мірі спільної основи – українсько-польської суспільности в першій половині XIX в. Правда, вони не обговорюють ту саму тему, але доповнюють одна одну хронологічно. Бо коли праця Хмельовського освітлює духовий та освітний стан суспільности в початку XIX в. до 1823 р., то спомини Бобровського своїм початком нав'язують до відносин по повстанню 1831 р. і доходять майже до 70-тих років минулого віку. Отже, можна сказати, що з невеличкою перервою, правда, на добі дуже пам'ятній, але досить широко обробленій, добі 1823–1831 рр., ми маємо в тих двох книжках бодай зазначені, а декуди й добре освітлені всі важніші події, які перебувала тодішня українсько-польська суспільність, і можемо виробити собі про них яке-таке поняття, та не в однім доповнить те, що ми знали досі. З огляду власне на се ми й хочемо розглянути ті праці, та ще, розуміється, з особливою увагою на те, що важне й цікаве для історика українського національного відродження.

Та поперед усього кілька слів про самі праці, які кладемо в основу отсього огляду. Книжечка Петра Хмельовського, хоч видана окремо 1898 р., була написана значно скорше й друкована в варшавськім «Ateneum»[28] 70-их рр. Вона належить до найкращих праць сього автора; його дар малювати суспільні явища і маловідомі рухи в сфері духовного розвою та освіти знайшов собі тут відповідне поле. При тім він вложив багато праці на зібрання матеріялу, переважно з давніх брошур, газет та журналів, звичайно, дуже нецікавих, позбавлених тривкішої літературної вартости і задля малого розповсюдження дуже рідких та мало кому доступних. Холодна тверезість осуду, строга об'єктивність та дар аналізування соціяльних течій – ті прикмети, які не дають д[октору] Хмельовському змалювати пластично та живо фігур великих корифеїв польської літератури, яким він присвячує свої більші праці, тут послужили йому дуже добре при змалюванні млявої перехідної доби, де не було визначних індивідуальностей, де серед сутінків завмирало струпішіле старе, а свіже та блискуче нове ще не здужало сформуватися. З передмови д[октора] Хлєбовського[29], доданої до книжкового видання сеї праці, довідуємося, що вона була вступною студією автора перед

написанням його великої монографії про Міцкевича[30]. Признаюсь, що та монографія не зробила на мене такого корисного враження, як отся студія.

Друга праця, про яку тут хочу говорити, – се двотомові спомини Тадея Бобровського, українсько-польського шляхтича, що вмер у січні 1894 р. Ті спомини, видані його приятелем В. Спасовичем[31], наробили були по своїм виході в світ немало шелесту серед польської шляхти. Одним не подобалося політичне становище автора, буцімто угодовомосквофільське, та ще більше скандалізували многих численні факти зі шляхетської chronique skandaleuse[a], яких автор, хоч загалом не полює на них, усе-таки при своїм способі оповідання подав немало. На якийсь час спомини Бобровського під натиском тої опінії щезли були з книгарських полиць. Та швидко курява уляглась, холодніше обдумання фактів, наведених у споминах, показало, що вони зовсім не такі скандальні, хоч не раз і досить прикрі для самолюб'я сеї-тої одиниці. Та й само обдумання політичних поглядів і осудів, висловлених у «Споминах», довело гарячих критиків до думки, що можна не в однім не годитися з ними, але годі відмовити авторові щирости й одвертости, годі назвати його легкодухом, а в многих випадках треба признати йому рацію.

Правда, з огляду на мову, стиль, спосіб оповідання і загалом літературну форму спомини Бобровського не можна вважати дуже цінним набутком польської літератури. Автор оповідає сухо, характеризує особи шаблоново, тілько зрідка наводить сценки з дійсности з зеренцем драматизму, зрештою, монотонно говорить сам від себе стилем судового протоколу. Якогось артистичного групування, укладу матеріялу, якогось розділу світла й тіней – ані сліду. Вправді, книжка ділиться на розділи відповідно до літ автора, отже: його рід, дитинячі літа, школи, університет і т. д. Але се тілько оптична ілюзія. В кождім такім розділі автор дуже небагато говорить про себе, та й, правду кажучи, крім одної доби знесення кріпацтва, небагато що має сказати. Зате в кождім такім розділі він перебирає цілу купу знайомих, сусідів, товаришів, з ким сходився він, чи його родичі, чи навіть його знайомі, і про кождого з тих людей оповідає, що знає, отже, звичайно його генеалогію і його рідню (знов з характеристиками близьких йому людей), його пригоди, харак-

---

[a] Хроніка скандалів *(франц.)*. – *Упоряд.*

тер, домашнє життя, маєткові відносини і т. д. Мине якийсь час, автор перейде в инше окруження, а оповідання дійде до нового розділу, і знов починається огляд сього нового окруження з усіма деталями тим самим ланцюговим методом. Треба згодитися зі Спасовичем, який у передмові до першого тому підносить, що пам'ять Бобровського була феноменальна, «пам'ять не вражень, але перероблених витягів із свіжих вражень», немов проста поперечна, проведена замість незчисленних дрібних кривих. Д[обродій] Спасович зазначає, що раз уложене оповідання держалося в пам'яті Бобровського без зміни цілі десятиліття і що деякі оповідання, які він чув від нього ще студентом у Петербурзі, віднайшов у тій самій формі в «Споминах». Та не досить того. Щоб допомогти пам'яті, Бобровський від молодих літ провадив дневник, де багато осіб і фактів змальовано було яркіше, ніж у «Споминах», які писалися десь у 80-их роках, отже зовсім на холодно.

В польській критиці («Kwartalnik historyczny») піднесено було сумнів, чи можна вірити сим споминам, особливо в тих незчисленних деталях особистих та родинних відносин, що заповняють перший том і яких майже не можна сконтролювати? Здається, що се побоювання не оправдане. Спомини, як і всякий документ новіших часів, зовсім не такі неможливі до сконтролювання, як се твердить критик, якому, очевидно, неприємне було опублікування тих тисячних дрібниць. Спомини Бобровського доторкають часів, занадто ще свіжих, сотки людей, згаданих у них, жиють іще, про найбільшу часть фактів можна би повишукувати документи. Значить, нема страху, щоб Бобровський навіть при найліпшій охоті до брехні міг у тих споминах дуже здурити суспільність. Навпаки, зі споминів видно, що він чоловік дуже правдомовний та поміркований у своїх осудах, а вірности його спостережень якнайкорисніше свідоцтво дає такий знавець шляхетського життя Правобережчини, як В. Спасович. Зрештою, такі самі сумніви, які підніс польський критик супроти отсих споминів, можна би піднести против усяких инших. На се одна тільки рада: хто має змогу, нехай коригує та простує факт за фактом. А поки сього нема, історик має право користуватися такими споминами, розуміється, в такім об'ємі і з тими застереженнями, які допускає історична метода для того роду приватних і будь-щобудь суб'єктивно забарвлених свідоцтв.

II

Провідні ідеї великої французької революції в ослабленій і потроху зміненій формі дійшли до Польщі, а через неї також до польсько-української суспільности. Самі слова, в яких кристалізувалися ті ідеї, не були в давній Польщі нічим новим, хоч і мали тут спеціяльне значення. Французька liberté[a] – то ж була польська «wolność»[b], «domina, palatii regina – libertas»[c], як звав її один вельми популярний трактат, написаний ще в XVII в. Egalité[d] – ох, поляки від віків повторяли: «Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie»[e]! Та й fraternité[f] в розумінні поляка з кінця XVIII в. була тілько абстрактним висловом того, що він у кождій промові до свого рівного або й вищого висловлював у формі: panie bracie[g]. Та хоча ті погляди нібито від віків панували в Польщі, то все-таки польська держава не то що не зробила перевороту в поглядах Европи, але власне в часі французької завірюхи упала. А в польській шляхетській суспільності, незважаючи на шляхетську вільність, рівність та братерство, в «саських часах» запанувала була крайня мертвота й темнота, яка тілько в другій половині XVIII в. почала потроху уступати наслідком перещеплення на польський ґрунт французьких просвітних ідей.

Ті ідеї плили згори; ними перейнятий був король, їх талановитим речником був найвищий ієрарх нації вармінський єпископ Красіцький[32], духовний, що писав сатиру на монахів (Monachomachia)[h]. Під окликом тих ідей освіти повстали нові школи (піярів)[33], працювала Едукаційна комісія; до часу остатнього розбору Польщі ті ідеї вспіли значно вкорінитися в суспільності. Правда, се було таке світло, що освічувало тілько її вершки: багатшу шляхту, що могла бувати за границею, вміла по-французьки, могла читати французькі книжки й газети, задержати

---

a Свобода *(франц.)*. – *Упоряд.*

b «Вільність» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

c «Господиня, королева палацу – воля» *(франц.)*. – *Упоряд.*

d Рівність *(франц.)*. – *Упоряд.*

e «Шляхтич у господі рівний воєводі» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

f Братерство *(франц.)*. – *Упоряд.*

g Пане-брате *(польськ.)*. – *Упоряд.*

h Монахоборство *(польськ.)*. – *Упоряд.*

для своїх дітей заграничних гувернерів і вчителів. Про освіту широких мас, не то вже селянства й міщанства, але навіть дрібнішої шляхти не було й мови. Більшість кінчила ледво початкові школи десь по монастирях або у ксьондзів, рідко які ходили до гімназій, ще рідше бували на університетах. Серед тої маси панували старі погляди, патріархальні обичаї, строга і формалістична релігійність. Духовий горизонт був до крайности обмежений, сфера інтересів тісна і навіть патріотизм був рівнозначний з охотою до вояцького життя – байдуже, проте, в чиїй службі. Упадок Польської держави і перехід Литви та Правобережної України під Росію пройшов майже незамітно; повстання Костюшка та Кілінського[34] тут майже не знаходили відгомону.

Та ось з початком XIX в., коли французька республіка переміняється в Наполеонову монархію, починається в цілій Европі реакція против усього, що пахне революцією й ідеями, які породили її. На нашій території се була реакція против л і б е р а л і з м у . Що се було за зілля? «Противники сього оклику, – писав один польський публіцист 1816 р., – переконані, що ліберальні погляди підкопують престоли, опрокидають вівтарі і мішають увесь світ» (C h m i e l [o w s k i] , 23); прихильники змістом лібералізму вважали вільність друку, толеранцію чужих переконань і змагання до визволення селян (там же, 26). Той польський лібералізм був, зрештою, дуже несмілий і оглядний. «Бувають погляди смілі і вільні, – пише той самий ліберальний публіцист, – яких, проте, не можна називати ліберальними. Безбожник, що чесноті видирає одиноку надію, прихильник Вольтера[35], що розпусними жартиками понижує наше моральне єство; анархіст, що, щоб дійти до власті, величає нелад і відкидає найголовніші основи суспільности, – ось люди, що, по їх думці, голосять світові ліберальні погляди, а на ділі часто не мають ніяких» (ibid.). Та коли прихильники лібералізму були такі несмілі і так сквапно відгребали себе від Вольтера і всіх безбожників, то прихильники реакції були тим сміліші. Вони не обмежувалися на оборону, але шукали противників навіть там, де їх не було, поборювали лібералізм, можна сказати, ще заким він народився.

Історик освіти Правобічної України мусить своє оповідання про XIX вік зачати зазначенням того факту, що при кінці XVIII в. у недалекім сусідстві України, в Полоцьку, Могилеві, Дінабурзі[36] були одинокі на всім світі решти єзуїтського ордену, який 1773 р. зніс був папа Климент XIV[37]

та якого білоруську частину спасла від заглади цариця Катерина[38], не позволивши в межах Росії оголосити папського breve[a]. Правда, папа голосно докоряв єзуїтам, що й, незважаючи на се, не розв'язалися самі, але потихо похваляв їх і заохочував до витривання (Chmiel., 29). Вони розширяли свою діяльність, держали далі свої колегії, зуміли здобути собі прихильність царя Павла[39], і ось 10 жовтня 1800 р. виходить його наказ, «щоб усі кафедри в Віленській академії і всі нижчі школи зайняли єзуїти»; тілько медичний відділ мав бути обсаджений світськими професорами, але й ті повинні були підлягати ректорові-єзуїтові. Далі сказано було в тім указі, що «в міру, як буде більшати число єзуїтів, під їх заряд мають переходити всі давні школи і колегії на Литві, Поділлі й Волині і всі давні добра і фонди мають їм бути звернені» (ibid.). Се грозило поворотом тої єзуїтської едукації, яка довела Польщу до упадку. Але перед виконанням сього указу Павла замордовано, а новий цар Александер I[40] під впливом свого приятеля і дорадника кн[язя] Адама Чарторийського наказом з 1803 р. зреформував у ліберальнім дусі Віленський університет і віддав під його заряд усі школи на Литві й на Україні. Майже рівночасно в Кременці постала заходом Тадея Чацького[41] гімназія, перемінена 1805 р. на ліцей. Призначена для заспокоювання практичних потреб краю, ся нова школа мала метою «ширити освіту, вільну від усяких чернечих приміток». Чацький не любив єзуїтів і готовився до боротьби з ними, особливо коли вони 1811 р., покликані графом Ілинським, приїхали до Романова, щоб там заснувати колегію. Він надіявся помочи від Чарторийського, наставав на засновування конвіктів для молодежі при школах у Вільні та в Кременці. Але й єзуїти не дрімали. Вони силкувались позискати собі ласку у царя обіцянками, що будуть учити зовсім безплатно, а головно тим, що не будуть при викладах поминати й російську мову. І справді, 12 січня 1812 р. вийшов указ, яким єзуїтську колегію в Полоцьку зроблено академією і піддано під її заряд усі єзуїтські школи, які досі існували або які б повстали на будуще в Росії. Се був остатній тріумф єзуїтів у Росії. Вони увільнилися від зверхности Віленського університету, з великою парадою перемінили свою колегію на «академію» з трьома факультетами: філологічним, філософічно-правничим і теологічним. На філологічнім факультеті викладано язи-

[a] Коротке *(латин.)*, тут: короткого послання. – *Упоряд.*

ки: російський, німецький, латинський, грецький і гебрейський; польський заведено аж пізніше (там же, ст[орінка] 36). Розуміється, всі виклади йшли по-латині. Метод навчання був старий, схоластичний; багато ваги кладено на різні паради, прилюдні екзамени, декламації та диспути. Але часи змінилися. Що давніше вистарчало довгі віки, тепер зустріло опір серед суспільності. Немилосердні язики почали кпити з єзуїтської академії, називаючи її «академією сморгонською» (медвежою) та вияснюючи її призначення до оглуплювання вихованців до девізи «zaślepiać by rządzić, prześladować by przekonać, czołgać się by się wywyższyć»[a] (ст. 42). Єзуїти справді метою своєї академії і всієї своєї діяльности клали поборювання і викорінювання «лібералізму», тобто під сею фірмою всякої свобідної думки навіть у справах, зовсім далеких від теології і політики. І так, коли 1817 р. один гімназіяльний учитель, більше аматор старих друків, ніж ліберал, написав розбір дрантивої поеми «Pułtawa», написаної єзуїтом Мусницьким і виданої в Полоцьку ще 1802 р., накинулися на нього єзуїти, виникла полеміка, де з єзуїтського боку дійшли до того, що критикувати сю єзуїтську епопею, написану на похвалу Петра В[еликого], то значить «powstawać przeciw religii i rządowi»[b] (там же, 51). Розуміється, що лібералізм і всі його забаганки в очах тих людей, то було «niezmiernym, morderstwy, miary i sytoki nie mającym krwi rozlewem, powszechnem prawie całej Europy spustoszeniem okupione hasło»[c]. З правдиво-єзуїтською делікатністю один полеміст сього табору говорить, що словом «ліберальність» дурять недогадливих людей. «Nad paradującego słowa «liberalność» znaczeniem rzadko kto zastanawia się; wolnowładność poprostu napisana wprost każdemu rozsądnemu uderzyła by w oczy; liberalność prawie od ogółu z uśmiechem przyjmuje się; wolnowładność w wielu domach p i ę ś c i ą p r z y w i t a n a z o s t a ł a b y»[d]. І він кінчить свої висновки щиросердечним окли-

---

[a] «Засліпити, щоб правити, переслідувати, щоб переконати, плазувати, щоб вивищитися» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] «Повставати проти релігії й уряду» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[c] «Гасло, окуплене численними вбивствами, що не мали кінця і краю, кровопроллиттям, спустошенням майже всієї Європи» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[d] «Над значенням парадного слова «лібералізм» рідко хто замислюється; свавільність відкрито виголошена, впала б у вічі кожній розсудливій людині;

ком: «Wielki Boże, zachowaj nas od niej! Rzuć raczej na oczy nasze wieczną ciemnoty zasłonę, aby fałszywy złośliwej i szalbierskiej oświaty promień nie dosiągł ani źrenicy ani serc naszych!»[a] (стор. 49). Недаром ліберали говорили про тих людей, що їх девіз – «sola nocte salus» (тільки ніч рятує).

Та поки йшла газетна полеміка, головно між Полоцьким, Вільном і Варшавою, на Україні помалу посувалася справа освіти наперед під патронатом Віленського університету. За ініціативою Т. Чацького, але аж по його смерті, 1814 р. засновано «подільську гімназію» в Вінниці. Освіта підносилася, і в 1820 р. число шкіл, учителів та учеників Віленського округу було найвище в порівнянні з иншими округами цілої Росії. З урядового російського жерела («Журнал департамента нар[одного] просвещения» за 1821 р., т. III, стор. 502) подає д[обродій] Хмельовський ось які дати. В 1820 р. було в Віленськім окрузі наукових закладів 430, учителів – 983, учеників – 21 174. Натомість у Московськім шкільнім окрузі закладів – 287, учителів – 846, а учеників – 9 788. Один тілько Харківський округ із усіх инших мав число учеників більше, ніж Московський, хоч значно менше, ніж Віленський: у 249 закладах училося тут 11 816 учеників. Обік Кременецького ліцею та Вінницької гімназії, що хоч мали значну часть учителів духовних, пройняті були наскрізь світським рухом, стояла Василіянська гімназія в Умані, також далека від єзуїтського обскурантизму, та піярські школи. Для боротьби з тим напрямом єзуїти заснували 1818 р. спеціяльний часопис «Miesięcznik Połocki»[42] і силкувалися своїм звичаєм запевнити собі протекцію магнатів і навіть царя Александра, що під впливом провідників европейської реакції, таких, як Деместр[43], та під впливом пані Кріднер[44] щораз більше хилився до обскурантизму й містицизму. Та тут спіткало їх велике розчарування: д[ня] 15 марта 1820 р. цар підписав наказ, яким єзуїтів назавсігди вигнано з Росії. Полоцька академія і її видавництво щезли з лиця землі; єзуїти забралися до Тернополя. Та хоча з прогнанням єзуїтів не стало властивих войовників обскурантизму, то засіяне ними

лібералізм майже завжди приймався з усміхом; свавільність в багатьох домах зустріли б з кулаками» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[a] «Великий Боже, рятуй нас від неї! Кинь краще на наші очі заслону вічної темноти, щоб фальшивий промінь шкідливої і облудної освіти не торкнувся ані очей, ані сердець наших!» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

зерно – ненависть до новочасної науки і її здобутків – не переставало пускати пагони, особливо в Литві і Білій Русі. В 20-их роках таким пагоном був там містицизм, який, зрештою, був у ту пору загальноевропейською хоробою. Та що він майже не доторкнувся тоді української території, то ми й проминемо відповідний розділ праці Хмельовського. Зате згадаємо з признанням дуже інтересний розділ, присвячений селянській справі. Як уже було згадано, реформа селянських відносин була одною з головних точок тодішніх польських лібералів. Правда, в своїх жаданнях вони не йшли далеко, навіть у критиці тодішніх панщизняних відносин були далекі від основної аналізи фактів і любили прикривати страшну дійсність або сентиментальними фразами, або сатиричними концептами вроді проєкту «machiny do bicia chłopów»[a], поданого в одній газеті з 1817 р. Ся машина, по думці автора, «ma dwie główne dogodności: skraca czas drogi i oszczędza serce»[b], – розуміється, панське, шарпане криками та лементом битого хлопа (стор. 110). Найдалі в поглядах ішов дорадник царя, кн[язь] Адам Чарторийський, який стан панщизняних селян називав «horrible»[c] і радив, не оглядаючись ні на що, знести сей порядок якнайшвидше. Найбільша часть лібералів не сміла йти так далеко: вони радили над частковими реформами, над дрібними пільгами, над способами очиншування, а практична користь із того була хіба та, що деякі дідичі в своїх добрах за приватними контрактами з селянами зносили роботизну і переміняли її на очиншування. Зрештою й на тім пункті дискусія, ведена в газетах у столицях (Вільні та Варшаві), була живіша, ніж фермент думок по селах, і судити з неї про настрій усеї польської суспільности не можна, тим більше, що, як справедливо підносить д. Хмельовський, прихильники status quo звичайно не забирали голосу в тій справі: їм ніщо не грозило, а з панщиною було їм добре, значить, не було з чим і виступати публічно.

Свої досліди уриває д. Хмельовський на 1823 році. В тім часі на сцену виступають інші сили. В літературі забирають голос романтики, у яких лібералізм дивно зливається з містичною течією. В політиці починається ера патріотичних конспірацій: у Польщі т[ак] зв[ане]

---

[a] «Машина до биття селян» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] «Має дві головні переваги: коротає дорогий час і оберігає серце» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[c] «Жахливим» *(франц.)*. – *Упоряд.*

Towarzystwo Patryotów[45], в Росії – Тайное общество, більше звісне під назвою декабристів. Оба ті тайні зв'язки, маючи в основі ліберальні погляди і бажання реформ у ліберальнім дусі, пробували подати собі руки на українськім ґрунті. Обох досягла катастрофа, зачепивши також немало української шляхти. Се була перша болюча лекція польського патріотизму. За нею швидко пішли дальші. Повстання 1831 р., розпочате в Варшаві, в значній мірі з ініціативи українських поляків, вихованців Уманської школи (Гощинський), довело до оружного вибуху також на Вкраїні, і знов пішли родинні катастрофи, конфіскати дібр, тюрми, висилки, еміграція. В пору безпосередньо по тій другій катастрофі вводить нас оповідання Бобровського.

III

Свої спомини розпочинає Бобровський дуже рано; найдавніші його згадки сягають 1833 р., коли автор мав 4 роки. Певна річ, характеристика часів зараз по революції, яку він дає в т. I, 29–30, виробилася у нього геть пізніше, була здобутком ширших досвідів і думання, хоча, без сумніву, на дні її лежать деякі давніші враження. «Загальний стан умів того часу, – пише він, – не був зовсім спокійний. Була се пора свіжа по революції 1831 р. Багато осіб було на еміграції, пробуваючи в Галичині, відки їх по уложенні конвенції 1834 р. про обопільне видавання політичних злочинців або видавано до Росії, або висилано до Америки[a]. Багато знов осіб у краю було під судом або відсиджувало кари, які в значній часті кінчилися кріпостю. Раз у раз говорено про конфіскати, секвестри та засуди в тім напрямі. Зносини з емігрантами були остро заборонені; та що майже кожда сім'я мала когось на еміграції, то неможливо було підлягати тій забороні. Порозуміння йшло потайно, і майже кождий, почуваючи, що переступає заборону, чув себе не дуже спокійно, роблячи, що йому веліла совість. Та проте наслідки повстання більше відбивалися на маєтках, як на особах. Національної

---

[a] Се якась помилка. Емігрантам, що в 1831 р. перейшли з Росії до Галичини, велено забиратися за границю, а хто лишився і попався в руки австр[ійських] властей, того видавано Росії. Про висилання до Америки я не знаходив ніде звістки. *(Примітка І. Франка)*.

ненависти, яку ми бачили пізніше, 1863 р., не було зовсім; не було її навіть пізніше – в 1888 р. Російські урядники визначалися тоді тільки захланністю, патріотизмом іще не хорували, бо сей – то тільки нова, новочасна її форма. (Се пише польський патріот! – *І. Ф.)* Отже ж, їм оплачувалися, винуватили верству, урядову систему, але не нарід.

Багато помагала й протекція, а з доби Александра I занадто багато полишилося зносин з достойниками і значнішими російськими сім'ями, бо до указу 1828 р., який силував усі діти, зроджені в подружжях, мішаних із православними, виховувати по-православному, подружжя з росіянами і росіянками бували досить часті. «Сини йшли за батьком, дочки – за матір'ю», і доти було досить посвоячень між сім'ями двох народностей. Внизу робилося за гроші, вгорі – через протекцію. Великим панам було, може, зглядно гірше, бо поперед усього їх маєтки були ласим шматком для конфіскати, а по-друге, їх назви і особи були знайомі цареві Миколі, а сей мав добру пам'ять і сам конфірмував засуди на шляхту. І так по конфірмації кн[язя] Романа Санґушка[46] на Сибір пригадав собі, що його родичі можуть постаратися у властей, щоб їх сина везли підводою, і вислав навмисного кур'єра з власноручним наказом, щоб йому не роблено ні найменшої полегші, і сей більше як рік ішов на призначене місце зі звичайними злочинцями, прикований на дрючку. Зате пани мали й більше протекції і більше грошей, щоб боронитися, заким їх справи доходили до найвищої інстанції, та все-таки вони потерпіли в порівнянні більше від середньої шляхти».

Із способів, яких тоді вже уживав російський уряд для заведення т[ак] зв[аного] «обрусенія» на Волині та Поділлі, згадує Бобровський тільки один, та сей один справді монументальний. Тодішній подільський губернатор Луб'яновський, «хибно вбачаючи силу польського елементу в многоті дрібної і темної чиншової шляхти, подав проєкт виселити її цілими селами на херсонські степи[a]. Цар Микола прийняв той проєкт і велів його виконати; кілька тисяч родин виселено, але дальше

---

[a] Здається, що власне Луб'яновського концептом був меморіал про стан Подільської губ[ернії] з 1843 р., знайдений мною в тогочасній копії і опублікований у «Київській старині» (1896 р., т. LII, стор. 88–94), де про се переселення читаємо ось що: «Впрочем многие из однодворцев охотно переселяются в Екатеринославскую губернию. Они большею частию принадлежат к польскому населению, и это может служить новым фактом, как, с одной стороны,

виконання розбилося через фінансові трудності. Не можучи сим способом позбутися дрібної шляхти, цар – знов відповідно до проєкту Луб'яновського – велів завести в Києві центральну комісію для окремого розгляду доказів шляхетства. Ся комісія протягом 6 літ скасувала шляхетство 23 000 родин і вписала до податного сословія коло 80 000 осіб (I, 30–31)[a]. Що ся дрібна шляхта була корінним українським елементом

доверие к русскому правительству усиливается и как, с другой стороны, влияние польских дворян, опиравшихся на мелкой шляхте, нынешних однодворцах, слабеет» (стор. 91). Як добровільно висилялися чиншові шляхтичі в Катеринославщину, се ілюструє просьба до царя, подана від подільської шляхти 1840 р. де читаємо: „Prosząc już wyżej za tymi, co z ubóztwa i niezłomnych przeszkód niezdołali usprawiedliwić swej rodowitości, błagamy teraz o wstrzymanie rozpozadzeń wywożenia na dalekie strony rodzin, nie z ich prośby ani za ich przewinienia. Wszędzie są oni wierni poddani W.C.M., lecz i nauboższi lubią ziemię, na której odebrali życie. Ten instynkt powszechny, łzami tysiąca rodzin poświadczony, ośmiela prosić za nimi" (Bobr. 11, 509). [Звертаючись вже раніше з проханням про тих, хто через убогість і нездоланні перешкоди не змогли довести своєї родовитості, ми благаємо тепер про те, щоб призупинити розпорядження щодо вивозу в далекі краї родин не за їх проханням і не через їх провини. Усюди вони вірні піддані В[ашої] Ц[арської] М[илості], але й найзлиденніші люблять землю, на якій народились. Це загальне почуття, засвідчене сльозами тисячі сімей, дає нам сміливість просити за них *(польськ.)*. – *Упоряд.*]. *(Примітка І. Франка)*.

[a] Про сю справу читаємо в меморіалі подільського губернатора з р. 1843 ось що: «Состояние одноверцев вскоре должно улучшиться новою переписью: от приведения в известность действительного их числа облегчится бремя, тяготящее теперь на тех из них, которые находятся налицо и должны платить подымный сбор и отдавать людей в военную службу не только за себя, но и за отсутствующих и неправильно внесенных в первую перепись, но оказавшихся после принадлежащими к другим сословиям» («К[иевская] ст[арина]», LII, 90). Значить, по інтенціям губернатора люстрування тих шляхетств було добродійством для тих, що покажуться дійсно шляхтичами, буцімто щоб вони без потреби не поносили тягарів за таких, що, числячися до шляхти, на ділі не були шляхтичами. Як се могло діятися, коли стан шляхетський щодо тягарів був упривілейований, тобто двигав менші тягарі від «податного сословия», – се для нас не ясне. Подільська шляхта в своїм меморіалі з р. 1840 іменем тої дрібної шляхти писала: «Błaga ona o rozkaz zachowania tego dobrodziejstwa dla tych, którzy już rodowitość swoją w komisyi miejscowej gubernialnej udowodnili, którzy za rozpatszeniem dowodów przez miejscowych urzędników, najlepiej o każdego pochodzeniu wiadomych (?), wpisani zostali w rodosłowną księgę. Racz zatem N. P. takową księgę za nieuległą rozpoznaniu ogłocić i jako generalny nasz przywilej potwierdzić» (Bobr., VII, 507). [Вона благає розпорядитися про те, щоб виявити цю милість щодо тих,

і навіть по вірі належала не до латинників, а до уніатів, сього обруситель, очевидно, не бачили, і для того замість ослаблювати силу польських панів та магнатів, вони сими заходами тільки скріплювали їх.

Розуміється, що багато детальних фактів про ті часи свого дитинства Бобровський не може подати. Пореволюційні часи в його пам'яті зливаються з т[ак] зв[аною] конарщиною[47]. Конарський то був емігрант, що, вийшовши 1831 р. до Франції, вернув відти 1836 р. до Галичини як емісар тайного революційного комітету, а відси перебрався до Росії. Укриваючись по шляхетських дворах та по містах, він силкувався ріжних людей наклонювати до зав'язування революційних організацій та, розкинувши досить широку сіть тих організацій серед молодежі й старшої шляхти, був 1838 р. зловлений і розстріляний у Вільні. Власті почали величезне слідство скрізь по Литві, Білій Русі та Україні, силкуючися виловити всі нитки тайної організації. Про се слідство, одиноке в своїм роді, була 1874 р. прецікава публікація в «Вестнике Европы»[48] – спомини жандарма Ломачевського (recte[a] Пальміна). Дещо нового докидають до того образу спомини Бобровського, а власне що доторкається Поділля й України. «На ділі конспірація не була так дуже розгалужена, як се силкувалися доказати цареві тодішній генерал-губернатор Бібіков[49] і його права рука, начальник його канцелярії Писарєв, – перший, щоб зробити себе дуже потрібним, а другий, щоб лупити на всі боки. Нагінка за повстання майже вся опиралася на фактичній основі, але під закид належности до «тайного зв'язку» можна було підвести всякого, кого захотілося. Хапали людей і саджали в київську кріпость, а потім тягли перед воєнний суд. Сей відбувався в фортеці і секретно на основі актів, підготовлених слідчою комісією. В ній головним махером був

хто довів свою родовитість в місцевій губерніальній комісії, щоб після розгляду місцевими чиновниками, які найкраще знають про походження кожного (?) докази про родовитість, були вписані в родовідну книгу. Звели, будь ласка, оголосити цю книгу як таку, що не підлягає розпізнаванню, і визнати її основним нашим привілеєм *(польськ)*. – *Упоряд.*]. Се був протест проти київської комісії, спеціально зложеної для розгляду шляхетства чиншовиків у рр. 1842–46. Один її член, чигиринський дідич Стояновський, з роду серб, оповідав Бобровському пізніше про її діяльність: справи, мовляв, велись там так, що він «płakał, ale podpisywał» (Bobr., I, 31). *(Примітка І. Франка)*.

[a] Правильно *(латин.)*. – *Упоряд.*

Писарєв, маючи під рукою двох найнижчого сорту писарів, якогось Єремєєва та Андреєвського, а наганячами, що винюхували жертви і заганяли в матню, були воєнні, приділені до генерал-губернатора: Гайворонський, Політковський та Стогов, – а всі лупили, як самі хотіли та могли. З випадків, що заховалися в моїй дитячій тямці, наведу лиш той, що знайома моїх родичів, пані Опольська з Гизівщини, якій ухоплено сина Олександра, дала Гайворонському столове срібло на 60 осіб, а Писарєву 6 000 руб[лів], а проте її сина засуджено в солдати» (I, 34).

«Нагінка за конарщиною, – оповідає далі Бобровський, – тривала зо три роки, а ще довше тривала паніка, викликана нею. З нашого краю засуджено на повішення д[окто]ра Антона Бопре[50], Каспра Машковського[51] з Волині, Петра Боровського з Києва і Фрідріка Михальського з Поділля. Аж під шибеницею їх нібито помилувано і разом з купою инших вислано на Сибір. Менше винуватих позасуджувано на висилку до Росії, до арештантських рот, до війська рядовими, причім головнішим поконфісковано маєтки. До конарщини належало досить студентів з Київського університету і один професор, Лев Боровський[52]. За те замкнено університет, професорів-поляків порозсилано по инших університетах, а менше скомпрометованих студентів – до Харкова та до Казані. Так само вчителів середніх шкіл порозміщувано за Дніпром, а замість них покликано росіян» (I, 34–35).

Яке було життя польської шляхти серед таких відносин – се малює Бобровський своїм звичаєм цілою купою характеристик поодиноких осіб, з якими сяк чи так мав коли-будь стичність. Із тих характеристик ми можемо виробити собі таке загальне вражіння, що шляхта не дуже живо відчувала всі ті «національні нещастя», жила собі з дня на день, господарювала, забавлялася, а хто тілько міг, той не цурався й службової урядової кар'єри. Зрештою, ся шляхта загалом була дуже малоосвічена; навіть із повітових виборних достойників, маршалків та членів ріжних комісій «майже ніхто не знав докладно російських законів, а всі були переконані, що в уряді не потраплять зробити нічого корисного», а коли осягнуть дещо, то хіба дорогою ласки. От тим-то й запобігали ласки не то Бібікових та Левашових, але навіть таких прихвостів, як Писарєви та Гайворонські. Людей з вищою освітою в краю можна було почислити на пальцях; такі, що кінчили Віленський університет, у пам'яті Бобровського ясніють, як зорі першої величини, такі, що кінчили Кре-

менецький ліцей або хоч «отерлися о нього», мають славу освічених людей. Небагато стрічаємо й таких, що власною працею силкувалися розширити свою освіту. Хоча французька мова вважалася тоді обов'язковою для молодого шляхтича, то проте таких, що читали французькі книжки і шупили дещо в французькій філософії XVIII в., Бобровський, крім свого батька, затямив дуже мало. Панів, що мали бібліотеки, було в сусідстві його родичів ледве 2–3; книжки йшли позичкою з дому до дому; заграничну газету (французький «Journal des D'ebats») мав у цілім повіті один-однісінький шляхтич, і він вичерпаними відти відомостями так імпонував усім знайомим, що його вважали «wielkim statystą»[a], хоч брехав на всі заставки. Шляхетська репрезентація, тобто виборні маршалки, була зовсім нікчемна. Про київського маршалка Тишкевича оповідає Бобровський, що «był najgorszych obyczajów, bo łapał młodych gimnazistów i studentów i prowadził na debosze, by się im przypatrywać, sam nie mogąc już tych przyjemności zażywać» (I, 39)[b], при тім шафував фондами і вислугувався російським сатрапам. Інші маршалки були не ліпші, вважаючи свій уряд коли не за жерело доходу, то бодай за великий гонор: «шляхту стискали і годували, кланялися властям, установленим від Бога, і в задоволенні душі і тіла хвалили Творця і себе самих» (I, 40). Одним словом, у тій «репрезентації», як також у автономних шляхетських судах, спокійнісінько доживали свого віку старопольські порядки, може, не такі вже шумні та цинічні, як ті, описані в споминах Матушевича[53] з половини XVIII в., та проте в основі мало чим відмінні від них. Та се були їх остатні хвилі.

«Конспірація Конарського, – оповідає Бобровський, – послужила приводом до заведення російських законів у провінціях, що досі в цивільних справах послугувалися Литовським статутом. Се сталося в р. 1840 за радою Бібікова. Президенти головного суду, судії повітові, а також депутати судів головного і сумлінного і підсудки полишилися виборні». Та Бібіков добирав ріжних способів, щоб обмежити принцип виборності суддів, і довів до того, що при його уступленню

---

[a] «Великим статистом» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] «Мав найгірші нахили, він ловив молодих гімназистів і студентів, спонукав їх до бешкетів, щоб спостерігати за ними, бо сам був уже нездатний зазнавати таких приємностей» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

1853 р. виборних суддів була вже ледве половина. «Сором признати, – додає Бобровський, згадавши про сю реформу, – а проте треба сказати, що заведення російських законів вплинуло посередньо на піднесення суспільної моральности в нашій провінції, що позбавлення крайового закону морально піднесло мешканців краю! А воно так було справді. Процесоманія, ота прадідівська хиба, що пливла більше зі шляхетської бу́ти, ніж із злого серця, отся розпаношена спадщина політичного упадку раптом щезла за недостатком охочих до воювання. Бо раптом і дідичі, і правники-дилетанти, і правники-адвокати професіоністи побачили себе перед чимсь невідомим. Самі собі не могли вже радити, треба було наново вчитися прав, а що важніше, оплачувати сю ніби справедливість. Урядові чиновники, іменовані правительством, мусили оплачувати і сю Писарєву. Правування зробилося забавою дуже коштовною. І от шляхта покидає процеси і починає відкликатися до мирових, компромісових судів, що розсуджували в дусі крайових, звичаєм усвячених правних норм. Протягом кільканадцятьох літ зацвіла інституція тих компромісових судів, обичаї змінилися, прилюдна опінія почала відзискувати свою силу» (I, 40–41).

Але отсе цілковите відокремлення шляхти від публічного життя поза сферою урядової кар'єри мало також деякі дуже шкідні наслідки. Бо коли, з одного боку, люди слабшого характеру, боязливіші, під впливом пострахів і здирства урядників відсувалися зовсім набік і зашкаралющувалися від усього світу, та живіша, хоч далеко не передова частина, шукала для своїх сил і вільного часу такого виходу, який був одиноко можливий – у пиятиці та ріжного роду скандалах. Так постала т[ак] зв[ана] балагульщина[54], з якої назвою історик духових течій на Україні стрічається часто в першій половині XIX в. Для пізніших поколінь ся поява зробилася майже не зрозумілою; Бобровський присвячує її поясненню кілька сторінок своїх споминів і пояснює її, по-моєму, дуже добре. Наведу тут важніші уступи з його характеристики. «По подвійнім упущенню суспільної крови, наперед через революцію 1831 р., а потім через конспірацію Конарського – не говорю вже про справу декабристів, що попередила ті дві і також забрала або зламала багато людей із нашої провінції, – суспільне тло мусило збліднути, життя не могло плисти широкою течією. Революція забрала найживіші суспільні сили, конарщина – їх головних керманичів, найінтелігентніших і най-

рухливіших людей, хоч, може, й не найрозсудливіших. Хто ж лишився в краю? Мала жмінка людей вищого духу, що не вірили в хосенність доконаних подій, а яких скептицизм заганяв на бездоріжжя інерції; старці, яким досвід і літа не позволяли діяльности, молодіж, що лишилася з недоростків і недовчених революційної епохи, а без провідників, що ж могла виснувати сама з себе? В кінці суспільні слимаки, настільки розважні та боязкі, щоб перед бурею поховати ріжки, і знов же настільки боязкі та розважні, щоб тілько обережно і то лише для власної користі висувати їх, – а таких завсіди і в кождій суспільності, а особливо в переходових добах, найдеться досить. От такі-то, головно, творили тло нашої пореволюційної суспільности, надавали їй той сірий, боязливий та егоїстичний тон, перериваний від часу до часу виявами бути, шумними найчастіше та неподобними вибриками тої недовареної молодежі, що під назвою «балагулів» була звісна й поза межами нашої провінції, а якої королем був Антін Шашкевич[55], в крузі своїх адептів прозваний «Шашкою» (I, 42–43).

Бобровський не підніс виразно всіх моментів, що зложилися на ту появу, не змалював повного образу тої національної катастрофи, яка впала на польський елемент по рухах 1831–1838. Отже поперед усього, не зазначив факту скасування Кременецького ліцею, ані замкнення Віленського університету, конфіскати великих бібліотек та архівів (Чарторийських у Пулавах, Кременецької), тілько побіжно діткнув русифікації середніх шкіл на Україні, які досі мали ще старий латино-польський характер. Констатує тілько, що шляхта польська, «вважаючи школи, зреформовані на російський лад, лихими, не наганяла своїх недоростків до шкіл і позволила їм гуляти дома. До війська, де би, зрештою, нічого не навчилися, не без підстави по свіжих сварах панувала нехіть; до цивільної служби, в якій уже розсілася продажність, тим більш в судах і урядах, неуків і дармоїдів не потребували, і туди йшла лише бідніша молодіж. Дома батьки, не дуже трудолюбні і не дуже освічені, не дуже наганяли їх не то до духової, але навіть до господарської праці, міркуючи, що, як прийде час, то синок і так потрафить господарювати; при тім панував загальний погляд, що тому, хто буде мати маєток, не випадає працювати. Що ж могло з сього вийти? Тілько неробство, а з нього балагульщина, яка й справді держалася майже виключно серед заможнішої, т[ак] зв[аної] обивательської молодежі,

що мала змогу нічого не робити й брикати» (I, 43–44). Центром її був Бердичів і його ярмарки; головними проявами – п'янство та цинічні жарти. Бобровський оповідає для прикладу один із таких жартів. «Раз якось дев'ять балагулів, ідучи греблею, признали відповідним викупатися. Купаються собі, коли се з горбика на греблю над'їжджає ляндара (критий повіз), повна женщин. А була се пані Падлевська з дочками, якої син також числився до балагулів. Ті пани не пізнають матері свого товариша, велять своїм слугам зупинити повіз силою і посилають сказати, що «король і королева Конго хочуть паням зложити візиту». І отворивши на прострілдвері повоза, всі дев'ять голі переходять через повіз. Аж довершивши сеї бурди, похопилися, кому її зробили, і дали драла» (I, 47). Бобровський загалом не кидає каменем на балагульщину. Вважаючи її повстання фактом зовсім натуральним і сплодженим даними історичними причинами, він зазначує й деякі її корисні боки. Поперед усього він стверджує, що при всім цинізмі ті люди не були зіпсовані. «Я не чував, щоб серед балагулів були люди підозреної чесности, картярі та мантії. Правда, уходили між ними дві не дуже чесні «вольності» – вкрасти доброго хорта або ошукати при продажі коня, але се робилося для приємності в полюванні та для того, щоб було чим повеличатися. Доброю прикметою балагульщини було переслідування суспільних слимаків, таких, що підлилися перед властю, яка топтала загал, переслідування збабілих і таких, що хорували на велике панство» (I, 44). Пізніше не один із таких балагулів був добрим батьком родини і гарно виховав своїх дітей. Загальний свій суд про балагульщину Бобровський висловив ось як: «Поки молодіж складалася з одиниць, що не вміли нічого, отже й не розуміли вищих цілей життя, поти цвіла балагульщина, – а було се між роками 1834 і 1844, поки покоління пореволюційних недорostків не вишумілося. В міру, як молоде покоління відживлювалося одиницями, що порядно пройшли середні школи, а інколи й університет, балагульщина поволі щезала й конала. Викликали її неуцтво й дармування; школа і праця вбили її – все відбулося в порядку» (I, 43).

Для нас ота польсько-шляхетська балагульщина має спеціяльне значення, якого не зазначує виразно Бобровський, хоч і дає принагідно деякі факти для його зрозуміння. Реакція против польської церемоніяльности, єзуїтської гіпокризії та французької чемности, яка звичайно

не зовсім-то й свідомо проявлялася в балагульщині, зазначилася і в мові. Балагули залюбки говорили по-українськи, співали українських пісень або й самі укладали співанки, часто цинічні, українською мовою. Се зазначує виразно Бобровський, говорячи про «короля балагулів» Антона Шашкевича (I, 46). Певна річ, що одним із перших «horreur»[a], яких допускалися балагули в тодішніх панських салонах, було вживання по змозі масних українських фраз та приповідок. Тип такого шляхтича, що сипле в розмові українськими приповідками, змалював Крашевський у своїй повісті «Dziadunio». До таких можна зачислити й змальованого Бобровським (I, 74–78) багатого шляхтича Яна Гіжовського, який скоро лиш оживлювався в розмові, то зачинав говорити по-українськи. Бобровський оповідає про нього ось який факт: «Раз мій батько намовляв його, щоб купив якийсь маєток на Волині, що продавався дешево. Пан Ян йому на се: «Не хочу!» – «A to dlaczego, mój Janie?»[b]. – «Бо земля не та». – «Że nie taka, jak na Pobereżu, to pewne, ale trochę podgnoisz, a będzie doskonale rodzić»[c]. «Spasybi tobi za taku zemlu, szczo persze s-y a poślą jiż! Ty mini daj persze zjisty, to wże ja napewno us-usia», – відповів пан Ян» (I, 78). Знаючи такі факти, нам неважко буде розуміти психологічний зв'язок польської балагульщини з тим «юродивим» тоном, який рівночасно і ще значно довше, бо геть до 60-их років панував у одній часті українського письменства.

IV

Дуже цікаві факти й уваги подає Бобровський про стан освіти і шкіл, розуміється, шляхетських, на Правобічній Україні в 40-их роках. Балагульщина внесла фермент і в родинне життя по панських дворах. Приміри цинізму й неокресаности серед молодежі 30-их років викликали реакцію, особливо серед жіноцтва. «Була се власне пора, коли почали звертати пильнішу увагу на домашнє виховання.

---

[a] Жахів *(франц.). – Упоряд.*

[b] «А то чому ж, мій Яне?» *(польськ.). – Упоряд.*

[c] «То правда, що не така, як на побережжі, але трохи угноїш і буде чудово родити» *(польськ.). – Упоряд.*

Наші жінки, завсігди чуткіші від мужчин, мабуть, материним серцем дозріли насамперед, а радше насамперед постановили зарадити дотеперішньому недбальству. Вони взяли в руки керму домашнього виховання і провадили його, як уміли. Самі вміли небагато, але надолужували пильністю й посвяченням. Сміло можна сказати, що те, чим було покоління моїх ровесників, безперечно, завдячує дбайливості матерів. Бо батьки, навіть освічені, крім удержування дітей в певній поверховій карності, не вглядали зовсім у їх навчання ані дома, ані в школі. Отже матері поперед усього вивели дітей у ванькирів та челядних, з-під догляду чесних, але темних і забобонних няньок та старих слуг до покою під свій безпосередній догляд, а потім подбали про можливу освіту дітей, замість «директорів» почали наймати вчителів, добирали їх чи щасливо, чи ні, але доглядали навчання як могли, зносили капризи педагогів, а не раз воювали з ними» (I, 88). Автор признає, що се був зворот до ліпшого, але рівночасно додає, що було в тім звороті багато недоброго. Взагалі бистрий на хиби жінок там, де вони переходять поза межі своєї компетенції, він видає острий осуд і про те жіноче виховання польських паничів, яке заховалося й досі. «Не чому иншому як переважному впливові матерів головно треба приписати ту блискітливість, легкість і поверховність нашої, ніби уцивілізованої, суспільности, той брак твердости, витривалости і волі, брак характерів, що являються різкою прикметою нашого часу і наших поступків». Сей «материнський фетишизм», як називає його Бобровський, «бажає для молодого покоління уживання без праці», вироджує «брутальний егоїзм», підсичуваний заграничним вихованням і спекуляційним напрямом. Наші найчесніші матрони, не маючи ясного погляду на дійсні проблеми життя, а особливо нашого положення, скривили виховання нашої молодежі, а з ним разом надовго й поступ нашої суспільности (I, 89). Як бачимо, осуд тверезого реаліста про ту обожану «niewiastę polską»[a] випадає зовсім не так корисно, як у більшости польських публіцистів. Бобровський подає в своїх споминах масу прикладів молодих людей, яких виховання і всю долю звихнули матері чи то надмірною поблажливістю, роздуванням їх пихи та амбіції, чи в кінці спекуляцією при женячці та замужжю.

[a] Польську жінку *(польськ.)*. – *Упоряд.*

Зрештою виховання дітей у ту пору, при загальній неосвітності та лінивстві самих родичів, було дуже нелегкою задачею навіть для багатих панів, що могли держати домашніх учителів. «Не легко було, – оповідає Бобровський, – у ту пору найти здібного вчителя. Кременецький ліцей тривав коротко; тих, що вийшли з його школи і лишилися при вчителюванні, дуже пошукували і платили досить добре, але їх було замало як на щораз більшу потребу. Притім і сам учительський стан при тодішніх суспільних поглядах не був дуже принадний; домашнього вчителя кладено майже в ряді слуг. Тим-то здібніші йшли до публічних шкіл, а ряди домашніх учителів складалися або з людей, зламаних у своїм фаху, смирних рутиністів, або з людей, зовсім не здібних до навчання». Вони, звичайно, й самі не знали основно того, чого бралися вчити, а надто не мали ніякісінького поняття про методу. «Головною метою тодішнього домашнього виховання було навчання новочасних язиків – чим більше їх хтось умів, тим більш уважався освіченим». Реального знання майже не давано. «Майже всі освіченіші люди того часу завдячували свою освіту власному обчитанню в чужоземних авторах». Крім знання язиків, звертано головну увагу на математику, «вважаючи її головною основою логічного думання і першим признаком здібності хлопця» (I, 94). «Що вибір учителя, – читаємо далі у Бобровського, – був нелегкий, се так, бо й не було з чого так дуже вибирати. Але певне й те, що при вибиранні панувала велика недбалість. Хто сам не хотів чи не вмів зайнятися тим, здавав діло на першого-ліпшого знайомого, що найчастіше був так само не здібний до доброго вибору, ба навіть не раз брали вчителів просто з руки фактора. Плата домашнього вчителя, коли знав язики, виносила річно 100–150 дукатів, а коли не знав, то половину того» (I, 95). Бобровський наводить своїм звичаєм цілу низку характеристик тих домашніх учителів, які перебували в домі його батька. Отже наперед Майснер, син збанкрутованого варшавського банкіра; він «учився на купця, писав каліграфічно, говорив добре по-німецьки, по-французьки й по-англійськи, але не знав основно ані граматики тих язиків, ані літератури; велів дітям учитися напам'ять із першого-ліпшого підручника, а при тім був страшно нетерпеливий і торгав дітей міцно за вуха». Та се був іще, – як каже Бобровський, – один із ліпших учителів, бо «не мав ніяких злих налогів і був чоловік чесний». Він часто згадував, що «вродився в срібній колисці», та врешті «не мав ніяких

глибших переконань» (I, 95–96). Далі йде Гіполіт Сокол, студент математичного відділу Київського університету, що по розв'язанні університету 1837 року подався на вчителя повітової школи і, дожидаючи номінації, прийняв тимчасово посаду домашнього вчителя і швидко потім виїхав на свою посаду. Потім «хтось з Бердичева» рекомендував якогось Слігоцького – старшого чоловічка, тихого й доброго вчителя. По кількох місяцях родичі Бобровського довідалися, що се був «ксьондзутікач із якогось монастиря, мабуть, чи не бердичівського, з фаху давній учитель, але караний за пияцтво; покинувши монастир, він перейшов на православ'я». Пронюхавши, мабуть, що Бобровські розвідали його тайну, він «виїхав на кілька годин до Бердичева, коні відіслав і вже більше не вернув, і потім ніхто вже не чув про нього» (I, 99).

В роках 1839–1841 Бобровський був у Житомирській гімназії, що була заснована по скасуванні Кременецького ліцею і тулила при собі немало вчителів того ліцею. «Директор і майже всі вчителі були ще поляки і педагоги з професії», між учителями було кілька бувших студентів Віленського університету. Росіян було лиш кілька, один із них, Криловський, оженившися з полькою, мав сина гарячого польського патріота, що в р. 1861 за польські маніфестації був засуджений у солдати, брат Т. Бобровського викрав його від сторожі в Житомирі і вивіз до Галичини (I, 106). Було також кілька українців, або як їх називає Бобровський, «Polaków wschodniego obrządku»[a], як Рафальський, Петро Кунашевич, студ[ент] Харківського університету, родом із Бердичева «i ze stanu duchownego ex-unitów»[b]. «Ті всі вчителі-росіяни зовсім не присвоювали собі ніякої політичної думки «обрусенія», робили своє діло як уміли, дітей польських ані жидівських не переслідували і національного почуття не ображали, не вдавалися в доноси і шпіонства, лишаючи се благородне заняття інспекторові гімназії Зимовському, якого не любили та боялися всі, як поляки, так і росіяни» (I, 107). За патріотичні вірші, знайдені у двох учеників 4 кляси, сей інспектор впакував їх... «у солдати». Хлопців вислано на Кавказ, де один із них пропав безвісти. Генерал-губернатор Бібіков зумів сю дрібну справу і другу подібну, що сталася в Вінницькій гімназії, роздути до розміру великої

---

[a] Поляків східного обряду *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[b] З духовного стану екс-уніатів *(польськ.)*. – *Упоряд.*

політичної конспірації. Се потягло за собою «реформу»: вчителів-поляків попереношено в глиб Росії, а позамінювано їх росіянами. Директора Житомирської гімназії Ковалевського перенесено аж до Архангельська. Сей Ковалевський був українець, що кінчив науки в Москві. Бобровський високо ставить його характер: «се був наскрізь чесний і благородний чоловік, але отяжілий і аж надто лагідний та поблажливий» (I, 109). До шкільного начальства належав також почесний куратор, якого мала кожда гімназія з вибору шляхти. Бобровський характеризує такого куратора з його часів, Владислава Божидара Подгороденського, чоловіка не вченого, потрохи смішного, та проте доброго, одинокого з-між шляхти, що по селах закладав школи, та й у Житомирі удержав при своїм дворі «на борщі й каші» рік-річно по кільканадцять бідних хлопців, даючи їм можність кінчити школи. В числі таких годованців був і Зигмунт Сераковський[56], чоловік незвичайно здібний, пізніший знайомий Шевченка в Петербурзі, один із ініціаторів повстання 1863 р., вкінці розстріляний.

Мабуть, наслідком завваженого в хлоп'ячих зошитах польського патріотичного духу від 1841 р. заведені були при гімназіях т[ак] зв[ані] «общие квартиры», себто конвікти, де гімназисти мусили жити разом, щоб власті тим легше могли шпіонити їх. Проєкт такої реформи вийшов від поляка, куратора київських гімназій Маршицького, «najgłupszej i najnikczemniejszej figury, jaką w życiu spotkać mi się zdarzyło»[a] – так характеризує його Бобровський (I, 117). Тодішні гімназії, основані на принципі нерівности суспільних верств, були переважно шляхетські; тим-то й пансіонати для молодежі ділилися на три класи: по 90, 140 і 200 руб[лів] річної плати від хлопця. Таким пансіонатом завідував учитель, конче росіянин; найвище платний, де жили діти найзаможніших панів, стояв під доглядом самого інспектора. Надто до кожного відділу був приставлений окремий гувернер, а для найвищого – два (I, 117). І в Житомирі, і в Києві, куди Бобровський перейшов 1842 р. до першої київської гімназії, ученики-поляки, пильно вчачися російської, німецької та французької мови, «не брали лекцій польської мови, хоч би лише приватних, бо не було її в програмі шкіл. Коли на приватні

[a] «Найдурнішої і найнікчемнішої особи, яка мені в житті зустрічалася» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

лекції язиків, музики, навіть кінної їзди, на корепетиції математики і латині родичі не жалували накладу, то про науку рідної мови не думав ніхто. Учитель був би знайшовся, бо польської мови вчили в інституті «благородных девиц». Польських книжок у бібліотеках наших пансіонів зовсім не було, і ми читали їх лише контрабандою, без вибору, що хто міг дістати і поділитися з товаришами. Не кождий із дому виносив охоту до польських книжок, бо по панських домах читали або французькі романи, або зовсім нічого, хіба «Tygodnik Petersburski»[57] (I, 157–158). «Та проте, – додає Бобровський, – виховання в першій гімн[азії] київській щодо поверхової огляди було старанніше, щодо освіти і моральности – не гірше від инших. Настоятелі поводилися з учениками лагідно і чемно. Правда, ся гімназія була упривілейована і призначена лише для шляхти; по її скінченні ученик мав право без вступного екзамену бути прийнятим на Київський університет». Бобровський, певне, a posteriori[a] не дуже корисно судить про сю систему. «Всі ми були «czysta krew szlachecka i obywatelska»[b], без ніякої примішки дітей инших верстов. Друга київська гімназія, може, навіть ліпша з наукового погляду, та приступна для дітей усіх верств, уважалася чимсь гіршим, і то власне задля того. І так на порозі життя кастовість, виключність, єрархічність стану, вродження і маєтку, а нерозлучно з тим і з нашою польською вдачею гордощі та надутість хапали молодого хлопця в свої обійми і мало котрого покидали в дальшім житті» (I, 161). І сам Бобровський свідомо й несвідомо подає щодо себе сліди сього впливу. До таких слідів треба зачислити його нелюбов до українців, до якої він не раз признається досить одверто. З українцями-вчителями він стикався ще в Житомирі і не міг дати їм догани. В Києві він згадує про вчителя історії Нагулу, «grubego Małorosyanina, który Polaków nie lubił, ale ich nie prześladował systematycznie»[c]. Та тут, у пансіоні, він уперве зіткнувся з товаришами-українцями, дітьми лівобережних панів. Інтересний його суд про них. «Росіян у пансіоні була менша половина, головно українців із Чернігівської та Полтавської губ[ерній]. Хоча зовсім не без здібности, вони

---

[a] Після досліду *(латин.)*. – *Упоряд.*

[b] «Чиста шляхетська і громадянська кров» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

[c] «Грубого малороса, який не любив поляків, але не переслідував їх систематично» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

визначалися вродженим лінивством і браком усякого виховання. Хоча походили з заможних і давніх родин, та проте були зовсім далекі від звичаїв та привичок цивілізованої суспільности, а в товариських зносинах, крім нестерпного грубіянства, відражували скритістю та хитрістю. Тою першою стрічею з українцями повинен я толкувати ту якусь нехіть (wstręt) до зносин з ними, що держиться в мене й досі. І в школі, і на університеті, і в світі мені доводилося стрічати великорусів, з якими я міг симпатизувати, яким міг вірити, але українців – ніколи. Найкращі заяви в їх устах мені завсігди видавалися нещирими. Та справедливість велить се признати, що ті хиби українського характеру виробилися, на жаль, під впливом положення, якого зазнали зразу під рукою Польщі, а потім Росії» (I, 156–157). Певна річ, у тій характеристиці більше говорить «шкіра», інстинктове почуття племінної ріжниці та виплив тої відмалку впоєної кастовости, на яку Бобровський нарікає в иншім місці, ніж тверезий розум. Бо ж у своїх споминах він часто згадує про українців вроді цитованого вище директора Ковалевського, яких характерові він не може закинути нічого. Ну, та дарма, загальна характеристика у нього, як у тисячів инших людей, виробляється не арифметичним способом як сума таких і таких, ясно означених фактів, а як хімічна сполука якихсь тисячних «imponderabilia»[a], що не раз кореняться глибоко в крові, нервах, традиції та неясних враженнях і споминах дитинства та пізнішого життя. При тім, розуміється, українці не свобідні й від тих хиб, які підносить Бобровський, та чи свобідні від них і від инших, не раз далеко тяжчих хиб ті сотки поляків та москалів, яких він перебирає в своїх споминах і з якими, проте, приятелював, певно, далеко щиріше, ніж із українцями?

V

З приводу свойого вступления на університет у Києві, де він по двох роках провалився при екзамені, Бобровський своїм звичаєм подає цілу галерею портретів видніших осіб українсько-польського «товариства», тобто тих вищих сфер, серед яких він обертався. Подаємо з сеї багатої галереї деякі характеристики людей, що можуть обходити ближче

[a] Невагомих речовин *(латин.)*. – *Упоряд.*

історика духового стану тодішньої (1845) України. Отже, поперед усього тодішній київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, колись поручник, що втратив ліву руку в битві під Бородіном, у ту пору сивий уже, не без оглади, «вмів бути приємним і дотепним, коли хотів, особливо в жіночім товаристві, але ще частіше бував лютим, брутальним і безсердечним. Як чоловік се був розпусний цинік, як урядник сатрап, що не знав инших границь своєї власти, як тілько волю царя, та сей був далеко і свято вірив у велику пожиточність свого слуги, який раз у раз доносив йому про неспокій у завідуваній провінції. Жонатий, він не жив із жінкою, яка пробувала в столиці ніби для виховування дітей, у Києві він не в'язався нічим. Крім хвилевих інтриг з акторками, називано чотири пані, що за чергою або й рівночасно були його любовницями; були се пані Писарєва, жінка управителя його канцелярії, панна Красовська, дочка генерала, росіянка, і дві польки: графиня Емілія Потоцька Мечиславова, котра не жила з мужем і своїми жалобами склонила Бібікова, що велів вивезти його в глиб Росії, і Октавія Свейковська, панна, сестра попередньої. Ведучи таке життя, Бібіков був дуже вибачний на всякі вибрики своїх підвласних чи то урядників, чи студентів, коли ті вибрики оберталися в сфері жінок, карт і гулятик. Зате не знав пробачення у випадках з політичною закраскою. Хоча називав поляків «непоправною нацією» і старався при кождій нагоді наводити на них страх та душити всякі прояви польського патріотизму, то проте волів товариство польське, ніж російське, а урядників, навіть високих, брав дуже вгори. Університетських професорів і президентів різних судів запрошував тілько в гальові дні, і їх засаджувано до карт у передпокою. В кождім поляку шукав поперед усього «бунтовщика», але коли переконався, що в данім чоловіці нема до сього ґрунту, був чемний, услужний і ласкавий. Але се не перепиняло йому під сердиту хвилю говорити, що мусить переробити польську суспільність і вигнати з неї панські забаганки: «Ви привикли їздити по шість пар коней на одного шляхтича, а я доведу вас до того, що вас шість шляхтичів буде їздити одним конем» (I, 227–229). З тим усім твердить Бобровський, що племінної ненависти до поляків у Бібікова не було, а поступав він так, як поступав, тілько кермуючись миколаївською абсолютистичною доктриною. Пізніше, коли, побувши короткий час міністром внутрішніх справ, був віддалений, і у Олександра II попав у неласку,

перенісся на життя до Дрезна, де й умер 1870 р. Тут він радо сходився з поляками, яким по 1863 році робив навіть деякі прислуги і не одному емігрантові улегшив поворот до краю та царське помилування (I, 230). Та найбільшим добром, яке, по думці Бобровського, завдячує Бібікову Україна і навіть спеціяльно польська шляхта, було те, що Бібіков виміряв власне на її підкопання, а власне заведення т[ак] зв[аних] інвентарів, якими означено докладно повинності селян супроти дідичів. «Не витворили вони нічого нового, але хоч трохи й не зовсім раціонально змінили обичаєві відносини (ся темна фраза значить, мабуть, те саме, що в жаргоні инших шляхтичів «патріархальні відносини між двором і хатою!»), то проте уставили законну норму спільного життя. І хоч були видумані для підбурювання (jątrzenia) верств (?), то, навпаки, злагодили їх взаємини, положення селян зробили зноснішим, бо ясно означеним, і помалу підготовили настрій до увільнення селян і наділення їх власністю» (I, 230). Бобровський сумнівається, чи Бібіков, запроваджуючи сю постанову, предвиджував наперед її наслідки, хоча пізніше й хвалився ними. Що шляхта в заведенні інвентарів бачила для себе тяжкий удар, се стверджує наш автор, оповідаючи, що в «шляхетськім таборі були проєкти зложити грубу суму, щось до 30 000 рублів для Писарєва, щоб не допустити до заведення інвентарів. На щастя, ті проєкти розбилися через брак шляхетської жертволюбности. Ініціятором сеї думки був Теодор Ячевський, і він мав перетрактувати про се з Писарєвим» (I, 229).

Інтересна сильветка сього достойника. «Писарєв був під управою Бібікова дійсним хазяїном провінції. Він справді «адміністрував», а душею сеї адміністрації було якнайхитріше зорганізоване підкупство. За все треба було платити, кождий і при всякій нагоді мусив оплатитися Писарєву. Не тілько всякі іменування в адміністрації і поліції, але навіть у судівництві і в школі залежали від генерал-губернатора. Значить, кожда просьба посади, кождий, хто мав діло в адміністраційних інстанціях, опинявся в руках Писарєва і мусив платити. За посаду ісправника або директора гімназії платили 500–600 руб[лів], за посаду судді – 300–600, відповідно до заможності повіту, де той аванс мав бути визискаий. Навіть нещасливої посади вчителя в пов[ітовій] школі годі було одержати дармо, хоч там і не було поля до визиску. Хоча нагляд над адміністрацією скарбових дібр належав до губернаторів, у Києві при-

своїв його собі Писарєв, а що ті скарбові добра не були ще злюстровані, то їх віддавали в адміністрацію особам, яких уряд уважав «певними»; з сього джерела тягнув Писарєв великі доходи, бо кождий адміністратор мусив йому оплачуватися, я сам знав таких, що, вносячи до каси по 3 000 руб[лів], установленої для них оренди, платили Писарєву по 1 000 або й більше руб[лів] щороку, щоб відволікти остаточну люстрацію. Справи конфіскат з уряду належали до генерал-губернатора, а так само справи відкупів (пропінації) та контрабанди, вкінці о нього опиралися справи утисків селян через дідичів, а всі ті справи давали Писарєву багате жниво. А не раз який догадливий ісправник наганяв йому зовсім несподіваного хабара і за се міг бути певним ласки пана генерала». Бобровський подає для ілюстрації ось який факт: «Жив у Бердичівськім пов[іті], ніякий Бенедикт Бентковський, завзятий здирця селян та картяр, про нього невідомо відки пішла слава, що перепродує фальшиві банкноти. Бердичівський ісправник, бажаючи приподобатися пану генералові, згадав йому про се. Бентковського покликано, щоб ставився у Писарєва. Ледве сей натякнув щось про сю чутку, аж ось Бентковський, не в тім'я битий, виймає з кишені пачку асигнат і мовить: «Я й не догадувався, пощо пан генерал покликав мене. Ось маю при собі пару тисяч рублів і складаю їх пану генералові до переглянення; коли там найдеться хоч одна фальшива асигната, то без суду і права вишлете мене на Сибір». І купив собі спокій (I, 231–232). Коли до таких справ і вироблювання «протекцій навіть там, куди не сягала його компетенція додати справи т[ак] зв[ані] політичні, до яких клеврети Писарєва могли притягти і притягали будь-якого чоловіка, аби лише був багатий, то будемо мати показ границь і власти Писарєва. Нагарбані таким робом капітали звичаєм російських урядників складав у банку на ім'я жінки, з дому Вишневської (мабуть, польки, Бобровський соромливо говорить лише «rodem z Małorosyi»[a]). Та вона закпила собі з нього, покинула його і з любовниками розтратила ті гроші. Сам Писарєв разом з Бібіковим із Києва (1852 р.) подався до Петербурга, де в якійсь пиятиці йому вибили око. Коли Бібіков став міністром, зробив його губернатором Олонецької губ[ернії], де також допускався страшних здирств, за що його бито по пиці; вкінці попав під суд і під судом умер у Петербурзі» (I, 232).

---

[a] «Родом з Малоросії» *(польськ.)*. – *Упоряд.*

Ще кілька слів про наганячів і «челядників» Писарєва: «Гайворонський умер віце-губернатором у Житомирі, пропивши і програвши все, що нагарбав. Політковський наступив по нім на тій посаді, потім був губернатором у Саратові, відки, мабуть, його прогнали, чи, може, аж по смерті викрилися його надужиття. Столов закупив значні маєтки в Подільській і Київській губ[ернії], був оскаржений і лишився в підозрінні як спільник банди конокрадів; над селянами збиткувався так, що селянки села Шпиток збили й збезчестили його. Коли в часі жнив він допікав їм, розтинаючи пов'язані снопи, вони повалили його на землю, били по пиці, а потім, розкленувши уста, кожна по черзі насикали в них» (I, 233). Як бачимо, не дуже-то принадні малюнки, немов розділ із старохристиянського памфлета «De mortibus persecutorum»[a].

Зверхником (куратором) наукового округу і університету був Бібіков, а його помічником Михайло Юзефович[58], звісний в історії нашого письменства як один із донощиків на Кирило-Мефодійове братство[59] і як автор славного на весь світ наказу з 16 мая 1876 р.[60], яким заборонено само існування укр[аїнської] літератури в Росії. Послухаймо, що пише про нього Бобровський. «Яким способом з поручника саперів він зробився наперед інспектором наукового округу, а потім помічником куратора – се вже його секрет. Підлещувався та підлизувався Бібікову, приятелював, а навіть посвоячився з Писарєвим, аж видряпався на посаду помічника. Та зробитися куратором йому таки не вдалось, хоч і бажав сього дуже. Коли я ще був учеником гімназії, в його питаннях при екзаменах та в його промовах нас дивувала його ігнорація та грубіянство, з яким він на наших очах зневажав наших нещасних учителів, а коли зробився помічником куратора, то й професорів. Та одного ще не можу забути, а се того, що він, сам українець, своїми доносами викликав у Києві т[ак] зв[ану] «справу українців Київського університету», якої жертвою впали Шевченко, Куліш, Костомаров і Павлов[b 61]».

«Коли настав новий цар, то й Юзефович пішов у кут, оселився постійно в Києві і вдавав із себе ліберала. В ту пору тулився до польського товариства. В пору селянської реформи кидався та викрикав на своїх

---

[a] «Як умирали гнані за віру» *(латин.)*. – *Упоряд.*

[b] Бобровський помиляється: прогнання Павлова з Київського університету не мало нічого спільного зі справою Кирило-Мефодієвого братства. *(Примітка І. Франка)*.

земляків-українців, що по-мачошиному хотіли наділити своїх селян. Говорив, що соромиться належати до «Малоросії», а нас (поляків) вихваляв та величав і остаточно втерся до нашого товариства, в чім допомагав йому Михайло Грабовський, що був із ним у приятельских зносинах і формально накидував його своїм знайомим. Толкував п[ан] Михайло сю свою слабість до Юзефовича тим, що «се цікава птичка, про все можна з ним говорити, ні перед яким питанням, panie, не жахнеться: Oh, il a le courage de la bétise!» (він має відвагу глупоти). Тим часом не так воно вже було тоді. Повертаючися кільканадцять літ у професорських кругах і читаючи немало, він значно підучився, а вродженої здібности й здорового осуду не хибувало йому зовсім. Говорив добре і з запалом, сучасні питання цікавили його дуже і зовсім не були йому чужі, можна було з приємністю розмовляти та дискутувати з ним. По р. 1863 напала на нього шалена ненависть до поляків, яких знав ліпше, ніж инші росіяни. Перестав нам кланятися і зачав по-давньому робити загальні доноси на польську суспільність – із уподобання, певно, та й у надії, що одержить офіціяльну посаду обрусителя. Коли сього не осягнув, кинувся до публіцистики в «Киевлянине»[62] та «Московских ведомостях»[63], писав про нас і проти нас, догадуючися і часто фальшуючи факти. Тепер, хоч уже постарів, живе в Києві як голова партії, що стоїть на сторожі як «польської», так і «української інтриги», і все в хвилях, які вважає «критичними», практикує тихі або голосні доноси не лише проти поляків, але й проти своїх земляків-українців. Та не відразу Михайло Володимирович станув на висоті «національного мужа»! Перед тим він прокладав собі дорогу заходами, властивими найзвичайнішим урядничкам. Отже, коли ще не був ані ліберalом, ані «мужем провидіння», а тілько гімназіяльним інспектором, яко посвоячений з Писарєвим (його брат був жонатий з рідною сестрою пані Писарєвої), посідав таке велике довір'я у Писарєва, що той, укриваючи плоди своїх здирств, купив на його ім'я маєтність (мабуть, Баришпіль за Дніпром). Титулярний дідич почав так енергічно поводитись у маєтку, як коли б був дійсним паном і лишався глухим на всі упімнення дійсного. Сей витягнув справу перед суд Бібікова, і той признав маєтність Юзефовичеві, а для Писарєва визначив сплату. Та дуже треба сумніватися, чи дістав яку сплату Писарев, бо Юзефович усе мав репутацію задовженого і неакуратного» (I, 233–235).

Як під таким верховодством виглядало найвище огнище освіти, Київський університет? Виймаємо його характеристику із споминів Бобровського. Хоч закрашена індивідуально, вона може служити деяким доповненням до тої офіціяльної історії сього університету, яку в 50-ті роковини його існування видав проф[есор] Володимирський-Буданов. «Заснований у р. 1834, замкнений у р. 1838, знов створений 1840, мав сей університет три виділи: медицини, права і філософії, сей остатній мав два відділи: філософічний і математичний, а сей остатній знов розпадався на дві групи: математики і наук природничих. Число студентів було не вище як 300, бо в ту пору лише шляхта і сини купців першої гільдії могли вступати до університету. Люди з «податного сословія» мусили мати увільнення від своїх громад і спеціяльний дозвіл на ходження до університету. Кафедри Київського університету були зразу обсаджені професорами бувшого Віленського університету та Кременецького ліцею, але по замкненню університету 1838 р. розміщено їх по инших російських університетах, а відкриваючи університет 1840 р., покликано до нього нові сили. Таким робом ані університет, ані члени «совіту» (сенату) не могли мати ніякої корпораційної традиції, скликані з ріжних сторін держави на ґрунт, чужий для них. Тим новим науковим силам, може, й не хибувало науки і, певно, не один із тих професорів, буваючи й на заграничних університетах, знав і найновіші висліди та найновіші методи. Але кинені на провінції самопас, без ніякої злуки, якої ані з собою не принесли, ані на місці не могли знайти, при скупій пенсії та, не маючи виглядів на дальший аванс, жили окремо один від одного і від суспільности, в повній науковій і навіть моральній апатії. Науку мали, але бракувало їм усім «святого огню» – любови до науки і любови до нас, університетської молодежі, без чого ніяка наукова інституція не може дійти до розцвіту. Для науки не зробили нічого, впливу на молодіж зовсім не мали, ба навіть цурались його, боячись скомпрометуватися. Не чути було зовсім, щоб котрий із професорів працював або писав що в своїй спеціяльності; для многих виклади були панщиною, яку доконче треба було відбути та яку годилося скоротити, опізнюючи прихід, а прискорюючи вихід. Сумлінних, таких, що бажали навчити і приготовлювалися для викладів, було ледве кілька. Між такими найпочесніше ім'я мав проф[есор] хімії Фонберг[64], колись професор у Вільні» (I, 273–274).

Із характеристик тодішніх професорів, які подає Бобровський, виймаємо лиш деякі, цікавіші чи то як причинки до малюнка часу, чи спеціяльно для історії українського національного відродження.

Професори Новицький[65] (викладав логіку і філософію), Ставровський[66] (викладав новочасну історію і статистику), Федотов[67] (римське право) і Дяченко[68] (декан філософічного відділу, викладав вищу математику) – «се були людці безхарактерні, продажні, що спекулювали на багатих паничів, яких приймали на кватири, запевнюючи їм неробство і безкарність за всякі вибрики. Се була немов взаємна спілка для введення до університету і патентування ученими ступенями заможнішої молодежі, про яку знали або догадувалися, що може кватирувати у одного з них і платити по кількасот рублів (400–800) за хату, харчі і право не робити нічого. Були се часи зглядної невинности професорського стану в Києві, бо ж ті шукали побічного доходу все-таки в межах своєї педагогічної спеціяльности, хоча між педагогом і професором унів[ерситету] нема нічого спільного. Досить, що шукали джерел доходу нібито у власнім фаху і вдоволялися чим-будь. Сьогодні їм і тисячів мало, а всюди їх повно, де можна брати добру плату, не багато дбаючи про працю. Сидять у банках і в міській «думі» і, певно, не з любови до загального добра, а їх руки зовсім не менше хапчиві від рук урядників, колись ославлених, а сьогодні далеко більше здержаних, ані від рук міщухів, віковічних паразитів міських зарядів» (I, 274–276). Про Максимовича Бобровський згадує лише коротко. «Молодіж натовпом ходила на виклади проф[есора] російської літератури Максимовича[69], що мав викладати її буцімто в порівнянні з иншими слов'янськими, але не міг дати собі з тим ради, бо був самоук і збирач шпаргалів та викладав без ніякої методи (був доктором honoris causa[a])» (I, 247). Детальніше говорить про Іванишева[70]. Сей викладав право поліційне, торговельне та міжнародне. «Іванишев був, без сумніву, дуже здібний і учений, свої предмети викладав добре, але скептичний і саркастичний, не тільки студентів не заохочував до праці, але насмішками відпихав від неї. Тямлю, що один із знайомих мені студентів пішов був до Іванишева, просячи у нього вказівок до написання дисертації на медаль, власне визначеної на тему з міжнародного права. «Пощо вам медалі? Пощо вам

---

[a] Почесний *(латин.)*. – *Упоряд.*

писати про міжнародне право, коли се не жадне право, а фікція?» – відповів професор і, насміявшися та не порадивши нічого, відправив його ні з чим та знеохотив до праці, яка, хоч, може, й не була би варта медалі, все-таки була би піднесла знання й ум студента. Значить, не було ані іскорки святого огню. Вроджений у Києві, тут же й прожив увесь вік. Ставши членом комісії для видавання старих актів провінції, займався Іванишев пильно сим виданням, але кермував ним дуже сторонничо. Вибирав виключно акти, що в якнайгіршім світлі показували історію Польщі на Русі і малював її в тенденційнім освітленні. Яким способом той холодний і на все байдужий скептик міг розпалити в собі таку ненависть до поляків і до всього, що польське, сього не вмію пояснити; се лише певне, що в добі, про яку говорю, вона ще не проявлялася, аж геть пізніше» (I, 276–277). Щодо пізнішого становища Іванишева супроти поляків не беремося пояснювати сумнівів Бобровського, але щодо видань Київської археографічної комісії, а спеціяльно праці в ній Іванишева, скажемо, що ми й там ніякої ненависти до поляків ані сторонничости не можемо добачити. Отже, коли що тут загадкове, так тілько легковірність, з якою Бобровський (певно, сам не пробувавши навіть сконтролювати діла) повторяє утерті серед поляків поговірки про те, що ся комісія фальшувала та сторонничо освітлювала старі акти та стару історію Польщі на Україні.

Певна річ, що коли з боку професорів було таке навчання, то й з боку студентів мусили бути відповідні до нього студії. «Який дух був у вчителів, – пише Бобровський, – такий і у навчаних. Кнайпували, гуляли, дармували, з малими хіба виємками, на всіх відділах. На відділі природничих наук була, головно, молодіж маюча, обивательські сини, бо то був відділ, нібито найближче зв'язаний будучим хліборобським заняттям. Менше заможна шляхетська молодіж, сини урядників, а часом і амбітніщі поповичі йшли на права; круглі бідаки вибирали медицину, філологію та математику, одні, маючи на оці практику, другі – вчительські посади. Уряд удержував 180 пансіонерів, званих «казеннокоштними», головно медиків, філологів і математиків, та були й правники. Вони жили в університеті на 4-ім поверсі, а по скінченню мусили 5 літ відслугувати в відповідних фахах. Студенти-паничі удержували повози і верхові коні, балювали і грали в карти завзято, пили шампанське у Добжияловського (модного цукерника з Дубна, що приїжджав

на контракти) і у Бекерсівки (гарної каварки), де не раз здибалися й зі старшими і давали собі духу на прилюдних зібраннях у купецькім клубі і в закладі славної Рейзі бердичівської, а все голосно і бундючно, щоб звернути увагу малого містечка, яким був тоді Київ. Бідніші, яких не ставало на клуби та на шампанське, вдоволилися вечерею у Самохоцького на Подолі, а українці та поповичі – наливочкою, а то й простою сивухою, спроваджуваною на кварти до кватири, а коли їх розібрало, робили галабурди по ночах на вулицях або в підозрених домах, які не раз розганяли. Власть поліційна дуже обережно і несміло бралася до справ, де були замішані студенти; власть університетська, якої головою був «інспектор студентів» полковник Сичугов, була досить слаба та вибачлива. В справах пильности та моральности студентів полковник не був острий; ще більше дбав про відповідне ношення волосся, вусів та бороди, розп'яті мундири або неправильний крій одежі; та не знав пробачення в разі якогось студентського зібрання, що не мало метою гулянки. Вся чуйність його і підвласних йому субінспекторів та педелів була звернена на те, щоб не допустити до скуплення молодежі коло якоїсь поважнішої думки і праці. Щодня їздив полковник-інспектор з рапортом до генерал-губернатора і мав у нього велике довір'я. Та й поблажливість самого Бібікова в скандальних справах була аж надто відома. Під його безпосередньою опікою і в його домі жив його сестрінок Сип'ягін, студент, що завсігди був верховодом у всіх головніших авантюрах. Поліція мусила повідомляти вуйка про се, але, розуміється, все вменшувала вину сестрінка й його товаришів. Вуйко лаяв з уряду і з обов'язку опікуна, але потім сміявся сердечно. Раз кільканадцять паничів у товаристві Сип'ягіна вибралося до Броварів, першої станції за Дніпром, на якусь гулянку, а вертаючи п'яненькі, були на мості зупинені службовим поліцейським, щоб вилегітимувалися, хто вони такі. Хоча поліцейський зробив се з обов'язку, п'яні студенти серед ночі вкинули його в ріку. На щастя, бідолаха вирятувався, а винуваті дістали по дев'ять годин карцеру. Коли б у кого з них було знайдено найневинніший віршик Міцкевича або навіть нецензурний вірш Пушкіна, то певно не викрутився б від казематів або Кавказу» (I, 280–283).

«Крім гулянок, язвою тодішньої університетської молодежі було картярство. Правда, до сього допомагала також молодіж позауніверситетська, що прибувала на контракти, а навіть часом і старші аматори.

Картові вечори у Зигмунта Котюжинського та у Скорупського тривали часом по кілька діб, себто від суботи до вівторка, а гра заходила на тисячі» (I, 283). «Крім аматорів гри, що шукали вражень, було, на жаль, між студентами також декілька шулерів, звісних, а проте толерованих. З поляків були тілько два такі, що удержувалися з карт, Росоловський і Окулич. Правда, граючи з товаришами вони не циганили, але оперували по приватних домах, у купців, урядників та в купецькім клубі, а раз, дібравши собі ще одного товариша, обіграли в купецькім клубі самого поліцмейстра Голяткіна, з чого сміялося ціле місто, та що, проте, не закриває факту, що такі могли бути толеровані серед студентів» (I, 825). Правда, з инших сторінок споминів Бобровського видно, що сею хоробою картярства хорувала тоді мало не вся шляхетсько-польська та уряднича московська суспільність на Україні: се було навіть неминуче при повнім загальмуванні всякого не то вже політичного, але й загалом духового руху, серед атмосфери панщини внизу, абсолютизму вгорі і шаленої продажности та безхарактерности довкола. Та проте не можу відмовити собі приємності запитувати один дуже розумний його уступ, більше моралізаційного, ніж історичного змісту про картярство. Оповівши, як сам він раз, бувши студентом, попався в руки двох шулерів і вже програв був досить значну суму, та в пору був вирятований одним товаришем, що розпізнав фальшиву гру його партнерів, Бобровський додає, що відтоді зовсім перестав грати, «не стільки не бажаючи ризикувати грошей, скільки для уникнення страти часу та знайомостей, не раз не пожаданих. Не граючи, позбуваюся з дому людей нудних, не здібних ні до чого иншого, крім гри, маю дома лад і порядок, слуги впору виспляться і на пору випічнуть, не марную власних грошей і не присвоюю собі чужих. А що мене ніколи не інтересували кількість, лиш якість зносин і людей, то коли у мене нудяться без карт, нехай не вертають, не маю нічого против того, – а коли зуміють забавитися без карт, тим ліпше. В так званій малій грі жаль мені дуже не грошей, а змарнованого часу. Я готов радше вибачити молодіж, що потребує вражень, газардову гру, ніж те, ніби невинне клапання картами по цілих вечорах, а часом і днях. Газардовий грач може отямитись і вилічитись, але клапач – се кандидат на непоправного і в додатку безмисного неробу. Не вірю в безінтересовність грачів. Кождий грач бажає виграти, коли не для грошей, то для вдоволення своєї амбіції. Гра, оперта на визиску-

ванні положення противника, псує характер, робить його безоглядним і марнотратним, бо виграні гроші майже не числяться, а програна – іритує, доторкаючи або кишені, або амбіції. Не досить того, картярство веде не раз до товариства, зовсім невідповідного, бо ж карти рівняють людей інтелігентних з дурнями, а чесних і правих – з підозреними. Зі всіх людських пристрастей картярство, мабуть, чи не найбільше небезпечне, індивідуально й суспільно» (I, 286–287).

Уперше надруковано в «Записках НТШ», у рубриці «Наукова хроніка» (1902. – Т. 45. – Кн. І. – С. 1–42).

Подається за першодруком.

[1] Хмельовський Петро (1848–1904) – див. примітку 13 на с. 100.

[2] Бобровський Тадеуш (1829–1894) – польський шляхтич, відомий громадський діяч у «південно-західному краї Російської імперії», себто в українському Причорномор'ї й на Поділлі. Автор двотомних «Спогадів», у яких представив життя польської общини Поділля середини XIX століття.

[3] *В своїй розвідці «Шевченко героєм польської революційної легенди»…* – Йдеться про статтю І. Франка, вперше надруковану в журналі «Зоря» 1886 р. (№ 6. – С. 102–103), а в 1901 р. видану у Львові окремою книжкою в серії «Літературно-наукова бібліотека» (№ 19).

[4] *Мальчевський Антоній* (1793–1826) – польський поет-романтик, один із основоположників «української школи» в польській поезії, автор першої польської поетичної повісті «Марія» (1825).

[5] *Залеський Юзеф Богдан* (1802–1886) – польський поет-романтик, один із засновників «української школи» в польській літературі, співець «козацького романтизму».

[6] *Гощинський Северин* (1801–1876) – польський поет-романтик, публіцист, критик. Видатний представник «української школи» в польській поезії. Автор поеми про гайдамаччину «Канівський замок» («Zamek Kaniowski», 1828).

[7] *Грабовський Міхал* (1804–1863) – письменник, літературний критик, історик, представник «української школи» в польській літературі. У романах «Коліївщина і степи» (1838), «Пан староста Канівський» (1856), «Заметіль у степах» (1862) та ін. описував соціальне життя українського народу.

[8] *Крашевський Юзеф Іґнаций* (1812–1887) – див. примітку 3 на с. 126.

[9] *Єж Теодор Томаш* (1824–1915) – літературний псевдонім Мілковського Зиґмунта Фортуната, польського письменника, громадсько-політичного діяча, одного із засновників Польської ліги (1887), автора низки романів, присвячених визвольній боротьбі південних слов'ян. У повісті «Василь Голуб» (1858) спробував поєднати проблематику українського селянства з польською боротьбою за незалежність.

[10] *Коженьовський Юзеф* (1797–1863) – польський письменник, драматург, публіцист, педагог. В Україні величезний успіх мала його п'єса «Карпатські верховинці». Перекладена М. Устияновичем, під назвою «Верховинці», драма ставилася у багатьох театрах України. Коженьовський був відомий як реорганізатор шкільництва. Працював викладачем польської літератури у Кременецькому ліцеї, директором Харківської гімназії, губернської гімназії у Варшаві.

[11] *Гроза Александр Кароль* (1807–1875) – польський і український поет-романтик, прозаїк, представник «української школи» в польській літературі, художник, редактор, педагог, автор і упорядник правописних «елементарок» (українських, польських, російських), які довгий час використовувалися у волинських школах. І. Франко міг мати на увазі й старшого брата Александра Грози – Грозу Сильвестра Венжика (1793–1849) – польського письменника, публіциста, юриста, теж представника «української школи» в польській літературі, який у своїх творах змалював життя та побут українського народу.

[12] *Чайковський Міхал* (1804–1886) – польський письменник та політичний діяч, журналіст, представник «української школи» в польській літературі. Автор низки повістей, романів з історії козаччини. Найпопулярніший роман «Вернигора» – про гайдамацьке повстання 1768 р.

[13] *Олізаровський Томаш Август* (1811–1879) – польський прозаїк, поет, драматург, представник «української школи» в польській літературі. Серед його творів, присвячених українській тематиці, – драма «Топір-гора. Волинська повість за місцевими легендами» (1852).

[14] *Гославський Мавриций* (1802–1834) – польський поет-романтик, представник «української школи» в польській поезії. У своїх творах оспівав красу української природи, змальовував побут і традиції українців, звеличував ратні подвиги козаків. Найбільшу популярність принесла йому поема «Поділля» (1826).

[15] *Куліш Пантелеймон Олександрович* (1819–1897) – див. примітку 10 на с. 72.

[16] *Конисський Олександр Якович* (1836–1900) – український письменник, публіцист, педагог, громадсько-культурний діяч. Один із перших біографів Т. Шевченка

(праця «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя»). Співзасновник НТШ, журналу «Зоря». І. Франко присвятив цьому письменникові розвідку «Про життя і діяльність Олександра Кониського» і некролог.

[17] *…політичну безбарвність українців-подолян та ще й поповичів Руданського або Свидницького…* – І. Франко цінував твори С. Руданського й А. Свидницького – попри відсутність у них виразної національної спрямованості. Так, у 1887 р. він опублікував роман останнього «Люборацькі» в журналі «Зоря» з коментарем «Анатоль Патрикійович Свидницький. (Уваги до його "Люборацьких")» (згодом цей коментар послужив передмовою до першого книжкового видання роману), – там дає схвальну оцінку талану романіста і виявляє намір широко популяризувати його писання.

Руданський Степан Васильович (1833–1873) – український поет, перекладач, фольклорист, етнограф, лікар, син священика, на що натякає у тексті І. Франко. Автор ліричних та епічних поезій, гумористично-сатиричних творів на міжнаціональну тематику.

Свидницький (Петриченко) Анатолій Патрикійович (1834–1871) – український письменник, фольклорист, етнограф, педагог, громадський діяч. Як і С. Руданський, походив із сім'ї священика.

[18] *Падура (Падурра) Тимко* (1801–1871) – польський поет, представник «української школи» в польському романтизмі, композитор і торбаніст, автор слів відомої пісні «Гей, соколи!». До його творів писали музику К. Ліпінський, М. Лисенко.

[19] *Осовський Готфрид Йосипович* (1835–1897) – польський археолог, геолог, палеонтолог і краєзнавець Волині, дослідник трипільської культури Тернопільщини. Склав і опублікував першу геологічну карту Волинської губернії, яка в 1880 р. була перевидана польською і французькою мовами в Парижі. Один із засновників «Товариства дослідників Волині». Автор монографії «Геолого-геогностичний нарис Волині» (1867), статей «Про кам'яну добу в Овруцькому та Дубенському повітах», «Про кам'яний матеріал, з якого побудовані найдавніші пам'ятки Києва», «Спроба хронологічної класифікації знахідок кам'яної доби в Центральній і Східній Європі» та ін.

[20] *Осташевський Спиридон Остоя* (1798–1875) – польський і український фольклорист, етнограф, письменник-казкар. Друкував народні твори та свої казки на сторінках Віленського журналу «Athenaeum». І. Франко написав рецензію на його посмертну книжку «Сто байок» (1888). Оцінив Осташевського як доволі посередній літературний талант, проте наголосив на дидактичному характері творів цього автора.

[21] *…перекладник «Пана Тадея» Кузьма Волинець…* – Поему Адама Міцкевича «Пан Тадеуш» переклав українською мовою Тризна-Яцковський Михайло (1823 – ?) і опублікував у журналі «Правда» 1874 р. під псевдонімом Кузьма Волинець.

[22] *Висоцький Влодзімєж* (1846–1894) – польський поет, представник «української школи» в польській поезії, фотограф-художник. У 1873 р. відкрив у Києві фотоательє, в якому 1886 р. відразу після вінчання сфотографувалися в нього Іван Франко з Ольгою Хоружинською.

[23] *Равіта-Гавронський Францішек* (1845–1930) – польський історик, письменник, публіцист. Автор двотомної «Історії гайдамацьких рухів» (1899), дослідження «Богдан Хмельницький» (1906–1909), художніх творів на українську історичну тематику: «На красному дворі» (1886), «У степах» (1887), «Пан гетьман Мазепа» (1888), «Харцизи» (1893), «Король і цариця» (1919) та ін.

[24] *…проф[есор] Дашкевич у своїм розборі книги Петрова…* – Йдеться про опубліковану в 1888 р. книгу-рецензію професора Київського університету Св. Володимира М. Дашкевича на дослідження М. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1884), яку автор у рік виходу подав до Російської академії наук на Уваровську премію. (Присуджену премію поділили: половину отримав М. Петров за свою працю, другу половину – М. Дашкевич за її ґрунтовний аналіз).

Дашкевич Микола Павлович (1852–1908) – український літературознавець, історик і фольклорист, професор Київського університету, член Історичного товариства Нестора-Літописця, з 1907 р. – академік Петербурзької Академії наук.

Петров Микола Іванович (1840–1921) – український літературознавець, мистецтвознавець, церковний історик, археолог, краєзнавець, громадський діяч, член понад 40 товариств і громадських організацій, з 1911 р. – дійсний член НТШ, з 1916 р. – член-кореспондент Російської Академії наук, ініціатор створення Академії наук України, від 1918 р. – академік історико-філологічного відділення.

[25] *Колесса Олександр Михайлович* (1867–1945) – див. примітку 26 на с. 291.

[26] *Бєлінський Юзеф* (1848–1926) – польський історик, автор тритомної монографії про Віленський університет.

[27] *Здзярський Станіслав* (1878–1928) – польський літературознавець і фольклорист, видавець біографій поетів «української школи» польського романтизму (Маврицій Гославський, Северин Гощинський, Йосиф Богдан Залеський). Автор праць «Народні елементи в польській поезії XIX століття» (1901), «Із студій над “українською школою”», «Народний напрямок у поезії» (1900).

[28] *«Ateneum»* – літературно-критичний часопис, що виходив у Варшаві впродовж 1876–1901 рр. У 1881–1897 рр. його редактором був П. Хмельовський.

[29] *Хлєбовський Броніслав* (1846–1918) – польський літературознавець, історик, краєзнавець.

[30] *…вона була вступною студією автора перед написанням його великої монографії про Міцкевича…* – Йдеться про дослідження П. Хмельовського «Лібералізм і обскурантизм у Литві та Русі», яке вийшло окремим виданням у 1883 р., а монографія «Адам Міцкевич» – у 1886 р.

[31] *Спасович Володимир Данилович* (1829–1906) – польський і російський літературознавець, вчений-юрист, криміналіст, автор першого в Російській імперії підручника з кримінального права (1863), професор кафедри кримінального права Петербурзького університету (1857–1861).

[32] *Красіцький Ігнацій Блажей Франціщек* (1735–1801) – польський письменник-просвітитель, філософ, перекладач, журналіст, церковний діяч. Автор першого польського просвітницького роману «Пригоди Миколая Досвядчинського» (1775).

[33] *…нові школи (піярів)…* – Піяри – католицький чернечий орден, створений Святим Йосипом Калясанті у 1617 р. (статут затверджений у 1621 або 1622 р. Папою Римським Григорієм XV) з метою навчання та християнського виховання юнацтва. У середині XVIII ст. ідеї необхідності реформи навчання поширював провідний діяч польського Просвітництва, піяр о. Станіслав Конарський. Колегіуми піярів стали грізним конкурентом навчальних закладів єзуїтів, котрі противилися їхньому поширенню.

[34] *…повстання Костюшка та Кілінського…* – польське народне повстання проти Росії та Прусії в 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка (1746–1817), політичного діяча, сформованого під впливом ліберальних конституціоналістських ідей кінця XVIII століття. Одним із організаторів цього повстання був полковник війська, варшавський швець Ян Кілінський (1760–1819). Повстання було розбите російською армією під командуванням А. Суворова.

[35] *Вольтер* – Аруе Франсуа Марі (1694–1778) – французький просвітитель, енциклопедист, письменник, публіцист, філософ, історик, з 1745 р. – член Французької Академії наук, від 1746 р. – почесний член Російської Академії наук.

[36] *Дінабург (Дюнабург)* – під цією назвою в 1275 р. німецькі лицарі з Лівонського ордену заснували замок на березі річки Дюна, який у 1559 р. був переданий як застава до Великого князівства Литовського, аби отримати допомогу в Лівонській війні проти Московії. 1893 р. російська імперська влада його перейменувала на Двінськ.

[37] *Папа Климент XIV* (1705–1774) – див. примітку 14 на с. 243.

[38] *Цариця Катерина* – Катерина II Олексіївна (1729–1796) – російська імператриця, дружина імператора Петра III, мати імператора Павла I. В період її правлін-

ня відбулися три поділи Речі Посполитої, внаслідок чого до Росії було приєднано Правобережну Україну та Білорусію, Литву і Курляндію.

[39] *Цар Павло* (Павло I, 1754–1801) – російський імператор від 1796 р., син Петра III і Катерини II.

[40] *Цар Александер I* (1777–1825) – російський імператор від 1801 р., син Павла I і Марії Федорівни. Зайняв престол після вбивства свого батька внаслідок палацового перевороту.

[41] *Чацький Тадеуш* (1765–1813) – польський та український освітянин, економіст, історик, нумізмат, співзасновник Вищої Волинської гімназії (з 1819 р. – Кременецький ліцей).

[42] *«Miesięcznik Połocki»* – католицький часопис, видавався щомісяця в 1818 р. у м. Полоцьку.

[43] *Деместр* – насправді Местр Жозеф Марі де (1753–1821) – франкомовний католицький філософ, літератор, дипломат, представник фундаментального консерватизму. На початку своєї політичної кар'єри підтримував ідеї французьких масонів і лібералів, але згодом, розчарувавшись в ідеалах французької революції, відмовився від просвітницького світогляду, перейшов на радикальні католицькі й монархічні позиції.

[44] *Кріднер* – насправді Кріденер (Крюднер) Варвара Юлія (1764–1825) – німецька баронеса, франкомовна письменниця, проповідниця містичного християнства, яка мала величезний вплив на російського імператора Олександра I.

[45] *…у Польщі т[ак] зв[ане] Towarzystwo Patryotów, в Росії – Тайное общество, більше звісне під назвою декабристів.* – Йдеться про патріотичне товариство – польську таємну організацію, яка створена групою офіцерів, очолюваною В. Лукасінським з метою відновлення національної незалежності Польщі (діяла в 1821–1826 рр.), а також про організацію російських революціонерів-дворян, які в 1825 р. підняли повстання проти царського самодержавства.

[46] Санґушко Роман Федорович (1537–1573) – руcько-литовський князь, воєвода брацлавський (1566–1571), польний гетьман литовський (1567–1571).

[47] *т[ак] зв[аною] конарщиною.* – Мова йде про діяльність у 1835–1838 рр. таємної організації «Співдружність польського народу». Вона об'єднала навколо себе польські визвольні сили, що діяли в Польщі, Литві, Білорусі й Україні. Цю організацію з її численними осередками заснував польський революціонер Конарський Шимон (1808–1839). У 1838–1839 рр. всі осередки були викриті й розгромлені царськими властями, а Конарський за вироком військового суду 27 лютого 1839 р. був розстріляний у Вільно.

[48] *«Вестник Европы»* – російський літературно-художній і громадсько-політичний журнал. Виходив у Петербурзі впродовж 1866–1918 рр., перші два роки – щоквартально, далі – щомісячно.

[49] *Бібіков Дмитро Гаврилович* (1792–1870) – російський державний діяч, генерал від інфантерії, учасник французько-російської війни 1812 р. У 1837–1852 рр. – Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор. У 1852–1855 рр. – міністр внутрішніх справ Російської імперії. Брав участь у розгромі Кирило-Мефодіївського братства. У 1839 р. ліквідував греко-католицьку церкву в Правобережній Україні, конфіскував маєтки католицького духовенства. З метою русифікації України здійснив заміну місцевих чиновників на російських.

[50] *Бопре Антон* (1800–1872) – польський медик, доктор медицини (1829), з 1831 р. розпочав лікарську практику в Крем'янці.

[51] *Машковський Каспер* (1806–1884) – польський революціонер, учасник національного повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. 1836 р. з'єднав волинську конспіративну групу з організацією Ш. Конарського, але був заарештований і засланий до Сибіру. Після амністії 1857 р. повернувся на Україну. Автор рукописних спогадів.

[52] *Боровський Лев* (1784–1846) – професор Віленського університету, викладав поезію і риторику.

[53] *Матушевич Марцін* (1714–1773) – польський письменник, перекладач, державний діяч Великого князівства Литовського. Був земським суддею в Бресті, послом у сеймі Речі Посполитої, з 1768 р. – кастелян Брестської фортеці. Під кінець життя написав мемуари, які охоплюють період з 1714 по 1764 рр., опубліковані 1876 р. у Варшаві в 4-х томах.

[54] *…т[ак] зв[ана] балагульщина…* – своєрідний авангардний рух, що знайшов своє вираження в епатажній поведінці шляхетської молоді середнього достатку. Поширився на Поділлі, Волині та правобережній Київщині у 30–50-х роках XIX ст. Балагули одягалися в простий селянський одяг, розмовляли українською мовою, виявляли інтерес до українського фольклору. Ідейне значення балагульщини – протиставлення шляхетському побуту українського способу життя. І. Франко дав оцінку цього явища у статті «"Король балагулів". Антін Шашкевич і його українські вірші» (1904).

[55] *Шашкевич Антін* (1813–1880) – польський поет «української школи» в романтичній літературі. Автор слів пісні «Там, де Ятрань круто в'ється». Його твори видані посмертно у Кракові 1890 р.

[56] *Сераковський Зиґмунт* (1826–1863) – діяч польського і російського визвольного руху. З 1845 р. навчався у Петербурзькому університеті, з якого 1848 р. був

виключений за участь у таємних студентських гуртках і засланий до Оренбургу, де познайомився і заприятелював із Т. Шевченком. Брав участь у підготовці Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр., яке охопило і Литву, і Білорусь, і частину Правобережної України, – керував повстанськими загонами у Литві. 27 червня 1863 р. був страчений.

[57] *«Tygodnik Petersburski»* – польська газета аристократично-католицького напряму. Впродовж 1830–1858 рр. виходила як урядовий орган, з 1840 р. – приватна літературна газета.

[58] *Юзефович Михайло Володимирович* (1802–1889) – російський державний службовець, освітній, культурний і громадський діяч українського походження. Інспектор народних училищ Київської губернії (1840–1843), помічник куратора Київського навчального округу (1846–1856). Займався русифікацією освіти, боротьбою з польськими освітньо-культурними впливами та антиросійськими національними рухами на Київщині. Боровся проти українського національно-визвольного руху, який вважав сепаратистським, сприяв виданню Валуєвського циркуляра (1863), інспіратор Емського указу 1876 р. Керував встановленням пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (1888), що містив на постаменті написи: «Хочемо під царя східного, православного» та «Богдану Хмельницькому від єдиної і неподільної Росії».

[59] *Кирило-Мефодійове (Кирило-Мефодіївське) братство* – українська таємна політична організація, яка існувала в Києві у 1845–1847 рр. Ширила ідею об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку, скасування кріпацтва, дворянських привілеїв.

[60] *…наказу з 16 мая 1876 р….* – Мається на увазі сумнозвісний Емський указ про заборону українських видань та українського слова взагалі, підписаний 18 травня 1876 р. Олександром II у курортному німецькому місті Емсі. Цей указ доповнював Валуєвський циркуляр 1863 р., спрямований на ліквідацію української культури.

[61] *Павлов Платон Васильович* (1823–1895) – російський історик, громадський діяч, з 1847 р. – професор кафедри російської історії Київського університету. Заснував при Київському університеті музей красного мистецтва зі спеціальною мистецтвознавчою бібліотекою. Один з організаторів недільних шкіл у Києві (1859) та Петербурзі (1860). За виступ проти селянської реформи 1861 р. у публічній лекції «Тисячоліття Росії» був висланий до Костроми (1862). Автор праць з російської історії, статистики, історії й теорії мистецтва.

[62] *«Киевлянин»* – історико-літературний альманах, який видавав М. О. Максимович. Вийшло три книги: дві перші – в Києві (1840–1841), третя – в Москві (1850).

[63] *«Московские ведомости»* – одна з найстаріших газет Російської імперії, створена при Московському університеті в 1756 р. Видавалася до 1917 р.

[64] *Фонберг Ігнатій Матвійович* (1801–1891) – польський і російський хімік, професор Віленського університету (з 1829 р.) та Віленської медико-хірургічної академії (з 1832 р.); професор Київського університету (з 1840 р.), завідувач кафедри хімії (1840–1859).

[65] *Новицький Орест Маркович* (1806–1884) – український філософ, професор Київського університету (1834–1850), представник київської школи філософського деїзму. Автор підручників із психології та логіки, досліджень індійської релігійно-філософської думки.

[66] *Ставровський Олексій Іванович* (1811–1882) – український історик, професор кафедри російської історії та статистики Київського університету. Засновник та завідувач (1838–1854) музею старожитностей при Київському університеті, член Копенгаґенского королівського товариства північних антикварів (1843).

[67] *Федотов-Чеховський Олександр Олексійович* (1806–1892) – український юрист, історик, архівознавець, археограф. З 1837 р. – професор кафедри римського законодавства й історії Харківського університету, з 1838 р. – професор Київського університету. В 1876–1892 рр. працював у Київському центральному архіві давніх актів, вивчав історію архівів та архівних зібрань. Автор розвідок з української історії, які публікував у журналі «Киевская старина».

[68] *Дяченко Амос Андрійович* (1814–1852) – український математик і педагог, доктор математики й астрономії (1851), професор кафедри прикладної математики Київського університету (1852). Друкованих праць після себе не залишив.

[69] *Максимович Михайло Олександрович* (1804–1873) – український літературознавець, мовознавець, поет, перекладач, історик, фольклорист, етнограф, археолог, ботанік. З 1833 р. – професор ботаніки Московського університету, з 1834 р. професор російської словесності Київського університету, його перший ректор. Член Історичного товариства імені Нестора-Літописця, перший історик стародавнього Києва (присвятив місту 25 статей), видавець альманахів «Денница», «Киевлянин», «Украинец».

[70] *Іванишев Микола Дмитрович* (1811–1874) – український правознавець, доктор російського законознавства. З 1840 р. – професор кафедри законів державного благоустрою Київського університету, декан юридичного факультету (1849–1861), упродовж 1862–1865 рр. – ректор. Головний редактор видання «Университетские известия» (1861–1863). Ініціатор створення архівних установ у Києві, Вільно та Вітебську.

ЛИСТ ДО ВАСИЛЯ БІЛЕЦЬКОГО

Високоповажаний Пане Професор!

Згоджуюся на те, щоб Тов[ариство] Педагог[ічне][1] видало наново мої писання «Лис Микита», «Абу-Каземові капці» і «Коли ще звірі говорили», та тільки не знаю, чи не обтяжно буде Тов[аристу] сповнити мої услів'я, хоч вони й скромні, і – вірте мені – подиктовані крайньою потребою. Доси я від Тов[ариства] не жадав і не брав ніяких грошей. Тепер, розпочавши будову власної хатини і можучи на її повне оплачення затягнути низькопроцентову позичку аж по її укінченню, я потребую на часткову уплату мулярам, і тільки се змушує мене просити у Тов[ариства] Пед[агогічного] виплати – і то якнайскоршої виплати грішми невеличкого гонорару. Думаю, що, жадаючи 100 гульд[енів] за «Лиса Микиту», а по 50 гульд[енів] за дві инші книжечки – разом 200 гульд[енів], коли можна zahlbar[a] ще сього тижня – не перетяжу бюджету Товариства. Надто жадав би я по видрукуванню книжок уплати за коректу і доконання поправок по 2 гульд[ени] від аркуша. Буду Товариству дуже вдячний, коли не відмовить мені сього, і надіюсь на будуще не раз іще прислужитися йому зовсім безплатно.

Щодо поправок, то поперед усього я думаю «Абу-Каземові капці» переробити досить основно, узглядняючи рецензію Кримського[2] в «Зорі». Щодо пропонованих Вами поправок, то я згоджуюсь усунути «кровозмішника» в «Лисі Мик[иті]», «прощу» і «повилуплювались» у «Звірах»[3]. Щодо історії про кишки, то завважу, що драстичність не є ніякий закид; література, навіть для молодіжи, не є кашка на молоці і мусить не раз оперувати й різкими штрихами, інакше буде не малюванням, а фальшуванням дійсности. Зрештою те, що в тій казці *нам* видається драстичним, не є таким для дітей, не обознайомлених з фі-

---

[a] Платні *(нім.)*. – *Упоряд.*

зіологією. А змінити або викинути сей уступ майже неможливо, бо на ньому лежить ціла архітектура казки, – хіба викинути всю казку. При тім ся казка – і власне з сим уступом – так широко розповсюджена не тілько серед нашого народу, але й у цілій Слов'янщині, що викинення її було б дійсною люкою в збірці.

Так само не бачу я ані нічого неестетичного, ані нічого драстичного в вираженню «під хвостом». Що се не салонове, се признаю, але дітська мова і дітський круг понять – признаєте – сильно ріжниться від салонового, а в дітській конверсації такі слова, як «какати», «дупка» і т. п. мають повне право горожанства. А й тут се дразливе (для нас, не для дітей) висловлення так інтегрально зв'язане з цілою будовою казки, що змінити його, не зіпсувавши цілости, не можна. Зрештою прошу поглянути, які річи дають своїм дітям німці, москалі, навіть французи, то пізнаєте, що й я в тім пункті зовсім не пішов задалеко.

Працю Кревецького[4] прошу при нагоді передати мені або д[окторові] Гнатюкові[5], – не сумніваюсь, що Спілка надрукує її.

Те, що я в «Віст[нику]»[6] подав про театр, було основане на оповіданню д. Тобілевича[7] і для часів, про які я писав (до р. 1900), було правдиве без виємку. Що тепер зроблено полегшу, се не змінює річи pro praeterito[a]. Зрештою я не залишу занотовувати поданого Вами в «Хроніці»[8].

Щодо рукопису нар[одних] пісень і двох Федьковичевих[9] поем, про які Ви пишете, то, здається, ми говоримо про ріжні річи, хоча дещо тут klappt zusammen[b]. Именно, я не пригадую собі докладно, де я купив той рукопис, який є у мене, і навіть чи сам я купив його, чи, може, Павлик[10] (я був тоді безгрішний), хоча те чуття лишилось у мене, що я наскочив на нього по якімсь сирі чи маслі, який мені завинено в одну картку з нього. Так само лишилось у мене те чуття, що віднайдення його було не 1880, а 1878 р. (1880 р. Павлика не було зовсім у Львові, він сидів у Женеві від осени 1879 до початку 1883 р.). Та найліпший доказ, що мій рукопис не той, який Ви передали П[авли]кові, подали Ви самі. В моїм рукописі нема нічогісінько перемазаного. Хіба що Ви помиляєтесь щодо вичеркнення сих слів. Зрештою я при нагоді спитаю П[авли]ка.

---

[a] В минулому *(латин.)*. – *Упоряд.*

[b] Відповідає, збігається *(нім.)*. – *Упоряд.*

Дир[ектор] Беднарський[11], чуючи, що мають бути передруковані мої книжечки, наглить мене, щоб я давав зараз рукопис до складання. Не сумніваючись, що Тов[ариство] Педагог[ічне] прихилиться до моєї просьби щодо гонорару, даю сьогодні складати «Лиса Микиту». «Коли ще звірі гов[орили]» зайвого екземпляра у мене нема, то, може, дасте Ви; я там іще додам пару нових казок, щоб було всіх 24[12]. А що до «Абу-Каземових капців», то я просив би дати їх кому переписати, на *окремих чвертках паперу, виразним письмом, по одній стороні, стрічка від стрічки досить далеко*, щоб я міг поробити поправки, і рукопис передати мені.

Кланяюсь і поздоровляю

Ваш

Ів. ФРАНКО

3. XII. 901

Уперше надруковано у виданні Львівського університету «Іван Франко: Статті і матеріали. Збірник дев'ятий» (Львів, 1949. – С. 225–226). Публікація М. Возняка. Адресат ідентифікований на підставі листа В. Білецького до І. Франка від 27 листопада 1901 р. Лист був опублікований у 1941 р., коли Академія наук, готуючись до 85-річчя з дня народження та 25-річчя з дня смерті І. Франка, запланувала 25-томне видання його творів, з якого, на жаль, вийшло лише два томи (другий та дванадцятий). Названий лист представлений у 12-му томі, до якого увійшли казки-поеми «Лис Микита», «Коваль Бассім», «Абу-Каземові капці» та «Пригоди Дон Кіхота» (Франко Іван. Твори: в 25 т. – К. : Держ. літ. вид-во, 1941. – Т. 12). У своєму листі Білецький, як репрезентант «Руського товариства педагогічного», просить письменника дати згоду видати ще раз, втретє, його твори для дітей. У коментованому листі Франко дає згоду, щоб «Руське товариство педагогічне» видало його казки. У 1902 р. за сприяння В. Білецького згадане Товариство видало казки І. Франка «Абу-Каземові капці» (2-ге вид.), «Лис Микита» (3-тє вид.). Збірка казок «Коли ще звірі говорили» тоді не була перевидана.

Текст твору подаємо за автографом: ІЛШ, ф. 3, № 931.

Білецький Василь (1857–1931) – педагог-історик, культурно-освітній діяч, публіцист, редактор львівського ілюстрованого двотижневого журналу для дітей і юнацтва «Дзвінок».

[1] *Товариство Педагогічне* – див. примітку 1 на с. 134.

[2] *…я думаю «Абу-Каземові капці» переробити досить основно, узглядняючи рецензію Кримського в «Зорі».* – Казка «Абу-Каземові капці» вперше була надрукована в журналі «Дзвінок» 1895 р. Того ж року твір був перевиданий окремою книгою у Львові. Орієнталіст А. Кримський у журналі «Зоря» помістив свою рецензію під назвою «Абу-Касимові капці. Арабська казка. Переробив І. Франко» (1896 р. – № 19, 20). У 1902 році вийшло нове видання Франкової казки, перероблене з урахуванням зазначених рецензентом помилок і доповнене «Переднім словом» автора, в якому він вказує на праджерела свого твору.

Кримський Агатангел (1871–1942) – визначний український письменник, етнограф, славіст, учений-тюрколог, арабіст-діалектолог, іраніст, ісламознавець, семітолог, поліглот (володів майже шістдесятьма мовами).

[3] *Щодо пропонованих Вами поправок, то я згоджуюсь усунути… «прощу» і «повилуплювались» у «Звірах».* – Мова йде про збірку казок «Коли ще звірі говорили» (1899), зокрема про вислови з казок «Лис і Дрозд», «Ворона і Гадюка».

[4] *Працю Кревецького…* – Йдеться про переклад повісті М. Гоголя «Вій», здійснений І. Кревецьким, який був підписаний псевдонімом Королевський (переклад побачив світ у серії «Літературно-наукова бібліотека»: Львів, 1902. – № 34).

Кревецький Іван-Мар'ян Іванович (1883–1940) – історик, член НТШ, довголітній директор бібліотеки НТШ у Львові (1909–1937), редактор журналу «Наша школа» (1909–1912), перекладач (з німецької та російської мов), автор близько сорока праць, присвячених історії Галичини XIX сторіччя, а також історії української преси, досліджував історію вищої освіти в Галичині. Йому належить інформація про першу друковану книжку, видану Юрієм Дрогобичем 1483 р. («Нова Зоря». – 1932. – Ч. 32).

[5] *Гнатюк Володимир* (1871–1926) – видатний фольклорист, етнограф, літературознавець, славіст, публіцист, перекладач, журналіст. Упорядкував і видав 20 томів матеріалів з українського фольклору та етнографії.

[6] *Те, що я в «Вісm[нику]» подав про театр…* – Мова йде про статтю «З останніх десятиліть XIX в.», у якій І. Франко писав про утиски українського театру в Росії.

«Літературно-Науковий Вістник» – перший всеукраїнський громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, який видавався Науковим Товариством імені Шевченка. Заснований М. Грушевським й І. Франком у 1898 р. У 1932 р. через політичні й фінансові труднощі припинив своє існування.

[7] *Тобілевич Іван Карпович* (1845–1907) – український драматург, актор, режисер, театральний діяч. Творчий псевдонім – Іван Карпенко-Карий. Син І. Тобілевича – Юрій Тобілевич (1876–1925) –деякий час жив у Львові в родині Івана Франка.

[8] *…поданого Вами в «Хроніці»*. – В. Білецький, розповідаючи про свою поїздку в Наддніпрянщину, зазначив, що театральна трупа І. Тобілевича й М. Кропивницького, перебуваючи в 1901 р. у Катеринославі, ставила п'єси українських драматургів без «обов'язкових додатків» – російських п'єс, якими повинні були відкриватися вистави українського театру.

[9] *Щодо рукопису нар[одних] пісень і двох Федьковичевих поем…* – В. Білецький повідомляв, що він передав М. Павликові зошит із народними піснями та поеми Ю. Федьковича «Новобранчик» і «Лук'ян Кобилиця».

[10] *Павлик Михайло* (1853 –1915) – український письменник, публіцист, видавець, громадсько-політичний діяч, один із засновників Української радикальної партії в Галичині (1890). Приятель І. Франка. Разом видавали альманахи «Дзвін», «Молот», «Громадський друг», були організаторами журналу «Народ» і газети «Хлібороб». Політичні погляди М. Павлика формувалися під впливом М. Драгоманова, ідеям якого він був вірний до кінця життя. На втрату друга І. Франко відгукнувся некрологом «На смерть М. Павлика» і віршем під такою ж назвою.

[11] *Дир[ектор] Беднарський.* – Беднарський Карло – директор друкарні Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, в якій видавав свої твори І. Франко.

[12] *«Коли ще звірі гов[орили]» зайвого екземпляра у мене нема, то, може, дасте Ви; я там іще додам пару нових казок, щоб було всіх 24*. – Йдеться про збірку Франкових казок про тварин «Коли ще звірі говорили», яка з'явилася в 1899 р. у Львові після окремих публікацій у львівському двотижневику для дітей «Дзвінок». Цикл казок про тварин складався з дев'ятнадцяти творів. Як бачимо, І. Франко планував ще одну редакцію – з двадцяти чотирьох казок. У 1903 р. вийшло друге видання, доповнене лише однією казкою.

ФРАҐМЕНТ СТАТТІ «ТРИ РУКОПИСНІ ПІДРУЧНИКИ РУСЬКІ З ЛІТ 1806, 1815, 1829»

Подав
Др. Іван Франко

Повільний зріст шкільного навчання в Галичині був спричинений, між иншим, браком шкільних підручників, особливо в руськім язиці. Сей брак давав себе чути до самого 1848 р. та ще й потім довгий час. Та не треба думати, що вина в тому браку лежала виключно на боці русинів, які буцімто не дбали про свою освіту; головну часть вини треба покласти на тодішні цензурні обставини, що не позволяли ні на яку самостійну роботу на педагогічнім полі і, замість заохоти або хоч простої толеранції, погребли немало розумних та щирих починків, між иншим також і з боку русинів.

Почати вже хоч би з того, що кожда шкільна книжка, від простої азбуки аж до університетського підручника, мусила перейти довжезні митарства духовної, політичної та поліційної цензури і дождатися урядового placet[a] у віденській надворній комісії для студій. Для початкових шкіл таке placet одержували звичайно книжки, укладані людьми, близькими до членів тої комісії, німці віденські, переважно духовні, і такі книжки розсилано потім по всіх краях до губерній, губернії висилали по кілька примірників консисторіям і ті обов'язані були повідомляти про них шкільних інспекторів з тим, щоб вони поручали їх учителям. Тілько такі книжки вільно було потім перекладати на краєві мови, а по одобренню перекладу консисторіями, губернією та надв[орною] комісією для студій можна було їх друкувати.

---

[a] Дозволено *(латин.)*. – *Упоряд.*

І не треба думати, що лише людові та середні школи стояли під такою цензурою. І на університетах не було ліпше, і там професори не мали ніякої свободи в своїх викладах, мусили викладати після приписаних, звичайно наскрізь мертвих та сухих підручників. Як усюди, так і на педагогічнім полі дволичність була головним принципом політики абсолютного уряду: з одного боку, бачачи економічне та духове банкротство, занепад та зацофання держави, він плакався на низький рівень освіти, видавав розпорядження та інтимати для піднесення шкільництва, заохочував духовних до праці над освітою, грозив карами, велів хоч і з-під землі викопувати доброчинців, готових до жертв на цілі освіти, – а з другого боку, ані не думав попустити кліщів, у яких стискав усяку ініціятиву, дусив сквапливо всі прояви живої, свіжої думки та перемінював діло освіти на мертву формалістику, на муку для тих, що вчили, і для тих, що були зневолені вчитися.

В нашій науці вкорінилася думка, що русини самі були винуваті тому, що руські виклади на Львівському університеті, заведені в р. 1787, не причинилися до розбудження руського національного почуття і в кінці по кільканадцятьох літах зовсім занепали (пор[івняй] вище, стор. 121). Мені здається, що така думка не зовсім вірна. Чи тодішні університетські виклади причинилися чим-небудь до розвою національного, прим[іром], поляків? І чи могли вони зробити се при тім мертвім шаблоні, що був обов'язковий для них? А що русини самі домагалися скасовання тих викладів, се оправдується вповні не лише мертвеччиною, якою вони були навіяні – така сама мертвеччина панувала й на инших викладах, – але головно тим, що уряд згори зробив ріжницю між слухачами руських і инших викладів, і священики виключно rutheni studii[a] одержували лише половину тої платні, яку діставали їх сусіди з латино-польськими студіями. Та сама дволичність уряду, що й усюди инде: одною рукою він ніби то дав добродійство русинам, а другою зараз же відібрав тому добродійству всяку практичну вартість, зробив його очевидною кривдою.

Як серед таких обставин могла й мусила виглядати наука, подавана руською мовою, се нелегко й уявити собі тепер. Ми знаємо, що русини, покликані до викладів на університеті у Львові, станули відразу на

---

[a] Руського навчання *(нім.)*. – *Упоряд.*

хибній основі Смотрицького[1], що властива «книжна» руська мова – се мова церковна, що лише сею мовою можна й треба трактувати «високі» предмети, що входили в круг університетської освіти. Чи се була їх вина? Я не смів би потвердити сього питання. Вище шкільництво у Львові не мало ніякої руської традиції; представники руської інтелігенції виховувалися переважно латинською, потрохи польською та німецькою мовою; чи диво, що вони переважно не знали й тої самої церковної мови, яку прокламували своєю книжкою, і коли приходилося говорити про річи хоч сяк-так зближені до дійсної науки, мусили або «простих иногда выраженій употребляти», або послугуватися живцем запозиченими польськими, або ж дивоглядно укованими власної фабрики термінами.

Та, як каже німець, wie die Alten sungen, so zwitschern die Jungen[a]; раз завели «вчені» церковщину для трактовання «вищих» предметів в університетських викладах, – ну ж за їх прикладом пішли й автори букварів та книжок для елементарного навчання і почали й ті книжки укладати такою самою старомодною та пліснявою мовою, що против неї мова Івана Вишенського[2] та Захарії Копистенського[3] виглядає, мов живе срібло супроти олова. З сього погляду руські виклади університетські значать безсумнівну реакцію; при кінці XVIII в. у нас вийшло декілька книжок, зложених мовою далеко живішою від тої, яка запанувала після тих викладів у наших школах: досить буде назвати проповіді Добриловського[4], деякі пісні Богогласника[5] та «Світську політику», додану до Ставропигійського букваря 1791 року.

Для ілюстрації тих уваг ми подаємо далі бібліографічний опис трьох руських підручників, що заховалися в рукописах із того темного часу і можуть характеризувати три сфери тодішнього шкільного навчання: університетську, середню (вчительську) й людову. Маємо тут один курс університетського викладу з р. 1806, один буквар і один підручник методики для вжитку народних учителів.

---

[a] Як старі співали, так молоді щебечуть *(нім.)*. – *Упоряд.*

Уперше надруковано в збірнику: Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку. – Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1902. – С. 277–279. Підпис – Ів. Франко. Збірник, який складався з двох розділів, упорядкували І. Франко, М. Зубрицький, Ю. Кміт, І. Кобилецький, І. Левицький; загальна редакція – І. Франка. У першому розділі «Матеріяли до історії галицько-руського духовенства в XVIII в.» аналізується історія духовного відродження Галицької Русі, у другому – «Матеріали до історії руського шкільництва. 1772–1848» – вміщені підготовлені Франком документальні публікації, що стосуються історії освіти в Галичині у XVIII – першій половині XIX століть: «Заходи коло просвіти в львівській дієцезії 1784–1792 рр.», «Матеріяли до історії гал. Руського шкільництва в 1801–1848 рр.», «Перше руське просвітнє товариство з 1816–1818 рр.». Збірник відкриває написана загальна передмова І. Франка. Подана нами стаття – це вступна частина до аналізу підручників «Богословіє нравственности з р. 1806» (С. 277–279), «Буквар о. Миколи Щавінського з 1814–1815 рр.» (С. 286–290), «Методика й інші записи вчителя М. Торбацького з рр. 1827–1828» (С. 290–304).

Статтю подаємо за першодруком.

[1] *Смотрицький Мелетій* (бл. 1577–1633) – український письменник, мовознавець, церковний та освітній діяч. Автор «Граматики слов'янської» (1619).

[2] *Вишенський Іван* (бл. 1550–1621) – український письменник, публіцист, релігійний діяч, уродженець Львівщини (Судова Вишня), з 1570 р. – чернець Афонського монастиря в Греції. Автор близько 16 полемічно-дидактичних творів. І. Франко – глибокий знавець творчості Івана Вишенського, автор однойменної поеми.

[3] *Копистенський Захарія* (Захарій) (бл. 1585–1627) – український письменник-полеміст, громадський і церковний діяч, з 1624 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор проповідей, богословських трактатів «Книга про віру єдину…» (1619–1621), «Книга про правдиву єдність православних християн» (1623), передмов до «Бесід Івана Золотоустого» (1623) та «Номоканона» (1624). Псевдонім: Азарія.

[4] *Добриловський Юліан* (1760–1825) – український письменник, церковний діяч, належав до чернечого ордену василіян. Автор збірки проповідей «Науки парохіальныя» (Почаїв, 1794).

[5] *Богогласник* – збірник українських і білоруських пісень, видрукуваний у Почаївському монастирі 1790 року. Передруковувався зі змінами у Львові в 1850 й 1886 роках. Видання складалося з 3-х частин, до котрих увійшло 248 віршів із нотами. Пісні величали Ісуса Христа, Богородицю, святих.

ПЕРЕДМОВА

[до книги: Коли ще звірі говорили. Казки для дітей]

Отсі байки, що зібрані в тій книжечці, то старе народне добро. Багато такого ви почуєте в устах наших бабусь та дідів, а мало хто й подумає про те, що, оповідаючи ті байки, ми повторяємо тільки те, що перед тисячами літ повидумували мудрі люди в Вавилоні, в Єгипті, в Індії та в Греції. Тільки недавно вчені мужі, повіднаходивши стародавні книжки тих народів та порівнявши їх із нашими народними байками та казками, дійшли до погляду, що те, чим нині так любуються наші діти, було колись випливом мудрости царів, звіздарів та патріархів. Наша нинішня байка і казка – се та сама Попелюшка, що заклята живе в брудній одежі, в душній кухні, але направду вона царівна родом із високого, блискучого замку.

Бажаючи вибрати для наших дітей книжечку щонайкращих казок ріжних часів і народів, я зупинився поперед усього на тих, де оповідається про самих звірів. Вони найбільше відповідають смакові дітей від 6 до 12 літ, заставляють їх сміятися і думати, розбуджують їх цікавість та увагу до явищ природи, але не розбуркують молоду фантазію дивоглядними образами заклятих замків, царів, розбійників, драконів та демонів, не тривожать молодого чуття страшними трагічними пригодами та незрозумілими для дітей відносинами обох полів. Я бажав би, щоб наші діти в інтересі здорового і морального розвою якнайдовше витали фантазією в тім світі простих характерів і простих відносин, у світі, де все видно ясно і симпатії не потребують ділитися. Відси вони винесуть перші і міцні основи замилування до чесноти, правдомовности і справедливости, а надто любов до природи і охоту придивлятися близько її творам, прислухуватися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а далі й просліджувати її великі загадки.

Для тих, хто хотів би знати, відки я брав свої казки, скажу, що відки брав, то брав, але кожду казку я перероблював основно, прибиваючи її до смаку, розуміння й окруження наших дітей і нашого народу. Я старався віддати якмога найліпше тон і спосіб вислову найкращих казок, записаних із уст нашого народу, бажаючи й отсі чужоземні зробити так само нашими, як ті, що їх оповідає довгими зимовими вечорами наша сільська бабуся дітям у запічку. При тім я бажав подати матеріял свіжий, не переповідаючи те, що кождий у нас знає вже й без мене, і для того я обернувся до чужих збірок, західних і східних. Маючи на оці мету більше педаґоґічну, ніж чисто наукову, я не вагався декуди відступати від ориґіналів, уводити нові мотиви в старий засновок, бажаючи звернути думку моїх малих читачів та слухачів від казкових фікцій на дальший, ширший обрій життєвого змагання та наукового досліду.

Для цікавих, що хотіли би ближче познайомитися з ориґіналами моїх казок, і, може, навіть із тою галузею науки, що займається їх порівнянням та виясненням, подаю тут виказ тих книжок, відки я брав свої казки.

1. «Осел і Лев» – сербська казка, надрукована в німецькім перекладі в збірці: Dr. Friedrich S. Krauss[1], Sagen und Märchen der Südslawen, том I, стор. 5 і далі.

2. «Старе добро забувається» – великоруська, чи то московська, казка з багатої збірки Афанасьєва[2] (А. Н. Афанасьєв, Народные русские сказки), том I, стор. 43 і д[алі].

3. «Лисичка і Журавель» – також московська казка, взята з тої самої збірки, том I, стор. 51 і д[алі].

4. «Лисичка і Рак» – московська казка, взята з тої самої збірки, том I, стор. 54.

5. «Лис і Дрозд» – московська казка, зложена з двох, що надруковані у Афанасьєва, том I, стор. 46 і д[алі], і стор. 106 і д[алі].

6. «Заяць і Їжак» – німецька казка, взята із славної збірки братів Ґріммів[3] (Brüder Grimm, Kinderund Hausmärchen, Leipzig, Reclam), том II, стор. 338 і д[алі].

7. «Королик і Медвідь» – німецька казка, з тої самої збірки Ґріммів, том II, стор 76.

8. «Вовк вийтом» – грецька казка, надрукована в німецькім перекладі в збірці Гана[4] (I. G. v. Hahn, Griechische und albanesische Märchen. – Leipzig, 1864), том II, стор. 105.

9. «Заяць і Медвідь» – індійська казка, взята із славної індійської збірки, званої «Панчатантра»[5], або по-нашому «П'ятикнижжя», що в німецькім перекладі видана була Теодором Бенфеєм[6] (Th. Benfey, Pantschatantra, fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. – Leipzig, 1859) і Людвіґом Фрітце (Ludwig Fritze, Pantschatantra, ein altes indisches Lehrbuch der Lebensklugheit in Erzdhlungen und Sprüchen. – Leipzig, 1884). Бенфеєва передмова до сього перекладу має в науці про казки велику вагу і ще й доси служить вихідною точкою для кождого, хто хоче займатися дослідом сього предмета. Наша казка – се осьме оповідання першої книги у Бенфея, том II, стор. 62, а у Фрітце стор. 8.

10. «Ворона і Гадюка» – індійська казка, взята з тої ж «Панчатантри», де вона стоїть як шесте оповідання першої книги, див.: Бенфей, том II, стор 57; Фрітце, стор. 74.

11. «Три міхи хитрощів» – грецька казка з наведеної вище збірки Гана, том II, стор. 104.

12. «Вовк, Лисиця і Осел» – грецька казка, з тої самої збірки Гана, том II, стор. 109.

13. «Лисичка черничка» – грецька казка, з тої самої збірки, том II, стор 101.

14. «Мурко і Бурко» – грецька казка, з тої самої збірки, том II, стор 97.

15. «Лисичка-кума» – грецька казка, з тої самої збірки, том II, стор 99.

16. «Війна між Псом і Вовком» – сербська казка зі збірки Крауса, том I, стор. 9.

17. «Фарбований Лис» – індійська казка із «Панчатантри», де вона стоїть як десяте оповідання першої книги, див.: Бенфей, т. II, стор. 73; Фрітце, стор. 96.

18. «Ворони і Сови» – се переповідка, хоч і значно вкорочена, цілої третьої книги індійської «Панчатантри», що дає поняття про те, як посплітані були казки в Індії і підладжені для морального навчання; див. у Бенфея том II, стор. 213; у Фрітце стор. 233 і далі.

19. «Як звірі правувалися з людьми» – се вільний переповід одної частини перської книги «Тугфат іквам уссафа», яку переклав французький учений Ґарсен де Тассі п[ід] з[аголовком] «Les animaux en discussion avec l'homme» (звірі в суперечці з людьми) і помістив у своїй книзі «Allégories, récits poétiques et chants populaires, traduits de l'arabe, du persan, de l'hindoustani et du turc par Garcin M. de Tassy». –

Paris, 1876, стор. 73 до 188. Закінчення отсеї книжки, де Соломон показує звірам і людям їх спільних ворогів, найдрібніші, мікроскопійні орґанізми, се, очевидно, мій концепт.

20. «Байка про байку» – а властиво кінцева казочка про Синицю, що хотіла спалити море, взята також із «Панчатантри», де вона стоїть як дванадцяте оповідання першої книги, у Бенфея – том II, стор. 87; у Фрітце – стор. 114.

Отсі казки, з виїмком 19-ї, друкувалися спершу в «Дзвінку», а потім 1899 року вийшли окремою книжечкою, яка давно вже розійшлася. В отсьому новому виданні я не змінював тексту казок, хіба декуди підправив та вигладив мову і доробив казку «Як звірі правувалися з людьми». Може, ся казка своїм змістом і тоном вибігає поза круг розуміння малих дітей, але я певний, що для старшеньких, від 10 до 15 літ, вона буде не лише цікавою, але й пожиточною лектурою, даючи їм у казковій одежі немало фактів із історії розвою та культури людей і природи.

В кінці не можу промовчати того дивовижного факту, що отсю книжечку, чисто педаґоґічну, далеку від політики (хіба з виїмком кількох рядків у остатній казці), подавали наші київські земляки до російської цензури, бажаючи передрукувати її також для російських українців. І що ж ви скажете – цензура заборонила її всю, від початку до кінця! От які то небезпечні ті звірячі історії для цілости російської держави!

Львів, д[ня] 25 падолиста 1903. Іван Франко.

Цикл казок про тварин містить двадцять творів. Після окремих публікацій у журналі для дітей «Дзвінок» з'явилося окреме видання (Львів, 1899), скомплектоване з дев'ятнадцяти казок і об'єднане спільною назвою, – «Коли ще звірі говорили. Казки для дітей. Оповів Іван Франко». У 1903 р. вийшло друге видання збірки, доповнене казкою «Як звірі правувалися з людьми» та розширеною передмовою, в якій письменник задекларував свої принципи роботи над фольклорними джерелами.

Передмову І. Франка подаємо за виданням 1903 р.

«Дзвінок» – український ілюстрований двотижневий журнал для дітей і юнацтва. Виходив у 1890 –1914 рр. у Львові. І. Франко був постійним автором «Дзвінка» від початку його заснування. У журналі друкувалися різножанрові фольклорні і літературні твори. І. Франко також залучав до співпраці й дітвору. (Цю традицію згодом продовжила Олена Пчілка в своєму часописі «Молода Україна», 1908 – 1914).

[1] *Фрідріх Краус* (1869 – 1938) – віденський славіст, дослідник південнослов'янського фольклору та етнографії, цікавився українською народно-поетичною творчістю. У дослідженні «Етнографія в 1897 – 1907 роках» проаналізував праці про український фольклор Е. Маєвського, С. Рокосовського, І. Полівки, А. Яворського та ін. До співпраці в періодичному виданні «Антропофітея» (1904 – 1913) запросив українських фольклористів – В. Гнатюка, П. Тарасевського, друкував їх фольклорно-етнографічні дослідження.

У 12-му номері журналу «Зоря» за 1883 р. було вміщено розлогу рецензію І. Франка на перший том збірки Фрідріха Крауса «Sagen und Märchen der Südslawen».

[2] *Афанасьєв Олександр* (1826 – 1871) – видатний російський етнограф, фольклорист, історик, літературознавець, представник міфологічної школи. Упродовж 1855 – 1863 років у 8-ми випусках побачило світ видання О. Афанасьєва «Народные русские сказки», до якого ввійшли, окрім російських, і деякі українські та білоруські казки.

[3] *Брати Ґрімм, Якоб* (1785 – 1863) і *Вільгельм* (1786 – 1859) – видатні німецькі фольклористи, мовознавці, засновники міфологічної школи. Першими почали ґрунтовно досліджувати казки й здобули собі славу фундаторів європейського казкознавства. Заклали підвалини порівняльного вивчення фольклорних джерел, їх системного осмислення. В Україні міфологічну школу, засновану братами Ґрімм, розвивали Олександр Потебня (зокрема засадничою стала його праця «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий», 1865). Михайло та Катерина Грушевські, Володимир Гнатюк.

[4] *Ган Іоан Ґеорг фон* (1811 – 1869) – австрійський дипломат і дослідник Балканів. До 1843 р. – юрист королівства Греції, у 1847 р. – віце-консул у Яніні, в 1851 – консул, у 1868 – генеральний консул у Сирії. Написав багато творів про мову, історію, місцеву природу Албанії.

[5] *«Панчатантра»* – індійська збірка казок про тварин, байок, притч та висловів на санскриті, яка з'явилася в III ст. н. е. Згодом вона зазнала докорінної худож-

ньої трансформації. Ця книга стала дуже відомою в світі завдяки численним перекладам і переказам. Найдавніший переклад здійснено середньоперсидською мовою близько 570 року по Христі. На основі цього перекладу зроблено сірійські та арабські варіанти. Згодом текст «Панчатантри» розповсюдився по всій Європі та Азії. І. Франко не знав санскриту, але був добре обізнаний з книгою через німецькі переклади Теодора Бенфея і Людвіга Фрітце, а також через Бенфеєву передмову до збірки.

[6] *Теодор Бенфей* (1809 – 1881) – доктор-індолог, дослідник мов і казок. Від 1848 р. – професор Геттінгенського університету. Видав «Повну граматику санскритської мови» (1852). У вступі до перекладу свого видання «Панчатантри» (1859) заклав фундамент порівняльного дослідження казок, визначивши походження багатьох східних та європейських казок. Основоположник теорії запозичення, за якою єдиним джерелом казкових сюжетів народів світу назвав індійську літературу. Найвідоміша його праця – «Історія мовознавства та східної філології в Німеччині» (1869). Менші за обсягом праці Т. Бенфея – разом із його біографією – побачили світ у 1890 – 1892 рр. (видавець – Беценберґер).

ФРАҐМЕНТ СТАТТІ «ОДВЕРТИЙ ЛИСТ ДО ГАЛ[ИЦЬКОЇ] УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ»

Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу инших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися.

Величезні трудности тої задачі стануть Вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у якім застає Україну нова доба. Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і висшого письменства, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національности та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодатних тілах, і без міцної опори в масах народу та інтелігенції навіть для тих немногих репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинитися в ролі ковала, на якому ріжні чужі молоти вибиватимуть свої мельодії, або в ролі крілика, на якому ріжні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів.

От тут і стає перед нами, галичанами, а особливо перед Вами, молоді приятелі, велика історична задача – допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім, у початках, у закладинах великої

праці – здвигнення нашої національної будови в усій її цілости. Перед Вами стоїть задача й обов'язок – віддячитися російській Україні за все те духове й матеріяльне добро, яке вона досі давала нам. Чи і наскільки ми почуємося до того обов'язку, чи і наскільки совісно, розумно, обдумано візьмемося до його сповнювання, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будущина яко нації, здібної зайняти місце в хорі инших культурних націй.

Досі я ждав і надіявся, що хтось ближчий Вам і авторитетніший для Вас забере голос у сій справі, що наша щоденна преса зверне на неї свою увагу, що підіймуть її ті, що люблять видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не діждався сього. Значна часть тих наших світочів, опанована театральним питанням, не бачить поза ним світа; инші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивляться на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого положення в ній і неминучу конечність – якнайшвидше, якнайосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, плани, програми на инший діапазон. Ми мусимо навчитися *чути себе українцями* – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціяльних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, льокальним болем і радувалися кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми *розуміли* всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.

Не забувайте, що ми досі в Галичині жили з національного погляду крайнє ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безсильна, закнебльована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми – вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер, коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді

і не сміємо своїх дрібних, льокальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зійдуть із денного порядку, мусять підпасти значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і відчути і мати на тямці, що польсько-українське питання не буде відтепер рішатися у Львові, але обхопить бойову лінію безмірно ширшу і кождий його етап буде рішатися і у Львові, і в Чернівцях, і в Кам'янці-Подільськім і в Житомирі, і в Києві. Так само наша галицька та буковинська боротьба з москвофільством відтепер мусить виглядати зовсім інакше, бо й її терен розшириться безмірно, а її зміст поглибиться відповідно до того, як вона розростеться до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями «державної» великоруської нації. І наші відносини до жидів мусять улягти значній переміні, коли нашій нації прийдеться «автономно» гоїти гнилі рани, задані їй московським чиновництвом через цілювікове нагромаджування жидів на нашій території при помочі т[ак] зв[аної] «черти осідлости» та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводити від себе вибухи народної розпуки та обурення.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягти основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. Наша література і преса мусить перейти на висший рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, невважаючи на цензурний тиск, а може, власне завдяки йому. Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свобідніший світогляд, щиріші і свобідніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи иншим припадком були поставлені «на чоло народу», стали послами, професорами, головами товариств і т[аке] и[нше], мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готов-

ності – все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерности посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльности, мусить уступити місце живішому моральному почуттю і енергічнішій реакції против усякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах. Инакше, мої дорогі приятелі, ми тут, у Галичині та Буковині, замість духового центру України зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридженням оминатиме кождий свідомий українець, що заховав іще живе почуття самоповаги.

Отсе моральне переродження, яке вповні доконається, певно, не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кождий із нас повинен дати сам собі, власною постановою, буде першою умовою можности тіснішого, дружного і продуктивного співділання нашого з закордоновими українцями. Якби Ви знали, мої молоді приятелі, скілько зневіри, розчарувань та знеохоти нагромадили дотеперішні зносини галичан та буковинців із Україною, скілько сорому та прикрости робили не раз українцям наші «національні», а властиво місцеві хиби – неточність, балакучість та пустомельство, брак характерности, індеферентність та мораль на грубошкірність, байдужність до важних загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадування європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності, – якби Ви знали і відчували се так, як сього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваюся, що в серці кождого з Вас знайшлась би моральна сила, щоб сказати собі і покласти Ганнібалову присягу[1]: віднині доложу всякого зусилля, щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою.

Та все те кажу лише для Вас, особливо для тих, хто захоче мати зносини з українцями, щоб охоронити його і тих, із ким він буде мати зносини, від прикрих розчарувань. А головна річ у тім, чим можемо ми, галичани й буковинці, в разі свобідніших відносин у Росії, допомогти Україні. На капітали ми не багаті, та й не капіталів потребуватимуть від нас українці. Так само дурять себе ті галичани та буковинці, які вже тепер облизуються, надіючися, що свобода в Росії отворить їм дорогу

до роблення інтересів, до корисних посад та сутих доходів без праці. Певна річ, у порівнянні до нашої заробкової мізерії російські відносини не одному можуть видатися блискучими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та на масні посади всюди конкурентів багато, а спеціально Росія багата на таких «ташкентців»[3], із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію. Та й не «ташкентців», не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб потребує від нас Україна, і коли ми нічого иншого, ліпшого не зуміємо дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заімпонуємо ми українцям і своєю інтеліґенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчитися в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружжям, якого не слід давати в руки суспільності, де шкільне навчання в самім зароді затруєне конфесійними, політичними та національними пересудами, де свобідна критика виелімінувана з виховання, де панує т[ак] зв[ане] Brotstudium, навчання для хліба, для кар'єри, навчання, тісне та далеке від тої широкої гуманности, що лежить в основі західноевропейського, а подекуди навіть російського висшого шкільництва. Отже, й тут не багато чим можемо стати в пригоді українцям. Щонайбільше хіба яко вчителі язиків – німецького, польського, потроху класичних, бо наука язиків у наших школах трактується справді ліпше, як у російських. Хоча й тут треба сказати, що останні роки зазначили поворот на гірше, і, прим[іром], знання німецького язика, яке виносять молодші генерації з галицьких гімназій, може довести до розпуки всякого, хто ставив би до того знання які хоч трохи вищі вимоги[a].

---

[a] Як редактор ЛНВ і один із редакторів видань Укр[аїнсько]-р[уської] вид[авничої] спілки[4], де містяться також переклади з німецької мови, я дуже часто маю нагоду діставати до рук переклади наших молодих студентів із німецької мови і мушу тут заявити, що ті переклади з двома-трьома виїмками – просто скандальні і друкувати їх можна, хіба доконавши таких численних та основних поправок, що первісний скрипт не раз зовсім щезає під ними. Просто жаль робиться хлопців, що не раз над такими перекладами задають собі немало праці, надіючися заробити дещо і, очевидно, й самі не підозрівають того, як мало вони розуміють перекладане. Додайте до того, що вони, особливо ті, що повиходили з руських гімназій, звичайно так само мало володіють руською мовою і виявляють цілковитий брак вправи – думати нею і передавати чужі думки. Се таке соромне свідоцтво теперішнього стану нашої середньої освіти, що попросту не знаєш, що й думати про неї. (*Примітка Івана Франка*).

Подумає дехто, що бодай нашими шкільними книжками, що обіймають уже повний курс народньої і середньої школи, можемо прислужитися українцям. На жаль, треба сказати, що й ся надія марна. Наші шкільні підручники, знов-таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто такі далекі від рівня сучасної науки (прим[іром], природописні), що про безпосереднє користування ними в українських школах у Росії не може бути ані бесіди і вони щонайбільше можуть пригодитися авторам нових підручників задля своєї термінології.

Та проте є у нас дещо таке, що може стати в пригоді українцям у Росії. Маю на думці той практичний смисл, привичку більше додивлятися до конкретних фактів, як до теорій, і більше вироблену привичку до публічного життя, до організацій і парламентаризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас певну традицію і немалий засіб досвіду в таких справах, що все може дуже пригодитися тепер, коли й російську Україну жде перспектива проходити ту саму школу поміж двома огнями – польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері дуже часто переходять на хиби, на тіснозорість, боязливість, байдужність до всяких смілих поривів і заскорузлість у своїм тіснім кружку, та тут уже, певно, нове історичне життя в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хиби.

Я бажаю тілько одного – звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всеї суспільности на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задоволити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любови до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода.

Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник» (1905. – Т. 5. – Кн. 4. – С. 11–19).

Стаття була відгуком на революцію в Росії 1905 р. Звертаючись до студентської молоді, ставлячи перед нею важливі з педагогічної точки зору завдання й даючи їй певні настанови, І. Франко викладає свої погляди на роль і характер освіти в Галичині.

Подаємо статтю за першодруком.

[1] *Коли вірити рескриптові царя до міністра Булигіна…* – Йдеться про рескрипт царя Миколи II про утворення Державної Думи, виданий 18 лютого (3 березня) на ім'я міністра внутрішніх справ Булигіна Олександра Григоровича (1851–1919). Згідно із цим рескриптом, спеціальна комісія, очолювана міністром Булигіним, підготувала закон, який був затверджений царським маніфестом 6 серпня 1905 р. Однак цей закон викликав сильне незадоволення в суспільстві, й вибори в «Булигінську думу» не відбулися.

[2] *Національний автократизм* – форма політичного режиму, при якій у багатонаціональній державі влада належить одній нації.

[3] *Ганнібалова присяга* – крилатий вислів, етимологія якого бере початок від часів карфагенського полководця Ганнібала (247–183 рр. до н. е.), котрий ще в дитинстві поклявся бути довічно непримиренним ворогом Риму.

[4] *«Ташкентці».* – І. Франко має на увазі персонажів із сатиричного твору російського письменника М. Салтикова-Щедріна «Панове ташкентці».

[5] *Українсько-руська національна спілка.* – Офіційно – «Українсько-руська видавнича спілка» (1898–1917) – громадська організація у Львові, котра видавала й популяризувала класичні твори світової літератури.

СПОМИНИ ІЗ МОЇХ ГІМНАЗІЯЛЬНИХ ЧАСІВ

Гімназіяльні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць компонувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширювався обсяг мого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як се буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників звисока та не допускали їх до надто близької довіреності; лиш деякі між ними, приміром о[тець] Олексій Торонський[1], руський катихет, відносився до учеників загально неприхильно і спеціяльно мені аж до самої матури на всіх класифікаційних конференціях перепирав нижчу ноту з обичаїв, як мені належалося (я мав звичайно похвально, хоч із найбільшої часті инших предметів мав звичайно відлично, а на моє поведення в школі й за школою ніхто з учителів не міг пожалуватися).

Ученики дрогобицької гімназії в другій половині 60-их і в першій половині 70-их рр. поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві жили на кватирах (станціях) переважно по ріжних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих кватир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній кватирі, там до них не раз сходилися товариші з инших кватир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшися по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з това-

ришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста[2], в вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллєра та Гете. З його старшим братом Филипом Райхертом, що з самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній кватирі в домі боднаря Корпака[3].

Формальних кружкових організацій між гімназіяльними учениками в моїй клясі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т[о] зн[ачить] до п'ятої кляси, попробував тодішній перший премянт Антін Шіллер[4] зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній кватирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною промовою в польськім язиці, виясняючи в ній задачу кружка займатися в хвилях, свобідних від шкільної науки лектурою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а по тім не сходився більше та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жадних записок. На однім засіданні того кружка я прочитав початок свого оповідання, якого потім не продовжав. До кружка належали поляки й русини. Спорів між обома народностями ані в гімназії, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші жиди, з яких особливо Ісаак Тігерман, звичайно третій або четвертий преміянт, визначався як незвичайно здібний математик.

Вже з самого характеру гімназіяльного життя виходило, що ученики, бувши гістьми на своїх кватирах, не могли глибше вникати в життя родинне чи громадське тої людности, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т[ак] зв[аної] нормальної школи, що містилася в монастирі о[тців] василіан при церкві св[ятої] Трійці в Дрогобичі, жити на кватирі у міщанки Кошицької[5], що вдруге вийшла замуж за столяра Гучинського. Тут, живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав дещо з тих своїх вражінь у нарисі «В столярні».

Незвичайними розривками в житті дрогобицьких гімназіястів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста або до трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моєю клясою устроювали вчителі природних наук, Емерик Турчинський[6], що спеціяльніше займався ботанікою, та Іван Верхратський[7], що з замилуван-

ням займався ентомологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів і над то займався також збиранням матеріялів до пізнання народного язика та його діялектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тілько кілька прогулок до Урича. Одна з них під проводом професора Верхратського складалася майже з самих русинів і дала йому досить багату збірку рідких гірських хрущів, які вспіли знаходити різні ученики, шмиряючи сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. В самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені[8], що мають на собі сліди людської праці; до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку тодішній парох Урича о. Охримович[9], у якого ночувала якась часть учасників екскурсії з професором Верхратським. У темнім льоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив тоді сіткою до ловлення мотилів також малесенького лилика-підковця, найменший із відомих у нас родів лиликів, що немов нічний мотиль у рідкій пітьмі кам'яного льоху раз у раз літав попід стелю. Таких самих лиликів я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома височенними кам'яними стінами[10].

З инших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, згадаю дві його екскурсії до мого рідного села Нагуєвич[11], у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником їдовитої змії.

Маючи від дитинства замилування до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята або, коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді, ходив, чи то сам, чи з товаришами, в околиці міста, до лісу, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж і зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці[12], що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики з ріжних околицях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та, не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом, і Теодора Савулу[13], селянського сина з Опарів[14], що в молодих літах мав дуже гарний голос і був добрим співаком, але як ученик йшов дуже слабо, так що під кінець року товариші звичайно випрошували в професорів, аби перепустили його з кляси до кляси. Оба ті знайомі мали незвичайний талант ловити рибу руками.

З Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там у глибоких вирах під корчами Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледво одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної рибки.

До менше невинних розривок у житті гімназіястів належали гостини в пиварнях, яких у Дрогобичі було не багато; треба завважати, що порядної реставрації вроді тих, яких так багато у Львові, в Дрогобичі, невважаючи на його многолюдність, не було тоді і нема й досі ані одної. Була тілько одна цукорня русина Височанського, та тепер її також нема. Учителі збиралися звичайно в кориннім склепі Баєра, що шинкував також пивом, а ученики ходили також на пиво до жидівської пиварні на північно-східнім розі ринку, якої назву я вже забув. Особливо в остатнім році гімназіяльної науки наша кляса збиралася досить часто вечорами в тій пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови та товариські співи. Раз тілько, згадується мені, ми були таким більшим товариством у винній торговлі Штернбаха. Син властителя тої торговлі, також ученик дрогобицької гімназії[15], що йшов роком нижче мене, мав незвичайний талант до класичної філології і живе тепер у Кракові як професор університету і член Польської Академії наук. Коли зібрані студенти хотіли вечором повечеряти щось, то йшли до трактієрні Єґера, в якій, одначе, можна було, крім пива, дістати тілько свинину.

Розуміється, був іще співацький хор, без окремої організації, який складався з учеників вищих клас, охочих та здібних до співу. Сей хор із природи річи був виключно руський, бо ученики латинського обряду, що ходили на службу Божу щонеділі та свята до латинського костелу, слухали там гри органів та співу органіста і не потребували свого власного хору. Русини дрогобицької гімназії за моїх часів мали досить гарний хор, якого традиція тяглася ще від часів, давніших від моєї шкільної науки. За моєї пам'яті, ще з нормальних шкіл, диригентами гімназіяльного хору були Стецiв, Ничай[16] (теперішній директор «Народної Торговлі»), Шипайло, що вчив мене також початків нотного співу, Янишин і нарешті мій шкільний товариш Кароль Бандрівський[17]. Із визначніших співаків, що за моїх часів співали в дрогобицькім гімназіяльнім хорі, згадаю ще басів Танчука та Коростинського, тенора Закревського, пізнішого оперового співака в Москві, рік чи два мого шкільного това-

риша з нижчої гімназії, Демкова, що покинув гімназію, не скінчивши її, мабуть, наслідком секатур з боку о[тця] Торонського та Гапановича.

Львів, 17.XII. 1912.

Уперше надруковано в журналі «Житє» (1912. – № 4. – С. 156–162).
Подається за першодруком.

[1] *Торонський Олексій* (1838–1899) – греко-католицький священик, галицький педагог-катехит, літератор, автор багатьох підручників з літератури й релігії («Руска читанка для висшой гімназії», 1868; «Більший християньско-католицкий катехизм», 1883; «Історія біблійна Старого Завіта», 1887 та ін.), громадський, зокрема просвітянський діяч. Учитель І. Франка у Дрогобицькій гімназії, де працював у 1868–1889 рр. До того (1862–1868) і після того (1891–1898) викладав катехизм у Львівській академічній гімназії. Почесний громадянин міста Дрогобича (1890). Співредактор часопису «Руский Сіон» (1874–1879, 1883), редагував часопис «Душпастир» (1891–1898). Часто друкувався в «Газеті Школьній», «Мирі», «Неділі», «Ділі» й інших виданнях.

[2] *…з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста…* – Йосиф Райхерт (1854–1918) – шкільний друг І. Франка на все життя. Народився в німецькій колонії Кеніґшау на Жидачівщині. Коли навчався в гімназії, вже був сиротою, – опікувався ним рільник Фердинанд Райхерт. Від шкільної оплати був звільнений. Після закінчення правового факультету Львівського університету став судовим радником у Львові. Ще до гімназії Райхерт закінчував разом із І. Франком Дрогобицьку нормальну школу отців василіян. У перші дні російської окупації Львова Франко змушений був покинути свій дім і знайшов притулок у Йосифа Райхерта.

[3] *З його старшим братом Филипом Райхертом, що з самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній кватирі в домі боднаря Корпака.* – В Дрогобичі І. Франко квартирував у боднаря Г. Корпака на вул. Маріацькій № 2 (нині вул. Маріїнська, бічна вул Жупної). Третім квартирантом тут був їхній однокласник Михайло Коріневич, який детально описав це помешкання в своїх спогадах: «Коли ж мене через рік дали на квартиру за жупою сільною (за салінами), далеко на передмісті, до міщанина, то я кусень дороги зі школи йшов не раз із Франком і дізнався, де він мешкає. Була се дуже мізерна хатчина при поперечній дорозі; там я, отже, не раз вступав до Франка; до тої хати я по 3-х роках науки

перебрався і мешкав разом з ним. Мізернішого мешкання, квартири не можна було вже собі й погадати. Одна мала кімната (в ній і кухня); тут одне ліжко для ґазди і ґаздині, банбетель, скриня, що служила за стіл, стіл для кухні, лавки, 2 крісла, посередині могло поміститися стоячи найбільше 10 людей; ґазда цілий день був при роботі як тесляр, а ґаздиня, яку звали «цьоця», варила їсти для мене і Франка, осібно для кожного, часто-густо одну страву на обід» (Коріневич М. Спомини про Івана Франка як ученика гімназії // Спогади про Івана Франка / [Упоряд., вступ. сл., прим. М. Гнатюка]. – 2-ге вид, доповн. і перероб. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 74–78). Будинок боднаря Корпака знесено. Він знаходився на стику вулиць Ю. Дрогобича і Марііїнської, навпроти пам'ятного хреста на місці колони Св. Яна.

[4] *…перший премянт Антін Шіллер…* – Шіллер Антін-Сигізмунд Шільдонфельд де (1854–1921) – гімназійний товариш І. Франка. Був відмінником і мав першу локацію. Від оплати за навчання був звільнений, оскільки його батько Ієронім Шіллер, який працював контролером на фабриці нафти, несподівано помер. Опікункою Антона в шкільному каталозі за другий клас значиться його мати Сусанна Шіллер. Після закінчення Дрогобицької гімназії А. Шіллер став студентом права Львівського університету. Здобувши ступінь доктора права, працював до кінця життя нотарем у Жовкві.

[5] *Мені пощастило в наймолодших літах… жити на кватирі у міщанки Кошицької…* – Кошицька Єва (1815 – ?) – тітка І. Франка по материнській лінії, в якої він прожив три роки під час навчання в Дрогобицькій нормальній школі. (Будинок Є. Кошицької під № 65, знесений у 1902 р.; був розташований на Завіжному передмісті – з лівого боку сьогоднішньої вулиці Бориславської, – територія в кінці провулку Ремісничого). Опис помешкання Є. Кошицької знаходимо в оповіданні І. Франка «У столярні».

[6] *Турчинський Емерик* – див. примітку 2 на с. 295.

[7] *Верхратський Іван Григорович* (1846–1919) – український педагог, письменник, мовознавець, фольклорист, видавець, основоположник українського природознавства та його наукової термінології, громадський діяч народовецького табору, дійсний член Наукового Товариства імені Шевченка, автор наукових досвіджень «Занадоби до пізнання угорсько-руських говорів» (1901), «Про говір галицьких лемків» (1901). Учитель І. Франка в Дрогобицькій гімназії (викладав українську й німецьку мови). Саме завдяки І. Верхратському гімназист Франко познайомився із забороненими тоді книгами «Русалка Дністровая» (альманах «Руської трійці» 1837р.) та «Кобзар» Т. Шевченка. «Русалку...» юний Франко тоді ще належно не зрозумів, проте «Кобзар» його захопив так, що майже всього ви-

вчив напам'ять. І. Верхратський перший формував лектуру І. Франка, давав оцінку його несміливим літературним крокам, заохотив до фольклорно-збирацької діяльності, а згодом став учителем і трьох Франкових синів.

[8] *В самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені…* – Мова про урвисті скелі, висотою до 50 м., що височіють серед лісу поблизу села Урич Сколівського району на Львівщині. Це була перша екскурсія юного І. Франка. Наступна відбудеться 1884 р., коли він із групою студентів мандрував зі Львова через Дрогобич, Борислав, Східницю, Урич, Корчин та далі містами і селами, горами і долинами задля пізнання й дослідження Карпатського краю. Описуючи цю мандрівку в газеті «Діло», він знову згадує село Урич і величні скелі: «а преціж у лісистих проваллях на схід від того села у величезних камінних «бовдах» якісь давні віки, якась старинна дивна запропавша культура записала твердими і глибокими буквами свої сліди» (Діло. – 1884. – 5 серпня). Згодом І. Франко братиме участь в організації шести екскурсійних мандрівок студентської молоді Карпатами.

[9] *парох Урича о. Охримович.* – Охримович Юліан – греко-католицький священик, батько бургомістра Дрогобича, гімназійного учителя І. Франка Ксенофонта Охримовича (1846–1916).

[10] *…у Бубнищі…між двома височенними кам'яними стінами.* – Йдеться про скельно-печерний комплекс Скелі Довбуша, який знаходиться в селі Бубнище на Івано-Франківщині. Таких «кам'яних стін» аж дев'ять, їх у народі називали «кóминами». Селу Бубнище І. Франко присвятив однойменну поезію, яка датована 1881 р., а його син Тарас через 85 років напише статтю «Таємниця Бубнища» (1964).

[11] *Нагуєвичі* – родинне село І. Франка в Дрогобицькому районі Львівської обл.

[12] *…до ріки Тисьмениці…* – Тисмениця – річка на Передкарпатті, в межах Дрогобицького району. Права притока Бистриці Тисменицької.

[13] *Савула Теодор* – товариш І. Франка. З його братом Семеном Савулою, який став греко-католицьким священиком, майбутній письменник учився в одному класі Дрогобицької гімназії.

[14] *Опарі* – село в Дрогобицькому районі на Львівщині.

[15] *Син властителя тої торговлі, також ученик дрогобицької гімназії…* – Мова про Штернбаха Леона (1864–1940), польського філолога, у 1892–1935 рр. професора Краківського університету, з 1893 р. – члена Польської Академії наук.

[16] *Ничай Аполлон Антонович* (1846–1918) – педагог, громадський діяч, один з організаторів кооперативних товариств у Західній Україні, директор першого кооперативу «Народна торгівля».

[17] *Бандрівський Кароль* – див. примітку 12 на с. 62.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ІВАН ФРАНКО
БОРИС ГРАБ

Присвячую д-ру Ів. Копачеві

Борис Граб був хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірському селі Д. коло Добромиля[1], віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до василіян[2], а потім до Перемишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син, скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учителі гляділи на нього, як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами лучив велику пильність і працьовитість, замилування до порядку і точності і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох европейських язиків, прочитав у кождім із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в такім непросвітнім городі, як Перемишль[3], але, крім того, живучи два роки у столяра, вивчився столярства, відтак у токаря токарства, а ще в сьомім класі не побоявся насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на кватиру до одного шевця і в заміну за підучування його сина вивчився й того, у школярів так погордженого, ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і інших учитися ремесла і обік духової праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміється, надармо. Оце намагання сполучити науку з фізичною працею звело Бориса докупи з Міхонським, який сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і старався по змозі дати його думанню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузлості.

Міхонський – се була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназіяльними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпеливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного поквапного ходу і бистрого, але миготливого погляду, аж до методи навчання, приступної, живої і щиро предметової (він учив математики, логіки й психології), а заразом прибраного в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику, – все, кажу, в нім було немов навмисне зложене з суперечностей. М'якого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика – хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той сам чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як кланяється, – і не вважав зайвим по десять раз на кождій годині навчати учеників методичности, повільного, але ясного думання, точности й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

– Не надто квапся, не надто й гайся, нічого замного! – оце були його улюблені приказки. Ученик, який на завдане питання відповідав занадто швидко й гладко, відразу збуджував його недовір'я.

– А покажи-но ти мені книжку, з якої ти се так гладко напам'ять вивчився! – звик він говорити такому ученикові; вислухавши його відповіді, а коли той упирався при тім, що говорить се не з пам'яти, а з голови, завдавав йому для проби таке питання, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрим намислом. Такими питаннями він випробовував здібність мислення у своїх учеників. І вже у кого побачив, що відповідь на питання виходить справді здобутком його власної, хоч і невеличкої духової праці, для такого мав велике поважання.

– Власна думка! Власна духова праця, ось у чім властива ціль гімназії – повторяв він не раз. – Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у житті на щось? Не вір тому! Хіба на вчителя підеш, та й то в такім разі придасться тобі з того лиш мала частина. А так, у звичайнім житті інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремісника – все се зовсім ні до чого не здалося. Самі побачите, як лише вийдите з гімназії; за рік, за два половина з вас забуде читати по-грецьки, латинської книжки до смерті не візьме в руки, а на лога-

рифми буде дивитися, як теля на нові ворота. І що ж з того виходить? Я знаю, дехто скаже: «Дурні професори, дарма гають час собі й нам і вчать нас непотрібних речей». Отже неправда! Ми з вами, як той біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону[4]. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць, ніби тих граматичних форм, алгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходить! Головна річ у тім, аби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчиться зразу дивитися очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовими органами, виробляє пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназія – се та ж гімнастика, лише на широкій духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узятися до всякої праці чи науки. Тут усе лише гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча – здібність власного думання.

Борис Граб відразу, ще в третім класі нижчої гімназії, звернув на себе увагу Міхонського. В ту пору се був дикий, валовитий і неохарний хлопець, який між усіми учениками свойого класу визначувався нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям і – першою локацією.

Наука в двох перших гімназіяльних класах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчителів, запам'ятував відразу в школі, не вчився дома нічого, але, поробивши писемні роботи, коли були позавдавані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив звичайно своїх товаришів-однокласників, і то так, що один або два платили йому по два гульдени місячно, а на вчіння сходився весь «сірий конець» класу), втікав із гурту і забавлявся по-свойому. Жив він у дуже поганій части міста, над невеличким потоком, обставленим по двох боках поруччям. Граб вилазив на те поруччя і ходив по нім, визувши чоботи. Поруччя було невисоке, півтора ліктя понад вулицею, але стояло на самім березі потоку, а берег був високий і стрімкий і стіною здіймався вгору на яких три сажні. Не було нічого легшого, як гримнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінням. Понад оту пропасть ходив Борис цілими годинами; іншим світ крутився, коли лише з противного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Та й поліція ні-

коли майже не заходила в ту часть міста, щоб була могла заборонити йому тої гімнастики.

Раз якось Міхонський переходив туди і побачив Бориса на тій еквілібристиці. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя, і нічого більше не бачив. Він був подібний до лунатика. Міхонський наблизився аж зовсім до нього і кликнув:

– А ти що робиш?

Борис оглянувся, змішався. Міхонському бачилось, шо він ось-ось захитається і впаде, тож прискочив і вхопив його за руку.

– Що се ти робиш? – повторив учитель.

– Про... про... про... – лепотів хлопець і, мов прикипівши, стояв на місці, на поруччю.

– Злізь на землю і говори порядно! – остро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поруччя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

– А лекції вмієш на завтра?

– Вмію.

– А задачі, препарації маєш?

– Маю.

– І чого ж ти ходиш туди?

– А що ж маю робити? – простодушно запитав Борис.

– Але ж тут можеш в'язи зломити.

– Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився занедбаним хлопчиною. На годинах алгебри він мав з ним муку: ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблиски власної думки.

– Де ти живеш? – запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

– Ходи, хочу подивитися.

Борис попровадив його.

– Як тут вогко! Як тут брудно! Як тут тісно! Який тут галас! Яка тут задуха! – раз по разу викрикував Міхонський. – Ну, і не диво, що ти волиш по поруччю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти – то смерть! Чому тебе батько не помістив деінде?

– Бо сей господар його знайомий.

– Як маєш вільний час, то приходи до мене, – мовив учитель. – Ти знаєш, де я живу?

– Знаю.

– Прийдеш?

– Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Сей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз того домика, Борис не раз бачив гарне панське урядження в його середині і стидався йти туди. Минув тиждень, Міхонський немов і забув про Бориса, хоч три рази мав години в його класі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь спаленів, але, напружуючи всі сили духу й тіла, старався зручно вийти з лавки, стати при таблиці, взяти в праву руку крейду, а в ліву губку, словом, робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський стояв збоку і пильно дивився на нього, не кажучи ані слова. Тільки всміхався з-за своєї густої чорної бороди, але Борис не бачив того.

– А з нього може вийти славний хлопець! – сказав він ніби сам до себе, але так, що цілий клас вчув; вчув і Борис. Його серце заметалося, затріпотало якоюсь радістю; він почув сором, що не заслужив на таку добрість учителя, що не додержав даного йому слова. Міхонський продиктував йому якесь завдання. Борис написав і по короткім розмислі спокійно, не поспішаючись, за порядком узявся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по класу і любувався.

– Добре! – сказав він, коли робота була зроблена.– Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду і губку і сів.

– Гов! – скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось. – Борис Граб! А скажи-но ти мені, хто найбільший дурень у тім класі?

– Я, – сказав Борис, не надумуючись.

– Для чого?

– Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

– А чому не прийшов?

– Бо... бо... бо...

Борис зап'явся, почервонів по самі вуха і – розплакався.

– Ага, бачиш! – сказав Міхонський. – А на другий раз не будь дурнем і приходи.

– Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусив освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявся «цивілізувати» сього дикуна. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сідати, навчив тої акуратності й економії у всіх рухах, словах і поступках, що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узявся робити з ним хатню гімнастику (тоді се ще була у нас нечувана новість), аби призвичаїти його до скорості, прецизії й грації в рухах. Він постарався і винайшов для нього инше, здоровіше помешкання, власне у столяра, і велів Борисові в вільних хвилях учитися столярства. Книжок поки що не давав йому ніяких. «Досить з тебе й шкільних, – говорив він. – На инші прийде черга потому. Тепер роби на варстаті!»

І Борис робив. Аж у п'ятім класі Міхонський, бачачи, що хлопчина і фізично виробився, став здоровий, як дубчак, моторний та цікавий, і що дух його доволі зміцнів і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читання зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміється, від тої азбуки людської та цивілізації, від «Одіссеї», яку дав читати хлопцю в польськім перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька день і приніс Міхонському книжку назад з подякою.

– А що, прочитав?

– Прочитав.

– Ну, розкажи мені, що ти прочитав?

Борис був приготований на се питання. Він розповів Міхонському зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

– Ну, добре, – мовив Міхонський. – Але знаєш ти, що се тілько одна половина «Одіссеї», ото все, що ти мені тут розповів.

– Одна половина! – скрикнув здивований хлопець.

– Еге, одна половина.

– Значить, є ще й друга?

– Є й друга.

– А де? Можна просити пана професора?

– Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажеш мені й другу половину. Борис був трохи розчарований, узяв книжку, але кілька день не мав охоти братися наново до читання.

– А що, знаходиш другу половину «Одіссеї»? – запитав його Міхонський.

– Ні, не знаходжу.

– А читаєш ще раз?

– Читаю.

– Не бреши, Борисе! – напівлагідно, а напів якось жалісно скрикнув Міхонський. – Ти не зачинав другий раз читати, а то б, певно, знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

– Не зачинав, – сказав засоромлений Борис.

– То-то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець, як ти, як прочитає таку розумну книжку, як «Одіссея», то мусить знайти й другу її половину.

Ся розмова глибоко шпигнула Бориса. Він постановив собі ніколи не брехати і зараз же взявся другий раз читати «Одіссею», Тепер, знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав відмалечку. Чим дальше вглиблявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та міфологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі польовими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. і. Другий раз він прочитав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і розповів сим разом Міхонському зовсім інший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданню ще більше свіжості, ясності та виразу.

– А видиш! – сказав Міхонський, стараючись не надто сильно показати свою радість. Правда, що ся половина рівно цікава, як і тамта, яку ти мені розповів першим разом?

– І ще цікавіша! – мовив утішений своїм відкриттям Борис.

– А чому цікавіша?

– Тому... Тому... – Борис хвилю вагувався, немов шукаючи слів, щоб вияснити те, що не зовсім іще ясно зарисовувалось у його душі. – Я ду-

маю... Мені представляється ціла «Одіссея» як дім. Отсі малюнки з життя – то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди – то гарні різьблені та мальовані оздоби, ганки, галерійки...

– Браво! – сказав Міхонський. – І направду, хто перший раз оглядає дім, той насамперед зверне увагу на ті побічні речі, стовпчики, вікна, мальовила по стінах, драперії. Треба вже тямучого чоловіка і уважного оглядача, щоб звернув увагу на розклад будинку, на весь його план, на тривкість фундаментів, уставлення дверей та печей. А для тих, що живуть у домі, се далеко важніше, ніж ті оздоби, які іноді стають навіть завадою, які з певним накладом праці треба оберігати та шанувати, а які властиво не приносять ніякого пожитку. Ну, але тепер скажу тобі ще один секрет. Те, що ти досі бачив у «Одіссеї», ті обі половини її змісту, то властиво лиш одна сторона речі. Поза тим, що ти бачив тепер, криється інша, ще далеко цікавіша історія.

Борис витріщив на вчителя заіскрені цікавістю очі.

– Бачиш, то так, – мовив Міхонський. – Читаючи її перший раз, ти перебіг немов по одній лінії через її зміст, немов вузенькою стежечкою через поле. Ти любувався лише бігом та закрутами тої стежки, небагато зважаючи на ціле поле. Правда?

– Правда.

Читаючи другий раз, ти вже бачив, що ся стежечка – то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле, на його ґрунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

– Здається, так.

– Бачиш. Та досі ти студіював «Одіссею», що так скажу, планіметрично, як одну площу, на якій стоїш і сам. Ти не пробував – і не міг – піднестися вище, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий світ, наділений власним рухом, власним життям. Се був би, що так скажу, стереометричний погляд. Ну, та на се ти ще замолодий! Маєш час. Колись, по матурі або ще пізніше, як ввійдеш у своє власне, практичне життя, як попробуєш і для себе сотворити свій власний матеріяльний і духовий світ, тоді попробуй також іще раз прочитати «Одіссею». Тоді побачиш ту нову її сторону. Даси мені слово, що зробиш се?

– Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеві руку.

– А не забудеш?

– Ні, не забуду.

– І затям собі мій дезидерат: при читанню всякої книжки від планіметричного способу бачення доходити до стереометричного. Я знаю, се тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що се вже все, що, осягнувши той ступінь, ти вже матимеш ключ до цілковитого зрозуміння творів людського генія. Ні, сину (се перший раз Міхонський назвав Бориса сином, і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушення, якусь дивну м'якість у його голосі), ні, се все лише один ступінь, лиш початок, так само як планіметрія й стереометрія – то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати, механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хімію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасності; далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати, психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки у тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взялася думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні питання насунуться тобі, і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації, веде нас до студіювання того життя і виявляє на кождім кроці стільки ж безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само життя.

– Та невже можна задавати собі такі питання? – запитав несміливо Борис, якому зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

– Не лише можна, але й треба, – мовив Міхонський.

– І є надія дійти в таких річах до правдивої відповіді?

– Скажи: *до якоїсь відповіді*! – з притиском мовив Міхонський. – Що значить «правдива» відповідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших, може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питання і дати на нього відповідь, згідну зі звісними нам фактами. Інші будуть мати більше фактів або розумітимуть наші факти не так, як ми, то й відповідь їх буде інша. Ну, та годі про се. Ще маєш час на такі речі. Ти ще, – він усміхнувся ласкаво, – на планіметричнім погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старайся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про се більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкращі твори Ґете[5], Шіллера[6], Лессінга[7] та Віланда[8]. Шекспіра читав у німецькім перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського, він зараз у п'ятім класі записався на французьке і по двох роках дійшов до того, що міг в оригіналі читати Мольєра[9], Расіна[10] та Корнеля[11]. Знаючи латинську та французьку мову, він при помочі Міхонського легко вивчився італійської, перечитав обов'язкове «I promessi sposi»[a] Манцоні[12], та його тягло до Данте[13] й Аріосто[14]. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по матурі, а тим часом поглиблював його розуміння прочитаних авторів розмовами про твори чільних майстрів усесвітньої літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із планіметричної – по його термінології – стадії розуміння переходить до стереометричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його, з одного боку, розуміти всякий твір людського духа на основі того часу й тих живих людських взаємин, яких він був витвором і виразом, а з другого боку, призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідоцтв та настроїв тогочасних людей, а не з готових шаблонових конструкцій шкільних підручників. Тоді поза шкільними підручниками були в моді серед гімназіяльної молодіжі більші «Weltgeschicht-и»[b] Роттека[15] й Шлоссера[16], та Міхонський не радив Борисові читати їх.

– У загальних нарисах, – мовив він, – маєш усесвітню історію в школі. Сю мусиш вивчити, хоча там дев'ять десятих дурниці. Пощо тобі ще збільшувати той баласт і набивати собі голову готовими конструкціями, які для свого часу і для їх авторів може й мали якесь значіння, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибше ввійти в студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що нібито збирають сметанку з усіх спеціяльних праць, дають по правді тільки якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молодіжі, більше шкідливу, ніж пожиточну.

---

[a] «Заручені» *(італ.). – Упоряд.*

[b] «Всесвітня історія» *(нім.). – Упоряд.*

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанням компендій історії літератури.

– Се не для Тебе! – говорив він. – Старайся насамперед пізнати якнайбільше творів літератури з власного читання, а тоді вже берися й до історії літератури. Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Се попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людців, що все знають, але поверха, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужче розсердився Міхонський на Бориса (се й було лиш один-однісінький раз), коли припадково Борис, діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке[17], свіжо тоді видану по-польськи, приніс її до свойого вчителя і запитав, як йому братися до її прочитання.

– Кинь се геть! Навіть не дивися на се! То сміття! То дурниці від першого слова до останнього! – кричав Міхонський. – Зараз перші слова «nauka o pięknie»[a] – то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціяльної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту та й взагалі не є ніякою наукою. Красота – то наше суб'єктивне почування певних форм, пропорцій, звуків, кольорів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про почуття красоти. А поза нашим особистим почуттям ніякої красоти нема, хоч най собі ті німецькі шлягери кричать і на головах стають. Не читай того! Вчися дивитися на природу, на твори людської штуки, але дивитися власними очима, не крізь окуляри ніяких псевдо естетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладніше їм будеш придивлятися, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробиться твій смак. А отакі естетики – то властиво лише школи для вироблювання говорячих сорок та попугаїв, сморгонські академії, де вчать медведів танцювати – всіх на один лад і всіх без тями.

Обік чільних творів літератури – про твори штуки тоді в Перемишлі не було й мови – Міхонський давав Борисові читати добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, проучуючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських

---

[a] Наука про красу *(польськ.)*. – *Упоряд.*

взаємин, яких він був витвором і виразом. Отак прочитав Борис Люїсову[18] біографію Ґете та Еккерманові розмови з Ґете[19], польські спомини Пасека[20], кореспонденцію Ґете з Шіллером[21], мемуари Бенвенуто Челліні[22] та Ґетеву «Wahrheit und Dichtung»[a]. Жива основа – ось на що головно старався Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з-поза артистичних і поетичних дискусій висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духу, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та тут Міхонський звичайно задоволявся тим, що сформулював якесь питання і додавав:

– Власне над тим, у тім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, та й ти дізнаєшся про се в свій час. Се вже належить до стереометричного способу задивлювання, а для сього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напирав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болючу резиґнацію чоловіка, навченого здержливості давнішими сумними досвідами. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знав, що Міхонський був емігрантом із Росії, що одержав незвичайно широку освіту і готовився, мабуть, для далеко виднішої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназіяльного «бельфера» в галицькім провінціяльнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в світ. Загнаний обставинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленьку, гарну, як ангелик, донечку, він чув потребу хоч якоїбудь духової, свобіднішої і шкільним не прописаної роботи і вдоволяв сю потребу працею над ширшим, свобіднішим розвиванням бодай одного, найздібнішого та найхарактернішого – як йому бачилось – із-поміж своїх учеників.

Але на розвою тіла й розуму не кінчилась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього трохи чи не найважніше місце. Правда, моральність розумів він далеко ширше й гуманніше, ніж її розуміють звичайно гімназіяльні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназіяльних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, пиятики і зносини з дівчатами, стояло

---

[a] «Правда і поезія» *(нім.)*. Насправді твір Ґете має назву «Поезія і правда». – *Упоряд.*

ім'я Міхонського в числі тих, що голосували против виключення, і то звичайно такий голос подавав він сам-один.

– Я не похваляю тих поступків, – говорив він, – але одно те, що вони все-таки не такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально убивати хлопця, а друге те, що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усею душею і не подумає навіть про п'янство й карти. А щодо дівчат – ет, не варто й говорити те, що вже давно воробці повинні б на дахах цвіркати!

Розуміється, такі його слова справи не поправляли, і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались «убивати морально» щороку по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробився правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та пиятику. Та й ніколи йому було: завсіди навал роботи, та й то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою пиятикою його від неї не відтягнеш. А втомиться, було, шкільною наукою та читанням позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський верстат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною щоденною роботою виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забутись хоч на годинку, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав би для себе простою стратою, а не приємністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним способом Міхонський розбудив у хлоп'ячій душі постанову – ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із сеї постанови, мов із зернятка, виплекати гарну ростину – чесну одвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різнорідній і для того не вбійчій, все бадьорій праці, Борис привик добре обраховуватись зі силами, приступаючи до якої-будь роботи. Він привик числитися так само й зі словами, не обіцював такого, чого не міг сповнити, а обіцявши, докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він при поєдинчім та нескомплікованім

способі життя гімназіяльного ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положення, де би мусив крутити, вибріхуватись, як то кажуть, милити очі. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про що-будь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповість просто, що сього не знає; та й у таких разах він, широко як гімназіяста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики зразу напівжартом прозвали його «Епамінондом»[23], вичитавши в латинських виписах Шенкля[24] речення про сього старинного героя, «qui ne joco quidem mentiretur»[a]. Під назвою «Епамінонда» знала Бориса вся гімназія.

Уперше надруковано в журналі «Зоря» (1890. – № 9. – С. 135–137). З деякими привнесеннями епізодичного характеру й мовностилістичними авторськими виправленнями твір був передрукований у Франковій збірці «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів, 1903), з дедикацією: «Присвячую д-ру Ів. Копачеві». У передмові до збірки І. Франко вказує на диференціацію автобіографічного елемента: заперечує свою автобіографічну тотожність з Борисом Грабом і акцентує на тому, що «фіґура Міхонського включно до назви зрисована з дійсності. Та тільки діяльність сього симпатичного й замітного чоловіка зі сфери добрих намірів та принагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена» (Т. 34. – С. 457). Тут же зазначено, що в збірці, на відміну від першодруку, твір «значно розширений, власне з огляду на повноту характеристики Міхонського» (Т. 34. – С. 458). У сформульованих у передмові тезах читач іще раз відсилається до статті «[Дрогобицька гімназія]», до прототипа Едварда Міхонського.

В другому виданні, редагуючи твір, І. Франко змінює окремі вислови, наприклад: «Отсі образи з житя, то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди, то гарні узорчасті оздоби, ґанки, дах» на «Отсі малюнки з життя – то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди, то гарні різьблені та мальовані оздоби, ґанки, галерейки…»; «а відтак принявся “цивілізувати” сего дикаря» на «а потім узявся “цивілізувати” сього дикуна»; «розумного, освіченого і практичним житєм живучого чоловіка» на «розумного і практичного чоловіка»; змінює окремі іменники – як

[a] Що навіть жартом не говорив неправди *(латин.)*. – *Упоряд.*

«соученик» на «товариш», «хлопець» на «хлопчина», «мислення» на «думання», «нутро» на «середину»; дієслова – «занимав» на «займав», «зазивав» на «закликав», «сказав» на «мовив», «розказав» на «розповів»; прикметники – «малопросвітній» на «непросвітній», «дітський» на «дитячий», «завстиданий» на «засоромлений». У першодруку Міхонський дає читати Борисові Грабу «Одіссею» в німецькому перекладі, у другому варіанті – у польському; у першій публікації оповідання учень читає в оригіналі Лафонтена, Мольєра і Расіна, в другій замість французького байкаря Лафонтена – драматурга Корнеля; крім того, є ще й таке розходження: письменник доповнив лектуру свого героя твором «Заручені» італійського письменника Манцоні й трагедіями Шекспіра в німецьких перекладах, бо англійською мовою, як зазначає автор, школяр не володів. Наголосимо: учень гімназії, крім рідної мови, знав польську, німецьку, французьку, італійську, грецьку, латинську! І. Франко пропонує читачеві оповідання про ідеального вчителя і взірцевого учня.

Текст твору подаємо за виданням 1903 р.

К о п а ч І в а н С е м е н о в и ч (1870–1952) – український релігійний і громадський діяч, публіцист, педагог, літературний критик, мовознавець, філософ, перекладач. Закінчив Дрогобицьку гімназію (1889), Львівський університет (1894), працював учителем гімназії у Львові (1896–1897, 1901–1908), Тернополі (1897 – 1901). Доктор філософії (1901), професор Львівського університету. Впродовж 20 років (від 1909) – шкільний інспектор у Галицькій крайовій шкільній раді та візитатор українських шкіл кураторії Львівської округи. Дійсний член НТШ (1935). Редактор журналу «Учитель» (1907–1908), упорядник шкільних підручників, співавтор (із П. Мостовичем) підручника вправ із латинської мови для гімназій, автор книги «З моїх сокільських споминів» (1934) та низки наукових праць із грецької філософії, латинської філології, статей на педагогічні теми, рецензій. Листувався з І. Франком.

[1] *Добромиль* – місто в Старосамбірському районі Львівської області. У 1895 р. під час виборів до Державної ради Австро-Угорської імперії від сільської курії Перемишль – Мостиська – Добромиль українська радикальна партія висунула кандидатуру І. Франка, проте через махінації влади він не був обраний до віденського парламенту.

[2] *...віддав його... до школи спершу до Лаврова до василіян*… – Лаврівський Свято-Онуфріївський монастир, заснований в середині XIII ст. у селі Лаврові Старосамбірського району Львівської області. Був значним центром освіти в Галичині: тут функціонувала німецькомовна школа (Головна окружна школа, 1788–1911). У монастирі діяли архів і одна з найбагатших у Галичині бібліотек. З дослідниць-

кою метою І. Франко неодноразово відвідував Лаврівський монастир – осередок культури.

[3] *Перемишль (Перемишель)* – див. примітку 5 на с. 195.

[4] *…біблійний Саул… пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону.* – Згадується старозавітня історія про те, як Саул був вибраний на царя. Коли ослиці Саулового батька Кіша зайшли кудись пустопаш, Саул з одним із слуг вирушили шукати їх, однак, їхні зусилля були даремні. Прийшовши до того міста, де жив пророк Самуїл, шукав у нього поради. Самуїл спочатку інформував їх, що ослиці, які пропали три дні тому, вже знайшлися, а згодом вилив на голову Саула оливу, помазуючи його таким чином на царя Ізраїля.

Саул [1079 до н. е. (за іншими даними – 1055 до н. е.) – 1007 до н. е.] – засновник та перший цар Об'єднаного Ізраїльського царства.

[5] *Ґете Йоганн Вольфґанґ* (1749–1832) – див. 28 примітку на с. 76.

[6] *Шіллер Йоганн Кристофер Фрідріх* (1759–1805) – див. примітку 27 на с. 75.

[7] *Лессінґ Готхольд Ефраїм* (1729–1781) – див. примітку 8 на с. 259.

[8] *Віланд Крістоф Мартін* (1733–1813) – німецький письменник-просвітитель, перекладач, журналіст. Автор романів «Пригоди дона Сільвіо де Розальви» (1764), «Історія Агатона» (1766–1767), «Історії абдеритів» (1774), драм «Леді Йоанна Грей» (1758), «Клементина Поретська» (1760), «Вибір Геркулеса» (1773), низки романтичних поем, заснованих на європейських і східних середньовічних переказах, легендах, казках, найкраща з яких – поема-казка «Оберон», яку переклав син І. Франка Тарас Франко. Видавець першого в Німеччині літературно-мистецького журналу «Німецький Меркурій». Переклав низку творів античних авторів, а також 22 п'єси Шекспіра.

[9] *Мольєр (Поклен) Жан Батист* (1622–1673) – французький драматург-класицист, актор, засновник трупи «Блискучий театр» (1643), автор комедій «Тартюф» (1664–1669), «Дон Жуан» (1665), «Мізантроп» (1664–1666), «Міщанин-шляхтич» (1670), «Удаваний хворий» (1672–1673) та ін.

[10] *Расін Жан Батист* (1639–1699) – французький драматург-класицист, автор трагедій «Андромаха» (1667), «Британік» (1669), «Баязет» (1672), «Іфігенія» (1674), «Федра» (1677) та ін.

[11] *Корнель П'єр* (1606–1684) – французький драматург-класицист, автор трагедій «Меліта» (1629), «Медея» (1635), «Сід» (1636), «Горацій» (1640), «Полієвкт» (1642), «Едіп» (1659) та ін.

[12] *Манцоні (Мандзоні) Алессандро* (1758–1873) – італійський поет, драматург і прозаїк, один із найвідоміших представників італійського романтизму. Його ро-

ман «Заручені» (1842), який читає герой оповідання І. Франка «Борис Граб», вважається найкращим зразком роману в італійський літературі.

[13] *Данте Алігієрі* (1265–1321) – див. примітку 2 на с. 258.

[14] *Аріосто Лудовіко* (1474–1533) – італійський поет і комедіограф епохи Відродження. Найвідоміший його твір – поема «Несамовитий Роланд» (1516).

[15] *Роттек Карл Вінцеслав фон* (1775–1840) – німецький історик, політичний діяч, юрист, професор кафедри всесвітньої історії Фрайбурзького університету (1798–1818), від 1818 р. – професор кафедри права цього ж навчального закладу. З 1812 по 1829 рік публікувалася його кількатомна «Всесвітня історія», яку Міхонський не радить читати Борису Грабу.

[16] *Шлоссер Фрідріх Крістоф* (1776–1861) – німецький історик, педагог, професор Гайдельберзького університету (1817–1861). Автор праць «Історія імператорів-іконоборців», «Історія XVIII століття» (у 8-ми томах), «Всесвітня історія» (у 19-ти томах).

[17] *…діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке…* – Йдеться про книгу К. Лемке «Популярна естетика» (1865).

[18] *Льюїс Джордж Генрі* (1817–1878) – англійський філософ, літературний і театральний критик, журналіст, прибічник дарвінізму, позитивізму і релігійного скептицизму.

[19] *…Еккерманові розмови з Ґете…* – Йдеться про книгу Й.П. Еккермана «Розмови з Ґете в останні роки його життя».

Еккерман Йоганн Петер (1792–1854) – німецький літератор, поет, друг і секретар Й.-В. Ґете.

[20] *Пасек Ян Хризостом* (бл. 1636–1701) – польський мемуарист, француз за походженням, який служив при дворі польського короля Яна Казимира.

[21] *…кореспонденцію Ґете з Шіллером…* – Йдеться про зібрання листів Ф. Шіллера до Й.-В. Ґете, яке останній опублікував у 6-ти частинах протягом 1828–1829 рр.

[22] *Челліні Бенвенуто* (1500–1571) – італійський скульптор, ювелір, музикант, живописець, письменник епохи Ренесансу. Автор книги «Життєпис Бенвенуто, сина маестро Джованні Челліні, флорентійця, написана ним самим у Флоренції».

[23] *Епамінонд* (420–362 до н. е) – видатний полководець і політичний діяч у місті Фіви (стародавня Греція).

[24] *Шенкель Карл* – автор популярних у Галичині шкільних підручників грецької і латинської мов.

Додаток 2

ТАРАС ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО І ДІТИ

Бажаючи написати про те, як великий Франко застосував свої прогресивні *виховні* погляди у приміненні до власних дітей, я свідомий труднощів цієї теми. По-перше, може підвести пам'ять, по-друге, побоююсь, чи вдасться представити справи так, як дійсно вони були, не впадаючи в літературну стилізацію.

Вже сама наука психологія говорить, що дитина пам'ятає щось тільки після п'яти років свого життя, лише хіба дуже важливі події, яскраві образи можуть залишитися в пам'яті раніше того віку. У Львові в 1894 році була крайова виставка. Місто чепурили, прибирали, а з нагоди приїзду австрійського цісаря ілюмінували. Пізно вечором я, п'ятилітній хлопчик, ішов з батьком довжелезним – як мені здавалося – сквером від театру опери в напрямі нашої квартири коло політехніки на Кастелівці. Мене захоплювало море світла, всі вікна будинків були яскраво освітлені. Тато вів мене за ліву руку, але праву я мав свобідну і раз у раз показував нею то тут, то там, допитуючи настирливо, як звичайно дитина: що то є? хто то пішов? чому? Тато терпеливо відповідав, пояснював, повчав. Тато був членом виставочного комітету, і ми часто і вільно ходили на будівельну площу в Стрийському парку і цікавилися, що там робиться. Нашу увагу притягали особливо українські робітники, гуцули, що швидко і вправно виконували роботи і на запити чемно відповідали. Польські робітники-мулярі були стримані і небалакучі. Зібрані в павільйонах експонати ми оглядали багато разів і раз у раз просили батька, щоб називав предмети і пояснював.

Якось навесні одного з дев'яностих років минулого століття я і старший брат Андрій йшли з татом по місту. Ми вибрались тоді на Високий Замок. День був погожий і теплий. Тепер знаю точно, що першотравневий, але тоді ми, малята, жили ще без календаря і без годинника. По головній вулиці Львова рухався величезний похід, переважно чоловіки,

святково одягнені, з червоними бантами на грудях. Попереду несли великий червоний прапор, по боках менші, а також плакати з написами, яких ми ще не вміли читати. Деякі групи співали пісень, і між іншими:

Земсти гром нєсє он,
А кольор єго єст червони,
Бо на нім роботніча кров...

Ми спитали тата, що то за люди, чого хочуть, чому несуть так багато палок з полотном. Тато відповів коротко, що це робітники. Очі йому горіли блиском, він не зводив їх з походу. Довго не пояснював нам, казав, що ми не зрозуміємо. З натовпу лунали грізні оклики, яких ми також не розуміли. Раптом звідкись з'явилася поліція. З оголеними шаблями поліцаї густими лавами оточили колону демонстрантів, які, здавалося, не звертали на них ніякої уваги. За хвилину на тротуарах зчинився переполох. Здалека видно було червоні шапочки вершників. В навальнім бігу вершники нападали на похід, били робітників шаблями, вигукували щось незрозумілою для нас мовою, розганяли людей. Пізніше я довідався, що то були мадярські гусари. Ми, малі діти, дуже тоді налякалися. Тато був збентежений і сердитий. Пізніше він з обуренням оповідав мамі про все, що сталося. При цьому він не жалів міцних слів на адресу ката робітників – намісника Бадені[1].

Тато рідко ходив з нами на прогулянку, здебільшого гуляла з нами мама. Але раз ми вибралися з татом. Пішли на Кадетську гору. Теперішня Гвардійська вулиця була тоді глинистою, з розмитими вибоїнами дорогою. Ліворуч робітники візками по рейках возили глину, приводили в порядок горбки і яруги, де тепер парк, а вище стоять будинки. Праворуч, ідучи вгору, була стежка, місцями крута й обірвана. Мама називала цю стежку «карколомки», бо можна було карк зламати, сходячи нею в долину. На тій стежині ми посідали потомлені, з'їли підвечірок, і діти почали шаліти. Штовхали одне одного з кручі, влазили знов нагору, скочувалися вниз, обкидалися грудками глини. Тато, замислений, сидів над самим обривом. В розпалі забави один з нас, а було всіх четверо, зачепив тата і турнув униз. Батько покотився... Але ніхто з нас не сміявся. Ми чекали бурі і бійки. Та батько прийняв це за звичайний дитячий жарт і встав зі сміхом. Прикро було і гірше за всяку кару: образити доброго тата і не одержати прочухана!

Під час літніх вакацій батько не завжди їздив з нами на село. Зате коли приїжджав, ми чіплялися до нього, і він ходив з нами на прогулянки. Ми, діти, вічно питали тата про всяку дрібницю: рослину, комаху, камінчик, назву гриба чи риби. Тато на все давав точну і ясну відповідь і непомітно зводив розмову на те, що треба всім фізично працювати, і сам давав особистий приклад. Нас, малих, заохочував до фізичної праці і до майстерства. Сіті виплітати всі ми вміли, а в Косові і до ткацької роботи бралися. І загартовані були всі, купалися в холодній воді, опалювалися на сонці без кінця і міри, ходили босими за прикладом тата. [І до ощадності привчалися. Помагали робити на зиму припаси: сушених грибів і фруктів, маринованих в уксусі риб, варення з ягід. Хорошо тоді жилося, з охотою працювалося, не переливалося, але й недостатку не було.]

На канікулах ми найбільше були з татом, коли він приїжджав до нас. Дома у Львові батько був зайнятий, віддавав час для народу, в найменшій мірі для нас. Вічно був чимсь заклопотаний: або писав щось, або виправляв, читав чи робив коректуру. [Вставав рано, як ми ще спали, поснідав і йшов до праці до редакції. В пізнішім віці спав довше від нас. Повертався на обід о першій, потім знов відходив і вертався на вечерю. Їли ми скромно. Батько найбільше любив росіл і росолове м'ясо або яринову юшку чи з ягід. Часом була риба або печеня, рідко мучні, цукровані страви – лакомини. При столі ніхто не мав постійного місця. Алкогольні напитки у нас не були вживані. Зате батько не цурався мінеральних вод і залюбки попивав гірку мадярську воду «гиніяді», яка нам, навіть мамі, нітрохи не смакувала].

Та все ж, незважаючи на його зайнятість, ми часто турбували його. Після обіду треба було бігти до тата за порадою в шкільних труднощах, особливо математичних, бо ми, четверо дітей, всі були спрямовані більше до вивчення мов. А батько, хоч був сам філолог, знав непогано також усі інші предмети і вмів розв'язувати навіть дуже трудні алгебраїчні задачі. Але за нас батько завдань ніколи не писав, тільки пояснював, як, і що, і куди, а все ми повинні були робити самі. Виховував самостійність в науках. Крім шкільних книжок, до наших послуг була багата татова бібліотека, книжки з якої ставали в пригоді під час навчання в університеті. [Старший брат[2] потребував часом інструктора, молодший Петро[3] повторяв раз один клас. Батько тим не переймався.]

Брак часу не дозволяв татові бувати на батьківських зборах. Більше туди ходила мама. Батько займався вихованням не постійно, а час від часу: тому показав, цього напутив, там поміг, насварив, присоромив.

[Не інакше Франко виховував і суспільство. Уважав, очевидно, що помірковані виховні засоби без зайвого втручання і драстичних заходів дають кращі висліди. Дома ніколи не висловлювався негативно про наших учителів і не позволяв нарікати чи жалітися на них. Сам виступав проти клерикалізму і протестував проти здирства селян через несумлінних духовників, але між його шкільними товаришами було багато попів, з якими вдержував дружні відносини. І ми бували нераз на феріях у священичих домах Глібовицького[4], Борачка[5] в селі Яйківцях[6], Кузева[7] в Дидьовій[8], Волинського[9] в Криворівні[10]. В пізнішім віці батько занедбав церковні обряди не тільки за браком часу, але передусім із-за поступових поглядів. Діти звільнені були від католицької релігії, але здавали її як предмет, без якого шкільне свідоцтво на той час не було важне. Щоправда, ми не були одинокі, що виховувалися в прогресивнім дусі. В той час 90-их років було в Галичині вже більше родин, де діти виховувалися подібно, як ми.

Замітна була у Франка неохота до часописів, в першій мірі до політичних. Хоч Іван Якович був журналіст і довгі роки редагував часописи і працював по різних редакціях, сам не підписував газет. Чи жалів грошей, чи не бачив в публіцистиці 100-відсоткової правди – не знаю. Присилано натомість батькові безплатно часописи і журнали, у яких він співпрацював або дописував до них: львівський «Кур'єр Львовскі»[11], віденський «Цайт»[12], від 1905 київську «Раду»[13]. Часописи читав батько – без цього в світі обійтися не можна – в кав'ярні віденській і то читав найрадше гумористичні, улюблені «Флігенде Блєтар»[14] і «Сімпліціссімус»[15], із яких кращі жарти і дотепи нераз нам переповідав дома. І сам дописував до гумористичних журналів, як «Страхопуд»[16], «Зеркало»[17], і взагалі в житті високо цінував гумор. Нераз, при різних нагодах цитував влучні і дотепні народні приповідки і анекдоти, яких знав силу-силенну. З мамою десь-колись розмовляв по-російськи, рідше перекинув декілька фраз по-французьки, з гістьми – як було треба – говорив по-польськи і по-німецьки, з селянами – їхнім діалектом. Ми, діти, чули ті слова, замолоду привчалися їх розрізняти і набирали замилування до мовознавства. Річ гідна уваги: батько десять років пра-

цював у поляків «в наймах у сусідів», як сам означив ту працю, вчився замолоду в польських школах, а нам не радив. Але ми й так знали мову братнього народу, а російську і зі слуху, з пісень, що їх мама співала, і з книжок, яких батько мав багато у своїй бібліотеці.]

Не раз, бувало, просимо: «Тату, прочитай нам щось із того, що написав!» Публіцистики тато читати не міг, твори для дорослих не підходили нам. От він і взявся писати твори спеціально для дітей і молоді. Це припадає саме на 90-і роки. З написаних для дітей творів найбільше подобався нам «Лис Микита» (1890 р.), чудові строфи якого батько прекрасно читав. Мати теж читала нам, але не так виразно. Ми швидко і легко вивчили «Лиса Микиту» напам'ять. Не менше припали нам до вподоби байки з журналу «Дзвінок» «Коли ще звірі говорили». З творів Стефаника батько читав новели «Мамин синок», «Підпис», а мама – байки Крилова і казки Пушкіна, зокрема легенду про віщого Олега.

Крім навчання, батько заохочував нас до фізичної культури і спорту, що нам конче було потрібне з огляду на кволу будову тіла і слабий стан здоров'я. [Сам батько до пізньої старості вправляв тягарцями (гантелями), займався туристикою і риболовлею, мріяв купити власний велосипед.]

До дитячих розваг батько ставився досить вибачливо. Хлопці, як відомо, дуже люблять бійку. От ми й бігали по кімнатах, совали меблями, кричали і билися, аж хата ходором ходила. Зате потім чемніше в шкільних класах сиділи. Мама ту розвагу називала «розгардіяш», батько не звертав уваги, що посвідчують інші мемуаристи, як Дашинський і Охримович. Не любив тільки батько, щоб ми в його робочий кабінет забігали і заважали в праці. До делікатніших забав належали піжмурки, «кішка і мишка», «яструб і курчата», їзда на кріслах, вправи на примітивному турніку. Батько рідко брав особисту участь у цих іграх. Не терпів гри в карти, і в нашій хаті тих «образків» зроду не було. Зате навчив нас батько інших товариських ігор: варцаби, звані теж шашки, «пуф» – гру двома кістками, «вовки і вівці», «млинок». Мабуть, усі ці ігри батько взнав у тюремних келіях, де в'язні скорочували собі ними час. Нам вони ставали в пригоді під час дощових, сльотних днів, на канікулах і в довгі зимові вечори. В шахи батько не грав, зате мама вміла. Нас навчив цієї гри Юрій Тобілевич, студент політехніки, наш квартирант, син відомого драматурга.

[Але руханка і спорти не давали хліба, навпаки, треба було до них докладати, а мама постійно нарікала на дорожню, торгувалася з продавцями, жалілася, що це і друге треба конче купити. В таких випадках улюблені вислови батька були: Пусте! Дурниця! Обійдемося! Батько працював для народу, не для однієї партії, жив інтересами народу, і для нього далеко важніші були соціальні здобутки сільських наймитів чи робітників в місті, успіх місцевого страйку чи бойкоту, ніж дрібні справи власних дітей.]

Батько привчав нас чітко відрізняти великі справи від маловажних, зерно від полови, правду від брехні і фрази. І всі ті його поради запам'яталися на все життя.

Уперше спогади сина І. Франка, Тараса Франка, були опубліковані з купюрами в книзі «Про батька» (К., 1956). Купюри відновила Наталя Тихолоз і опублікувала як додаток до своєї статті «Тарас Франко про батька: без купюр» у виданні: Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 526–528.

Подаємо спогади за першим повним виданням творів сина Івана Франка: Франко Тарас. Вибране: У 2-х томах. – Том 1 / Упор. Є. Баран, Н. Тихолоз. – Івано-Франківськ: Сеньків М. Я., 2015. – С. 733–740.

[1] *Бадені Казімір* (1846–1909) – див. примітку 1 на с. 310.

[2] *Старший брат… – Франко Андрій Іванович* (1887–1913) – найстарший син І. Франка, фольклорист, етнограф, класичний філолог, поет. Від часу, коли тяжка хвороба паралізувала Франкові руки, Андрій був його помічником у літературно-науковій та перекладацькій діяльності, каталогізував батькову бібліотеку, вів його листування, супроводжував у поїздках, зокрема зв'язаних із читанням у галицьких містах поеми «Мойсей» та в інших. Завдяки Андрієві побачила світ праця І. Франка «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910). У передмові до останнього, третього її тому, що вийшов у 1910 р., І. Франко писав: «На закінчення складаю щиру подяку моєму синові Андрієві, без якого помочі і дуже старанного співробітництва, я при безладності рук, не міг би був повести сеї праці так, як вона фактично доконана. Особливо немало праці задав він собі в систематичнім впорядкуванні рукописного матеріалу та в добиранні численних варіантів із друкованих джерел» (Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – Т. 38. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 327–328). Коли Андрій

раптово помер (вночі з 8 проти 9 квітня старого стилю або 11 проти 12 квітня нового стилю), батько в листі до Ватрослава Ягича писав: «Я втратив в ньому не тільки найдорожчого помічника в час недуги моїх рук, але й інтелігентного, високоосвіченого писаря…» (Там само. – С. 410).

[3] *…молодший Петро… – Франко Петро Іванович* (1890–1941) – наймолодший син І. Франка, педагог, учений-хімік, письменник, фольклорист, перекладач, громадський діяч, засновник «Пласту» (1912). Під час війни служив в українському легіоні УСС в австрійській армії. У 1918–1919 рр. був організатором авіаполку УГА. У Відні в 1919 р. організував видавництво «Франко. Син і спілка», в якому видав низку книг і методичних посібників, зокрема в 1921 р.: «Що кожний повинен знати про знімок», «Як закладати пластові дружини», «Огляд території України (після С. Рудницького)», «Відмолодження (після Є. Штайнаха)», «Переробка овочів». Особливу популярність принесли йому розроблені ним у 1913 р. «Пластові ігри та забави», що публікувалися в англійських книжках для бой-скаутів, та «Підручник шведської руханки для народних і середніх шкіл», що вийшов у видавництві М. Таранька 1923 р. Учителював у гімназіях Львова, Яворова, Коломиї. В 1931–1936 рр. працював у Харкові в Інституті прикладної хімії. З 1939 р. викладав у Львівському торгово-економічному інституті. Був першим директором Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка (1940–1941). На початку Другої світової війни більшовики вивезли його зі Львова (мовляв, евакуюють перед наступом німців), та так за ним і слід пропав. Петро Франко – автор прозових збірок «На самітнім острові» (1923), «Пачкар Демко і інші оповідання» (1924), «В пралісах Бразилії» (1928), «Дядько Шкіпер» (1930). Особливе визнання принесла йому повість «Від Стрипи до Дамаска. Пригоди четаря УСС» (1937). Популярною була дитяча книжка «Сон маєвої ночі». Окрема сторінка життєпису Петра Франка – популяризація творчості батька: інсценізував його повість «Захар Беркут» (1928), «Без праці» (1930), сюжетно викінчив відповідно до батькових розповідей повість «Борислав сміється» і в 1930 р. переробив її у драму на 4 дії. Здійснив також переклад польською мовою поем «Іван Вишинський» та «Мойсей». Крім того, написав цінну книгу спогадів «Іван Франко зблизька» (1937).

[4] *Глібовицький Омелян Михайлович* (1857–1906) – греко-католицький священик у с. Цигани Борщівського району на Тернопільщині. В липні 1895 р. І. Франко гостював у нього разом з дружиною і дітьми.

[5] *…у…Борачка…* – Бурачок Северин – греко-католицький священик, один з ініціаторів створення «Просвіти» на Стрийщині, організатор «Маслосоюзу». І. Франко не раз гостював у нього, зокрема й на Великдень 30 квітня 1905 р.

[6] *Яйківці* – нині с. Антонівка Жидачівського району Львівської області.

[7] *…у…Кузева…* – Кузів Іван – греко-католицький священик, фольклорист, етнограф, шкільний товариш І. Франка.

[8] *Дидьова* – давнє село (засноване 1529 р.) в Турківському районі. Виселене комуністами в 1944–1946 рр. у межах «операції очищення прикордонної смуги». На території колишнього села збереглися руїни будинку, в якому разом із дружиною гостював І. Франко.

[9] *Волянський Олекса* (1862–1947) – греко-католицький священик, був парохом у с. Криворівня, з 1923 р. – у с. Соколівка. Його відвідували І. Франко, М. Коцюбинський, В. Гнатюк, Леся Українка, О. Кобилянська, Г. Хоткевич, Олександр Олесь, Марко Черемшина, І. Труш, І. Крип'якевич, Є. Тимченко, Андрей Шептицький, Г. Хомишин та ін. Автор спогадів про І. Франка та М. Коцюбинського, статті «До теперішнього становища руського духовенства».

[10] *Криворівня* – село Верховинського району Івано-Франківської області, розташоване в долині ріки Чорний Черемош. Культурна столиця Гуцульщини. У творах «Як Юра Шикманюк брів Черемош» і «Терен у нозі» І. Франко реалістично описав побут і життя селян Криворівні, яку він часто відвідував зі сім'єю.

[11] *…львівський «Кур'єр Львовскі»…* – «Kurjer Lwowski» – щоденна польська громадсько-політична газета. Видавалася у Львові в 1883–1926 рр. І. Франко був співробітником газети протягом 1887–1897 рр.

[12] *…віденський «Цайт»* – німецькомовна газета «Die Zeit» – див. примітку 8 на с. 310.

[13] *від 1905 київську «Раду»...* – Всеукраїнська непартійна газета «Рада», насправді заснована 15 (28) вересня 1906 р. (меценат і засновник – Є. Чикаленко).

[14] *«Фліґенде Блєтар»* («Fliegende Blätter») – німецький гумористичний ілюстрований щотижневик, видавався в Мюнхені протягом 1844–1944 рр.

[15] *«Сімпліціссімус»* («Simplicissimuss») – німецький літературно-художній сатиричний ілюстрований щотижневий журнал, заснований А. Лангеном і Т. Т. Гейне. Видавався в Мюнхені протягом 1896–1944 рр.

[16] *«Страхопуд»* – москвофільський сатирично-гумористичний двотижневий журнал, друкувався «язичієм». Виходив у Відні в 1863–1868 рр., пізніше у Львові – в 1872 –1913 рр.

[17] *«Зеркало»* – ілюстрований сатирично-гумористичний журнал політичного спрямування. Видавався у Львові двічі на місяць із перебоями (1882–1883, 1886, 1889–1909). У 1883–1885 рр. та в 1910 р. мав назву «Нове зеркало».

Додаток 3

АННА ФРАНКО-КЛЮЧКО

ЯК УЧИВ І ВИХОВУВАВ ІВАН ФРАНКО НАС, СВОЇХ ДІТЕЙ

Здається, таке звичайне питання. Здається, таке ясне і просте в життю кожної родини.

Та все ж таки, наша родина не була звичайна, може тому, що наш батько не був звичайним учителем. Навчання наше вдома було зовсім відмінне, бо методи, які уживав мій батько, випередили тодішню педагогіку на яких 50 літ вперед.

Можливо, це, що він сам вже від малої дитини, зазнав всяких кривд, понижень, знущань і побоїв від деяких своїх малокультурних учителів, про що він так яскраво описує в своїх оповіданнях – він не міг застосувати таких же педагогічних методів і до своїх дітей.

Його вихова нас, на перший погляд, могла робити враження, що в ній немає жодної методи, а тим більше жадної дисципліни і системи.

Але, властиво, так не було. Мимо того, що в нас вдома не було ані змушування, ані побоїв, ані тілесно переконуючої тростини.

Невпинна працьовитість нашого Батька, немов якимсь флюїдом передавалась і нам, дітям. У нас вдома панувала атмосфера навчання, але навчання веселого, цікавого, а заразом серйозного. Ми всі четверо немов бавились в науці в перегони.

Два брати Андрій[1] і Тарас[2] були від Петра[3] і мене старші на два і три роки, вони вже вчились читати і писати по-українськи і польськи, мали свої книжки з образками, до котрих нам молодшим не вільно було доторкатись, сшитки, в яких вони писали свої задачі. Нас двох менших це цікавило, наповняло заздрощами і ми з свого боку стали рішучо домагатись і собі таблички і писальця. І донині я пам'ятаю, як тато, держачи мою малу руку в своїй, учив мене писати перші букви. Я писала букву за буквою, піддаючи допомогу цілим тілом, а й язичком, висовуючи його

то в цей бік, то в той, залежно від потреби. Перші букви були незугарні і чомусь ніяк не хотіли виходити такими, як татові.

Донині дивує мене обставина. В ті часи переважна частина української інтелігенції говорила вдома по-польськи, тоді це значилося по-«панськи». Оточення наше – родини, що жили в одній камениці з нами, а тим самим їх діти, з котрими ми бавилися, – були поляки. Але ми, діти, вже з самих ранніх літ поставилися уперто проти всего польського, як чужого, тим більше проти польських шкіл, до котрих мама хотіла нас посилати із-за вигоди, бо вони були близько нас.

Можливо, що рідне село батька, куди ми часто їздили, татові байки і казки, якими тато чарував наші серця, защіпили нам ту глибоку любов до всего рідного на ціле життя.

Ця любов немов сама по собі переходила невидимими струями від него до нас, і ми вже змалку знали, хто ми є і яка наша дорога.

Це була перша вихова, яку ми дістали від нашого батька, і вона була для нас дороговказом все і всюди.

Але любов до рідного українського, це не була святочна одежа, щоби нею пишатися, мов великою заслугою, перед другими на показ. Це була закраска, закорінена в наших душах і серцях, бо такими були наші батьки, діди і прадіди, і такими бути мусіли і ми.

Батько ніколи не стояв над котримсь з нас з буком, як принукою до науки: по-перше, він не мав на це часу, по-друге, він уживав наймодернійших засобів науки на той час невиданих і незнаних.

Ще далеко до того, заки ми стали ходити до школи, на наших частих прогульках поза місто, потім в ріжні місцевості Галичини, дав нам тато початки знання природи: геології і мінеральогії, ботаніки та зоольогії (у нас був великий альбом Брема зі звірятами цілого світа[4]), астрольогії і інші.

Він, надибавши чи то якийсь цікавий камінь (для нас), чи рослину, чи комаху, показував, в першу чергу, сам велике зацікавлення цею річчю, і ми ж тут же хотіли знати, що це є. Спільно разом з нами він розглядав дану річ та розбуджував в нас ще більше зацікавлення. Здогадами і питаннями він заставляв нас думати, висказувати нашу думку і вкінці наводив нас на це, що ми, немов самі, відкривали тайну цеї річи чи живого твору і це наповняло нас незвичайною радістю і щастям.

От я пам'ятаю, як під його наглядом прийшла я до того, як справно уживати ножниці. Мені тоді здавалося, що я зробила велике відкриття і була тим дуже горда.

Можливо, що ми одідичили від Батька наклонність до праці, але якраз його власна метода додавала нам щораз то більшої охоти до науки.

Тато в вільну хвилину заходив до нас в кімнату, де ми вчилися. Приглядався, що хто робить, тут дав вказівку, там навів на правдиву дорогу, тут запитами заставляв думати і тим способом помагав до розв'язання трудної задачі. До цего всего докидав веселий жарт чи приповідку, чи якийсь афоризм або коротке оповідання, що було для нас моментальним відпочинком, а тим самим більшою заохотою.

Наша мама мала високу освіту, а заразом була педагогом, причім очитана і всесторонньо образована, виховувала нас по-спартанськи. Ми спали на ліжках з твердими солом'яними сінниками, застеленими простиралами з грубого сільського полотна. Спальні в зимі майже були неотоплювані, а рано, тільки вставши, ми натиралися холодною водою, аж ішла пара.

Ще перед сніданням ми ішли до пивниці різати і колоти дрова або ішли з помічницею з коновками принести води до досить далеко віддаленого збірника (тоді у Львові ще не було водопроводів), а тоді смачний і видатний сніданок смакував нам ще більше.

Мама, мимо того, що провела молодість на студіях, уміла варити смачні українські страви, а поїздками по селах в ріжних околицях виучувала нові сільські приписи, які вона вводила в домашнє меню як найліпші присмаки.

У нас вдома було все поддостатком молока, масла, сиру, сметани, яєць і разового хліба і ці здорові і поживні страви нам дітям, слабим і блідим, – по перебуттю майже всіх діточих хоріб, повернули з часом сили, визвали здорові рум'янці на щоках і додали охоту до життя і праці.

Дорога зі школи додому була досить далека. Ми приходили додому голодні і накидалися на їду з великим ентузіязмом, а, заспокоївши наш голод, бралися до писання задач, виучування оповідань, віршів і т. п. Багато часу забирало нам переписування викладів вчителів, бо українських шкільних підручників в той час майже ще не було і нам приходилося в школі записувати виклади.

Закінчивши наші шкільні праці, ми з тим більшою охотою бралися до наших забав. Поки ми жили ще на вул. Крижовій, якщо ми не ішли з батьками на прохід або була погана погода, місцем наших забав були всі кімнати, за винятком татового кабінету, куди вступ в присутність тата був строго заборонений.

Як тата не було дома, нашими улюбленими забавами були хованки або забава в піжмурки, як ми її називали «цю-цю-бабка». При цих забавах було багато гармідеру, сміху, біганини і розгардіяшу.

Звичайно тато закінчував цей «гармідер» приходом додому. Ми червоні, розгарячені і втомлені засідали коло стола, над яким висіла нафтова лямпа з зеленим абажуром – біля тата і мами. Тато розказував нам байки з життя звірів, або цікаві оповідання, мама читала нам казки Ґріма[5], Андерсена[6], Глібова[7] і Крилова[8], але і тут це не було передавання самої фабули байки чи казки. Тато обговорював з нами прочитане, ми висказували свої погляди і думки, ми училися пізнавати правду і кривду, добро і зло.

Ця виховна метода, що зачалася з малих літ, запала нам глибоко в душі. Коли ми читали яку книжку, ми читали її з отвореними очима і серцем. Ми шукали в них за високими, благородними ідеями і ідеалами: чесноти, вірности, відваги, любови до ближнього і до рідного краю, ми захоплювалася постатями – носіями цих високих ідей.

Коли ми перейшли до нашої хати при вулиці нині І. Франка, ми мали більше простору, більше воздуху, більше сонця. Взимі, кромі обов'язкового різання дров, ми відкидали сніг кругом хати, а часто – і далеко по вулиці, при тім перекидалися до утоми сніговими кулями або ставили діда Мороза. Подвір'я ми заливали водою і мали цілу зиму лід для лижвування, а на майже пустій вулиці їздили на санках і лешетах.

Весною, як потепліло, як тільки прийшли ми зі школи, скидали черевики – «мучила» – заводили кругом хати ігри і забави, перегони. Але не тільки город кругом хати був місцем наших забав, ми лазили на старі високі дерева, на стрих, на дах. Звідусіль доносився наш сміх і крики. Ця любов до забав перейшла у нас пізнійше до захоплення руханкою і спортами.

Науку і наші шкільні задачі (хлопці в гімназії, я в виділовій школі, а потім учительській семінарії) виконували ми вже більш самостійно, але тато своїм дбайливим оком слідив за нашими поступами в науці, за

тим, що ми цілий день робили, що ми читали, куди ходили, з ким приятелювали. Часом то було коротке питання, навіть погляд, це все було в такім тоні, що ми зовсім не відчували ані примусу, чи гнету, ані батьківського авторитету. Та цей авторитет був, але ми жили з татом в крузі приятельського відношення, до нього ми мали більш довір'я і находили більш порозуміння і вирозуміння, як у мами.

Велику частину дня, а то й ночі, ми посвячували читанню книжок. Ми читали спершу українські твори, але з часом, виучивши мову польську і німецьку, ми читали на цих мовах клясиків необхідних для нашої шкільної лектури.

В кімнаті на другім поверсі поставив тато дві великі шафи і наповняв їх книжками для нас цікавими і потрібними, від часу до часу поповнюючи їх новими виданнями.

Під керуванням нашого батька ми научилися любити красу природи, її розуміти і нав'язувати душевний контакт з нею. Ми научилися розуміти красу благородньої людської душі, її змагання і твори, нас притягало все гарне і правдиве, і ми стреміли іти слідами нашого батька.

Щоправда, ніхто з нас, дітей, не перебрав ті чесноти і здібності, які в батька були розвинені в високім степені, ми були для нашого окружения «великих батьків малі синове», все ж таки, дещо з них і нам дісталося в спадку.

Найстарший наш брат Андрій скінчив фільософію на університеті, приготовлявся до докторату – написав вже докторську працю про Ількевича[9], – але передчасна смерть закінчила його страдницьке життя. Він мав найліпшу пам'ять з нас всіх, і коли нам треба було яке пояснення або факт в якій-небудь ділянці, ми всі і все найшли її у Андрія. Він любив збирати марки і мав їх тисячі. Був щирим і вірним помічником батька і писав під батьковий диктат тоді, як батько не міг уже сам писати. Любив найбільше німецьку літературу і культуру.

Тарас був найбільше здібний з нас всіх, був відзначаючим учеником в гімназії. Замилування до античної літератури – грецької і латинської – проявилося у него ще в гімназії, він робив переклади з грецьких і латинських авторів, писав також і самостійні вірші, і прозу. Мав замилування до спорту і гімнастики.

Петро мав тверду холодну і енергійну вдачу. Його сталево сірі очі дивилися тверезо і реально на світ. Ще з дитинства проявилася у него

любов до хемії, але його здібності і праця були дуже всесторонні. Він був гімнастик і спортовець. Писав також самостійно і перерібки. Смерть його до нині не вияснена.

Можливо, що ми по татові були також дітьми «не такими як інші», хоч, може в меншій мірі, як тато, але ми це відчували, а ще більш нам давало відчувати наше оточення, можливо, також, що через це – горе і терпіння, які припали нам в уділ, були для нас більш болючі і страждальні.

Торонто, 4 грудня 1954

Уперше спогади дочки І. Франка, Анни Франко, були опубліковані в журналі «Життя і школа» (1963. – № 7–8). За машинописним оригіналом їх подала Віра Бонь у «Науковому віснику музею Івана Франка у Львові» (Вип. 7. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 317–320) під назвою «Повернення до рідного дому». Подаємо спогади за цим виданням.

Франко-Ключко Анна Іванівна (1892–1988) – наймолодша з дітей І. Франка. У 1912 р. закінчила у Львові учительську семінарію, проте учительської посади не отримала. Працювала урядником у страхово-кредитному товаристві «Дністер». Закінчила курси медсестер, які проводив брат письменниці Н. Кобринської Є. Озаркевич. У час Першої світової війни була сестрою милосердя в Києві. На запрошення В. Винниченка працювала в Міністерстві внутрішніх справ УНР. У січні 1919 р. виїхала до Берліна з місією Червоного Хреста. Там вийшла заміж за лікаря Петра Ключка. Після Другої світової війни, утративши чоловіка (помер, понівечений більшовицькою тюрмою), виїхала з двома синами до Канади, де й знайшла вічний спочинок. Анна Франко-Ключко є автором низки праць: мемуарів «Іван Франко і його родина» (1956), «Рукописи Івана Франка в Канаді» (1957), «Франкові листи» (1967), нарисів «Великдень у Карпатській Україні», «Поїздка до Вінніпеґа», оповідань «Цвіт яблуні», «Фантазія», «Різдвяний подарунок», казки «Кришталева королівна», статей «Франко й Ґанді», «Література для дітей у творчості Івана Франка», трактату «В обороні правди» та ін.

[1] А*ндрій...* – Див. примітку 2 на с. 411.

[2] *Тарас...* – *Франко Тарас Іванович* (1889–1971) – середущий син І. Франка, письменник, літературознавець, зокрема франкознавець, педагог. У часі Першої

світової війни – на фронті. В 1920–1922 рр. працював у видавництві і вчителював у Харкові. Далі – робота в гімназіях Львова (1922–1929 рр.), однак у 1929 р., коли польський уряд «очищав» Львів від українців-патріотів, його, разом з іншими свідомими педагогами, перевели на роботу в м. Ряшів. Упродовж 1939–1945 рр. учителював у Станиславі (нині м. Івано-Франківськ). З 1945 р. – викладач класичних мов та античної літератури у Львівському університеті, а в 1947–1949 рр. – директор Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. З 1950 по 1963 р. працював у Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, у 1950–1953 рр. викладав у Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Захистив кандидатську дисертацію «Іван Франко і Борислав» (1952). Автор збірок оригінальних «веселих віршів» «Старе вино в новому місі», «На крилах гумору», «З чужої левади», які вийшли ще за життя І. Франка у 1913 р., та переспіву з античної літератури «Збиточний Амор» (1918), збірки гуморесок «Вздовж і впоперек» (1956), книжечки невеликих оповідей «У мандрівці століть» (1969), автобіографічного нарису «З Харкова до Львова» (1922), підручника «Нариси історії римської літератури» (1921), літературознавчої розвідки «Лис Микита. Критичний розбір поеми Івана Франка» (1937), мемуарних книг «Про батька» (1956, 1964, 1966), «Великий Каменяр» (1966) та ін. Вартий відзначення величезний внесок Тараса Франка у розвиток спорту в Галичині: накладом спортивної секції «Сокола-батька» в 1923 р. вийшла його двохсотсторінкова «Історія теорії руханки», а в 1925 р. – книжка «Розвиток руханки серед українців». Крім того, він – автор багатьох статей з питань фізичної культури і спорту.

[3] *Петро* – Див. примітку 3 на с. 412.

[4] *…У нас був великий альбом Брема зі звірятами цілого світа…* – Брем Альфред Едмунд (1829–1884) – німецький вчений-зоолог, автор науково-популярної роботи «Життя тварин».

[5] *…мама читала нам казки Ґріма…* – Йдеться про казки братів Ґрімм. Див. примітку 3 на с. 371.

[6] *Андерсен Ганс-Крістіан* (1805–1875) – датський письменник, основоположник оригінальної суто авторської світової літературної казки. Його казки були знані в Україні ще за його життя завдяки російськомовним перекладам Марка Вовчка та україномовним – Івана Рудченка, Михайла Старицького.

[7] *Глібов Леонід Іванович* (1827–1893) – український байкар, поет, журналіст. Написав понад сто байок, у яких виявив себе новатором в утвердженні байки як повноправного, естетично значущого явища в системі жанрів української літератури другої половини XIX століття. Здобув визнання і як дитячий письменник, автор віршованих казок, загадок, акровіршів.

[8] *Крилов Іван Андрійович* (1769–1844) – російський байкар, публіцист, перекладач, журналіст. Вийшло дев'ять прижиттєвих збірок його творів. На відміну від байкарів-попередників, Крилов створював не просто байки, а своєрідні живі комедійні сценки.

[9] *…написав вже докторську працю про Ількевича …* – Ількевич Григорій Степанович (1803–1841) – український фольклорист, етнограф, педагог та громадський діяч. Працював учителем у Коломиї (1822–1835) та в Городенці (1835–1841). Використовував псевдонім Мирослав з Городенки. Саме Іван Франко, який вивчав його життєвий і творчий шлях, ідентифікував Мирослава з Городенки як Григорія Ількевича, а Андрій Франко, готуючи докторат, це науково довів, склав бібліографію праць, встановив приблизну дату смерті його молодшого брата Матвія і в записках НТШ опублікував ґрунтовну наукову працю «Григорій Ількевич як етнограф» (1912. – Т. 109–111), яку високо оцінив Василь Щурат у рецензії «З нашої наукової літератури (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 1912, книжки I-III). II. Студії зв'язані з XIX в.». Праця «Григорій Ількевич як етнограф» увійшла до першого видання наукового та епістолярного доробку А. Франка (Львів, 2017), упорядкованого Н. Тихолоз. І. Франко, працюючи над «Галицько-руськими народними приповідками», послуговувався збіркою Ількевича «Галицкіи приповѣдки и загадки, зо̂браніи Григорим Илькєвичом» (Відень, 1841).

Пояснення слів

Авре́ля – ореол
Акаде́мік – учень гімназії
Амбо́н – місце для проповіді в католицькій церкві
Анаколю́тія – анаколу́ф, стилістична фігура, що полягає в порушенні граматичної чи логічної точності
Арога́нція – зухвалість, нахабна наступальність
Асекура́ція – страхування, забезпечення
Бе́льфер – єврейський учитель
Бігуни́ – тут: полюси
Взгля́дна – відносна
Ви́ріб – твір
Власти́тель – власник
Вча́сніше – раніше
Гіпокри́зія – нещирість, лицемірство
Гнеть – зараз
Грати́ски – даровані кошти
Дезидера́т – тут: той, що прислухається до побажань
Декана́т – тут: місцева духовна управа на чолі з настоятелем, що очолювала групу церковних парафій
Дементува́ти – заперечувати
Десценде́нція – спадковість
Деци́зія – рішення
Дзевгма́ти – мовні фігури, які складаються з двох або більше іменників і дієслова, яке за смислом відноситься лише до одного з них
Дітська́ конверса́ція – дитяча мова
Доне́слість – значущість
Драсти́чний – дратівливий
Егзо́рт – проповідь
Евентуа́льність – можливість при певних обставинах
Жмі́нка – жменя
За́води – професії, спеціальності
Загла́віє – заголовок
Загла́да – ліквідація
Заінавгурува́тись – встановитись
Закнебльо́ваний – тут: обмежений, підневільний
Заря́д – управління
Зарядо́ві – бюджетні
Застановля́тись – розмірковувати
Засти́даний – засоромлений
Засту́плений – тут: репрезентований
Зацо́фаний – відсталий
Зашкаралю́щуватися – відокремлюватися,
Звиш – понад
Зві́стні – відомі
Зворо́тники – тут: тропіки
Згани́ти – тут: згадати
Зе́лот – новонавернений
Зе́ро – нуль
Змогла́ся – зросла
Змеря́ючий – спрямований
Зна́діб – інвентар
Зрезигнува́ти – відмовитись
Іменува́ти – тут: призначати
Катехи́т – викладач основ релігії
Керва́виця – тяжка праця
Клевре́т – товариш, побратим
Компе́ндій – короткий, стислий виклад основних засад, положень
Конве́нт – монастир
Конві́кт – гуртожиток
Кондуї́та (кондуїт) – штрафний записник, журнал для записів про негативну поведінку учнів у навчальному закладі,
Консекве́нція – висновок, результат
Конскри́пція – перепис
Конце́рн – фінансово-промислова група компаній

Корепети́ція – репетиторство
Кору́на – корона
Коте́рії – гуртки, угруповання
Креова́ння – створення
Людо́вий – народний
Лю́ка – прогалина, пропуск
Лу́чити – об'єднувати
Мату́ра – іспит на атестат зрілості
Мазу́ри – назва польських селян, які мешкали в західній Галичині
Майориза́ція – тут: позбавлення політичних прав
Маршса́лок – тут: голова сойму, керуючий апарат сойму
Ма́хер – ділок
Механічно ви́кувати – визубрити
Мига́ючий – миготливий
На власне ри́зико – на власний ризик
На́глити – спішити
Назавсігди́ – назавжди
Найдоса́дніше – тут: найгостріше
Небо́вом – незабаром
Непідхлі́бно – несхвально
Нетолера́нція – нетерпимість
Не ялó́ся – не личить
Обива́тельський – громадянський
Оріка́ти – оголошувати
О́стро – строго
Ось – вісь
Отвира́ти – відкривати
Очиншува́ння – оподаткування
Палла́діум – твердиня, оплот
Патентовані ме́нери – тут: патріоти
Пе́дель – наглядач за студентами
Пете́нти – прохачі
Перелимінó́вані – нараховані
Планіметри́чний – тут: вузький в одній площині
Покасо́вано – ліквідовано
Попереду́щий – попередній
Пори́вистий хід – поквапний хід
Потру́чення – вирахування
Правота́р – провідник
Прелімінува́ти – передбачати
Пре́цінь – адже
Резигна́ція – тут: меланхолія
Ренумера́ція – гонорар
Реставра́ція – ресторан
Ри́нський – грошова одиниця в Австро-Угорщині (срібна монета на 80 крон; інша назва – гульден)
Рівни́к – тут: екватор
Секату́ра – обрізування
Секве́стр – податок
Сервіли́ст – рабський служитель, угодник
Сикофа́нтський – шпигунський
Сильве́тка – стаття-портрет, силует
Сказі́вка – пояснення, підказка
Скла́дки –грошовий збір
Ско́рість у руках – грація в руках
Спис – список
Спімну́ти – згадати
Справозда́ння – звіт
Спусти́тися – послатися
Стереóметричний – тут: широкий
Струпіші́ле – застаріле
Субве́нція рядóва – урядова грошова дотація
Сумари́чний – сумарний
Суплéнт – помічник, заступник, початкуючий учитель гімназії, який ще не здав іспит на вчительство
Схóдини – зустріч людей
Таким ро́бом – таким чином
Та́кси вступні – вступні внески
Трибуна́ли – юридичні установи
Угу́рний – упертий, норовистий
Уда́тний – вдалий
Уніма́тися – стримуватися
У́рльопник – солдат у відпустці
У́ступ – абзац
Фести́ни – народне гуляння
Фе́рії – канікули
Фреквéнції – відвідування
Фунгува́ти – функціонувати, діяти
Хибува́ти – тут: бракувати, не вистачати
Хíсно – користь
Хосéнність – корисність
Цвíтень – квітень
Чень – адже
Шафува́ти – завідувати
Шту́ка – мистецтво
Ши́ртинг – спеціальна тканина для сорочок
Шкаралу́ща – шкаралупа
Шу́пити – розуміти

Іменний покажчик

Александер (Олександр) I, російський імператор 319, 321, 324
Алєксєвіч 248–255
Амборський Ян Дарослав 124, 287, 292
Андерсен Ганс-Крістіан 417, 420
Антоневич Микола (Николай) 54, 60
Антоневич (Антоневич-Болоз) Ян 286, 291
Антонович Володимир 163, 175
Апулей Луцій 187
Апухтін Олександр 217, 219
Арбес Якуб (*псевдонім* Свобода Йозеф) 201, 204
Аріосто Лудовіко 398, 405
Арістотель 183
Арістофан 184
Афанасьєв Олександр 368, 371
Баган Олег 30
Бадені Казімір (Казимир) 181, 299, 306, 310, 407, 411
Бадені Станіслав 300, 310
Баздо (Базедов) Йоган-Генріх-Бернгард 297–298
Байрон Джордж Ноел Гордон 68, 80
Бальцер Освальд Мар'ян 177, 181–182, 283–285, 288
Бандрівський Карло (Кароль) 56, 62, 383, 386
Бар Герман 310
Барановський Болеслав 110, 112
Барвінок Ганна (Білозерська Олександра) 72
Барвінський Володимир 63, 121
Барвінський Олександр (Барвинський Александер) 57, 62, 65, 72, 121, 175
Барвінський Осип 63
Баревич Тома 56–58, 62
Барткевич 197–199
Бартошевич 283
Бартошевський Іван (Іоан) 177, 180
Бачинський 57–58
Беднарський Карло 79, 296, 298, 360, 362
Беккер Ніколас 69, 76
Беккер Ґуставо-Адольфо 76
Белей І. 79
Белз 124
Бен Александер 145, 162
Бентковський Бенедикт 341
Бенфей Теодор 369–370, 372
Бєлінський Юзеф 313, 352
Бжехффа 200
Бібіков Дмитро 326–328, 335, 339–343, 347, 355
Біленький Теодор 296, 298
Білецький Василь 358, 360, 362
Білінський Лєон 177–178, 181
Бісмарк Отто фон Шенгаузен 96, 101, 212, 217, 219
Бічер-Стоу Гаррієт 52
Бобжинський Міхал 11, 12, 35, 218–219, 284, 289–310
Бобровський Тадеуш 312, 314–316, 323–342, 344–346, 348–349
Боденштедт Фрідріх Мартін фон 171, 175
Бодзьох Тома 123
Бокль Генрі Томас 261–262
Бопре Антон 327, 355
Боровський Лев 327, 355
Боровський Петро 327
Брандес Георг 34, 78–79, 82
Братковський Стефан 240
Брем Альфред Едмунд 65, 71, 415, 420
Брикчинський Станіслав 133–134
Бродович Теодозій (Феодосій) 66, 73
Булигін Олександр 379
Бурачок Северин 409, 412

Бюффон Жорж Луї Лекрерк де 122, 126
Валенга (Валєнґа) Леон 283, 288
Вахнянин Анатоль 99, 259
Вахтеров В. 9
Вацка Юзеф 177, 180
Ващенко Г. 9, 33, 35
Вельтер Бернард 56, 62
Венцлевський Зиґмунт 178, 183–184
Вергілій 187
Вернер Ріхард Марія 178, 186, 287, 292
Верхратський Іван 60, 175, 381–382, 385–386
Вєльовейський 178
Висоцький Владзімєж 313, 352
Вишенський Іван 365–366
Вишневський Омелян 3–4, 39
Віланд Крістоф Мартін 186, 398, 404
Вільчинський Альберт 124–126
Вінцковський Дмитро 55, 60–61
Вовчок Марко 68, 168, 233, 243, 420
Возняк Михайло 61, 258, 360
Войцеховський Тадеуш 178, 186, 283, 286, 288, 290
Волинець Кузьма (Тризна-Яцковський Михайло) 313, 352
Волинський (Волянський) Олекса 409, 413
Володимирський-Буданов 344
Вольтер (Аруе Франсуа Марі) 318, 353
Вонсович 178
Врхліцький Ярослав 201, 204
Гайн Антонін 248–249, 251, 255
Галек В. 204
Галик Володимир 4
Галька Гнат 66, 75
Ган Іоан Ґеорг фон 368–369, 371
Ганнібал 379
Гапанович 384
Гауч Пауль фон Франкентурн 12, 191–195, 211, 217, 219, 221–222
Геббел Х. Ф. 186
Гейне Томас Теодор 413
Геккель Ернест Генрих 77, 80
Гекслі (Гакслі) Томас Генрі 77, 80, 81
Герітес Франтішек 201, 204
Гіршберґ Олександр 178, 186
Глібов Леонід 72, 417, 420
Глібовицький Омелян 409, 412
Гліщинський Міхал 66, 74
Гломбінський Станіслав 285, 289
Гнатюк Володимир 359, 361, 371, 413
Гоголь Микола 68
Головацький Яків 66, 75, 171, 176
Гомер 185, 187
Горацій (Квінт Горацій) Флакк 184
Гославський Маврицій 312, 350, 352
Гофман Ернст Теодор Амадей 69, 76
Гощинський Северин 312, 349, 352
Грабівська Галина 3, 206
Грабовський Михайло 312, 349, 343
Гребінка Євген 72
Гризецький Фелікс 283, 285, 288
Грінченко Борис 52
Гроза Александр Кароль 312, 350
Гроза Сильвестр Венжик 350
Грушевська Катерина 371
Грушевський Михайло 286, 290, 361, 371
Грушкевич Теофіл 59
Гузар Зенон 22
Гулак-Артемовський Олексій (Артемовський) 66, 74
Гулак-Артемовський Семен 74
Гулевич Лілія 4
Гутович Іван 59
Гучинський 381
Гюккель Едуард 54, 60, 293–295
Ґете Йоганн Вольфганґ 68, 73, 76, 84, 99, 186, 220, 222, 233, 256, 381, 398, 400, 404, 405
Ґрімм Вільгельм 368, 371, 417, 420
Ґрімм Якоб 368, 371, 417, 420
Данте Алігієрі 256, 258, 398, 405
Дарвін Чарльз Роберт 77, 80–81, 91–92, 100, 104, 108, 186, 188–189, 405
Дашинський 410
Дашкевич Микола 313, 352
Делькевич Йосиф 177, 180
Делянов Іван 190–191, 217, 219
Дембінський Броніслав 286, 290
Деместр (Местр Жозеф Марі де) 321, 354
Демков 384
Демосфен 168, 175
Дефо Даніель 52
Дзеверін Олександр 3
Дибовський Бенедикт Тадеуш 178, 186
Дідицький Богдан 65, 72, 170, 175
Дідро Дені 125
Добриловський Юліан 365–366

Добролюбов Микола (Николай) 77, 79–80, 82
Домбровський Томаш 236–237, 243
Драгоманов Михайло 21, 61, 66, 73, 80, 87, 99, 163, 242, 362
Дрогобич Юрій 361
Дронжек Анджей 55, 60
Дунаєвський 197
Дуніковський Габданк-Еміль 178, 187
Дюрінґ Карл Євген 145, 162
Дяченко Амос 345, 357
Еврипід 184
Еккерман Йоганн Петер 400, 405
Енгельс Фрідріх 162
Епамінонд 402, 405
Еркман Еміль 79
Есхіл 184
Єж Теодор Томаш (справжнє ім'я Мілковський Зиґмунт Фортунант) 312–313, 350
Жмурко Лаврентій (Вавжинець) 178, 183
Загурський-Хохлик (Загурський) Володимир 124, 126
Закревський 383
Залеський Юзеф (Йосиф) Богдан 312–313, 349, 352
Залєський (Залеський) Філіп Кшиштоф 223–224
Зальцман Христіан Готгільф (Хрістіян-Ґоттільф) 31, 296–298
Згурський 110
Здзярський Станіслав 313, 352
Зейєр Юліус 201, 204
Зиблікевич Миколай 114–118, 121, 299, 310
Зінґер Ісидор 310
Злотовський 142
Зозуляк Катерина 61
Золя Еміль 80
Зубрицький Михайло Євстахович 3–4, 222
Зубрицький Михайло Іванович 366
Іванишев Микола 345–346, 357
Ількевич Григорій 418, 421
Ільницький Василь 65, 68, 71
Йосиф II, римський імператор 179
Кавчинський Максиміліан 178, 187
Каліна Антоній 178, 187, 287, 292
Кальдерон де ла Барка Педро 256, 258
Каннер Генріх 310
Каптерев П. 9
Катерина II, російська імператриця 319, 353
Качковський Михайло 100
Квітка-Основ'яненко (Квітка) Григорій 51, 53, 68, 168
Керекярто Ян 58, 63
Кирчів П. 196
Кілінський Ян 318, 353
Клеменс XIV (Климент XIV) 241, 243, 318, 353
Кленке Філіп Фрідріх Герман 52
Клопшток Фрідріх Готліб 256, 259
Кльос (Клосс) Людвік 177, 179
Ключко Петро 419
Кляйст Генріх фон 186
Кміт Ю. 366
Кобилецький І. 366
Кобилянська Ольга 413
Кобринська Наталія 419
Ковалевський 336, 338
Коженьовський Юзеф 312, 350
Козловський К. 65, 73
Колесса Олександр 287, 291, 313, 352
Колумб Христофор 90
Комарницький Йосиф 177, 181, 283, 288
Конарський Станіслав 326, 328–329, 353
Конарський Шимон 354–355
Кониський Олександр 107, 313, 350–351
Копач Іван 389, 402–403
Копистенський Захарія (Захарій) (*псевдонім* Азарія) 365–366
Коріневич Михайло 384–385
Корнель П'єр 398, 403–404
Коростинський 383
Корпак Г. 381, 384
Косинський 142
Костка Станіслав 239, 243
Костомаров Микола 72, 342
Костюшка Тадеуш 318, 353
Котляревський Іван 57
Котюжинський Зигмунт 348
Коцюбинський Михайло 413
Кошицька Єва 381, 385
Країнський Едмунт 131
Красицький Казимир (Красіцький Казімір) 135–137, 140, 276, 278, 280, 282
Красінський Зиґмунт 220, 222
Красіцький Ігнацій Блажей Францішек 317, 353

Краттер Францішек 130
Краус Фрідріх 369, 371
Крашевський Юзеф Ігнацій (Іґнацій) 100, 122–123, 126, 235, 243, 312, 332, 350
Кревецький Іван-Мар'ян (*псевдонім* Королевський) 359, 361
Крилов Іван 410, 417, 421
Кримський Агатангел 358, 361
Крип'якевич Іван 413
Криштан 141–142
Кріднер (Кріденер, Крюднер) Варвара Юлія 321, 354
Кронаветтер 222
Кропивницький Марко 287, 362
Куземський Михайло 114, 116
Кузів Іван 409, 413
Кук Едвард Вільям 90, 100
Куліш Пантелеймон 65, 68, 72, 163, 258, 313, 342, 350
Кульчицький Теодор 178
Купер Джеймс-Фенімор 51–53
Куровський Матеуш 59
Кучма Тарас 4
Кшицький Анджей 183
Лавле (Лавальє, Лавеле) Еміль-Луї-Віктор де 78, 81
Ланген А. 413
Лафонтен Жан де 403
Лебель (Лоебль) 142, 144
Левицький Орест 65, 73
Лемке К. 399, 405
Ленау Ніколаус 186
Лессінг (Лессінґ) Готгольд Ефраїм 186, 256, 259, 398, 404
Лисенко Микола 351
Литвинович Спиридон 170, 175
Лізій 185
Ліпінський К. 351
Ліске Францішек Ксаверій 178, 184
Лозинський Йосип 66, 75
Ломачевський 326
Луб'яновський 324
Лукасінський В. 354
Люїс (Льюїс) Джордж Генрі 400, 405
Лянцкоровський Кароль Антоній Лео (Людвік) 227, 229
Ляхович Броніслав 178, 187
Магеллан Фернан 90, 100
Маєвський Е. 371
Мазепа Іван 352
Мазуркевич 177, 180
Макаренко А. 38
Маковей Осип 196
Максимович Михайло 345, 356–357
Малецький 124
Малиновський Луціан 171, 175
Мальчевський Антоній 312, 349
Манцоні (Мандзоні) Алессандро 398, 403–404
Маркевич Микола Андрійович 65, 72
Марків (Марков) Осип 55, 61
Маркович О. В. 74
Маркс Карл 104, 108
Маршицький 336
Матковський Іван 3, 107, 295
Матковський Михайло 56, 61
Матушевич Марцін 328, 355
Машковський Каспро (Каспер) 327, 355
Мерунович Климентій 65, 73
Миклошич Франтішек 171–172, 175
Микола II, російський імператор 379
Мирний Панас (Рудченко Панас) 74
Михальський Фрідрік 327
Міллер Герман 92
Міхонський Едвард 20, 22–23, 37, 54, 60, 402
Міцкевич Адам 60, 168, 220, 222, 233, 235, 243, 291, 305, 310, 315, 347, 352–353
Мольєр (Поклен) Жан Батист 398, 403–404
Мороз Мирослав 257
Мост Йоганн Йозеф 231, 242
Мусницький 320
Мюльнер 223–224
Нагірний Василь 96, 101
Невмержицька Ірина 4
Нестор 172–173
Нечуй-Левицький Іван 68, 170, 175, 366
Нєдзельський 178
Ничай Аполлон 383, 386
Новицький Орест 345, 357
Номис (Симонов) Матвій 66, 68, 74
Оброца Михайло 72
Огоновський Омелян 175, 178, 182
Озаркевич Євген 79, 419
Окулич 348
Окуневський Теофіл 259, 306, 311
Олександр II, російський імператор 339, 356

Олесницький Євген 77, 79–80
Олесь Олександр 413
Олізаровський Томаш Август 312, 350
Осмульський Ян 55, 60
Осовський Готфрид 313, 351
Осташевський Спиридон Остоя 313, 351
Островський Йозеф 59
Острожинський Владислав 283, 288
Охорович Юліан Леопольд 178, 188–189
Охримович Юліан (Охрімович) 382, 386, 410
Павлик Михайло 52, 59, 79, 81, 189, 359, 362
Павлов Платон 342, 356
Падурра (Падура) Тимко 313, 352
Паливода Марцеллі 177, 179
Пасек Ян Хризостом 400, 405
Пасічинський Сидір (Ісидор) 55, 61
Паславський 382–383
Пеллеш 248, 250
Перген (Перґен) Йоганн Баптист Антон фон 278, 282
Пернерсторфер 221
Песталоцці Йоганн-Генріх 102, 107, 297–298
Петрарка Франческо 286
Петров Микола 313, 352
Петрушевич Антоній 65, 71–72
Пипин Олександр 171, 176
Писарєв Дмитро 77, 79, 81, 326–327, 329, 340–343
Пілят (Пілат) Роман 178, 185, 283, 288
Пілят (Пілат) Тадеуш Зиґмунт 185, 285
Пілят Владислав 285, 287, 289
Плавт Тит Макцій 184
Платон 256, 258
Полівка І. 371
Політковський 342
Полянський В. 81–82
Потебня Олександр 371
Пузина Юзеф 178, 188, 283, 288
Пушкін Олександр 410
Пчілка Олена 371
Рабле Франсуа 256, 258
Равіта-Гавронський Францішек 313, 252
Радзішевський Броніслав 178, 184–185
Радіч 254
Райхельт 223
Райхерт Йосип 381, 384
Райхерт Фердинанд 384
Райхерт Филип 381, 384
Расін Жан Батист 398, 403–404
Раціборський Маріян 178, 188
Реман Антоній 178, 186, 286, 291
Рембрандт Гарменсзон ван Рейн 286
Рігер Франтішек Ладислав 203–204
Розлуцький Ігор 4
Рокосовський С. 371
Романчук Юліан 195, 259
Росоловський 348
Роттек Карл Вінцеслав фон 398, 405
Рошкевич Ольга 15, 28–29, 53, 76
Руданський Степан 313, 351
Рудницький Іван 259
Рудницький Степан 412
Рудченко Іван (*псевдонім* Білик Іван) 66, 74, 420
Рюккерт Йоганн Міхаель Фрідріх 163, 174–175
Сабат Петро 3, 179, 191, 194, 200, 203, 218, 224, 229, 242, 245, 255, 288
Савула Семен 386
Савула Теодор 382–383, 386
Савчинський Ж. 109–110
Салтиков-Щедрін Михайло 58, 63, 195, 379
Санґушко Роман 324, 354
Сапіга (Сап'єга) Леон Людвік 214, 216
Сарницький Клемент Кароль 177, 180
Саул, перший цар Ізраїлю 404
Свидницький (Петриченко) Анатолій 312–313, 351
Сейфрид Карел 204
Сембратович Йосип 22
Семененко Петро 126
Семинський 124
Семкович Александер 178, 184, 187
Семкович Владислав 187
Сераковський Зигмунт (Зиґмунт) 336, 355
Сервантес де Сааведра Мігель 258
Скорупський 348
Скотна Надія 3–4
Скурський Александер 286, 290
Словацький Юліуш 220, 222, 233
Слюсаж 177
Смотрицький Мелетій 365–366
Собєський Ян III, польський король 132, 134

Софокл 184–185
Спалланцані Ладзаро 104, 108
Спасович Володимир 315–316, 353
Спенсер Герберт 93, 100, 104, 108, 145, 162
Ставровський Олексій 345, 357
Стажинський Станіслав 177, 181, 283, 285, 288
Станецький Томаш 178
Старицький Михайло 420
Стебельський Петро 284, 289
Стефаник Василь 410
Стецiв 56, 383
Стояловський Станіслав 124–126
Суворов А. 353
Сухомлинський Василь 38
Счастний (Щасний) Саламон 66, 74
Танчук 383
Тарасевський П. 371
Тарновський Станіслав 301, 310
Тассі Ґарсен де 369
Тассо Торквато 187
Твардовський Казімеж Єжи Адольф 286, 290
Тейлор Едуард Барнетт 93, 100, 104, 108
Теокріт 184
Тимченко Є. 413
Тиртей 168, 175
Тихолоз Наталя 411, 421
Тишкевич 328
Тігерман Ісаак 381
Тобілевич (*псевдонім* Карпенко-Карий) Іван 359, 361–362
Тобілевич Юрій 361, 410
Толстой Дмитро 217, 219
Толстой Лев 260–262
Торбацький М. 366
Торонський Олексій 380, 384
Трашковський 199
Труш Іван 413
Тургенєв Іван 235, 243
Турчинський Емерик 37, 293–295, 381, 385
Турчинський Юлій (Юліан) 54, 60, 295
Тшебірський Бенеш 201
Українка Леся 413
Успенський 80
Устиянович Микола 51, 53, 350
Ушинський Костянтин 9, 29, 31, 33, 38
Фабіян (Фабіан) Оскар 178, 186
Федотов (Федотов-Чеховський) Олександр 345, 357
Федькович Юрій 168, 170, 196, 359, 362
Філярський Альберт 177, 180
Фінкель Людвік Міхал Емануель 178, 188, 283, 286, 288
Фонберг Ігнатій 344, 357
Франко (Франко-Ключко) Анна 4, 414, 419
Франко Андрій 408, 411, 414, 417, 419, 421
Франко Петро 408, 412, 414, 417, 420
Франко Тарас 4, 404, 406, 411, 414, 417, 419
Франц Йосиф I, імператор Австрійської імперії 179
Фрітце Людвіґ 369–370, 372
Фукідід 185
Фусс 220, 222
Хлєбовський Броніслав 314, 353
Хлямтач Марцелій 283, 288
Хмельницький Богдан 306, 352, 356
Хмельовський Петро (Хмельовський А.) 95, 100, 312, 314, 318, 321–322, 349, 352–353
Хомишин Григорій 413
Хоружинська Ольга 352
Хоткевич Гнат 413
Христаллер Готліб 145, 162
Цвіклінський Людвік 178, 185, 287, 291
Цесельський Теофіл 178, 183
Цлендер 177
Чайковський Міхал 312, 350
Чарторийський Адам 319, 322
Чарторийський Юрій 301
Чарторийські, родина 330
Чацький Тадеуш 319, 321, 354
Челліні Бенвенуто 400, 405
Черемшина Марко 413
Черкавський Еузебіуш (Евзебій, Евсебій) 178, 182–184
Чех Святоплук 201, 204
Чеч Герман 228
Чикаленко Євген 413
Шалата Михайло 4, 22
Шараневич Сидір (Ісидор) 65, 69, 76, 286, 290
Шатріан 79

Шафран 200
Шашкевич Антін 330, 332, 355
Шашкевич Маркіян 53, 66, 75
Шваб Ґустав 69, 76
Шевельов Юрій 6
Шевченко Тарас 51, 53, 62, 68, 72–73, 82, 170, 172, 182, 220, 233, 235, 258, 291, 312–313, 342, 349–351, 385
Шейковський Каленик 66, 68, 70, 74
Шекспір Вільям (Уільям) 72, 256, 258, 381, 403
Шенкель Карл 402, 405
Шептицький Андрей 413
Шипайло 383
Шіллер (Шиллер, Шіллєр) Йоганн Кристофер Фрідріх 68, 75, 233, 381, 398, 400, 404–405
Шіллер Антін-Сигізмунд Шільдонфельд де 381, 385
Шіллер Ієронім 385
Шіллер Сусанна 385
Шлоссер Фрідріх Крістоф 398, 405
Шмідт Карл 69, 76
Шмідт Фердинанд (*псевдонім* Дранмор) 69, 76
Шнайдер Юлія (Шнайдер-Німентовська, *псевдонім* Уляна Кравченко) 12, 37, 141–144
Шопенгауер Артур 76
Шпільгаген Фрідріх 235, 243
Шрам 178
Штайнах Є. 412
Штайнвендер 208
Штернбах Леон 386
Штрасер 142
Штраус (Штравс) Давид-Фрідріх 104, 108
Щавінський Микола 366
Щербан 142
Щурат Василь 421
Юзефович Михайло 342–343, 356
Юрчакевич Теофіл 62
Яворський А. 371
Ягич Ватрослав 412
Ян Казимир, польський король 405
Яніцький Клемент 183
Яхимович Григорій 61
Ячевський Теодор 340

Зміст

Від упорядника *3*
Омелян Вишневський. *Педагогічні погляди Івана Франка у світлі актуальних завдань сучасної української освіти* *5*

Женщина-мати 41
[Допис про Дрогобицьку гімназію] 54
Ученицька бібліотека в Дрогобичі 64
Переднє слово від видавництва «Дрібної бібліотеки» [до книги: Добролюбов Николай Андрійович. Значіння авторитету в вихованні. Переклав з російської Євг[ен] Олесницький] 77
Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва 83
Про що і як потрібно писати для люду 102
Польське товариство педагогічне і його з'їзд у Стрию 109
Фраґмент статті «Роботи Виділу крайового перед соймом» 113
Справи крайові (реформа в справі організовання шкіл народних) 117
Фраґмент статті «Нові прояви "Pracy organicznej"» (Проєкт маршалка Зиблікевича о школах початкових) 118
«Cywilizacyjna misja» поляків на руській землі 122
Школа рільницька в Городку (Ще один причинок до історії «pracy organicznej») 127
Dulce cum utili 131
Одна карточка з історії нашої народної школи 135
Факт до характеристики нашого шкільництва 141
Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883 145
Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах 163
Львівський університет 177
Звитяга темряви! 190
Справа Гауча на русинсько-галицькому ґрунті 192

На захист народного учительства ... 197
Праця чехів на освітній ниві ... 201
Ще раз у справі студентських заворушень у Росії ... 205
Хвилі назадництва ... 208
На ґвалт по-німецьки! ... 214
Громадянські права студентів ... 217
Ревізія шкільних бібліотек ... 220
Влада політична, а читальня народна ... 223
Наші рільничі школи ... 225
«Таємні товариства молоді» ... 230
З'їзд слов'янської молоді ... 244
Фраґмент статті «Після з'їзду слов'янської молоді» ... 247
[Фраґмент передмови до задуманого «Порадника для читачів». 1891] ... 256
З розвідки «Лев Толстой» ... 260
Наші народні школи і їх потреби (Реферат на вічі Снятинськім) ... 263
Народні школи на Правобережній Україні ... 271
К истории просвещения в Галиции ... 275
Львівський університет ... 283
Фраґмент статті «Емерик Турчинський. Посмертний спогад» ... 293
Переднє слово [до книги: Хрістіян Ґ. Зальцман. Книжка приказок про те, як не належиться поводитися з дітьми. Переклав Теодор Біленький. З переднім словом Івана Франка. Львів, 1900. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського] ... 296
Фраґмент статті «Великі діяння пана Бобжинського» ... 299
З розвідки «Нові причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX в.». P. Chmielowski. Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815–1823), Warszawa, 1898; Tadeusz Bobrowski. Pamiętniki, Lwów, 1900, 2 томи) ... 312
Лист до Василя Білецького ... 358
Фраґмент статті «Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829» ... 363
Передмова [до книги: Коли ще звірі говорили. Казки для дітей] ... 367
Фраґмент статті «Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі» ... 373
Спомини із моїх гімназіяльних часів ... 380

ДОДАТКИ *387*

Додаток 1. Іван Франко. *Борис Граб* *389*
Додаток 2. Тарас Франко. *Іван Франко і діти* *406*
Додаток 3. Анна Франко-Ключко. *Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей* *414*

Пояснення слів *423*
Іменний покажчик *425*

Наукове видання

ФРАНКО
ПРО ОСВІТУ ТА ВИХОВАННЯ

Упорядник та редактор
Галина Сабат

Коментарі й підготовка текстів *Галини Сабат*
Верстка *Тетяни Федак*
Обкладинка *Марти Походжай*

Підписано до друку 20.12.2019
Формат 70x100/16. Умов. друк. арк. 35,32. Наклад 500 пр.

Видавець і виготовлювач – «Коло»
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100
тел./факс: (03244) 2 90 60
e-mail: koloopera@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 498 від 20.06.2001